

NUSRETÜ'L-HAMÎD

MÎKYÂSÜ'L-AHLÂK

Sülûkü'l-Mâlik Tercümeleri

MÜŞÎR NUSRET PAŞA

BABANZÂDE MUSTAFA ZİHNÎ PAŞA

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 151

<i>Bilim ve Felsefe Serisi</i>	: 58
<i>Kitabın Adı</i>	: NUSRETÜ'L-HAMÎD ALÂ SİYÂSETİ'L-ABÎD MİKÛSÜ'L-AHLÂK Sülûkü'l-Mâlik Tercümelere
<i>Müellifler</i>	: Müşir Nusret Paşa (ö. 1896) Babanzâde Mustafa Zihni Paşa (ö. 1929)
<i>Özgün Dili</i>	: Osmanlı Türkçesi
<i>Yayına Hazırlayan</i>	: Dr. Ali Adem Yörük İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi
<i>Editörler</i>	: Doç. Dr. Özgür Kavak İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Doç. Dr. Hızır Murat Köse İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
<i>Proje Koordinatörü</i>	: Dr. Göker İnan
<i>Arşiv Kayıt</i>	: <i>Nusretü'l-Hamîd</i> , Matbaa-i Âmire, İstanbul 1296 <i>Mikyâsü'l-Ahlâk</i> , Âlem Matbaası, İstanbul 1315
<i>Kapak Görseli</i>	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Reisülkütâb 999
<i>Kitap Tasarım</i>	: Harun Takçı
<i>Baskı</i>	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2020
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Müşir Nusret Paşa

Babanzâde Mustafa Zihni Paşa

Nusretü'l-Hamîd

Mikyâsü'l-Ahlâk

Sülûkü'l-Mâlik Tercümelere

1. Siyâset, 2. Ahlâk, 3. Osmanlı Düşüncesi, 4. Sülûkü'l-Mâlik, 5. Şihâbüddin Ahmed

ISBN: 978-975-17-4569-9

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

NUSRETÜ'L-HAMÎD

MÜŞİR NUSRET PAŞA
(ö. 1896)

MİKÛSÜ'L-AHLÂK

BABANZÂDE MUSTAFA ZİHNÎ PAŞA
(ö. 1929)

SÜLÛKÜ'L-MÂLİK TERCÜMELERİ

(İNCELEME - METİN)

Hazırlayan
Ali Adem Yörük

Editörler
Özgür Kavak - Hızır Murat Köse

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğiz değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	15
SÜLÛKÜ'L-MÂLİK FÎ TEDBİRİ'L-MEMÂLİK VE TÜRKÇE TERCÜMELERİ	15
1. <i>Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik'e Dair</i>	19
2. Türkçe Tercüme	26
2.1. Müşîr Muhammed Nusret Paşa Tercümesi: <i>Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd</i>	28
2.2. Babanzâde Mustafa Zihni Paşa Tercümesi: <i>Mikyâsü'l-Ahlâk</i>	30
Neşir Notları	35

NUSRETÜ'L-HAMÎD

TAKDİM	39
NUSRET PAŞA'NIN MUKADDİMESİ	41
TERCÜME-İ SÜLÛKÜ'L-MÂLİK FÎ TEDBİRİ'L-MEMÂLİK	49
SEBEB-İ TE'LÎF	49
BİRİNCİ FASIL	
MUKADDİME-İ KİTÂBA DÂİRDİR	52
İKİNCİ FASIL	
AHLÂKIN AHKÂM VE AKSÂMINA DÂİRDİR	59
Ahlâk, Fazilet ve Rezilet	59
Güzel Ahlâkı Edinmede İnsânların Dereceleri	60
Güzel Ahlâk Edinmenin Çâresi	60
Bu Kitâbın Muhâtabı Üç Sınıftır	62
Huy	63

Kuvve-i Âkile ve Kuvve-i Behîmiyye	63
Usûl-i Ahlâk	64
Hayr, Şer, Nâfi', Muzır	65
Fikret, İstek, Gadab	65
Kuvve-i Fikriyye	66
Kuvve-i Gadabiyye	66
Kuvve-i Şehviyye	67
Birtakım Ahvâl-i Muhtelife	67
Mehâsin ve Fezâil gibi Memdûh Olanlar	67
Mesâvî ve Rezâil gibi Mezmûm Olanlar	68
İ'tidâl	68
Mecmû'unun İ'tidâli	69
Mecmû'unun İ'tidâlden Hurûcu	69
Fikret, Gadab ve Şehvet'in Fazilet ve Rezîletleri	70
Kuvve-i Âkile İçin İbtidâ Hâdis ve Hâsıl Olanlar	70
Kuvve-i Âkilenin Faziletleri	71
Kuvve-i Âkilenin Rezîletleri	71
Kuvve-i Gadabiyyenin Fezâili Beyânındadır	72
Kuvve-i Gadabiyyenin Rezîletleri	73
Gadabın Mevâdd ve Esbâbı	74
Kuvve-i Şehvâniyyenin Faziletleri	75
Aksâm-ı Bezl	76
Kuvve-i Şehvâniyyenin Rezîletleri	77
İlm-i Esbâbdan Bir Nebze	78
İfrât ve Tefrît, İ'tidâl ve Tavassut	79
Fezâil-i Ahlâkın Rezâil-i Hisâl Meyânında Tavassutunun	
Misâl ve Sûreti	79
Fezâilin Terekkübü	80
Ahlâk ile Secâyâ - Tabî'i ve Kesbî Ahlâk - Ahlâkî Faziletlerin	
Ne İçin İstendiği	80
Dimâğ	81
Kalb	82
Bahs-i Ciğer	83
Eflatun ve Aristo'ya Göre Sa'âdet	83
Hayrât	84
Fezâil	85
Ahlâk-ı Zâtîyye ve Ef'âl-i İrâdiyye	85
Rûha ve Akla İ'tinâ - Ahlâkın Değişebileceği	85
Ahlâk-ı Hamîde İçin Üç Tarık	86
İnsâna Lâhık Olan Yirmi Beş Hâl	87
Dimâğ, Kalb ve Ciğerin İ'tidâl ve Adem-i İ'tidali	87

ÜÇÜNCÜ FASIL

İNSÂNA İTTİBÂ‘ VE İMTİSÂLÎ LÂZİM OLAN SİYER-İ AKLİYYENİN

ENVÂ‘I BEYÂNINDADIR	89
Mahlûkât Dört Kısımdır	89
İlim ve Amel	91
İlm-i A‘lâ	91
Kitâbullâha İlim	91
Sünnet-i Resulullâha İlim	92
İnde‘l-Felâsife İlahiyyât	92
Bu İlmin Fazîleti	93
İlm-i A‘lâ‘ya Mülhak İlimler	93
“İlm-i Evsat” Ulûm-ı Riyâziyyedir	94
İlm-i Lisân	94
İlm-i Lisân Şu Vechile Dahi Taksim Olunur	94
İlm-i Lisânın Diğer Aksâma Taksimi	95
Nutk ve Belâğatin Savâb ve Makbûlü	95
Fenn-i Mantık	96
Riyâziyyât	96
Fenn-i Hendese	97
Fenn-i Musîki	97
Âlât	97
İlm-i Ednâ Tabi‘iyyâtdır	97
İnsân İçin En Menfa‘atli Meslek - Mehâsin-i Ahlâk ile İttisâfdan Maksûd	98
Aksâm-ı Selâse-i Sîret	99
Aksâm-ı Selâse-i Sîretten Kısım-ı Evvel: İnsânın Kendi Nefs ve Bedeni Hakkında Sîreti	100
İnsânın Sıhhat-i Bedeni Bunların Ta‘diliyle Muhâfaza Olunur	100
Aksâm-ı Selâse-i Sîretten Kısım-ı Sâni: İnsânın Mâl, Zevce, Evlâd, Abîd ve Tedbîr Hakkında Olan Sîretidir	101
Mâlın Beyân-ı Lüzûmu	101
Mâl Üç Şeye Muhtâc ve Menûtdur	102
İnsâna Mâlî Husûsunda Lâzım Olan Vezâif	103
Tezevvücün Lüzûmu	103
Re‘y Tarîki	103
Tab‘ Tarîki	104
Erkeğin Kadından Maksûdu Neler Olmamalıdır?	104
Zevce Sâhibi Âdeme Şunlar Lâzımdır	105
Evlâd	105
Çocuğun Hîn-i Neş‘etinde Lâzım ve Müttehattim Olan Umûr	106
Hüsn-i Te‘dîb	106

Hüsn-i Teşbih	106
Hüsn-i Terbiye	107
Çocuk İçin İki Hâl Vardır	107
Abid	108
Abid'in Sûret-i İttihâz ve İdâresi	109
Tedbîr	110
I. Her İnsân Kendine Âid Olan Mertebe ve Mevki'i Taleb Etmesi	110
Mertebe-i Hâssa	110
Riyâset-i Sultânî	110
Riyâset-i Tebe'a	111
Riyâset-i Sultânî ile Riyâset-i Tebe'a Arasında Mutavassıt	
Bir Riyâset	111
Mertebe-i Âmme	111
II. Ma'îşet ve Mâ-yuhtâcü-ileyhini Doğrultmak Üzere Hiref ve Sanâi' İttihâzı	112
III. Kâffe-i Umûr u Ahvâline Medârı Olmak Üzere İttihâz ve İddihârı Lâzım Gelen Şeyler	112
IV. Dâimâ Muhtâc Olacağı Esbâb ve Âlâtın Tedârük ve İsti'mâli	112
V. Hüsn-i Hâli ve İstikâmet-i Emr-i Me'âşî İçin Âdâb u Mu'âmelât-ı Lâzime İcrâsı	112
VI. Bedeni Hakkında Hareketle Olan Riyâzeti Misillü Birtakım Usûl ve Ahvâl ile Dahi Riyâzet ve Terbiye-i Rûhâniyye İfâsı	113
Nutk, Gadab ve Şehvete Nazaran İnsânların Mertebeleri	113
Aksâm-ı Selâse-i Sîretden] Kısım-ı Sâlis: İnsânın Benî-Nev'iyle Olan Sîret ve Mu'âmelesi	113
İnsânın Mâfevkiyle Mu'âmelesi	113
Ebeveyn	113
Mu'allimîn	114
Rü'esâ	115
Mülûk	116
İnsânın Akrânıyla Mu'âmelesi	116
Birâderân	116
Esdikâ'	117
A'dâ	118
Mutavassıtîn	119
İnsânın Kendi Mâdûnuyla Mu'âmelesi	120
Müte'allimîn	120
Muhtâcîn	120
İşbu Siyer-i Akliyye ile Âmil Olana Ahvâl-i Âtiye Lâzımdır	121

DÖRDÜNCÜ FASIL

SİYÂSET VE İDÂRENİN AHKÂM VE AKSÂMINA DÂİRDİR	123
İkinci ve Üçüncü Fasılların Özeti	123
Şehirler ve Memleketler İttihâzı ve Siyâsetin Vaz' u İkâmesi	124
Melik ve Sultânlara İtâ'at	124
Temeddün ve İctimâ' Hâli	125
İnsâna Ârız Olabilecek Mazarratlar - Halkın Tedbîr ve İdâreye İhtiyâcı	126
Erkân-ı Mülk Dörttür: Pâdişâh, Tebe'a, Adâlet, Tedbîr	127
Pâdişâh-ı Âlem-Penâhın Muhtâc Olduğu Mevâdd-ı Sitte	127
Pâdişâha Âid Olan İdâreler	128
1. Nefsinin İdâresi	128
2. Bedeninin İdâresi	129
3. Bendegânının İdâresi	130
4. Umûm Zîr-destânın İdâresi	130
5. Harbin İdâresi	132
Pâdişâha Şu Hasletlerden İhtirâz ve Tevakki Lâzımdır	133
Pâdişâha Şunlar Dahi Lâzımdır	133
Pâdişâh Şunlardan Müstağnî Olamaz	134
Saltanatın Kıvâm ve İntizâmı Şunlar İledir	134
Pâdişâh On İki Sınıf Kimseden Birini Kendine Mahrem Edinmekden Hazer Etmelidir	134
Pâdişâhın Tedbîri	135
Pâdişâha Altı Şeyden İctinâb ve İhtirâz Lâzımdır	136
Tebe'anın Aksâmı	136
Tebe'a-i Mezkûre Üç Kısma Münkasimdir	137
Aksâm-ı Tebe'anın Emn ü Salâh Üzere Olmaları	137
Tebe'a Üzerine de Şunlar Lâzımdır	138
Erkân-ı Erba'a-i Memleketden Adâletin Beyânı	139
Erkân-ı Erba'a-i Memleketden Tedbîrin Beyânındadır	140
1. İ' mâr-ı Bilâd	140
Mezra'alar	140
Beldeler	140
2. Hirâset-i İbâd	141
3. Tedbîr-i Cünûd	141
4. Takdîr-i Emvâl	141
Takdîr-i Vâridât	142
Takdîr-i Masârifât	142
İrâdın Masrûf ile Müvâzenesi Süreti	142
Bir Memleketin Müceddeden Binâ ve Tanzîmi Husûsunda Altı Şey Aranır	142
Şehir veyâ Kasaba İnşâ Eden Kimse Sekiz Şarta Ri'âyet Eylemelidir	143
Pâdişâhın Havâss-ı Bendegânı	144

Vezir	144
Vezir-i A'zamin Vasıfları	145
Pâdişâhın Vezir-i A'zama Hürmet ve Ri'âyeti	146
Vezir-i A'zama Vâcib ve Lâzım Olan Ba'zı Vezâif-i Esâsiyyenin Beyânı	146
Münşi Kâtib	147
Me'mûrîn-i Hâssa Dört Kısımdır	148
Huzûr ya'nî Mabeyn ve Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn Kâtibi	148
Harbiyye Nâzırı	148
Ahkâm ve Adliyye Nâzırı	149
Mâlîyye Nâzırı	150
Ser-kurenâ ve Teşrifâtı-i Hâssa ve sair Pâdişâhın Nüfûz ve İ'tibâr Verip Vâsita İttihâz Buyurdukları Zevât	150
Kâdî'l-Kudât	151
Sâhib-i Şurta ki Zabtiyye Nâzırı	152
Asker	153
Vülât ve Me'mûrîn	154
Mâl	154
Hekîm	155
Nedîm ve Musâhib	156
Musâhib-i Pâdişâhi Olacak Âdem	156
Pâdişâhın Yiyecek ve İçeceğine Bakacak Kimse ya'nî Kilerçibaşı	157
Hâtîme: Nevâdir, Vesâyâ, Hikâyât ve Durûb-ı Emsâl	158
Fitne	158
İnsânların Görüş, Meşreb ve Âdet Husûslarında Farklılıkları	159
Kişinin Ef'âl ve Akvâli Dört Hâlden Hâli Olamaz	161
İslâh-ı Ahlâka İ'tinâ	161
Hükemâdan Birinin Vasiyyetidir	163
Vezirin Ezberlenecek Sözü	164
Zâtında Kabih Şeyler	164
Vesâyâ-yı Hükemâ ve Nesâih-i Ulemâ	164
Âfetler	166
Aristo'nun İskender'e Olan Vasiyyeti	167
Behmen Nâm Melikin Oğluna Olan Vasiyyeti	167
HÂTİME	168
VESÂYÂ-YI MU'ALLİM-İ EVVEL ARİSTATALİS-İ HAKÎM	169
Dâire-i Adliyye	173
NUSRET PAŞA'NIN EL-VESÂYÂ'N-NUSRETİYYE FÎ TA'RİFİ VEZÂ'İFİ'L-ME'MÛRİYYE ADLI VASİYETNÂMESİ/NASİHATNÂMESİ	174

MİKYÂSÜ'L-AHLÂK

İFÂDE-İ MERÂM	183
KISM-I EVVEL	188
1. Ahlâkın Ahkâm ve Aksâmı	188
2. Hulkun Ta'rifî	198
Kuvve-i Âkile ve Kuvve-i Behîmiyye	198
Ef'âl-i Memdûhadan İstifâde-i Ahlâkiyye	200
Ef'âl-i Mezmûmeden İstifâde-i Ahlâkiyye	201
3. Ümmehât-ı Ahlâk	202
4. Kuvve-i Fikriyye, Kuvve-i Gadabiyye, Kuvve-i Şeheviyyenin Ta'rifleri	206
5. Kuvâ-yı Selâse ile Ümmehât-ı Ahlâk Arasındaki Münâsebet	208
Ef'âl-i Mahmûde, Ef'âl-i Mezmûme Ta'rifâtı	208
Ef'âl-i Mahmûde	208
Ef'âl-i Mezmûme	209
İ'tidâl, Adâlet, Zulüm	210
6. Kuvâ-yı Selâsenin Tafsilî	213
Kuvve-i Fikriyyenin Fezâilî	213
Kuvve-i Fikriyyenin Rezâilî	216
Kuvve-i Gadabiyyenin Fezâilî	217
Kuvve-i Gadabiyyenin Rezâilî	219
Gadabın Esbâb ve Mevâddı	220
Kuvve-i Şeheviyyenin Fezâilî	222
Kuvve-i Şeheviyyenin Rezâilî	225
Mekârim-i Ahlâka Mu'aveneti Olan Ba'zı Esbâb	226
7. Mehâsin-i Ahlâki İstidlâlin Keyfiyyeti: Ahlâk-ı Müreккеbe	226
8. Seciye ile Hulkun Farkı - Ba'zı Mesâilin Münâkaşası	229
9. Dimâğ ile Ahlâkın Yek-diğeriyle Münâsebeti	230
10. Sa'âdet ile Sa'âdetin Envâ'ı Hakkındaki Efkâr-ı Hükemâ	232
Umûr-ı Hayriyye ve Umûmiyyet İ'tibârıyla Fezâil	233
11. Ahlâk-ı Tabî'iyye ile Ahlâk-ı İktisâbiyye - Ahlâk-ı Mahmûde	
İktisâbının Yolu	234
İstitrâd-ı Mütercim: Diyânet-i İslâmiyye Nazarında Mehâsin u Mesâvî-i	
Hulkiyye - Hulkun Hakikat ve Mâhiyyeti	237
KISM-I SÂNÎ	243
12. Akıl ile Amel ve İlmin Yek-diğeriyle Münâsebeti - İlmin ve Amelin	
Taksîmât-ı Esâsiyyesi	243
İlmin Aksâm-ı Selâsesi	245
Amelin Aksâm-ı Selâsesi	246
13. İlmi A'lânın Taksîmât ve Ta'rifâtı	246

14. İlm-i Evsatın Taksîmât ve Ta'rifâtı	249
15. İlm-i Ednâ Denilen İlim	255
Ahlâk-ı Cemîleye İttibâ'dan Maksad-ı Aslı	255
16. Amelin Birinci Kısım İnsânın Kendini İdâre Etmesi	257
17. Amelin İkinci Kısım Servet, Evlâd, Zevce, Tedbîr	259
Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından Servet	259
18. Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından Te'ehhül	262
19. Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından Evlâd	264
20. Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından Tedbîr	266
Sınıf-ı evvel: Arzû-yı Merâtib u Riyâset	266
Nev'-i Evvel: Havâssın Riyâseti	267
Riyâset-i Ra'yye: Riyâset-i İlmîyye ve Eşrâf ve A'yânın Riyâseti	268
Riyâset-i Mutavassıta	269
Nev'-i Sâni: Avâmmın Riyâseti	270
21. Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından "Tedbîr" in Esnâf-ı Sâiresi	270
22. Amelin Üçüncü Kısım: İnsânın Benî-nev'iyile Olan Vezâif ve Mu'âmelâtı	272
Amelin Üçüncü Kısım Şu'abâtından Mâfevke Karşı Olan Vezâif	272
Ebeveyn	273
Mu'allimîn	274
Rü'esâ	275
23. Amelin Üçüncü Kısım Şu'abâtından Akrâna Karşı Olan Vezâif	276
İhvâna Karşı Olan Vezâif	276
Esdikâ'ya Karşı Olan Vezâif	277
A'dâya Karşı Olan Vezâif	279
Bî-taraflar	279
24. Amelin Üçüncü Kısım Şu'abâtından Mâdûna Karşı Olan Vezâif	280
Müte'allimler	281
Muhtâclar	281
Hâtime: Lâhika-i Vezâif	283
KAYNAKÇA	287
DİZİN	289
EKLER	305

GİRİŞ

SÛLÛKÛ'L-MÂLİK FÎ TEDBİRÎ'L-MEMÂLİK VE TÛRKÇE TERCÛMELERİ*

Abbâsîler dönemi Bağdat ulemâsından; “eş-şeyh”, “el-imâm”, “el-âlim”, “el-allâme”, “el-hakîm” lakaplarıyla anılan Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî' (ö. 640/1224'ten sonra) tarafından kaleme alınmış *Sûlûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, halifenin talimatıyla yazılarak kendisine sunulmuş, İslâm ahlâk ve siyaset literatürünün gerek içerik, gerekse şekil itibarıyla dikkate değer erken örneklerinden biridir. Yazıldığı dönem, sunulduğu halife, dolayısıyla yazarın yaşadığı zaman dilimi literatürde tartışmalı olmakla beraber eserin yazma nüshaları, yazıldığı dönemin tespiti noktasında açık veriler sunmaktadır. Yazarın kendisine ulaşan zengin birikimi şematik bir ifade biçimi tercih ederek aktarması, eseri İslâm ahlâk ve siyaset kitapları arasında tertip ve yazım tarzı itibarıyla özgün kılmaktadır.

* Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emekleri geçen kıymetli hoca ve meslektaşlarıma teşekkür borçluyum. *Nusretü'l-Hamîd*'in bir nüshasını vererek kitaba dikkatimi çeken, bu çalışmanın kitaplaşması sürecinde de himmetlerini esirgemeyen hocam İsmail Kara'ya; çeşitli meseleleri sabırla dinleme ve görüşlerini söyleme nezâketi gösteren Fethi Gedikli, M. Tefvik Özcan, Mustakim Arıcı, İlker Kömbe, Rıdvan Özdiñç, Sercan Gürler ve Muhammed İkbâl İmamoglu'na; yazma nüshalarla ilgili kıymetli uyarılarda bulunan İsa Akpınar'a; metinde geçen hadislerin kaynaklarını araştırma külfetine katlanan Abdullah Taha İmamoglu'na; ilk çeviriyazı taslağını okuyan ve tercümelemleri karşılaştırmama yardım eden Mahmud Esad Kalıpçı'ya; yayın sürecindeki ilgilerinden ötürü Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Muhittin Macit ile Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Ferruh Özpihlavcı'ya ve yardımlarını gördüğümüz Arafat Aydın, İsmet İpek ve İslam Siyaset Düşüncesini dizisinin editörü Hızır Murat Köse'ye teşekkür ediyorum. Tashih ve yorumlarıyla, bu çalışmaya yoğun emek veren Özgür Kavak ve Göker İnan'a hassaten teşekkür borçluyum. Çalışma hata ve kusurlardan arındırılabilirdi onları sayesinde.

Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik'in Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshalarının istinsah tarihleri, 9./15. yüzyıla, II. Mehmed'in son saltanat yıllarına kadar gitmekle beraber nüshaların özellikleri dikkate alındığında bunların İstanbul'a daha sonra intikal ettiği söylenebilir. Yazma nüshaların yaygınlığı, etkileri, nüshalar arası farklar ve ilişkiler yeni araştırmalara muhtaçtır; ancak eldeki bilgilere göre eserin, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı âlim ve idarecilerinin ilgi sahasına girdiğini, dar bir çevrede tanındığını ve Osmanlı ahlâk-siyaset literatürünü doğrudan etkileyecek oranda tedavüle girmediğini tahmin ediyoruz. *Sülûkü'l-Mâlik*, Hidiv İsmail Paşa döneminde¹ Kahire'de basıldıktan (1286/1869) sonra Türkiye'de yaygın olarak tanınacak; eser, 19. yüzyılın son çeyreğinde, kitabın gündeme getirdiği meselelerin farklı bağlamlarda tartışıldığı bir dönemde Türkçeye tercüme edilecektir.

Sülûkü'l-Mâlik'in, II. Abdülhamid döneminde farklı saik ve önceliklerle, farklı bir yöntem takip edilerek iki Türkçe tercümesi neşredilmiştir. İki tercümede de Kahire baskısı esas alınmıştır. Eseri, Müşir Muhammed Nusret Paşa (ö. 1896) *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd* adıyla (İstanbul 1296/1879), Babanzâde Mustafa Zihnî Bey (sonra Paşa)² (ö. 1929) ise *Mikyâsü'l-Ahlâk* adıyla (İstanbul 1315/1897-1898) Türkçeye tercüme etmiştir. Nusret Paşa tercümesi, meşrutî düzen arayışları ve Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı sürecinin bir ürünü olmak bakımından siyaset önceliklidir. Babanzâde'nin yorumlu tercümesi ise -örtük siyâsî iddia ve kaygılar taşımakla beraber- siyâsî alanın daralma-

1 Kitabın basıldığı dönemde Mısır'daki siyâsî ortam ve Hidiv İsmail Paşa'nın politikaları için bkz. Hilal Görgün, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-ısgali-ve-sonrasi> (11.4.2019); Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-pasa-hidiv> (10.4.2019). 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Hidiv İsmail Paşa'nın Avrupa seyahati ve bağımsız Mısır tasavvurları hakkında bkz. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları-Babîlî ve Hidiv İsmail*, İstanbul, Kitap, Yay., 2012, s. 41-48.

2 Babanzâde, kitabı tercüme ettiği sırada henüz paşa değildi. Biz, metin boyunca Zihni Paşa olarak anacağız.

sı ve Batı kaynaklı tercümelemler karşısında Arapça ahlâk literatürünü ön plana çıkarma gayesi taşıması nedeniyle ahlâk önceliklidir.

Sülûkü'l-Mâlik'in erken baskılarının³ yanı sıra kitabı konu alan neşir/taahhik çalışmaları, eserin modern Arap dünyasında farklı bağlam ve seviyelerde ilgiye mazhar olduğunu göstermektedir.⁴ Buna karşın

3 Kitabın tanınip yaygınlaşmasını sağlayan, aynı zamanda tarihlendirilmesiyle ilgili tartışmaların odağında bulunan ilk baskı için bkz. Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Kitâbu Sülûki'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, Kahire, Matba'atü Cem'iyeti'l-Ma'arif, 1286, 152+3 s. (Bundan sonra "1286/1869-Kahire baskısı" olarak anılacaktır. Türkiye kütüphanelerindeki 1286 tarihli matbu nüshalara örnek olarak bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1863; İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1318; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1589; Bağdatlı Vehbi, nr. 1043; Atatürk Kitaplığı, OE-Arp-0013).

Kitap, Şaban 1286'da (Kasım-Aralık 1869) taşbaskı usulüyle basılmıştır, hattatı Muhammed Ali el-Horâsânî'dir (s. 150). Cem'iyetü'l-Ma'arif Matbaasının musahhahlerinden Muhammed es-Semlütî, son sayfada, Cemiyetin hâmisî olarak Tefkîk Paşa'yı (1852-1892), eserin basılmasını temin ettiği için Mirza Safa Efendi'yi zikreder. Tefkîk Paşa için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Tefkîk Paşa, Hidiv", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevfik-pasa-hidiv> (14.4.2019). Mirza Safa Efendi olarak zikredilen kişinin, İranlı şeyh Hacı Mirza Safa olduğunu tahmin ediyoruz. Hacı Mirza Safa Avrupalı sefirler, Osmanlı devlet adamları ve mason localarıyla ilişkileri olan, "İstanbul'da İran'daki gibi 'ravzahani' meclisleri düzenlenmesine ön ayak olup devlet ileri gelenlerini bu meclislerde ağırlayan" etkili bir isimdir. Bkz. Güllü Yıldız, "İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul'u Temâşa", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 51, Aralık 2016, s. 145; ayrıca bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 3. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 1982, s. 315; aynı yazar., *Son Asır Türk Şairleri*, 3. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 1988, s. 419. Yıldız, (Pirzâde, *Sefernâme*, II, 113-114'ye atfen) "İstanbul ve Anadolu şehirlerinde şiiğin yaygınlaşmasında ve Azâdârî/Muharrem törenlerinin düzenlenmesinde şeyhin kırk yıllık emeği" olduğunu belirtiyor (*aynı yer*).

Sülûkü'l-Mâlik'in başka bir baskısı için bkz. Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Kitâbu Sülûki'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, nşr. eş-Şeyh Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, Kahire, Matba'atü Kürdistanî'l-İlmiyye, 1329, 128 s. (Bu baskıda şekiller, düz metin hâline getirilmiştir).

4 *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik* üzerine yapılan neşir çalışmalarını sıralamadan önce, modern araştırmalar arasında Dr. Naci Abbas Salih et-Tekritî'nin çalışmalarının öne çıktığı belirtilmelidir. Tekritî, *Sülûkü'l-Mâlik*'in Biblioth que Nationale nüshasını (Arabe 2448, bundan sonra "Paris nüshası" olarak anılacaktır) ortaya çıkarmış, 1286/1869-Kahire baskısıyla karşılaştırıp notlandırarak neşretmiş; çalışmanın başına *Sülûkü'l-Mâlik*'in yazıldığı dönem ve

metnin ve tercümelerin bugün Türkiye’de yeterli düzeyde tanınmadığı söylenebilir.

Giriş yazısı boyunca zikrettiğimiz kimi değiniler bir yana, Türkiye’de esere ve yazara dair müstakil bir akademik çalışma tespit edilememiştir. Elinizdeki çalışmanın temel amacı metin neşri olduğundan,

ahlâk-siyaset literatürü içindeki yerine dair ihatalı bir giriş metni yazmıştır (Bu metin 1976 yılında makale olarak yayımlanmıştır: *Mevrîd*, VI/4, 1397/1976, s. 59-69. Tekritî, *Sülûkü'l-Mâlik*’le ilgili çalışmalarından önce, Yahya İbn Adî’nin *Tehzîbü'l-Ablâk*’ının tenkitli metnini konu alan bir doktora tezi hazırlamıştı. Bkz. Naci Abbas al-Tekritî/Naji al-Takritî, “Yahya İbn Adî: A Critical Edition and Study of His Tahdib al-Akhlak”, Cambridge 1970. Harun Kuşlu, 1978-Beyrut baskısına atfen Tekritî’nin çalışmasının önemini koruduğunu belirtir. Bkz. Harun Kuşlu, “Önsöz”, Yahya İbn Adî, *Tehzîbü'l-Ablâk - Ablâk Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013, s. X).

Tekritî’nin, *Sülûkü'l-Mâlik*’in tarihlendirilmesi konusundaki değerlendirmelerinin, sonraki neşir çalışmalarında yeterli düzeyde tartışılmadığını belirterek *Sülûkü'l-Mâlik* neşirlerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Dr. Hamid Abdullah Rebi’ (1925-1989), İslam siyaset düşüncesiyle ilgili geniş bir incelemeyle birlikte, eserin ilk baskısını notlandırarak neşretmiştir. Eserin tarihlendirilmesi konusunda da bu baskıyı esas almıştır. Bkz. *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, tahkik ve talik ve terceme: Hâmid Abdullah Rebi’, 2 c., Kahire, Matabiü’ş-Şa’b, c. I: 1980, c. II: 1983, 454 s. (1286/1869-Kahire baskısının notlu neşri için bkz. s. 303-454). 2. Dr. Naci Abbas Salih Tekritî, Bkz. *Felsefetü’s-Siyasiyye inde İbn Ebu’r-Rebi’*, Beyrut, Dârü'l-Endelüs, 1983, 248 s. (metin için bkz. s. 85-219). 3. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi’r-Rebi’, *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, nşr. Ârif Ahmed Abdulğani, Dımaşk, Dârü'l-Kenân, 1996, 172 s. Eserin kısaca tanıtıldığı mukaddimede tarihlendirme meselesi de tartışılmış, 1286/1869-Kahire baskısı esas alınmıştır (s. 7-13). 4. Abdülaziz b. Fahd b. Abdülaziz es-Suud’un yaptığı neşirde, bilgisayar teknikleri kullanılarak eserin şekli özelliklerini yansıtabilecek bir dizgi denenmiştir. Kalp-dimağ-ciğer bahislerinde organ resimleri kullanılması ilginçtir. Bkz. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi’r-Rebi’, *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, Riyad, Dârü'l-Âzeriye, 2010, 207 s. Giriş yazısında “mülâhazalar” dikkat çekmektedir, tarihlendirme meselesine sadece değinilmiştir (s. 9-20). 5. Es’ad es-Sahmerânî ile Ahmed Râtib Armuş’un neşirini inceleme fırsatı bulamadık. Künyesi şöyledir: Beyrut, Darü'n-Nefâis, 2010, 174 s.

bu kısa giriş yazısında *Sülûkü'l-Mâlik*'e dair literatür değerlendirildikten sonra Türkçe tercüme ana hatlarıyla tanıtılacaktır.⁵

1. Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik'e Dair

Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik'in, hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız müellifi Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî'; "eş-şeyh", "el-imâm", "el-âlim", "el-allâme", "el-hakîm" şeklindeki lakaplardan⁶ anlaşılacağı üzere ilmî ilgilerinin genişlik ve derinliğiyle, ayrıca ilgilendiği sahalardaki mutlak ilmî otoritesiyle şöhret bulmuş bir âlim-filozof ve kitabı telif etme sürecinden öğrendiğimize göre dönemin Abbâsi halifesi nezdinde saygın konuma sahip bir şahsiyettir. İbn Ebü'r-Rebî', kitabın başında telif sebebini açıklarken, oldukça zengin olduğunu vurguladığı İslâm ahlâk-siyaset eserlerinden, şematik bir şekilde ifade edilebilecek unsurları çekip derlediğini (*intizâ*), -kabul gören bir gerçek olarak nefsin sağlığının bedeninin sağlığından daha önemli olduğunu hatırlatarak- eline geçmiş muhtasar bir tıp kitabının kendisine böyle bir ifade tarzını ilham ettiğini belirtir ve halifenin emrini telif sebeplerinden ikincisi olarak sayar.

Ahlâkın temellendirildiği ve ana kavramların izah edildiği mukaddime, birinci fasıl itibar edilmiştir. Ahlâkın hüküm ve kısımları, insanın anlam dünyasını oluşturan unsurlar çerçevesinde aklen uyulması gereken düsturlar ve siyasetin hüküm ve kısımları; kitabın ikinci, üçüncü ve dördüncü fasıllarını oluşturur.⁷ Âyet ve

5 *Sülûkü'l-Mâlik*'in Türkiye yazmalarından da faydalanılarak tahkikli metnin hazırlanması, bunun üzerinden yeni bir Türkçe tercümesinin yapılması, yazarın pratik felsefe anlayışının çalışılması, felsefe tercüme ile İslâmî referansları ilişkilendirme ameliyesinin eser üzerinden izah edilmesi, öncesi ve sonrasıyla İslâm ahlâk-siyaset literatürü karşısında eserin ve yazarın konumunun belirlenmesi, Osmanlı klasik çağında yazma nüshaların yaygınlık ve etkilerinin detaylı bir şekilde araştırılması, ayrıca Türkçe tercüme ortaya çıkışından sonraki yıllarda Osmanlı ahlâk-siyaset literatürü üzerindeki etkilerinin araştırılması faydalı olacaktır.

6 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 462, 1^a.

7 Yazarın "İslâm ahlâk ve siyaset literatürünün önemli bir temsilcisi"; eserin, "alanın en dikkate değer kaynaklarından biri" olarak tavsif edildiği ansiklopedi maddelerinde

hadislere sıklıkla atıf yapılmakta; plan/bölümleme, içerik ve akış açısından felsefe tercümelerinin ve bunların açtığı yolda oluşan literatürün etkisi,⁸ kitap boyunca, bariz bir şekilde takip edilebilmektedir. *Sülûkü'l-Mâlik*, plan ve içerik itibarıyla siyasetin felsefi birikim ve dile yaslanarak ele alındığı amelî hikmet metinleriyle örtüşmekte; ayrıca nasihatname unsurları⁹ da içermektedir. Eserin, İslâm ahlâk-siyaset literatüründe gözlemlenen telif çeşitliliğine iyi bir örnek olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

Sülûkü'l-Mâlik'i özgün kılan başlıca özellik, konuların ve kavramların izahında kısımlara ve dallara ayrılabilmenin (*taksim-teşcir*) ölçüt olarak belirlenmiş olması ve bu ifade biçiminin metin boyunca

eserin içeriğine dair özet bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Çağrı, “Tedbîrül-Medîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-medine> (5.8.2019); aynı yazar, “Tedbîrül-Menzil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-menzil> (5.8.2019). Ayrıca bkz. aynı yazar, “Kınalızâde’de Siyaset Ahlâkı”, *Uluslararası Kınalızâde Azisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yay., 2014, s. 60-61.

- 8 İlimler tasnifi literatürü bağlamında ahlâk ilminin yerine dair bkz. Mustakim Arıcı, “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, *Mukaddime*, 7 (1), 2016, s. 1-29 (özellikle, s. 2-11).
- 9 Eserin kurgusu ve konuların yoğunluğu itibarıyla ikincil derecede kalan bu hususiyet, daha çok dikkat çekmiştir. Sadri Maksudi, *Hukuk Felsefesi Tarihi*’nde *Sülûkü'l-Mâlik*'i, hükümdarlara nasihat mahiyetinde eserlerden biri olarak sayar. Ona göre eser, Fârâbî ve İbn Haldun’un eserleri gibi “müstakil bir felsefi görüş mahsulü” olmamakla (Fârâbî üzerinden bir karşılaştırma için bkz. Tekritî, *age*, s. 55-58) beraber “İslâm âleminde Arap lisanında devlet idaresi hakkında yazılmış eserlerin en eskisi”dir. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 144. Mehmet Âkif Aydın, bir ansiklopedi maddesinde, *Sülûkü'l-Mâlik*'i İslâmın anayasal müesseseleri hakkında bilgiler içeren, nasihatname türünde eserler arasında saymıştır. Bkz. “Anayasa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anayasa#1> (22.7.2019). Eser, “İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu”nda “felsefe literatürü” içinde sınıflandırılmıştır. Bkz. <http://isd.ilem.org.tr/detay/90> (11.9.2019). Yazma nüshalardan birinin (III. Ahmed, nr. 1617) kapağındaki ifadeye göre eser, “Tasavvuf” kitabı olarak kaydedilmiştir.
- 10 Telif çeşitliliği ve telif türlerini aşan metinlerin önemi için bkz. Özgür Kavak, “İslâm Siyaset Düşüncesi Üzerine”, s. 16 (Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek - Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, çev. Özgür Kavak, İstanbul, Klasik Yay., 2010 içinde).

büyük oranda uygulanmasıdır. Aralarda metinlere yer verilmekle beraber esasen şematik bir anlatım tercih edilmiştir. Yazar, baştan son sayfaya kadar bu hususiyete dikkat ettiğini belirtir. O, “müşeccer” olarak adlandırılan ve ilk örneklerine şiir ve sözlük türü eserlerde rastlanan ağaç şeklinde düzenleme biçimini,¹¹ -yukarıda da ifade edildiği üzere- ismini vermediği bir tıp kitabını örnek olarak eserine uyarlamıştır. Bu yazım tarzı, estetik değerinin yanı sıra kavram ve konular arasında ilişki kurma ve karşılaştırma yapma açısından zengin ifade imkânları sunmaktadır. *Sülûkü'l-Mâlik*'in yazma nüshalarından birinin¹² zahriyesinde yer alan “ahlâk-ı müşeccere/el-ahlâku'l-müşeccere” ifadeleri, bu özelliğin eseri tanımlamak üzere de kullanıldığını gösterir.

Sülûkü'l-Mâlik'in hangi halifeye sunulduğu meselesi, eserle ilgili araştırmaların en önemli gündem maddesini oluşturur. Araştırmalarda adı geçen iki halife arasında dört yüz yıldan fazla bir süre olduğundan bu konuda verilecek karar, gerçekten hayatî önemdedir. Bunlardan biri Hârûnürreşîd'in oğlu Mu'tasım-billâh (833-842);¹³ diğeri Müstasım-billâh'ın oğlu, son Abbasi halifesi Müstasım-billâh'tır (1242-1258).¹⁴ Eserin -neşirlerdeki yaygın eğilime uygun olarak- 3./9. yüzyılın ilk yarısına nisbet edilmesi, İslâm ahlâk-siyaset literatürüne dair temel bilgileri sorgulamayı gerektirecek kadar önemli sonuçlara yol açabileceğinden matbu ve yazma nüshalar çerçevesinde her iki görüşün kaynaklarını ortaya koyarak karşılaştırmakta fayda vardır.

Kanaatimizce eserin tarihlendirilmesine dair tartışmada, 1286/1869 Kahire baskısının merkezî bir yeri vardır. Bu baskının kapağında *Sülûkü'l-Mâlik*, mukaddimesine (birinci fasıl) ve *Keşfü'z-Zunûn*'a atıfla Mu'tasım-billâh dönemine nisbet edilmiş; eser, *Keşfü'z-Zunûn*'un matbu nüshalarına ve buradan hareketle sonraki

11 Bu nazım türü hakkında daha fazla bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “Müşeccer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/museccer>, (8.10.2019).

12 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1525.

13 Mu'tasım-billâh için bkz. Casim Avcı, “Mu'tasım-billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutasim-billah>, (1.7.2019).

14 Müstasım-billâh için bkz. Hacı Ahmet Özdemir, “Müstasım-billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustasim-billah> (1.7.2019).

bibliyografya kaynaklarına¹⁵ bu şekilde geçmiştir. Corci Zeydân'ın izhar ettiği ciddi şüpheler¹⁶ bir yana konulursa, eserin tarihsel bağlamıyla ilgili değerlendirmelerin yanı sıra Paris nüshası üzerinden belgesel veriler de ortaya koyan Naci Tekritî'nin *Sülûkü'l-Mâlik*'le ilgili çalışmalarına kadar eserin Mu'tasım-billâh'a sunulduğu genel kabul görmüş, eser bu şekilde tanınmış ve değerlendirilmiştir. Mu'tasım-billâh ile Eski Yunan felsefesinin/tercüme asrının, Corci Zeydân'ın gündeme getirdiği Müsta'sım-billâh adının ise Bağdat'ın işgali ile eşleştirilmesi, bu görüşün literatürde yerleşmesinin sebeplerinden biri gibi görünmektedir.

1286/1869-Kahire baskısının kapağında yer alan bilgiler, yazma nüshaların sunduğu veriler ışığında değerlendirildiğinde iki temel konuda (1. Eserin *Keşfü'z-Zunûn*'da nasıl geçtiği, 2. Eserin mukaddimesinde hangi halifenin adının zikredildiği) kesin bir kanaate varmak; buradan yol çıkarak eserin sunulduğu halifeyi tespit etmek mümkündür:

1. *Sülûkü'l-Mâlik*'le ilgili araştırmalardaki yaygın kabule uygun olarak *Keşfü'z-Zunûn*'un geç dönem neşirlerinde, *Sülûkü'l-Mâlik fi Tedbiri'l-Memâlik* maddesinde, eserin tek cilt olduğu ve yazarın adı belirtildikten sonra eser, Mu'tasım-billâh el-Abbâsî dönemine nisbet edilmektedir.¹⁷ *İzâhü'l-Meknûn* neşrinde bu bilgilere ek olarak eserin matbu nüshasının bulunduğu belirtilmiştir.¹⁸ *Keşfü'z-Zunûn*'un Mısır'da (1274/1857-1858) ve İstanbul'da (1311/1893-1894) yapılmış

15 Örnekler için bkz. Tekritî, *age*, s. 224-225.

16 Eseri üslûp, içerik ve şekil açısından değerlendiren Corci Zeydân, eserin Kindî (ö. 252/866) ve Fârâbî'den (ö. 339/950) önce telif edilmiş olamayacağına, eserin müşeccer niteliğine, ayrıca Şihâbüddîn adının bu dönemde kullanılmadığını dikkat çekmiş; Mu'tasım ile Müsta'sım'ın karıştırıldığını belirtmiştir. Bkz. Corci Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire, Matbaatü'l-Hilâl, 1912, II, 214-215.

17 Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, ikinci basılış, haz. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, II, 1000.

18 Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahü'l-Meknun fi Zeyl-i ala Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, tsh. Kilisli Rifat Bilge, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1947/1366, II, 26.

daha erken neşirlerinde ise halifeye dair bir kayıt yoktur.¹⁹ *Keşfü'z-Zunûn*'un yazma nüshaları bu konuda daha sarıh bir fikir vermektedir. *Keşfü'z-Zunûn*'un müellif nüshasından itibaren birçok yazma nüshası incelendiğinde, *Sülûkü'l-Mâlik* maddesinde eserin sunulduğu halifeye dair herhangi bir bilgi bulunmadığı tespit edilmektedir. Bunlarda eserin adı ve tek cilt faydalı bir eser (“في مجلد”، “مفيد النعم”) olması dışında bilgi yoktur.²⁰ Bazı yazma nüshalara, “Şihâbüddîn Ahmed bin Ebî'r-Rebî” şeklinde yazarın adı ve eserin ahlâk kitabı olduğu bilgileri girmiştir.²¹

Sonuç olarak eserin *Keşfü'z-Zunûn*'da geçtiği doğrudur, ancak *Keşfü'z-Zunûn*'un erken neşirlerinde ve yazma nüshalarındaki en detaylı kayıta bile sunulduğu halifeye ve eserin telif tarihine dair bir bilgi yoktur. Dolayısıyla 1296/1869 Kahire baskısının kapağı, *Keşfü'z-Zunûn*'un matbu nüshaları ve buradan hareketle tutulmuş bibliyografik kayıtlar, eserin tarihlendirilmesi açısından delil değeri taşımaz.

19 Mısır, Darü't-tıbaati'l-Mısıriyye, 1274, II, 475; nşr. Hasan Hilmi el-Küttebî, Dersaadet, Matbaatü'l-Âlem, 1311, cüz'-i sâni, s. 31. *Keşfü'z-Zunûn*'un 1311 İstanbul neşri, *Sülûkü'l-Mâlik*'in hem 1286/1869 Kahire baskısından hem ilk Türkçe tercümesi olan *Nusretü'l-Hamid* den sonra yapıldığı hâlde matbu nüshaya ilişkin bir kayıt içermemektedir.

20 Carullah Efendi, nr. 1618, vr. 418^a; Ayasofya, nr. 4201, vr. 245^a; Ayasofya, nr. 4202, vr. 264^b; Ayasofya, nr. 4203, vr. 187^a; Ayasofya, nr. 4204, vr. 223^b; Fatih, nr. 4460, 171^b; Hacı Beşir Ağa, nr. 156, vr. 186^a; Damat İbrahim Paşa, nr. 941, vr. 297^b; Kılıç Ali Paşa, nr. 760, vr. 392^a; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 793, vr. 298^a; Antalya-Tekelioğlu, nr. 763, vr. 245^b; Halet Efendi, nr. 357, 300^a; Hamidiye, nr. 984, 268^a; Pertev Paşa, nr. 500, vr. 217^a; Nuruosmaniye, nr. 4151, vr. 208^a. Sıraladığımız nüshaların bazılarında “مفيد النعم” kaydı yoktur, birinde üstü çizilmiştir (Esad Efendi, nr. 2385, vr. 265^a). Müellif nüshasında eser adının ilk kelimesi, diğer kitapların aksine, kırmızı mürekkeple yazılmamış; kitap, iki kitabın arasına sonradan sıkıştırılmıştır (Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 1619, vr. 76^b). Yazma nüshalardan birinde (Çorlulu Ali Paşa, nr. 345, vr. 262^b), Yavuz Sultan Selim'in ümerâsından, onunla Mısır'a giderken vefat etmiş olan Emir Yusuf bin Yakub adlı biri, *Sülûkü'l-Mâlik*'in yazarı olarak gösterilmişse de zuhul eseri olmalıdır.

21 Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1579, vr. 209^a; Hüsrev Paşa, nr. 434, vr. 208^a; Yahya Tevfik, nr. 279, vr. 271^b.

2. Eserin mukaddimesinde hangi halifenin adının zikredildiği meselesi de benzer bir sonuca götürmektedir. Öncelikle elimizdeki matbu ve yazma bütün metinlerde halifenin adının, eserin mukaddimesinde zikredildiğini belirtelim. 1286/1869 Kahire baskısında (s. 12) ve onu takip eden neşirlerde Mu'tasım-billâh'ın; Tekritî'nin neşrettiği Paris nüshasında ise son Abbâsî halifesi Müsta'sım-billâh'ın adı geçmektedir. Paris nüshasının ortaya çıkması, ilk baskıdaki kayıtları şüpheli hâle getirmiştir. Bununla beraber daha tatminkâr bir sonuca ulaşabilmek için eserin diğer yazma nüshalarını da bu bakımdan incelemek gerekir.

Sülûkü'l-Mâlik'in, Tekritî'nin neşrettiği Paris nüshası²² da dahil olmak üzere yedi yazma nüshasını tespit ettik ve altısını görme fırsatı bulduk.²³ Paris nüshası dışında, incelediğimiz beş nüsha Türkiye kütüphanelerindedir.²⁴ Bir tahkik çalışmasında daha detaylı incelenmesi gerekmele beraber bu yazmaların bazı hususiyetlerine temas edebiliriz. Kemankeş nüshası,²⁵ müellif nüshasına yakınlığıyla dikkat çekmektedir. Bu nüshanın 25 Muharrem 881 (19 Mayıs 1476)²⁶ tarihli ferâğ kaydında müstensih, müellif hattı kullanılarak

22 Paris nüshasının başında Arabe 2448 ve Arab. 896 kayıtlarının yanı sıra eserin 44 varak olduğu belirtilmiş, bunun altına 27 Temmuz 1874 tarihi düşülmüştür. Bu tarihin kütüphaneye intikal tarihi olması muhtemeldir; eğer öyleyse *Sülûkü'l-Mâlik*, Bibliothèque Nationale'e 1286/1869 Kahire baskısından sonra girmiştir. Zahriyedeki bir kayıta 983 (1575-1576) tarihi vardır.

23 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, nr. 408'de kayıtlı nüshayı inceleme imkânı bulamadık. Nureddin b. Muhammed b. Ali tarafından 1574 tarihinde istinsah edildiği ve 43 varak olduğu kaydedilmiştir. Bu nüshanın sarayda istinsah edilip edilmediği ve Paris nüshasıyla ilişkisi araştırılmalıdır.

24 İncelediğimiz yazma nüshalar: 1. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 462, 43 varak; 2. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 1617, 43 varak; 3. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1525, 44 varak; 4. Çorum-Hasan Paşa Kütüphanesi, nr. 1954, 42 varak; 5. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 999: 42 varak.

25 Bu nüshanın, iki uzunca başlığı içeren 8. varağı kopuktur.

26 25 Muharrem'in Pazar günü olduğu belirtildiğinden milâdî tarihi 19 Mayıs 1476 olarak verdik.

istinsah edilmiş bir nüshanın esas alındığını belirtir.²⁷ III. Ahmed nüshası, Kemankeş nüshasıyla sayfa sayfa örtüşmektedir; ayrıca Rebiülevvel 881 tarihli (24 Haziran-23 Temmuz 1476) ferâğ kaydından anlaşılacağı üzere bu nüsha ile Kemankeş nüshasının istinsah tarihleri çok yakındır.²⁸ Şehid Ali Paşa nüshası, kısa bir süre sonra, Kemankeş nüshasıyla aynı sıradaki bir nüsha esas alınarak istinsah edilmiştir (Rebiülahir 886/30 Mayıs-27 Haziran 1481).²⁹ Çorum-Hasan Paşa nüshasının ferâğ kaydındaki tarih (918/19 Mart 1512-8 Mart 1513), eserin istinsah tarihleri bilinen ilk dört yazma nüshasının yaklaşık otuz yıl içinde çoğaltıldığını gösterir. İstinsah tarihi bilinmeyen Reisülküttab nüshasının ferâğ kaydında ise “İbrahim ibn eş-Şeyh Receb ibn Nasuh Beg” adı dikkat çekmektedir.

İncelediğimiz bütün yazma nüshalarda, eserin mukaddimesinde son Abbasi halifesi Müsta’sım-Billâh’ın adı geçmektedir.³⁰ Sonuç olarak diğer yazma nüshalar da, Paris nüshasının getirdiği bilgiyi,³¹ bu arada Corci Zeydân ile Naci Tekritî’nin görüşünü teyit etmektedir.³² Yazma nüshaların sunduğu veriler ışığında eserin Mu’tasım-Billah’a değil, Müsta’sım-Billah’a takdim edildiği açıktır. İlk baskıdaki kaydı, bir dizgi hatası³³ (baskının dayandığı yazma nüshaya nisbetle bir

27 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 462, 43^a. Ayrıca bkz. “İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu”, <http://isd.ilem.org.tr/detay/90>, (11.9.2019).

28 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 1617, 43^a.

29 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1525, 44^a.

30 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 462, 3^a; Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 1617, 3^b; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1525, 3^b; Çorum-Hasan Paşa Kütüphanesi, nr. 1954, 3^b; Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 999, 2^b.

31 Paris nüshası, vr. 3^a; ayrıca bkz. Tekritî, *age*, s. 7, 96.

32 Naci Tekritî’nin, eserin yaslandığı fikrî arka planla ilgili izahları oldukça detaylı ve tatminkârdır. Tekritî, *Sülûkü'l-Mâlik*’ten bahseden kaynakların silsilesini ve tarihlendirme konusunda öne sürülen gerekçeleri ortaya koyduktan sonra eseri Yahya İbn Adî, Kindî, Fârâbî, İbnü’t-Tıktaka, Mâverdi ve İbn Miskeveyh’in metinleriyle karşılaştırarak değerlendirmiştir. Bkz. Tekritî, *age*, s. 7-32 (İlk yayınlandığı yer: *Mevrid*, V/4, 1397/1976, s. 59-69); ayrıca, *age*, s. 37-80.

33 Bu iki isim yeni çalışmalarda da karıştırılabilmektedir. Nasîruddin Tûsî’nin (672/1274) mektup gönderdiği Abbâsî halifesi olarak Mu’tasım-billâh’ın zikredilmesi için bkz. Murat Demirkol, *Nasîruddin Tûsî’nin İbn Sinacılığ*,

istinsah hatası) olarak kabul etmek gerekmektedir. *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik*'in, 7./13. yüzyılın ortalarında (Halife Müsta'sim-billâh'ın hilafet yıllarına nazaran 640-656/1242-1258 arasında), Bağdat'ta telif edilmiş bir ahlâk-siyaset metni olarak, bilim ve düşünce tarihi cihetinden nasıl bir tarihsel bağlama oturtulacağı meselesi, yeni çalışmalara konu olabilir.³⁴

2. Türkçe Tercümeleler

Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik, Kahire'de basıldıktan sonra, otuz yıl içinde iki Türkçe tercümesi yapılmıştır. İlk tercüme, Müşîr Muhammed Nusret Paşa'ya aittir ve 1296/1869 Kahire baskısından on yıl sonra *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd* (1296/1879) adıyla basılmıştır. İlk tercümeden bahsetmeyen Babanzâde Mustafa Zihni Paşa'nın yorumlu tercümesi ise *Mikyâsü'l-Ahlâk* (1315/1897-1898) adıyla basılmıştır. Tercümelelerde başka adlar kullanılması, *Sülûkü'l-Mâlik* tercümesi olarak dikkat çekmemelerine yol açmış görünüyor. İki mütercim de, aralarında nesil farkı olmakla beraber, II. Abdülhamid dönemi ricalindedir. Nusret Paşa, askerî görevlerinin yanı sıra valilik gibi mülkî görevlerde de bulunmuştur. Babanzâde Mustafa Zihni Paşa ise ömrünü mülkî hizmetlerde geçirmiş bir devlet adamı, aynı zamanda üretken bir yazardır. İki de ilmiye mensubu olmamakla beraber İslâmî ilimlere ileri derecede ilgi duymaktaydılar. Mustafa Zihni Paşa, Midhat Paşa'nın mühürdarlığını yapmışken;

Ankara, Ankara Üni. SBE, Doktora Tezi, 2007, s. 13-15; Anar Gafarov, *Nasîruddin et-Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi*, Ankara, Ankara Üni. SBE, Doktora Tezi, 2009, s. 10-11. Dizgi/istinsah hatasının yanı sıra bir ihtimal olarak olsun tahrif olup olmadığı da araştırılmaya muhtaçtır. Bu mesele, 1286/1869 Kahire baskısının dayandığı -tespit edemediğimiz- yazma nüsha üzerinden açıklığa kavuşturulabilir.

³⁴ Bu noktada Nasîruddin Tûsî'nin (597-672/1201-1274) Kuhistan'da telif ettiği *Ahlâk-ı Nâsîrî*, *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik*'le karşılaştırılabilecek yakın tarihli bir metin olarak hatırlanabilir. *Ahlâk-ı Nâsîrî*'nin yazılma süreci hakkında bkz. Anar Gafarov, *agt*, s. 10-11, 14-17. Türkçe tercümesi için bkz. Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsîrî*, çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016. 633/1236'da yazıldığı tahmin edilen *Ahlâk-ı Nâsîrî*, amelî hikmet literatürünün üç başlığını tek bir kitapta biraraya getiren ilk örnek olarak bilinmektedir.

Nusret Paşa, Midhat Paşa'nın başta gelen hasımlarındandı.³⁵ Aynı siyasî metne ilgi duyup farklı önceliklerle tercüme etmelerine kıymet atfedilmelidir.

Tercümelerin ikisinde de 1296/1869 Kahire baskısı esas alınmış; *Sülûkü'l-Mâlik*, Halife Mu'tasım-billâh'a sunulmuş bir eser olarak takdim edilmiştir. Yazma nüshalara dair bir değerlendirme yapmayan mütercimler, eserin tarihlendirilmesi konusunda da herhangi bir şüphe izhar etmemişlerdir. Bunun Türkçe tercümelere yansıyan bazı sonuçlarından bahsedilebilir. Öncelikle Batı Avrupa merkezli ahlâk-siyaset metin ve telakkilerinin yaygınlaştığı bir dönemde, tercüme/uyarlama yoluyla gündeme getirdikleri *Sülûkü'l-Mâlik*'in, alanındaki "en eski/çok eski bir" kitap olduğu mütercimler tarafından vurgulanmıştır.³⁶ Ayrıca, beklenebileceği gibi, eserin sunulduğu halife ile mütercimin yaşadığı dönemin padişahı özdeşleştirilmiştir. Sözelimi Nusret Paşa, Halife Mu'tasım-billâh için sayılan güzel vasıfların Sultan II. Abdülhamid'de de "aynıyla" bulunduğunu belirtir.³⁷ Nusret Paşa'nın kasdî bir müdahalesinden bahsedilemese de bu özdeşliğin, Bağdat Abbâsîlerinin son halifesi olan Müsta'sım-billâh ile kurulması güç olurdu. Sadık bir tercüme ortaya konmaya çalışıldığı için *Nusretü'l-Hamîd* için söz konusu edilebilecek başka bir sonuç, 1296/1869 Kahire baskısında atlanmış bazı ifadelerin bu tercümede de yer almamasıdır.³⁸

Sülûkü'l-Mâlik'in Türkçe tercümeleri, tarihî/klasik bir metnin farklı bir zeminde yeniden gündeme gelmesi açısından oldukça iyi bir

35 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Muhakemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1967, s. 144.

36 *Nusretü'l-Hamîd*, s. II; *Mikyâsü'l-Ahlâk*, s. 9, 93, 106.

37 *Nusretü'l-Hamîd*, s. III, ayrıca s. 10.

38 Az sayıda olduğu anlaşılan bu eksikliklerden birine işaret edebiliriz: 1286/1869 Kahire baskısında ve *Nusretü'l-Hamîd*'de ifrat, tefrit ve itidale verilen örneklerden ikincisinde sadece itidal zikredilmiş, ifrat ve tefrit atlanmıştır. Hilm zikredilmiş, za'fu'n-nefs ile sefeh atlanmış; hürriyet zikredilmiş, nezâlet ile şetâret atlanmış; hayâ zikredilmiş, tehannus ile kahat atlanmış; vakâr zikredilmiş, tevazu' ile kibir atlanmıştır. Krş. III. Ahmed, nr. 1617, 11^a; Tekritî, *age*, s. 125; 1286/1869 Kahire baskısı, s. 44; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 28.

örnek sunmaktadır. Bu noktada tercümenin sunuluş biçimi, ekleme ve çıkarmalar, uyarlama ihtiyacı ve yöntemi gibi meseleler, mütercimlerin bu kitapla paralel yürüyen fikrî mesaî ve siyasî mücadeleleriyle birlikte ele alınabilir. Burada mütercimlere dair biyografik malumat verdikten sonra eserin nasıl takdim edildiğine ve tercümelerdeki ekleme çıkarmalara işaret edeceğiz.

2.1. Müşîr Muhammed Nusret Paşa Tercümesi:

Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd

Müşîr Muhammed Nusret Paşa (d. 1240/1824-1825, ö. 1896), Sultan II. Mahmud'un Çerkes asıllı "utekâsı"ndan olup Enderûn-ı Hümâyûn'da terbiye görmüş, buradan Mekteb-i Harbiye'nin ilk talebeleri arasına katılmıştır. Yüksek tahsilini Paris'te tamamladıktan sonra askerî ve mülkî görevlerde bulunmuş, vezaret rütbesi verildikten (15 Mart 1872)³⁹ sonra ise valilik ve ordu müfettişliği yapmıştır. Kendi ifadeleriyle "Avrupa görmüş", Adolphe Thiers (1797-1877) ve Meternich (1773-1859) gibi "Avrupa üdebâsıyla mülâkat ve ülfet etmiş ve bâ-husus Paris'te beş sene Üçüncü Napolyon'un (1808-1873) en parlak zamanlarında bulunup kesb-i malumat eylemiş", Avrupa'nın "politika-i hâliyye ve mâziyyece her hangi şubesinden bahsolunsa" anlayıp fikir beyan edebilecek⁴⁰ devlet adamlarından biri olan Nusret Paşa, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde önemli mülkî/askerî, diplomatik ve istihbarî görevler üstlenmiştir.⁴¹ Haritacı-lığa hususî bir önem veren⁴² Nusret Paşa'nın *Mükemmel Coğrafya At-*

39 *Takvim-i Vekâyi'*, aded: 1464, 6 Muharrem 1289, s. 1.

40 Nusret Paşa, İngiliz arkeolog ve diplomat Henry Layard (1817-1894) ile yaptığı ilk görüşmeyi, II. Abdülhamid'e aktarırken, iktibas ettiğimiz ifadeleri kendisi için kullanmıştır. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, nr. 14/7 (25 Haziran 1878/13 Haziran 1294).

41 6. Ordu (Bağdat) müfettişliği için bkz. Gökhan Çetinsaya, "Sultan Abdulhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896", *Osmanlı Araştırmalar*, XXI, 2001, s. 257-267.

42 "Harbiyye nâzırı" başlığına "li'l-mütercim" kaydıyla yaptığı eklemede ilk olarak harita çizimini zikretmiştir. Bkz. *Nusretü'l-Hamîd*, s. 87.

lası'yla *Kürre-i Müsattaha*'yı vücuda getirdiği kaynaklarda belirtilir.⁴³ *Nusretü'l-Hamîd*'in başında, eseri Fransızcaya da tercüme etme niyetinden bahsetmekle (s. III) beraber bu niyetini gerçekleştirip gerçekleştirmediğine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Nusret Paşa'nın ayrıca şer'î siyaset vurgusu taşıyan, kitaplaşmamış lâyihaları bulunmaktadır.⁴⁴

Nusret Paşa, *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik* tercümesini, padişah ile kendi adının mânalarına da gönderme yaparak *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abid* şeklinde isimlendirmiştir.⁴⁵ Tercümede *Sülûkü'l-Mâlik*'in müşeccer özelliği birebir takip edilmeye çalışılmış, hatta bir yerde bu sağlanamadığı için o başlık altındaki bilgilerin “teşcîr sûretiyle sahifeye sığışdırılmadığından âtîde satır satır ifâde olunduğu” belirtilmiştir.⁴⁶

Nusret Paşa, tercümenin başına eklediği kısa bir “Takdim”den sonra “Mukaddime”de Avrupa'da ortaya çıkmış yeni siyasi telakkilerin Osmanlı Devleti'ne aktarılmasını savunanların tezlerini şiddetli bir dille eleştirmiştir (s. II-XI). “Mukaddime”, erken meşrutiyet tartışmaları için dikkate alınması gereken, literatürde eşine ender rastlanan muhalif bir metindir.⁴⁷ Nusret Paşa, kitabın sonuna ise

43 Ayrıntılı bir sicil-i ahvâl kaydı için bkz. Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207; ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1308, IV, 870-71. Mehmed Süreyya Bey, Nusret Paşa'nın iki oğlunun adını da veriyor: Mirliya Nâsır Paşa ile Kaymakam Muzaffer Bey (*aynı yer*).

44 Farklı vesilelerle yazdığı bu türden metinlere örnek olarak bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız Tasnifi-Mütenevvi Evrak*, nr. 99/38, lef 4-6. Başlığı şöyledir: “Hikemiyât-ı İdâre-i Memâlik ü Ahâli ve Politika-i İslâmiyyeden Bir Nebzedir”.

45 Matbaa-i Âmire'de basılmasına rağmen *Nusretü'l-Hamîd*'in kütüphanelerdeki nüshalarının azlığı dikkat çekmektedir. Bazı nüshalar eksiktir. Bkz. Atatürk Kitaplığı, Bel.Osm.O, nr. 815. Gördüğümüz tek tam nüsha için bkz. Atatürk Üni., Seyfettin Özege Koleksiyonu, nr. 29784.

46 *Nusretü'l-Hamîd*, s. 80.

47 “Mukaddime”ye yapılan atıflara bakılırsa metnin tarihsel bağlamında ele alınmış olduğunu, hatta anlaşıldığını söylemek zordur. Bazı yazarlar tarafından sadece araçsal olarak değerlendirilmiştir. Anayasa hukukçusu İlhan Arsel'in, “Mukaddime”yi yazara ait bir metin, yazarı Nusret Paşa ile çağdaş bir Arap yazar olarak tanıtması ve bütün değerlendirmelerini buna dayandırması ciddi bir

Ahlâk-ı Alâ'î'den iktibasen Aristo'nun İskender'e vasiyetnamesini ve kendisinin Trabzon valisi iken memurlara nasihatlerini içeren 12 Safer 1292 tarihli (20 Mart 1875) metni eklemiştir (sonda, s. 1-10). Kitabın başına ve sonuna metinler ve tercüme kısmına da bazı notlar eklenmiş olmakla beraber ekleme ve notların⁴⁸ tercümeden ayrılabilir şekilde verilmesi, mütercimın kitabın aslına sadık kalma endişesi taşıdığını gösterir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tercüme edilmeden bırakılan tek önemli kısım, adı verilmeyen bir vezirin⁴⁹ edebî ifadelerle övüldüğü uzun bir paragraftır.⁵⁰ Bununla beraber mütercimın literal bir tercüme yapmadığı; kavram ve kelime kadrosu itibarıyla daha zengin bir dil kullanarak yer yer kaynak metni aştığı söylenebilir. Metni, yaşadığı döneme yaklaştırmak amacıyla yaptığı bazı tercihler ise metne doğrudan müdahale olarak değerlendirilebilir.⁵¹

hatadır. Bkz. İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına (Şeriat Devletinden Laik Cumhuriyete)*, İstanbul, 1. bası, Aralık 1993, s. 86-87. Niyazi Berkes, bu hataya düşmemiş, ancak dipnotta eseri *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* ile karıştırmıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 315-317, 603.

48 Nusret Paşa'nın kenardaki notları için bkz. *Nusretü'l-Hamîd*, s. 39, 40, 67, 102. Mütercim tarafından ekleme yapıldığının belirtildiği yerler için bkz. *Nusretü'l-Hamîd*, s. 87-88. Birinci faslın son paragrafı da Nusret Paşa'ya aittir (s. 10); bu nedenle paragrafı "*" işareti ile tercümeden ayırdık.

49 Bu kişinin son Abbâsî veziri İbnü'l-Alkamî olma ihtimali üzerinde durulabilir. Hakkında bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Alkamî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-alkami> (8.8.2019).

50 Krş. 1286/1869 Kahire baskısı, s. 124-125; Tekritî, *age*, s. 914; III. Ahmed, nr. 1617, 35^b; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 84-85. "Vezîr-i A'zâmın Vasıfları" ile "Pâdişâhın Vezîr-i A'zama Hürmet ve Ri'âyeti" başlıkları arasında kalan bu paragrafın atlanması, Nusret Paşa'nın üst-bürokrasiye eleştirel bakışı ve kitabın tercüme edildiği yıllardaki sadaret kriziyle ilgili olmalıdır.

Küçük ama önemli sayılabilecek bir atlamadan da bahsedilebilir. Halifenin hulefâ-yı râşidînin soyundan olduğuna dair ifade de tercüme edilmemiştir. Krş. III. Ahmed, nr. 1617, 3^a; 1286/1869 Kahire baskısı, s. 13; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 9.

51 Nusret Paşa "kâtibü'l-ceyş", "kâtibü'l-ahkâm" gibi ifadeleri, yaşadığı dönemin idarî teşkilâtına uyarlayarak "Harbiyye nâzırı", "Ahkâm ve Adliyye nâzırı" şeklinde tercüme etmiştir. Bu örnekler için bkz. *Nusretü'l-Hamîd*, s. 86.

2.2. Babanzâde Mustafa Zihni Paşa Tercümesi:

Mikyâsü'l-Ahlâk

Babanzâde Mustafa Zihni (ö. 1929), Süleymaniye'li Baban ailesinden Hüseyin Bey'in oğlu; yakın dönem tarihimizin meşhur simalarından Ahmed Naim Bey, İsmail Hakkı Bey ve Hüseyin Şükrü Baban'ın babasıdır. 16 yaşından itibaren kâtip, müdür, mektupçu, mühürdar, mutasarrıf ve vali olarak Arap coğrafyası, Anadolu ve Rumeli'nin farklı bölgelerinde mülkî hizmetlerde bulunmuştur. *Mikyâsü'l-Ahlâk*'ı yayımladığında Bolu sancağı mutasarrıfıydı.⁵² *Kuvâ-yı Ma'nevîyye*⁵³ ve *İlim ve İslâm*⁵⁴ adlı eserlerini de aynı yıl yayımlamıştır. Yeni hukuk dilini yoğun bir şekilde kullandığı *Tevsî'-i Mezûniyyet*⁵⁵ ve *İslâm'da Hilâfet* adlı eserleri, ayrıca Hüseyin el-Cisr'in *el-Husûnü'l-Hamîdiyye* adlı eserinin tercümesi *Savâbu'l-Kelâm fî Akaidi'l-İslâm*'ı⁵⁶

52 Babanzâde Mustafa Zihni, Bolu'ya gitmeden önce, memuriyet yerinin değiştirilmesini talep etmesi üzerine Berat mutasarrıflığından Trablusşam mutasarrıflığına nakledilmişti (14 Şubat 1310/26 Şubat 1895). Kendisine Rumeli beylerbeyliği payesi tevcih edildikten (2 Ramazan 1313/16 Şubat 1896) kısa bir süre sonra “görülen lüzuma mebni”, Bolu sancağı mutasarrıfıyla becayiş edilmesine karar verilmiş; 1 Nisan 1312-16 Mayıs 1319 (13 Nisan 1896-29 Mayıs 1903) tarihleri arasında Bolu mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur. Geçirdiği soruşturmalardan ötürü burada sıkıntılı bir dönem geçirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri*, nr. 4/224.

53 *Kuvâ-yı Ma'nevîyye*, İstanbul, Âlem Matbaası, 1315, 101+1 s. Kapaktaki ruhsatname tarihine (15 Rebiülahir 1315/13 Eylül 1897) göre *Mikyâsü'l-Ahlâk*'tan (ruhsatname tarihi: 18 Receb 1315/13 Aralık 1897) önce basılmış olmalıdır. *Mikyâsü'l-Ahlâk*'la aynı dönemde basılan bu eser, Zihni Paşa'nın medeniyet anlayışı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

54 *İlim ve İslâm*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1316, 142 s. Bu kitabın mehazı, Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîrü'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)* adlı eseridir (s. 6).

55 *Tevsî'-i Mezûniyyet*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1324, 72 s. Bu kitap üzerine bir değerlendirme için bkz. Aydın Gülan, “Babanzade Mustafa Zihni Paşa ve Tevsi-i Mezuniyet Yahud Kitab-ı İdaremizden Bir Sahife Adlı Eseri”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, VI/1-3, 2011, 109-128.

56 *Savâbu'l-Kelâm fî Akaidi'l-İslâm*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327, 363 s.

ise II. Meşrutiyet'ten sonra çıkacaktır.⁵⁷ Bütün tercümelerinde uyar-lama yöntemini benimsediği görülmektedir.

Mikyâsü'l-Ahlâk'ta şekiller düz metin hâline getirilmiş, eserin müşeccer özelliğine işaret edilmemiştir. Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Mikyâsü'l-Ahlâk*'ın başında (s. 9) belirttiği gibi *Sülûkü'l-Mâlik*'i “alâ-tarıki'l-iktibâs tercüme” ve “bazı cihetlerini de ahvâl ve ihtiyâcât-ı zamâneye göre ıslâh ve ta'dil” ederek yorumlu bir tercüme ortaya koymuştur. Tercümede, kaynak metnin akışı izlenmekle beraber Zihni Paşa eseri yeniden başlıklandırmış, bazı ifade veya kısımları atlamış, *İhyâ'ü'l-Ulûm*'dan uzunca bir başlık eklemiş (s. 61-66), dipnotları ek açıklamalar için yoğun olarak kullanmış, bazı başlıkları takdim-tehir etmiştir.

Zihni Paşa, tercüme sebebi olarak, II. Abdülhamid döneminde mektep sayısının hızla artması ve telif/tercüme ahlâk kitaplarına duyulan ihtiyacı gösterir. Batı kaynaklı tercümelerden de yararlanılabileceğini belirtmekle beraber kaynak metinler konusundaki görüşünü kesin bir şekilde şöyle ifade eder: “Ahlâkın umûr-ı dîniye ile münâsebeti kâbil-i redd ü inkâr olmadığına nazaran her hâlde kütüb-i ahlâkiyeden te'lîfat-ı Arabiye'nin ahvâl-i husûsiyemize daha muvâfık düşeceği bedîhî” dir (s. 8).

Mikyâsü'l-Ahlâk'ın en önemli özelliği, *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik*'in dördüncü faslının, yani siyaset bölümünün tercüme edilmemesidir. Bu istikamette kitabın adı da değiştirilmiş, asıl metindeki siyaset göndermesi yerini -sadece- ahlâka bırakmıştır. Zihni Paşa “İfâde-i Merâm”da, “ahlâk-ı siyâsiyye”ye ait bölümü tercüme etmemesine dair iki gerekçe ileri sürmektedir (s. 10-11). İlki Jöntürk hareketinin etkisini göstermeye başladığı bu yıllarda siyasî merkezi tedirgin edebilecek türdendir: Hükümetin, memurların ve yöneten ile yönetilenin ahlâkî vazifeleri, asrımızda “ulûm-ı siyâsiyye” adı altında

57 Babanzâde Zihni Paşa'nın biyografisi için bkz. İsmail Kara, “Risâleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler”, (Ed.) İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, Klasik Yay., 2003, III, 23. Zihni Paşa'nın memuriyet hayatıyla ilgili detaylar için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri*, nr. 4/224; nr. 2/365; nr. 80/59; nr. 80/133.

mühim ve yeni kaidelere dayanmaktadır. İkincisi ise ulü'l-emre itaati emreden âyet ile bu istikametteki hadisleri öne çıkarmaktadır: “Ahlâk-ı siyâsiyye-i İslâmiyye”, bunlara uygun davranmaktan ibarettir.

Zihni Paşa, tercüme ettiği kısımlarda siyaset bölümüyle irtibatlı ifadeleri de atlamış veya değiştirmiştir. Hükümdarlara itaat ve hürmet bağlamında her devletin farklı teşrifat usullerine sahip olduğunu ileri sürerek “İnsânın Mâfevkiyle Mu'âmelesi” kısmında “mülûk” başlığını atlamıştır.⁵⁸ “Mertebe-i Hâssa/Havâssın Riyâset” kısmında ise “riyâset-i sultânî”yi atlamış; devlet erkânı/memurlarla sınırlı olarak “riyâset-i siyâsiyye” tabirini kullanmıştır.⁵⁹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki siyasî tavrı ve telif faaliyetleri⁶⁰ de dikkate alınır, şer'î ilimlere ve siyasî konulara yakın ilgi duyan bir idareci olan Zihni Paşa'nın, kitabın yaklaşık yüzde kırkını oluşturan siyaset bölümünü tercüme etmemesi pek de beklenebilir bir durum değildir. Öte yandan *Mikyâsü'l-Ahlâk*, bu hâliyle, siyasî merkezde rahatsızlık doğuracaktır. Bunun sebebi; siyaset bölümünün tercüme edilmemesi, tercüme edilen kısımdaki tercihler veya sadece siyasî bir metin tercüme edilmesi olabilir. Kendisinin de içinde bulunduğu cepheden bu husus, “devr-i sâbık”taki baskılarla açıklanmıştır. Zihni Paşa'nın Eylül 1908'de İstanbul'a dönüşüyle ilgili haberlerde, II. Abdülhamid döneminde gözden düşmesinden bahsedilirken “bazı kütüb-i siyasiyye-i İslâmiyyeyi te'lif...”, “kütüb-i siyasiyye-i İslâmiyye

58 Kendi ifadeleri şöyle: “Hükümdârân-ı zî-şâna karşı efrâd-ı tebe'anın ve me'mûrîn-i devletin vazîfeten ve diyâneten irâesine mecbûr oldukları âsâr-ı itâ'at ü hürmet ve sadâkat ü mahabbet hükûmetlerce te'essüs etmiş olan usûl-i teşrifât ile ta'ayyün ettiğine ve usûl-i teşrifât dahi her devlet ve hükûmetde muhtelif bulunduğuna mebnî teşrifât-ı mütenevvi'a ve mukanneneden burada bahse lüzûm yoktur”. Bkz. *Mikyâsü'l-Ahlâk*, s. 97-98; krş. *Nusretü'l-Hamîd*, s. 59.

59 Krş. III. Ahmed, nr. 1617, vr. 23^b; *Mikyâsü'l-Ahlâk*, s. 92; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 56.

60 Zihni Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hilafet meselesiyle ilgili en hacimli eserlerden birini yayımlayacaktır. *İslâm'da Hilafet* adlı (Kostantiniyye, Matbaa-i Ebuzziya, 1327, 132 s.) bu eseriyle ilgili değerlendirmeler için bkz. İsmail Kara, *age*, III, 16-23. *İslâm'da Hilafet*'in metni için bkz. *age*, III, 101-204.

tahririyle müştakil” gibi ifadeler kullanılmıştır⁶¹ ki memuriyet hayatı ve diğer telifatına nazaran burada kastedilenin *Mikyâsü'l-Ablâk* olduğuna şüphe yoktur.

Zihni Paşa'nın tercümedeki bir iki tasarrufuna daha işaret etmeliyiz. Birincisi, köleler (“abîd”) başlığını bütünüyle tercüme almamasıdır.⁶² Diğerisi ise insanın hâlleri ve bunların sebepleriyle ilgili yirmi beş kalemde oluşan bir tasnifi on dokuza indirmesidir. İnsanın baht/talih, âdet, seciyye ile kazanabileceği hâlleri beşer maddeden oluşacak şekilde saymış; “cevher-i zâtî” ile kazanabileceklerinden “hürriyyet”i atlamış; fiil ve amel ile kazanabileceklerini (ilim, fûrûsiyyet, felâhat, sevâb, günâh) ise tercüme hiç almamıştır.⁶³ Son olarak Zihni Paşa'nın, metne dönemin öne çıkan bazı kavramlarıyla (terbiye, akıl, sabır) ilgili uzun dipnotlar eklediğini de belirtelim.⁶⁴

61 Ali Adem Yörük, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, İstanbul Üni. SBE doktora tezi, İstanbul, 2016, s. 223. Oğlunun siyasî yazılar yazdığı gazetede haber şöyledir: “*Bazı kütüb-i siyâsiyye-i İslâmiyye telif etmesinden* ve Kastamonu valisi merhum Hâlid Bey'e karâbetinden dolayı hayli vartalara dücâr ve Kastamonu'da ikâmete memur edilip bilâhare memâlik-i Osmâniyenin cihât-ı erba'asını teşkil eden Gümüşhane, Kerbelâ, Maraş ve nihâyet Burdur gibi yerlere bilâ-ârâm atılmış olan en kıdemli mutasarrıflardan Mustafa Zihni Paşa bugün Hidiviyye'nin Osmâniyye vapuruyla şehrimize avdet edecektir”. Bkz. “Mustafa Zihni Paşa”, *Tanin*, nr. 44, 31 Ağustos 1324, s. 3. Zihni Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Bey, Pirîzâde Sahib Molla Bey'in Beyannamesini değerlendirirken; Türkçede “İslâmiyet'in siyasiyyâtı ne suretle telakki etmekte olduğuna dair” eserlerin yok denecek kadar az olduğunu, “devr-i sâbık”ın hasîs menfaatler için İslâmiyetin bu mühim kısmını ilga etmekten çekinmediğini ileri sürecektir (Yörük, *agt*, s. 223).

62 Krş. III. Ahmed, nr. 1617, vr. 23^a; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 47, 53-55. Hatırlanacağı üzere Nusret Paşa, bu kelimeyi tercümesinin adında kullanmıştı.

63 Krş. III. Ahmed, nr. 1617, vr. 14^a; *Mikyâsü'l-Ablâk*, s. 60; *Nusretü'l-Hamîd*, s. 35. Başka bir yerde, dipnotta verdiği “hürriyyet” tanımı için bkz. *Mikyâsü'l-Ablâk*, s. 47-48.

64 *Mikyâsü'l-Ablâk*, s. 15-16, 39, 47-48.

Neşir Notları

Elinizdeki kitapta *Sülûkü'l-Mâlik fî Tedbîri'l-Memâlik*'in iki Türkçe tercümesinin çeviriyazıları bir araya getirilmiştir. Açık künyeleri şöyledir: *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abid*, İstanbul, Darü't-tıba'ati'l Âmire, 1296/1879, 11+103+10 s.; *Mikyâsü'l-Ahlâk*, İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315, 110+2 s.

Nusretü'l-Hamîd, taşbaskı usulüyle basılmıştır. Hattatı, kimliğini tespit edemediğimiz, ancak Nusret Paşa'nın kurenâsından olduğunu zannettiğimiz Edirneli es-Seyyid Hüseyin er-Recai Efendi'dir (s. 103). Son sayfada *Nusretü'l-Hamîd*'in tab' tarihi verilmiştir: 11 Cumâde'l-âhire 1296 (2 Haziran 1879). *Mikyâsü'l-Ahlâk*'in kapağındaki ruhsatname tarihi şudur: 18 Receb 1315 (13 Aralık 1897).

Sülûkü'l-Mâlik'in yazma nüshalarının sağladığı farklı bilgiler çeviriyazı metnin düzenlenmesinde dikkate alınmıştır. Yine bu şekilde edinilmiş ek bilgilerin işlenmesi, metnin tamiri, yeni başlık ekleme gibi durumlarda köşeli parantez kullanılmıştır.

Âyet mealleri, Elmalılı Hamdi Efendi'nin mealinden aktarılmıştır.

Hadislerin kaynakları el-Mektebetü'ş-Şâmile'de geçen baskıları göstermektedir.

NUSRETÜ'L-HAMÎD

Müşîr Nusret Paşa

[TAKDÎM]

[II] Bismihî te'âlâ

el-Hamdü lillâhi ve kefâ ve's-selâmü 'alâ ibâdihillezîne'stafâ

Ammâ ba'd, bu kitâbın mü'ellifi ulemâ'-i kadîme-i İslâmiyyeden Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed bin Ebi'r-Rebî' el-Mu'tasımî'dir ki mensûb olduğu Mu'tasım, hulefâ-yı Abbâsiyyenin sekizincileri olan Muhammed el-Mu'tasım bin Hârûnî'r-Reşîd el-Müsemmen'dir⁶⁵. Mü'ellif bu kitâbı mukaddimede beyân ettiği üzere halîfe-i müşârunileyhin emriyle te'lîf ve tedvîn eylemişdir. Halîfe-i müşârunileyhin zamân-ı saltanatı iki yüz on sekiz târihi evâsıtından i'tibâren iki yüz yirmi yedi senesi evâiline değin olmağla bu kitâb bundan bin yetmiş sene mukaddem cem' u te'lîf olunmuş olduğundan ahlâk ve siyâsiyâta dâir olan mü'ellefâtın hemân en eskisi ve hüsn-i tertîb ve vecâzet-i ifâde cihetiyle cümlesinin iyisidir ve bu nüsha-i nâfi'ayı mutâla'a eyleyen kendisini gerçekden bir mürebbî huzûrunda gibi bulacağında şübhe olmadığından ulemâ'-i İslâmiyyenin umûr-ı idâre-i mülk ü millet hakkında hükûmet-i meşrû'anın beyne'l-ibâd hüsn-i cereyân ve icrâsının usûl ve fûrû'unu ta'rîf u beyâna ne derece sa'y u ictihâd buyurmuş ve selâtîn-i İslâmiyye dahi ne sûretle telakkî ve kabûl buyurup ma'mûriyyet ve icrâ-yı adâlete çalışmış olduklarını irâe eylediği ve üslûb-ı garîb ve bir tarz-ı bihterîn u acîb üzere kaleme alınmış ve hikmet-i ameliyye-i hulkiyye ve siyâsiyye-i medeniyyeden her ne var ise hiçbir muhteviyâtından hâric kalmamış [III] olduğu cihetle nef'i âmm ve şâmil bir kitâb-ı mükemmel olmasıyla ve musannifin Cenâb-ı Mu'tasım Halîfe hakkında beyân buyurduğu evsâf-ı hamîde ve ahlâk u tedâbir-i

65 [Kitâbın yazıldığı dönem ve sunulduğu halife için bkz. Giriş].

pesendîde aynıyla halîfe-i vakt olan imâmü'l-müslimîn ve zahîr-i kuvve-i mü'minîn, sultân bin sultân bin sultân el-gâzî Abdülhamîd Hân bin Sultân Abdülmecîd Hân bin Sultân Mahmûd Hân halledallâhu hilâfetehu ilâ âhiri'd-devrân efendimiz hazretlerinin zât-ı akdes-i mülûkanelerinde mevcûd bulunması tesâdüfât ü ittifâkât-ı hasene-i asriyyeden ve ümmet-i nâciye-i Muhammediyyeye atâyâ-yı ilâhiyyeden bulunmasıyla, tahdîsen li'n-ni'me, tezyîd-i fevâid u menâfi'î zımında lisân-ı azbü'l-beyân-ı Osmânî'ye tercümesine sarf-ı yârâ-yı himmet olunmuş ve nâm-ı nâmî-i hümâyûn-ı hilâfet-penâhîlerine mensûben *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd* tesmiye kılınmıştır. Bunun Fransız lisânına tercümesine dahi çalışılacağından itmâmı Cenâb-ı Vâhibu'l-Atâyâ ve Feyyâz-ı Mutlak'dan müsterham ve müsted'âdır.

Bu bâbda ya'nî asrımızda siyâsiyyünca ba'zı zehâb u efkârın zuhûru, medenî addolunan Avrupa memâlikinde usûl-i idâre-i cem'iyeti suver-i muhtelifede tahvîl ve tebdîl eylemiş olduğundan onlara bakarak terakkî-i vatan zu'm ve iddi'asında bulunan ba'zıları bizim memâlikde dahi mislinin husûlünü arzû etmekte ve buna terakkiyât ve islâhât nâmını vererek dillerinden ve ellerinden geldiği mertebe tağyîr-i ahlâk u ahvâle çalışmakta oldukları görünmektedir. Binâen-alâ-zâlik bu husûsda ihvân-ı fetânet-nişân-ı dîn ü devlete hatâ ve savâbın fark u temyîzi ile ona göre cevâb hâsıl olmak üzere bir mukaddime-i târihiyyenin bast u beyânına ihtiyâc görünmüş olmağla ber vech-i âtî tahrîr u terkîm ve huzûr-ı ehl-i ilm ü insâfa takdîm kılındı.

[NUSRET PAŞA'NIN] MUKADDİME[Sİ]

Ma'lûm-ı zevi'l-ilm ve'n-nühâ olduğu üzere Avrupa'da ve İslâm hükûmetlerinden mâ'adâ bütün dünyânın her mahallinde düstûru'l-amel olan idâre-i medeniyet ü cem'iyet alâ-tarîki's-siyâse iki mezhebe münkasım olup [IV] birisi Demokrit-i hakîme mensûb ve "demokratî" usûlü; ikincisi yine hükemâ-yı Yunaniyyeden ve ashâb-ı tevhîdden, meşhûr İskender'in hoca ve mu'allimi Aristot'dur ki -bizim kitâblarda Aristatalis derler- ona mensûbdur. Mûmâileyh Demokrit-i hakîm Mîlâd-ı Îsâ aleyhisselâmdan dört yüz yetmiş sene evvel zuhûr edip Avrupa ve Asya kıt'alarında hayli seyâhat etmiş ve kendisi abede-i esnâmdan olup ta'addüd-i âlihe[ye] kâil olanlardan ve bulunduğu zamân ve asırda bütün Yunan-ı Atîk ahâlisi abede-i esnâm olup herkes keyfe-mâ-yeşâ istediği âlihe[ye] i'tikâd ve perestîş ederek yaşamakta ve birbirlerini dinlememekte olduklarından dâimî sûretle halk arasında ittifâksızlık olduğu cihetle diyânet ve i'tikâd mes'alesi aranılmayarak, her ferd herhangi mezheb ve i'tikâddan olur ise olsun ona bakılmayarak beyne'l-kavim ittihâd ve mu'âşeret ve siyâset zımnında halkın intihâbı tahtında olarak bir hükûmet-i nâsın ikâmesi usûlünü ahâli-i Yunan'a ta'lîm etmiş olduğundan Cumhûriyyet-i Yunan-ı Atîk ve sonra Roma Cumhûriyyeti onun üzerine binâ olunmuş idi. Ve hakîm-i mezbûr bir aralık tecennün etmiş olmasıyla müdâvât eylemek üzere İpokrin-i hakîmi [Hipokrat] celb etmişler. Ba'de'l-mu'âyene halka hitâben "Demokrit mecnûn ise de buna tâbî olanlar daha mecnûndur" demiş olduğu *Tevârih-i Şahsiyye ve Tercüme-i Hâl-i Zevât-ı Meşhûre* kitâbında muharrerdir. Ol vakitten beri bu usûl ve idâreye "demokratî" tesmiye olunarak cereyân edip gitmekte bulunmuşdur. Ve işbu mezheb-i demokratî Mîlâd-ı Îsâ aleyhisselâmın evâiline değin Roma'da devâm edip muahharan Amerika ve bazı Avrupa ekâlîminde dahi kabûl ve icrâ olunmuş ise de Hıristiyan

dîninin aralarına girmesi münâsebetiyle bütün bütün Yunan-ı Atık usûlünde demokrat olamayıp üç kısım sûretini kesb eylemiştir.

Şöyle ki: Bunun bir kısmı eski Yunanîler gibi dîn ü diyânet ve kraliyet kelimesi olmayarak ve asîl-zâdegân ve merâtib ve nişân kayd u i'tibârı bulunmayarak müsâvât-ı umûmiyye ve serbestiyet-i müfrite [V] ile umûr-ı idâre-i siyâsiyye doğrudan doğruya avâmm-ı nâsın yed-i istiklâl ü tasarrufunda olmak; Amerika ve Fransa ve İsviçre'de olduğu gibi.

İkincisi, kraliyet, lafzı murâd olarak, meşrûtiyyet sûretiyle bi'l-ibkâ mevâdd-ı siyâsiyye avâmm ile asîl-zâdegân arasında müştereken ve efkâr-ı umûmiyyeye tebe'iyet [ile] idâre olunmak sûretidir; İngiltere'de olduğu gibi.

Üçüncüsü, nüfûz-ı hükümdârî bir hânedân-ı müstakillenin evlâd ü ahfâdı aralarında halefen an-selefin tevârüs ederek yed-i istiklâllerinde bulunmak ve münâsib gördüğü kavânîn-i akliyye ve kavâ'id-i hikemiyye ile mülkünü idâre eylemek sûretidir; Rusya ve Çin ve Japonya'da olduğu gibi.

İşde ahvâl-i selâse Avrupalıların esâs-ı diyânet-i müttehazelerine tebe'iyetle üçe münkasım olmuş olacağı hikemiyât-ı acîbe-i hafiyeden olduğu ashâb-ı hikmet ü fitnat nezdinde emr-i celî bulunmuştur.

Müşârunileyh Hakîm Aristatalis ise Mîlâd-ı Îsâ aleyhisselâmdan üç yüz seksen dört sene mukaddem kadem-nihâde-i âlem-i şühûd olup enbiyâ'-i Yunaniyyeden ma'dûd olan meşhûr Eflatun-ı İlahî'den ikmâl-i ulûm-ı ri'yâziyye vü ilahiyye eyledikten sonra üstâzından ahz eylemiş olduğu usûl-i İşrâkiyyeyi terk ile te'lîfât-ı kütüb-i mantikiyye ve sâir edebiyât-ı rûhâniyye vâsitasıyla Meşşâiyye tarîkini îcâd etmiş ve şakirdânının o yolda terbiye-i nefis-i nâtıklarına i'tinâ eylemiş olduğu gibi İskender-i Yunanî'ye ta'lîm-i hikmet ü ri'yâzet ü siyâset ederek mezheb-i aristokratî denilen hükümdâr-ı müstakil ve a'vân u ensâr u hademe-i devletin asîl-zâdegân ve eşrâf-ı kavimden olması usûlünün -

ki kadîm eyyâmdan beri Asya'da hükûmet-i cesîme-i Îrâniyye ve Hindiyeye usûlleridir, onun- Yunanistan ve Frengistan'da icrâsını İskender'e ta'lîm eylemiş idi. Buna dâir mü'ellefâtından İskender'e olan mektûbuyla dâire-i adliyyesi aynen zeyl-i kitâba ilâve kılınmıştır. İşbu usûl-i aristokrasi dahi Avrupa kıt'asında kayâsire-i Roma'dan başlayıp Amerikaluların istihsâl-i serbestîleri târîhine ve Avrupa'da dahi Fransa'nın Büyük İhtilâli'ne değin devâm etmiştir. [VI] Ondan sonra kilise ve politika idârelerinin tefrîki efkârı zuhûr ederek demokrat mezhebi revâc bulmağa başlamıştır ki tafsîlât-ı aksâmı bâlâda bast u beyân olundu. Fi'l-hakîka Avrupa hükemâ ve üdebâsının kâffesi hemân müttehidü'l-keâm olarak demokrat kelimesinin serbestî-i efkâr ta'bîrât-ı musanna'asının tahtında gizlenmiş dehrîlik ve inkâr-ı ulûhiyyetden başka bir şey görmedikleri kendi ikrârlarıyla sâbit bulunmuştur. Hattâ “hevâ-yı nefse tebe'iyet, müntic-i inkâr-ı ulûhiyyet olur” kelâmı Avrupa üdebâsının darb-ı meseli olduğu kitâblarında musarrahdır. Ez-ân-cümle hükemâ-yı müteahhîrîn-i Avrupa'dan meşhûr Bobust [Jacques-Bénigne Bossuet?, 1627-1704] “demokratî mezhebinin tarafdârları hânedân-ı hükümdârînin hazfıyla hükûmet-i keyfiyyesine kâil olanlardır, ancak bunlardan ba'zıları hükümdâr sarâyında demokrat olup kendi hânelerinde aristokrasi olurlar” demiştir. Jan Jak Russo'nun ta'rîfine göre “demokrasi, bilâ-istisnâ halk ve kuvvet ve icrâât ve politika doğrudan doğruya avâmm-ı nâsın yed-i istiklâlinde bulunmaktan ibâretedir” demiş. Volter demokrasi usûlüne îzâh tarîkiyle “*kanay* [*canaille*] ya'nî erâzil-i nâs ve insân molozunun hükûmet-i istibdâdiyyesi demektir” ma'nâsını vermiştir.

Kaldı ki nevbet-i saltanat ü hükûmet, eşref-i benî-âdem aleyhi efdal-i tahiyât-ı etemm Cenâb-ı nübüvvet-nisâblarına vâsıl oldukda idâre-i hey'ât-ı sâlifeyi nâsih kavânîn-i mü'eyyide ve esâs-ı kavî üzerine binâ buyurdıkları hey'et-i İslâmiyyeye, Cenâb-ı Hâlik-i leyl ü nehâr

ilâ âhiri'l-edvâr zevâl vermesin, ⁶⁶ ﴿وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾ emr-i celîli muktezâsı hükûmet-i İslâmiyyenin esâs ve aslı, me'âş ve me'âdı berâberce hâvî ve kâffe-i edyân-ı sahîha ve i'tikâdât-ı sâdika ve amelîyyât-ı cismâniyye ve rûhâniyye-i sâbıkayı câmi' ve muhtevî olduğundan her bir devrin mizâcına ve ale'l-husûs usûl-i idâre-i siyâsiyye vü me'âsiyyeye imkân-ı tatbîki olması cihetle bunca sinîn-i sâlden beri nice def'a teceddüd ederek çâr-kûşe-i âleme şa'sa-pâş-ı saltanat ü şevket ve neşr-i envâr-ı adâlet buyurduğu delâil-i cedîde [VII] ityânından min-küllî'l-vücûh vâreste bulunmuş olmasıyla her bir ahvâl ü etvârda Kur'ân-ı Azîm ve ehâdis-i Nebî-i kerîmin irâe buyurduğu tarîke temessük ve sülûk edildiği sûrette esâs-ı hükûmet ve cem'îyyet olan hakkâniyyet-i şahsiyye ve adâlet-i umûmiyye bi't-tab' hâsıl olarak her bir sınıf kendi hâline râzı olacağı muhakkak ve bedîdâr bulunmuştur. Çünkü hükûmet-i İslâmiyye Avrupalının, bâ-husûs memâlik-i İslâmiyyede nev-zuhûr ukalâ geçinen ve dînsizliği kendisine fazîlet bilip "hükûmet-i İslâmiyye ahlâkca ve dince demokratdır" diyen ba'zı sebük-mağzân ve cühelânın zehâbları vechile hükûmet-i İslâmiyyenin esâsı ne demokrat ve ne de sırf aristokratdır. Zîrâ işbu tercümesine i'tinâ olunan kitâb-ı hikmet-nisâbın hâvî olduğu usûl-i idâre-i siyâsiyye tevhid-i mutlakı muhtevî olarak Kitâb ve Sünnet ahkâmına tatbîkan tahrîr ve te'lîf olunmuş olup hükûmet-i İslâmiyyenin esâsı meşrû'îyyet üzerine mübtenî olduğundan bu bâbda demokrat usûlünün herhangi sûreti olur ise olsun hey'et ve hükûmet-i İslâmiyye için münâsebet ve mutâbakati olamayacağı ve ber-vech-i muharrer hükûmet-i İslâmiyye ehl-i tevhidten olduğu ve esâs ve binâsı evâmîr-i ilâhiyye ve nebeviyye ve Resûl'ün vekîli bulunan hulefâ ve ulû'l-emre itâ'at-i tâmme-i kalbiyye ile bütün efrâd-ı İslâmiyye mükellef ve me'mûr olup emîrû'l-mü'minînin ahkâm-ı kazâyâ ve adâletce ve emr-i ma'rûf ve nehy-i münker ve sâir mu'âmelât-ı nâsca

66 "Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, onları ancak O bilir, hem kara ve denizde ne varsa bilir, bir yaprak düşmez ve arzın zulûmatı içine bir habbe de gitmez ki O bilmesin, ne bir yaş ne de bir kuru yoktur ki her hal bir kitab-ı mübîninde olmasın." En'âm, 6/59. âyetten nâkis iktibas.

emr u imzâsı nâfiz olmak ve düstûru'l-amel tutulmak esâsı hükûmet-i İslâmiyye ve ahkâm-ı celîl-i sünen-i seniyyeden olduğundan ulü'l-emrin hükûmetden hacz u men'î sûretinde veyâhûd demokrat gibi bütün bütün lağv u imhâsı hâlinde ikâme-i hudûd u ahkâmın butlânını müstevcib olacağı ashâb-ı ukûl u hikem ve erbâb-ı ilm ü kalem nezdinde emr-i celî bulunmuştur.

Ve bir de muktezâ-yı âyât-ı Kur'âniyye kâffe-i muvahhidîn beyninde velâyet ve uhuvvetin meşrûtiyyetiyle berâber kelime-i tevhîd ve mu'menün-bihi ikrâr ve tasdîk edenlerin cümlesi âl-i Muhammed'den ma'dûd oldukları cihetle bi-ecma'ihim [VIII] asîl ve hür add u i'tibâr olunmaları ahkâm-ı kavânîn-i mukaddese-i İslâmiyyeden bulunmuş olmasıyla efrâd-ı İslâmiyyeden her kimin ehliyyet ve kâbiliyyet ve ma'lûmâtı var ise mesâlih-i millet ü devletde istihdâma şâyân ve çesbân olup bunda servet ü sâmân veyâhûd fülân zâdegân ve hânedân kayd u şartları dâhil-i hisâb ve mutâla'a olmadığı gibi ehl-i kitâbdan olup da ahkâm-ı Tevrât ve İncîl-i şerîf ile mütedeyyin olarak zimmet-i İslâmiyyeyi kabûl edenlerin ya'nî memâlik-i İslâmda berâber yaşamayı ve ihânet ve hıyânet etmemeyi ahd u misâka rabt etmiş ve ahkâm-ı şerî'ata tebe'iyeti kabûl eylemiş olanların kâffesi ırz ve mâl ve cânca nazar-ı hükûmet ve adâletde evlâd-ı müslimîn ile müsâvî olacağı nass-ı Kur'ân ile müdellel olduğundan bu bâbda kîl u kâle mahal olmayıp tebe'a-i gayr-ı müslimenin kâbiliyyet-i hâllerine ve lisân-ı devletde olan meleke ve hıref ve sanâyi'ce mehâret ve etvâr, ahlâk ve ahvâllerince bi't-tecrûbe sâbit olacak sadâkatleri nisbetinde saltanat-ı Abbâsiyye ve Selçukiyye ve el-ân Devlet-i Osmaniyye'de icrâ olunageldiği misillü hıdemât-ı devletde istihdâmları mücâz ve bu sınıf tebe'a-i devlet-i İslâmiyyeye sû'-i nazar gayr-ı câiz bulunmuştur. Ammâ şehâdet ve izdivâc mâddelerinde münâferet ve mugâyeret, ikrâr ve tasdîk-i nübüvvet mes'elesine âid olduğundan ve çünkü şart-ı şehâdet bir emr-i azîm olup bunda yalnız gayr-i müslim değil, İslâmlarda bile şerâit-i mu'tebereyi hâiz olmadıkça kabûl olunmadığı gibi bu husûsda

tarafeynden hiçbir sebeble adâvet olmamakla meşrût bulunduğundan İslâm ise Hazret-i Mûsâ ve İsâ aleyhimâ es-salâtü ve's-selâm efendilerimizin ulü'l-azm enbiyâ-yı ızâmdan ve kitâblarının hakk kelâmullah olduğunu ikrâr ve tasdîk eylediği ve ta'zîm ve tevkîrce kendi peygamberimiz Hazret-i Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâmdan nübüvvetce zerre kadar tefrîk edilmediği cihetle İslâm tarafından adâvet olmadığından şehâdete ehakk olduğu ve ehl-i kitâb, efrâd-ı İslâmiyye nasıl sâir enbiyâyı ikrâr ve tasdîk ediyor ise ol sûretle Hazret-i Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâmın nübüvvetini ve Kur'ân-ı Azîmü's-şân'ın [IX] kelâmullâh olduğunu ikrâr ve tasdîk ettiği hâlde ol taraftan dahi adâvet mürtefi' olacağından o anda herhangi İslâm aleyhinde şehâdet etmiş olsa derhâl kabûl olunacağı muhakkak ve nass ile sâbit olduğu ve izdivâc mâddesi aynı bu delîle mübtenî bulunduğu cihetle bu bâbda başka türlü beyân ve îzâha meydân ve mahal olamayacağı ehl-i ilm ü insâf indinde rehîn-i kabûl u imzâ bulunmuştur.

Ahkâm-ı İslâmiyyeden birisi de âlim ile câhilin müsâvî olamayacağı nass ile sâbit olmasıdır ki mezheb-i demokratda i'tibâr olunan müsâvât, beyân kılınan müsâvât-ı meşrû'aya müşâbih ise de aynı değildir. Kezalik mezheb-i mezkûr tarafdârânının tervîc-i efkâr-ı bâtıllarına delîl ittihâz eyledikleri usûl-i meşveret mâddesinin ise esâsı Kur'ân-ı Kerîm'de musarrah ve tefâsîr-i celîlesinde tafsîlâtı muvazzah olmasıyla mürâca'at olundukda îzâhât-ı mükemmele istihsâl olunacağı derkârdır. Ancak hitâbın husûsî olup umûmî olmadığını ve bu bâbda ehl-i meşveret şerâit-i mu'ayyeneyi hâiz olmakla meşrût olup ⁶⁷﴿وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾ olan zevât-ı âliyeden olmak farîzadan idüğünü

67 “O'dur indiren sana bu muazzam kitabı, bunun bir kısım âyatı vardır muhkemat, onlar 'ümmülkitab' ana kitab, diğer bir takımları da müteşâbihâtdır, amma kalblerinde bir yamıklık bulunanlar sade onun müteşâbih olanlarının ardına düşerler; fitne aramak, te'vilini aramak için, halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir, *ilimde rûsuhu olanlar* da derler ki: Âmenna hepsi Rabbımızdan, mamafih özü temiz olanlardan başkası düşünemez.” Âl-i İmran, 3/7. âyetten nâkis iktibas.

görmemek ve anlamamak yâ cehâlet veyâhûd kasden dîn ü devlet-i İslâmiyyeye ihânettir ma'nâsını vermekden başka te'vîle yol bulunamayacağı zâhir ve âşikârdır. Ve'l-hâsıl demokrat usûlünde idâre-i cem'iyet ü medeniyet bir nev' esnâf ve ehl-i hîref ve sanâyi'in lonca cem'iyetinin miyâs-ı kebîr ile tevsî'inden ibâret olduğu ednâ mutâla'a ile ma'lûm olacağından daha ziyâde tafsîlâta hâcet görülemediği. Kaldı ki zamânımızda Avrupa devlet ve cem'iyetlerinin sanâyi-i medeniyeye ve me'âşiyeye derkâr olan terakkiyât-ı hâzıraları meşhûdât-ı aleniyyeden olduğu cihetle ⁶⁸“اطلبوا العلم ولو بالصين” muktezâsı ma'ârif-i sînâiyelerinin mislini kendi vatan ve mülkünde ve efrâd-ı millet hakkında husûlünü taleb ve arzû etmemek ve istihsâline çalışmamak hiçbir âkıl-i lebbîb ve fatîn-i erîb için câiz ve revâ görülemeyeceği kaziyeye-i müsellemeden ve bir kavmin diğer kavme ve bir hey'etin hey'et-i âhara ba'zı fen [X] ve ilimde ihtiyâcı umûr-ı zarûriyye-i medeniyetden ve lâzıme-i ihtilât ü mu'âşeretden olduğu ve meselâ ahâli-i Şarkın ahâli-i Garba ve tavâif-i cebelin akvâm-ı sahrâya ihtiyâcı ve bil'akis ahadühümânın âhara nisbeti gibi idüğü âdât ve kavâ'id-i câriyyeden olup, ancak ⁶⁹“العلم الثاني اديان علمان الاول ابدان و الثاني اديان” mantûk-ı celîli mücebince ilm-i me'âş u me'âd kısımlarından ehl-i İslâmın usûl ve esâsı îcâbınca mesâil-i dîniyyeden bahs olunmayarak yalnız ilm-i me'âşın aksâm-ı müteferri'asından herhangi fen ve san'atın istihsâline lüzûm görünür ise derhâl ahz u istihsâli ehl-i İslâma vâcib olduğu Kitâb ve Sünnetle sâbit olduğundan ondan dahi tûl u dirâz bahs u beyâna âgâz îcâb etmeyecektir. Ancak ahz u istihsâl olunacak fen ve ilim ve usûl ve fûrû'un behemehâl kalıp ve şekl-i İslâmiyyete muvâfakat ettirilmesi farîza-i diyânet ve vâcibe-i necâbet u asâletden bulunduğu cây-i bahs u cidâl olamayacaktır. Zîrâ bir âdem libâsı kalıbına göre biçdirip giyer ise onun olacağı gibi hâzır bir kisveyi bulduğu gibi iktisâ eder ise ol hâlde kolları uzun ve beli kısa ve sâir cihetle birer güne özürlü

68 “İlim Çin'de dahi olsa arayınız.” Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, IX, 363.

69 “İlim ikidir, birincisi beden ilmi, ikincisi dîn ilmi”.

olacağından onu giydiği vakit bir maskara urubası giymiş olacağından kalıp ve kıyâfeti hüsn-i endâmdan ıskât edeceği muhakkak olduğu derkâr ve bedîdârdır. Binâen'aleyh usûl-i medeniyet ve fûrû'-ı cem'iyette politika ve idâre-i siyâsiyyece en dikkat ve i'tinâ olunacak mes'ele "sâkin" ve "mesken" ahvâllerinin diğer bir usûl ve gidişre tatbîk ve nisbeti mes'elesi olmağla bu bâbda hall ü akd-i umûr-ı saltanat ü millete me'mûr ihvân-ı dîn ve hükemâ-yı hâzika-i müslimîn olan zevât-ı fezâil-simât evvelâ ulûm-ı âliye-i İslâmiyyeye ba'de'l-vukûf hâricden derece-i ihtiyâca göre ahz u istihsâl edecek ve ettirecek ulûm ve fûnûnun ber-vech-i muharrer bi't-tatbîk icrâsı lâzıme-i hikmet-i siyâsiyye-i şer'iyeden bulunmuşdur. ⁷⁰ ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾ mukteziyât-ı celâlet-âyâtı üzere akvem-i mesâlik ancak Kur'ân-ı Kerîm olup ona tebe'iyet [XI] mûcib-i necât ü selâmet idüğü vesâyâsıyla hatm-i kelâm eyledim.

Cenâb-ı Hakk ve Feyyâz-ı Mutlak hazretleri kâffe-i efrâd-ı İslâmiyyeyi ber-vech-i muharrer hüsn-i icrâ-yı velâyet ü uhuvvete muvaffak eyleye. Âmîn, bi-hurmeti Seyyidi'l-mürselîn.

Abd-i âciz ve fakîr ve muhtâc-ı mağfîret-i Nasîr
Muhammed Nusret

70 "Haberiniz olsun ki bu Kur'an, insanları en doğru yola hidayet eder ve salih salih ameller yapan müminlere tebşir eyler ki kendilerine büyük bir ecir vardır." İsrâ, 17/9. âyetten nâkıs iktibas.

TERCÜME-İ SÜLÛKÜ'L-MÂLİK FÎ TEDBÎRÎ'L-MEMÂLİK

[SEBEB-İ TE'LÎF]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd ü senâ Zât-ı eccl ü a'lâya ahrâ ve sezâdır ki insânı ahsen-i takvîm üzere yaratıp ona i'tidâl-i hilkat ihsân ve onu tekrîmen mahlûkâtının birçoğuna tercîh ve tafdîl etmiştir. Ve masnû'-ı dest-i kudreti olan nefs-i nâtika-i insâniyyenin mücerred husûl-i tehzîb u tezkiyyetiyle ⁷¹ ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾ makâmın ihrâz, ⁷² ﴿وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ mevki'inden ihtirâz ettirmek için ona tahsîl-i mekârim-i ahlâkı emr u tenbîh buyurmuştur. Ve insânı meziyyet-i akl u temyîz ile mümtâz u şeref-pîrâ ve ona hilye-i fazl u kemâli i'tâ eyleyip derece-i rubûbiyyet ü ubûdiyyeti ya'nî “men arefe” mertebesinde idrâk-i Hakk'la nâil-i sa'âdet-i uzmâ olmak yoluna sevk eylemiştir. Ve kâffe-i müstahsenâtı câmi' ve kâtibe-i münkerâtı dâfi' ve râfi' olan ahsen-i tahmîd u temcîdi ol Zât-ı akdes-i ferîde arz ederim.

Ve Erhamu'r-Râhimîn hazretlerinin dîn-i metîn u kavîm ile ba's u irsâl ve sakaleyni tarîk-i müstakîme âmmeten da'vete me'mûr edip mücâhede-i bî-hemtâ ile istihsâl-i makâm-ı ⁷³ ﴿قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾ etmiş ve hakk-ı âlî-i risâlet-penâhîlerinde ⁷⁴ ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ vasf-ı celîliyle senâ ve tekrîm buyurmuş olan Resûl-i ekrem ve Nebî-i

71 “Gerçek felâh bulmuştur onu temizlikle parlatan.” Şems, 91/9.

72 “Ve ziyân etmiştir onu kirletip gömen.” Şems, 91/10.

73 “Kabe kavseyni ev edna oldu da.” Necm, 53/9. âyetten nâkıs iktibas.

74 “Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin.” Kalem, 68/4.

muhterem sallallâhu te'âla aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerine dahi takdîm-i salavât ü tehâyâ eylerim.

Ve yine hamd-i Hüdâ Hudâ merfû'-ı bârgâh-ı mu'allâ olsun ki İzed te'âla ve tekaddes hazretleri mertebe-i mu'azzama-i hilâfeti, rütbe-i celîle-i [3] nübüvvet ü risâletden sonra merâtibin a'zam ve ekremi ve metâlibin eşref ve en mu'azzamı kılmıştır. Zîrâ hilâfeti-kübrâ taraf-ı Bârî ve Peygamberîden sâdır ve bizzât evâmir-i ilâhiyye vü nebeviyye ile sâbit ve mukarrerdir ki necm-i hakkâniyyet oradan işrâk etmekte ve nûr-ı adl ü re'fet o cihetden revnak-gîr-i âfâk olmakda olduğundan dîn-i mübîn-i İslâm o sâyede zıll-efgen-i ikbâl ve asâyiş-i enâm onun nûr-ı ziyâsıyla sâye-endâz-ı iclâldir.

Ba'de-zâ: İşbu kitâbı tertîb ve te'lîfe bâ'is iki şey olup,

Birincisi, hıfz-ı sıhhat-i beden hakkında müşeccer ve mücedvel olarak yapılmış muhtasar bir tıb kitâbına vukûf ve ittlâ'mla ehl-i fetânet ve ashâb-ı dirâyete hafî olmadığı üzere rûh-ı insânî beden-i hayvânîden efdal ve eşref olup ilm-i ebdândan ziyâde ilm-i tehzîb-i ahlâkın hâiz-i ehemmiyyet olmasına mebnî ahlâk ve siyâsiyyâta dâir bir kitâbın tedvînine arzû ve teşevvukun abd-i memlûklerinde husûlüdür.

İkincisi, evâmirine itâ'at lâzıme-i zimmet ve irâde-i seniyyelerine avâriz-ı avâik lühûku müsteb'ad olan bahtiyâr ve âlî-tebâr bir zât tarafından ya'nî Cenâb-ı hilâfet-me'âb cânib-i mu'allâsından bu te'lîf hakkında emr-i vâcibü'l-ımtisâlin sudûrudur.

Kendimin zâten elzem görüp arzû ettiğim şey bu sûretle emr-i emîr ile te'eyyüd ve kesb-i kuvvet ederek kitâb-ı mezkûrun inşâ ve tedvîni lâzım geldiğine ve bu fende ya'nî ilm-i ahlâk ve siyer hakkında mevcûd olan mü'ellefât ise hadd-i kesretten dahi ziyâde ve her birinin revîş ve usûl-i tertîb u ifâdesi başka olduğuna mebnî abd-i âciz bu bâbda dest-res olduğu kitâbları bir iyice te'emmül ve mutâla'a ile içinde kâbil-i teşcîr u taksîm olanlarını alarak ve zevâidini tarh ile onları icâz ve ihtisâr eyleyerek bu eseri vücûda getirmiştir. Ve bu

bâbda kelâm-ı hükemâ-yı mütekaddimîn ile akvâl-ı ulemâ'-i müteahhirîni cem' eylemiştir. Ve bu işe Cenâb-ı Hakk'dan isti'âne ve istimdâd ve taleb-i tevfiik u reşâd eyleyerek bed' etmiştir.

Kitâbın mebnâsı dört fasıl üzerine olup fasl-ı evvel mukaddime-i kitâb, fasl-ı sâni [4] ahlâkın ahkâm ve aksâmı, fasl-ı sâlis siyer u etvâr-ı akliyenin esnâf u aksâmı ve intizâmı, fasl-ı râbi' siyâset ve idârenin aksâm ve ahkâmı hakkındadır.

BİRİNCİ FASIL

MUKADDİME-İ KİTÂBA DÂİRDİR

Her insâna ibtidâ vâcib ve lâzım olan şey bu âlemin ve kâffe-i eczâ vü efrâdının bir sâni' ve hâlikı olduğunu bilmek ve i'tikâd etmektir. Bu da mevcûdâtı bi-küllihâ dîde-i te'emmüle alıp onlardan her birinin mûcib ve mûcidi olabilecek bir sebep ve illeti olup olmadığını tefekkür ile olacak bir şeydir. Buraları mülâhaza eden kimse bi'l-istikrâ bulacaktır ki mevcûdâtdan her birinin mebd'e-i vücûdu olacak bir sebep ve illeti vardır. Ba'dehu mevcûdâtın o esbâb-ı karîbe-i mûcibesini nazar-ı mutâla'aya alıp onların da istinâdgâhı olacak diğer esbâb ve mûcibâtın olup olmadığını düşünmelidir. Bu mülâhazada esbâbın dahi ilel ve esbâbını bulacaktır. Ondan sonra şurasını tefekkür ve te'emmül etmelidir ki ilel ve esbâb birisi öbüründen mevcûd ve münba'is olarak ilâ-gayrı'n-nihâye mümte'd olup gitmekte midir, yoksa bir hadd-i nihâyete varıp kalmakta veyâhûd mevcûdâtın ba'zısı ba'zısına devr u te'âküs tarîkiyle mi esbâb-ı mûcibe olmaktadır? Burayı mutâla'ada esbâbın ilâ-gayrı'n-nihâye imtidâdı sûretini muhâl bulduğu gibi mevcûdâtın biri diğerine alâ-tarîki'd-devr sebep olmak sûretini dahi muhâl bulacaktır. Çünkü bu sûrette bir şey kendinin sebep-i mûcibi olmak lâzım gelir. Bu hâlde esbâbın mütenâhî olması şıkkı bâkî kalıp şey'-i kesîrin ekall-i mâ-yetenâhîsi ise vâhid olduğundan bu mukaddemâtdan âlemde sebebü'l-esbâb mevcûd olup onun da vâhid olduğu netîcesi hâsıl olmuş olur.

Gelelim mevcûd-ı vâhidi ifâde edecek elfâz ve ta'bîrâta: Mülâhazât-ı mütekaddimeyi derpîş eden kimse o vâhid mevcûdu tavsîf ve tesmiye murâd ettikte kendinin ma'lûm ve müşâhedî bulunan evsâfdan her birinin şâyân-ı ıtlâk ve tesmiye olamadığını bilip sebebü'l-esbâb olan zâtın görülüp bilinen şeylerin kâffesinden münezze' ve müteferrid-i bizzât [5] olduğunu dahi anlamış olmasıyla ve ma'mâfih bu bâbda yine kendinin ıttılâ'ı dâiresinde bulunan mevcûdâtı mülâhazadan gayrı bir tarîk ve medâr-ı istinbât

bulamamasıyla kendi ma'lûmât ve müdrekâtına mürâca'ata ve birer birer onları nazar-ı tedkîk u mutâla'adan imrâra mecbûr olur ve onları a'lâ ve ednâ olarak iki sınıf üzere bulup sebebü'l-esbâb ve mûcidi'l-mevcûd olan vâhid hakkında elbette sınıf-ı a'lâyı şâyân görür. Meselâ mevcûd ile ma'dûmu mülâhaza ettikde mevcûdun elbette ma'dûmdan efdal ve a'lâ olduğunu bilmesiyle sebebü'l-esbâba mevcûd ismini itlâk eder. Ve zinde ile mürdeyi mülâhazada zindeyi elbette mürdeden efdal bulduğundan ve kezâ alim ve dâna olmak sıfatıyla câhil ve nâdan olmak sıfatını mukâyesede sıfat-ı alîmiyyeti zıddından eşref bulacağından ona elbette eşref tarafı nisbet ve izâfet ederek "sebebü'l-esbâb olan vâhid mevcûd, hayy ve alîmdir" deyu hükmeyleyler. Evsâf-ı sâire dahi bu kıyâs üzerinedir. Hakkı bir sıfatla tavsîf murâd eden kimse Hakk te'âla hazretlerinin o sıfata, belki ondan a'lâsına bile müşâbeheden münezzehtir bulunduğunu dahi hâtırlamalıdır. Zîrâ ki her bir sıfatın sebep-i vücûdu, Zât-ı Bârî'sidir.

İnsân bir de eczâ-yı âlemi bi-esrihâ te'emmül ettiği zamân, onların en şereflişini zî-rûh olan esnâf-ı halâikden ibâret bulup onların da efdalini ihtiyâr ve irâdesi olup fikr u mülâhaza üzerine hareket eden sınıftan ve onun da efdalini avâkıb-ı umûr hakkında i'mâl-i fikr u reviyet eyleyen takımdan ibâret bulur ki o da insân-ı fâzıl demektir. Tabî'at ve hilkat ve mizâc-ı âlemden abes ve bî-fâide olarak bir iş zuhûr etmediği teslîm-kerde-i ashâb-ı ukûldür. Bu hâlde tabî'atın mübdi' ve mûcidi olan Cenâb-ı Bârî-i müte'âl elbette abes ile iştigâl etmeyeceği yakînen bilinmek vâcibdir. Mâdem ki Hakk te'âla hazretleri ihtiyâr u irâdeyi ve fikr u mülâhazayı ihsân buyurmuşdur, onları kendi hâllerine terk ve ihmâl etmeyip sülûk edecek bir tarîk-i müstakîmi [6] beyân ve irâe buyurması dahi mukteziyât-ı fazl u adâlet-i ilahiyyesinden bulunmuşdur. Ve insânlar arasında gerek akıl ve idrâkce ve gerek kuvvet-i zâtîyyelerince içlerinden birisi bir fende cemî'-i benî-nev'ine fâik ve sâirleri ondan âciz olmak derecede beyenlerinde fark ve tefâvüt-i küllî olduğu gayr-ı münkerdir. Buna binâen Hakk te'âla hazretleri, kendisiyle kulları arasına kendilerinin efdallerini vâsıta edip ona emr-i me'âş u me'âdlarınca mûcib-i intizâmları olacak husûsâtı vahy u ilhâm ile o zâtı dahi teblîğ u ifâdeye kâdir eylemesi hikmet-i bâliğâ-i ilahiyyesi icâb etmişdir. Ve kendi fazl

u keremiyle abd-i mutî'ina mükâfât, âsîlerine mücâzât etmesi lâ-büdd olup mükâfât ve mücâzât ise niyyâta makrûn olan a'mâl hakkında olabileceğini bilmek lâzımdır. Çünkü kişi ne uykusunun içinde ne de irâde ve ihtiyârının hâricinde işlediği iş üzerine, meselâ öksürmesi ve aksırması, mevti ve hayâtı; ve kezâ ba'zı mertebe irâde ve ihtiyâr üzerine cereyân eden yeyip içmek gibi ahvâl mukâbilinde mücâzât ve mükâfât olunmaz. Kişi kendinde mükâfât-ı ilahiyenin vücûb ve zuhûruna şununla istidlâl edebilir ki rabbisini bilip onun vahdâniyyetini ve sıfât-ı mahlûkînden tenezzühü hakkında bâlâda beyân olunan şeyleri i'tikâd eyleyerek ve ma'rifetullâh ve ma'rifet-i Resûlullâh'a yol bularak bu vechile bir meslek-i sahîh u vâziha sâlik oldukda sadrında vüs'at ve ahvâlinde istikâmet ve eşrârdan selâmet ve ihtiyârâtında kadr u i'tibâr ve niyyet ü amele göre ma'îşetinde doğruluk ve kolaylık bulur. Bu hâli teyakkununda insâna si'a-ı sadr ve sıdk-ı niyyet ve kuvvet-i kalb ile kendinin idâre-i ahvâline ikdâm etmesi ve muvaffakiyâtı her ne kadar kalîl olsa da nef'-i kesîr hâsıl olacağına i'timâd eylemesi lâzım gelir.

Bârî te'âla hazretleri bunca mahlûkâtı hikmetiyle halk u îcâd edip onları biri birine benzemez sûretler ve yek-diğerine zıd ve mübâyin şekiller ve hey'etler üzerine birtakım envâ' ve ecnâstan ibâret kılmıştır. Ve serâir-i ilâhiyeden olmak üzere [7] her ferdin kendine mahsûs olan sûretine bir nev' hikmet vaz' u ibdâ' etmiştir ki o nev' hikmet ü maslahatı ancak o sûret-i vaz'iyetden sâdir olacak ef'âl ibrâz edebilir onu âharın müşârik olamayacağı bir hadd-i gâyete dek îsâl eylemekdedir. Rabbü'l-âlemîn hazretleri, esnâf-ı halâikin o ihtilâf ve tebâyünleriyle berâber onların her birinde mütehâllik oldukları cihete hareketi mûcib nûr-ı rubûbiyyeti dahi erzânî kılmıştır. Bunca halâik içinde nev'-i insânı ekmel-i sûret ve efdal-i hey'et ile mümtâz edip mecbûl ve mütekeyyif olduğu mizâc ve ihtilâtını mu'tedil ve idrâk ü ihâta esbâbını ona müheyyâ kılmıştır. Ve kemâl-i feyz u cûdundan ve nûr-ı rubûbiyyetinden insâna istikmâl-i nefis ve tenvîr-i zât edecek kemâlâtı dahi ihsân edip ve cismini ihkâm ve takviye eyleyip insânı o sûretle mâdûnu olan kâffe-i esnâf-ı mevcûdâta kuvveti sirâyet ve kifâyet edecek bir mertebe-i âliyye îsâl etmiştir ki insân kendi cesedi cevârihiyle ya'nî a'zâ-yı kâsibesıyla onlara batş u şiddet üzere mâlik ve

sâhib olabilmekde ve müstecmi'-i kâffe-i kemâlât olan ma'ârif-i nefsi-insânîyye sâyesinde mevcûdâtın her birinin hakikat ve mâhiyyetini idrâk ve ihâta eylemekdedir.

Bu kitâbda bizim garaz ve maksûdumuz nev'-i insâna hâs olan ve insânın me'mûr olduğu fezâilî isti'mâl ve menhî ve memnû' bulunduğu rezâilden ictinâb ile hâsıl olmakda bulunan kemâl-i mahsûsunu keşf u inbâ etmek olduğundan mahzâ tecellî-i ezeli ile mütekevvîn olan kuvvetlerle onların mutazammîn oldukları şol faziletleri zikr u ta'dâda muhtâc olmuştuzdur ki bu âlemde onlar tahâret-i nefis ve nukâvet-i akl u tabî'at ile riyâset-i âmmeyi hâiz zâtta zâhir olacaktır. Nefs ü nesebi tâhir ve aklı ârâ-yı fâsideden ve akîdesi mezâhib-i bâtıladan ârî olan zât dîn-i kavîm ve meslek-i sahîh u müstakîmi ve usûl-i âdilesi ile tedbîr-i âlem ve idâre-i ahvâl-i ümeme tasaddî ederek halkı üzerlerine musallat olan ve hâl ü şânları ârâ-yı şer'îyye âsârını ibtâl ve riyâsât-ı medeniyye usûlünü mahv u ifnâdan ibâret bulunan mutasallâtın-i mütegalibe yedlerinden [8] tahlîs ve herkes için bir hak ve vazîfe tahsîs eder. Herkes de makâm ve mertebesini bilip kendisine ta'yîn olunan haddi tecâvüz etmez. Ve mâfevkine mutî' olup kadr u haysiyyet ve idâre ve siyâsetce kendinin üst tarafında bulunanlar ile münâfeseye kalkışmaz. Bu sûretle umûr-ı âlem ve mesâlih-i nev'-i benî-âdem dahi hikmet-i ilâhiyye ve şerî'at-ı nebeviyye ve âdât-ı akliyyenin tahdîd ettiği gâyat-ı merâtibe vâsıl ve emn-i ibâd ve umrân-ı bilâd kaziyeleri hâsıl olur. Ve birçok riyâsetler kâffeten re'is-i vâhidin riyâset-i münferidesine münkâd bulunur. Ve o zât merâtib-i insânîyyenin en bâlâ rütbesinde ve derecât-ı sa'âdet-i ebediyyenin en âlî pâyesinde olmuş olur. Onun bu mertebeye istihkâkı dahi kendinde fezâil-i âtiyye bi-temâmihâ müctemî' ve mütehakkık olmak sûretiyedir:

Birincisi: Kâffe-i icrâât-ı hayriyyesi için önce lâikıyla tasavvur ve mülâhazaya kendinde kudret bulunmak.

İkincisi: Sahîhu'l-a'zâ olup kendinin sıhhat-i a'zâsı îfâsını murâd ettiği a'mâl-i bedeniyyesini istihsâle müsâ'id bulunmak.

Üçüncüsü: Kitâbullâh'a âlim ve ahkâm-ı ilâhiyye ile âmil olup söylenen sözü güzelce fehm ü tasavvur eder olmak.

Dördüncüsü: Kuvve-i hâfızası güzel olup gördüğünü ve işitdiğini ve idrâk ettiğini unutmamak.

Beşincisi: Bir şey hakkında ednâ bir emâre gördüğü hâlde onu anlayacak derecede zeki ve sâhib-i fehm ü kiyâset olmak.

Altıncısı: Talâkat-i lisânı olup cemî'-i mâ-fi'z-zamîrini ifâdeye muktedir olmak.

Yedincisi: Ta'allüm ve istifâdeye muhibb u münkâd olup hüsn-i telakkîye dahi müsta'id bulunmağla tahsîl ve ta'allüm kendisine yorgunluk vermemek.

Sekizincisi: Doğruluğa ve doğruluk ashâbına bilâ-tekellüf bi't-tab' muhibb ve yalancılık ile yalancılara kezâlik bi't-tab' mubğız olmak.

Dokuzuncusu: Şehvâta ya'nî nefsin temâyül ettiği şeylere harîs ve münhemik olmayıp avâkıbı acı olan lezâizi kerîh görmek.

Onuncusu: Âlî-cenâb olup dâimâ büyüklüğe meyl ve mûcib-i şeyn olan umûrdan kendisini i'lâ ve tenzîh u terfî'eylemek.

On birincisi: Adâlet ve sadâkati, ehl-i adl ü sıdkı sevip zulm ü kizbi ve zâlim ü kâzibi istikrâh etmek ve kendiliğinden munsıf bulunmak.

On ikincisi: İsteddiği ve icrâsı emelinde olduğu şey hakkında azîmeti kavî olup za'ifu'l-kalb ve ölümden hâif olmamak.

On üçüncüsü: Gerek dirhem ve dînâr ve gerek dünyânın sâir emtî'a-i fâniyyesi, indinde i'tibârsız bulunmak. [9]

Bu âlemde bu hısâl-i makbûle ile mümtâz ve müteferrid bulunan zâtın mehâsin-i etvârı etrâfa şâyî' ve zikr-i cemîli aktâr-ı âlemde münteşir ve zâî' olur. İnâyet-i ezeliyye hangi zât-ı âlî-kadrda bu hısâl-i hamîdenin husûlünü iktizâ ederse esbâb-ı ikbâl onda ictimâ etmek üzere biri birini celb u da'vet ve envâ'-ı sa'âdet ü bahtiyârî yek-diğerini te'âkub eyler. Ve o pâdişâh-ı âdilîn efkâr u havâtır, himâye-i havzesi ya'nî vikâye-i zîr-i idâresi cihetine mâil ü masrûf oldukca inâyât-ı ilahiyye kendisine yâr u yâver olup mesâib u devâhînin def' u izâlesini murâd buyurdıklarında teshîlât-ı ilâhiyyeye mazhar olurlar.

Şu vakit âdemleri hakkında kendilerinin metbû'ları müdebbir-i mülk ü idâreleri mehâsin-i mezkûrenin mecma'ı ve kâffe-i hasâil-i mahmûde ve fezâil-i meşkûrenin ma'den ve menba'ı bulunan ve

bekâsı mûcib-i salâh-ı dîn ve sebeb-i selâmet-i müslimîn olan emîrül-mü'minîn Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî hazretleri olması eser-i sa'âdet ü bahtiyârîdir⁷⁵. Müşârunileyh hazretlerinde hilâfet ve imâmete lâzım olan hasâil ü fezâil hep mevcûd ve tab' u selîkalarında kâffe-i kemâlâta isti'dâd merkûzudur. Her fazîleti mahallinde isti'mâl ve her hak ve vazîfeyi ibtidâ kendi nefislerinde ve ba'dehu şerîf u vazî'i ve âlim ü câhili siyyân ve herkes hakkında bulunduğu tabakanın îcâbına çesbân olmak üzere kâffe-i ehl-i memâliki haklarında izhâr ve icrâ ederler. Dünyâyı ma'mûr edip tecâvüz ve te'addîden te'mîn ve neşr-i adâletle halkı emîn ve âsâyış-güzîn eylemişlerdir. Ma'rûf u makbûl olan işleri arayıp te'yîd u icrâ ve münker ü merdûd bulunan şeyleri ibtâl ü imhâ etmekte ve her bâr himmet-i zâtîyyeleri tâ'ât ü ibâdât tarafında terakkî ederek mertebe-i gâyeye vâsıl olmaktadır. Halk-ı âlem kendisine ser-fürû-bürde-i huşû' ve bütün memâlik emrine inkıyâd-yâb-ı huzû' olup düşmanlar gerden-dâde-i itâ'at ve rü'esâ-yı nâs olanlar fermân-ber-i tâbî'iyetdirler. Hükm ü ri'yasetine pâdişâhlar bile râzı ve kâni' ve harb u kıtâl ve nizâ' u cidâller mündefi' ve kalbler karîn-i hüsn-i i'tilâfdır. Metâ'-ı cehl kâsid ve bâzâr-ı ilm ü hüner râyic [10] ve adâlet münteşir ve zulm ü udvân zâildir. Re'ylar müttefik ve işler muntazam olup ihtilâf-ı ârâ' aradan kalkmış ve herkes vazîfesini tanıyıp ve mikdârını bilip haddini tecâvüz etmemekte bulunmuştur. Re'is olan kimse emr u nehyini etmekte ve mer'ûs ve tâbî' bulunanlar onun emr u nehyine inkıyâd eylemekdedir. Ahvâlin bu derecede iltiyâm ve intizâmı bütün halife-i müşârunileyhin eser-i teyakkuz u intibâhı ve mesâlih-i halk ve teşyîd-i emr-i hakda ve hüsn-i idâre-i memleket ve tedbîr-i umûr-ı ra'ıyyetde nihâyet mertebede ibzâl buyurdıkları vüs' u sa'yin semerâtıdır.

Bununla berâber kendileri hukûk-ı re'âyâca gerek birbirleri hakkında ve gerek Zât-ı hilâfet-me'âblarına müte'allik husûsda insâf ve adâlet üzere bulunurlar. Bir zât ki aslı şecere-i tûba-i pâyeye risâletden ve nesl ü nesebi ırk-ı asîl-i nübüvvet ü emânetden ola, elbette iltizâm-ı adâlet ile rızâ-yı Bârî'yi hâiz ve böyle nice eltâf u avâtıf-ı mahsûsa-i ilâhiyyeye mazhariyyet ve Cenâb-ı Hakk'a ihrâz-ı

75 [Kitabın yazıldığı dönem ve sunulduğu halife için bkz. Giriş].

kurb ü ubûdiyyet ile mümtâz u fâiz bulunacaktır. Kendilerinin kerem-i ahlâk ve tıyb-ı ensâb u a'râkı hakkında abd-i memlûkün müntehâ-yı vüs' u olan evsâf ve ifâdât bu kadarcık olup nu'ût-ı seniyye ve evsâf-ı ber-güzîdelerinin daha pek çoğu uhde-i ifâdeden hâric ve elsine-i aklâm ta'dâddan âcizdir. Nitekim

لا احمل اللوم فيها و الغرام بها
ما⁷⁶ كلف الله نفسا فوق ما تسع⁷⁷

denilmiştir. Hemân Cenâb-ı Hakk arsa-i dünyâ üzerinde müddet-i bekâlarını evfâ ve zıll-i devlet ü refetlerini semâ-yı ulyâ gibi mefârik-ı enâma müstevfâ buyursun.

*

Evsâf ve ahvâl-i mesrûdeyi bi-hakkın hâiz pâdişâhımız şevketlü Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sâni efendimiz hazretleri olmağla bu kitâbın asr-ı hümayûn-ı şehriyârîlerinde Türkçeye nakliyle husûl-i tab' u temsîli mehâsin-i asriyyeleri cümlesinden olarak ittifâkât-ı haseneden bulunmuşdur. Hemân Cenâb-ı Rabb-i ibâd muhasenât-ı asriyye-i mülûkânelerini miknet ü âfiyyet-i şâhâneleriyle berâber müzdâd ve düşmân ü bed-hâhlarını berbâd u nâ-murâd buyursun. Âmîn. [11]

76 [*Nusretü'l-Hamîd* ve *Sülûkü'l-Mâlik*'in matbu metninde "lâ" ise de yazmalarda "mâ" şeklindedir: Topkapı Ktp.-III. Ahmed, vr. 3b; Hacı Selim Ağa Ktp.-Kemankeş, vr. 4b; Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, vr. 4a; Çorum-Hasan Paşa Ktp., vr. 4a; Süleymaniye Ktp.-Reisülküttâb, vr. 3a; Paris-Bibliothèque Nationale, vr. 4b].

77 "Ondan (sevgiliden) dolayı kınanmaya ve ona olan şiddetli aşka artık tahammül edemiyorum. Allah kişiye güç yetiremeyeceği yükü yüklemez".

İKİNCİ FASIL

AHLÂKIN AHKÂM VE AKSÂMINA DÂİRDİR

[Ahlâk, Fazîlet ve Rezîlet]

Burhân-ı sahîh ile sâbit olduğu üzere insân sâir zevî'l-ervâh içinde fikr u temyîze sâhib bulunduğundan ihtiyâr u intihâbında dikkat ve temyîzden udûl ve inhirâf etmedikce ve ittibâ'-ı ağrâz u metâlîbi husûsunda hevâsı aklına gâlib gelmedikce dâimâ her işin efdalini ve merâtîbin eşrefini ve ittihâz u iktisâb edeceği husûsâtın enfes u ahsenini ihtiyâr edegelmîşdir. İnsân kendi nefsiyçün ihtiyâr edeceği şeylerin evlâ ve a'lâsı ise kâffe-i ef'âl ü ahvâlini usûl-i fezâile tatbîk ederek ahlâkın mekârim u mehâsiniyle muttasîf ve mekâbih u mesâvisinden mütenezzih olmaktır. Çünkü insânlığın temâm ve kemâli bununla olacağından insân bunun hadd-i gâyetinin mâdûnunda kalmaya ve müntehâ-yı kemâline vâsıl olamamaya kâni' ve râzı olamaz. Burası böyle olduğu hâlde insâna lâzım olan, himmetini şîme-i kerîme iktisâbına sarf etmek ve rezâil-i hulukdan ictinâba bezl-i cehd eylemekdir; tâ ki tehzîb-i ahlâkı sebebiyle ihrâz-ı kemâl ve tecmîl-i şemâil ü hasâiliyle iktisâ-yı hulle-i hüsn ü cemâl eyleye. Zîrâ insân nefsinî muhâsebeye çekip lâikiyla tefekkür ve mülâhaza ettiği hâlde ahlâk-ı zemîmede olan mazarratın menfa'atden ziyâde olduğunu ve menfa'at zannetdiği şey –ki o da hakikatde nef değil ayn-ı zarardır- pek cüz'î olup onun da bâkî ve pâyidâr olmadığını ve birçok zararı ve dâimî ârı mü'eddî bulunduğunu teyakkun eder. Ve şerr u habâset, câlib-i galebe-i şerr u mefsedet olup halkı kendisinden tenfire bâ'is olmakda olduğu dahi onun ma'lûmu olur. Çünkü şer-nâk olan şahsa herkes aleyhdârlık edip hakkında icrâ-yı buğz u adâvete müteheyî' ve kendinden muhteriz ve müteneffir bulunurlar. Ve vücûh-ı birr u hayrı ondan men' u dirîğ eyerler. İşte bu ifâdâtdan hüsn-i hulukun fazîleti ve zıddının rezîlet ve mazarratı zâhir u hüveydâ olmuşdur.

[Güzel Ahlâkı Edinmede İnsânların Dereceleri]

Gelelim nâsın “hüsn-i huluk” ta’bîr etmiş olduğumuz şu edebi kabûlde ve onu ta’allüm ve istihsâle müsâra’atda olan [12] derecât ve merâtibine. Nâsın bu bâbda merâtib ve tabakât-ı kesîresi olup o da kendilerinde ve husûsiyle etfâlde re’yü’l-ayn müşâhede ve mu’âyene olunmaktadır. Çünkü etfâlin ahlâkı kendilerinde daha bidâyet-i neşv ü nemâları esnâda zâhir olarak onlar hadd-i kemâle ermiş ve nefsinin çirkin görülebilecek olan ahvâlini anlamak kertesine varmış âdem gibi tedbîr ve tefekkür ile muktezâ-yı tabî’at ü cibilletlerini setr edemediklerinden ve büyük âdem ise bir nev’ hîle ve idâre ile kendi tab’ının hilâfını irâe ve hulk-ı kabîhini setr u ihfâ edebileceğinden sen, çocukların ahlâkını ve edeb ve terbiyeyi kabûle veyâhûd ondan teneffüre olan kâbiliyyet ve isti’dâdlarını ve kiminde hayâ, kiminde ise vekâhat eseri olduğunu ve kezâ kiminde eser-i cûd veyâ buhl veyâ mürüvvet ü merhamet yâhûd şiddet u adâvet ve hıkd u hased gibi ahvâl-i mütefâvite bulunduğunu görüp te’emmül ederek kabûl-i ahlâk-ı fâzılada olan merâtib-i muhtelif-i insâniyyeyi onunla idrâk edebilirsin ve onların hep bir mertebede olmadıklarını ve içlerinde tabî’at ü hilkatî terbiyeye müsâ’id veyâ nâ-müsâ’id olanlar ve gâyet galîz ve tünd-meşreb ile gâyetü’l-gâyet mülâyim-tabî’at ve nîk-haslet bulunanlar olduğunu ve bu etrâf-ı merâtib arasında hadd-i hasra gelmez nice ahvâl-i mutavassita bulunduğunu dahi anlarsın. Tabâyi’ kendi haline terk olunup te’dîb ve tehzîbi husûsuna bakılmadığı hâlde her insân sû’-i tabî’i üzere neş’et ederek ve ömrü oldukça çocukluğundaki hâli üzere kalarak muvâfık-ı meşrebi olan gadab veyâ şehvet yâhûd hırs veyâhûd cebânet tarafına meyl ü tebe’iyyetde bulunur.

[Güzel Ahlâk Edinmenin Çâresi]

İmdi bize bu bâbda lâzım olan, ahlâk-ı cemîleyi istihsâle vesîle-i imkân olacak çâreden bahsetmektir. Bu mebhasda evvel-be-evvel îcâb eden şey ibtidâ ahlâkı ve ba’dehu onlardan mütekevvin olan ef’âl ü ahvâli birer birer zıkr u ta’dâd eylemektir. Ondan sonra biz kendimizi o hûyların hangisiyle muttasîf bulunduğumuzu ve öteden beri

ittifâkan mütehâllik bulunduğumuz hûy ve tabî'atın cemîl veyâ kabîh olduğunu fikr u te'emmül etmektir. Bunun da tarîki hangi fi'ili işler ve hangi hûyumuzun muktezâsına gider isek ondan bize bir lezzet ve nasıl hâl ü hareketde bulunduğumuzda bize ondan ezâ [13] ve nedâmet lâhık oluyor; burasını tefekkür eylemektir. Buna vâkıf olduğumuzda zât-ı fi'ili mülâhaza ederiz ki bakalım o fi'il hulk-ı cemîlden mi sâdır olmuş veyâhûd bir tab'-ı kabîhin mi eseri bulunmuşdur? Eğer hulk-ı cemîlden neş'et etmiş bir fi'il ise kendimizde bir nev' güzel hûy olduğuna ve eğer kabîh bir hasletten neş'et eylemiş ise bizde bir nev' tab'-ı kabîh olduğuna hükmedebiliriz. İşde bu sûretle nefsimizde vücûd ve vukû'una tesâdüf ettiğimiz hûy ve hasletin hangi kısım tabî'atdan olduğuna da vâkıf olabiliriz. Tabîb ahvâl-i bedeniyeye vâkıf olacak husûsât ile bedenin hâline muttali' olarak bedende tesâdüf ettiği hâl eğer sıhhatden ibâret ise o hâlin bedende mahfûziyyeti çâresine ve eğer maraz ve illetden ibâret ise onun bedenden ref' u izâlesi tarîkine teşebbüs eder olduğu gibi biz dahi kendimizde hulk-ı cemîle tesâdüf ettikce onun hıfz u ibkâsına ve bir haslet-i kabîhaya tesâdüfümüzde onun def' u izâlesine çâre-cûluk etmeliyiz. Zîrâ hulk-ı kabîh bir maraz-ı ma'nevî olduğundan biz kendi maraz-ı ma'nevîmizi izâlede tabîbin izâle-i emrâz-ı bedeniyede olan isrine iktifâ eylemeliyiz. Ondan sonra nefsimizde tesâdüf ettiğimiz hulk-ı kabîhin ziyâde veyâ noksân ya'nî ifrât veyâ tefrît cihetinden olması sûretine nazar ederiz. Tabîb bedende harâretin ifrât veyâ tefrîtime tesâdüf ettikde tıbcâ olan i'tidâl-i vasatî üzere o bedeni derece-i mutavassıtada bir harârete ircâ' ettiği gibi biz dahi nefsimizde ahlâkca ifrât ve tefrîte tesâdüfümüzde onu bu kitâbda mahdûd ve mu'ayyen olan hadd-i mutavassıta ircâ' eyleyiriz. Vehle-i ûlâda ahlâkın hadd-i vasatîsine vukûf pek müşkil olduğundan insânı hulk ve tabî'atının derecâtına muttali' kılmaya ve ona cidden bir sûret-i takrîb istihsâline şu gûne çâre-cû olmuşuzdur ki kendimizde hâsıl olan hûy ve hasleti nazar-ı mülâhazaya alıp eğer taraf-ı ifrâtdan ise kendimizi onun zıddı bulunan cihet-ı tefrîtden münba'is ef'âle alışdırmalıyız. Ve eğer taraf-ı tefrîtden ise o hâlde de onun aks ve zıddı olan cihet-i ifrât ef'âlini i'tiyâd etmeliyiz. Bir zamân bu hâl üzere devâm edip ba'dehu kendimizde ne gûne hulk hâsıl olmakda

olduğunu fıkır [14] u mülâhaza etmeliyiz. Çünkü hâsıl olan hûy üç hâlden hâlî olamaz:

- Yâ vasat
- Veyâ vasatdan hârice mâil
- Yâhûd vasata mâil.

Eğer vasatı tecâvüz etmeyerek mücerred ona karîb bir hâl hâsıl olmuş ise onu vasata müntehî edinceye kadar bir zamân o ef'âle müdâvemet eylemeliyiz. Ve eğer hâsıl olan hulk vasatı mütecâviz ve zıdd-ı âhara mâil bulunmuş ise dönüp evvelki hulk üzere hareket ve bir zamân ona müdâvemet ederek cereyân-ı hâlî ba'dehu pîş-i nazara almalıyız. Hâsıl-ı kelâm her ne vakit kendimizi bir tarafa mâil ve münharif bulur isek diğer tarafı i'tiyâd etmeliyiz. Yâ bizzât vasata vâsıl veyâhûd ona cidden mukârib oluncaya kadar işte bu vechile hareket eylemeliyiz.

Bizim bu kitâbda, şu fasılda maksûdumuz ahlâka âid olan sa'âdet ve memdûhiyyetin beyânı ve evvelce iş'âr olunduğu üzere kendimizden ef'âl-i cemîle sudûrunun ifâde-i esbâbı olduğundan "hûy" ne demek olduğu ve onun ne sebebe mebnî nâsda ihtilâf ve tefâvüt üzere bulunduğu ve ahlâkın makbûl ü müstahseni hangileri olup sâhib ve mütehallıkı memdûh u mağbût ve hangileri kabîh u müstehcen olup mütehallıkı mezmûm u merdûd olanı belli olacak bir ifâdenin bu makâmda îrâdı lâzım gelmiştir.

[Bu Kitâbın Muhâtabı Üç Sınıftır]

Bu kitâbın nef'i nâsdan üç sınıf eşhâsa âid ya'nî üç sınıf kimse bundan bi-hakkın müstefiddir:

Sınıf-1 Evvel: Birçok ayıbı olup da kendisini kâmil zannedenler. [15]⁷⁸ Bu sınıfın sûret-i istifâdesi şöyledir ki bu makûleler kendilerinde ahlâk-ı zemîme tekerrür ettikce intibâha gelip onlardan imtinâ' ve istinkâf eyleyerek meslek-i savâba sâlik olabilirler.

Sınıf-1 Sâni: Ba'zı fezâilî hâvî ve ba'zısından ârî ve hâlî olanlar ki onlar mutavassıtlardır. Bunların vech-i menfa'atleri budur ki bu sınıf

78 [Sınıf-1 evvel gibi sınıf-1 sâni ile sınıf-1 sâlisin ilk cümleleri de 14. sayfadadır].

kimseler mehâsin-i ahlâka vâkıf ve muttali‘ oldukda onlardan ihlâl ve izâ‘a ettiklerini dahi ihrâz ve ikmâle heves eyleyerek ittihâz ve isti‘mâline müteşebbis olurlar.

Sınıf-ı Sâlis: Kemâl ve fazîletin mertebe-i nihâyetinde vâki‘ olup me‘âib u nevâkısdan ba‘îd ve berî bulunanlar. Bunların vech-i menfa‘ati şudur ki bu sınıf zevât kendilerinin zıkr-i cemîlleri vâsıl-i sem‘leri oldukça o evsâf-ı hamîde kendi ahlâk-ı zâtîyeleri eseri olduğunu anlayarak iltizâz ederler ve lezzetleri nisbetinde onları tezyîd u tevfire teşebbüs ederler.

[Huy]

İmdi “hûy” nefsin bir hâlidir ki onu muktezeyâtı olan ef‘âle min-gayri fikrin ve reviyetin sevk ve da‘vet eder. O da “tabî‘î” ve “i‘tiyâdî” isimleriyle iki kısma munkasim olup;

Kısm-ı Tabî‘î, asl-ı hilkat ve fitratdan olan. Ednâ bir şey kendisini gadaba tahrîk eden ve pek hükümsüz bir sebeble korkaklık eyleyen kimselerin gadab ve cebânet hâlleri gibi.

Kısm-ı İ‘tiyâdî, âdet ve i‘tiyâd ile hâsıl olan. Bunun mebd-e‘i âdet ve i‘mâl-i fikr u reviyet olup devâm ve istimrâr ede ede insânda hulk-ı tabî‘î ve emr-i cibillîye yakın bir âdet ve meleke olur.

[Kuvve-i Âkile ve Kuvve-i Behîmiyye]

Ma‘lûmun olsun ki her şahıs için iki kuvvet vardır: Biri kuvve-i âkile ve diğeri kuvve-i behîmiyye. Ve bu iki kuvvetden her biri için irâde ve ihtiyâr olmağla insân onların arasında kalmış gibidir. O kuvvetlerden her birinin kendine mahsûs bir cezb-i kavîsi dahi olup kuvve-i behîmiyyenin cezbi lezzât-ı ‘âcile-i şehvâniyyeyi bulmak tarafına ve kuvve-i âkilenin -ki kuvve-i nutk u idrâkin- cezbi ‘avâkıb-ı mahmûde cânibinedir. İnsân ibtidâ-yı neş‘etinde ‘idâd-ı behâimde olarak meydâna gelip kendisinde akıl ve temyîz refte refte vücûd ve kuvvet peydâ eder. Bu cihetle insânda kuvve-i behîmiyye ağleb demektir. Ağleb olan [16] şeyin taz‘îf ve indifâ‘ı esbâbına ihtiyâc elbette sâirinden eşedd ve ezyedir. İmdi hâiz-i fazîlet olmak isteyen kimseye lâzım ve vâcib olan dâimâ basîret üzere olup nefsinin kendi

hakkında aslah-ı ahvâl olabilen husûsa sevk u tahrîzden tegâfûl etmemek ve bir an onu kendi hâline terk eylememektir. Zirâ her ne vakit terk ve ihmâl edecek olursa, mâdem ki nefsi hayvânî zî-hayâtıdır, sâhib-i hayâtın ise hareketi mukarrerdir, lâ-büdd behîmiyyet tarafına taharrük edecekdir. O tarafa taharrükü sûretinde ise muktezeyâtının bir mikdârına olsun teşebbüs vâki' olacağından o hâlde kendisini redd u imsâk edecek olsa ibtidâen adem-i ihmâli takdîrinde çekeceği ta'b u meşakkatin birkaç katını çekmek lâzım gelecektir. Kişi kâffe-i husûsât ve tasarrufâtında bir emr-i memdûh veyâ mezmûma mülâkî olmakdan hâli olmayıp bu iki emrin her birinde kendisi için mümkünü'l-istifâde birer de fâide mevcûddur. İnsân onların her birinde nefesine alabilecek bir menfa'at ve nefsiyçün mûcib-i tehzîb u terbiye olacak bir cihet bulabilir ki o da mülâkî olduğu emrin memdûh olması sûretinde ona yol bulabilmek için çâre aramak ve eğer tarîkini bulmuş ise temessûke çalışmak ve fursatını buldukca bi'l-fi'il müteşebbis olmaktır. İnsân bu üç tarîkden birine lâ-mahâle dest-res olur. Emr-i mezmûme mülâkâtı sûretinde dahi ondan ihtirâz ve tebâ'ude çalışmalıdır. Eger bi'l-fi'il bir emr-i mezmûmda vâki' olup da ihtirâz ve tebâ'ude mecâl kalmamış ise o hâlde de onu imkânın nihâyet mertebesinde bir gayret ile nefisinden nefy u izâle etmeye uğraşmalıdır. Ondaki teberriye bu sûretle dahi imkân bulmadığı hâlde "Eğer şundan kurtulacak olursam bir daha bu makûle zemâim-i ahvâlin esbâb ve vesâilinde bulunmayım" deyu nefesine azîmet verip o makûle umûrun esbâb ve mukaddemâtını takbîh ve onların mazarratına uğrayanlardan ibret almaya nefisini îkâz eylemelidir. İşte insân gerek hayr ve gerek şer olsun kâffe-i ahvâlinde kendi nefisini tehzîb ve terbiyeye ve ahlâkını tashîh ve ıslâha mahal bulabileceği zâhir ve mütebeyyin olmuştur.

[Usûl-i Ahlâk]

Gelelim usûl-i ahlâka: Hükemâ müttefikan beyân etmişlerdir ki nefsi-nâtika-i insâniyye feridin [17] kemâl ve terakkîsi emrinde ondan mâ'adâya ihtiyâc olmayan fezâil-i ahlâkın kâffe-i ecnâs u envâ'ı dört asla münhasır olup âtîde inşaallâhu te'âla zikr u beyân olunacağı vechile onlardan birçok fer'ler münşa'ib ve mezkûr dört asıl şunlardan ibârettedir:

Hikmet: Her husûsda sıhhat-i fikr u reviiyyetin ve temyîz u dikkatin sebep ve illetidir. Hikmet, kuvve-i fikriyyenin tehzîbi hâlinde hâsıl olur.

İffet: Perhîzkârlığın ve nefsi şehvât-ı fâniyye ve temâyülât-ı mûziyyeden zabt u imsâkın menşe'idir. İffet, kuvve-i şehvânînin tehzîbi ile hâsıl olur.

Şecâ'at: İkdâm ve mukâvemet ve şedâid u mehâvife karşı sebât ü musâberetin sebebidir. Şecâ'at, kuvve-i gadabiyyenin tehzîbi sûretinde husûle gelir.

Adâlet: Ef'âlde sıhhat ve hakkiyyetin ve her fi'ili mahall-i lâikında icrâ etmenin illetidir. Adâlet zikr olunan kuvvetlerin kâffeten i'tidâli hâlinde hâsıl olabilir.

[Hayr, Şer, Nâfi', Muzır]

Beyânı sadedinde olduğumuz şeylerin zikr u beyânından evvel bilinmesine ihtiyâc olan dört şey daha vardır ki onlar şunlardır:

Hayr denilen, lezzâta râğbet olunan ya'nî emr-i âharın inzimâmı olmayarak kendi nefsinde mergûb ve makbûl olan şeydir.

Şer denilen, lezzâta nefret olunan ya'nî emr-i âharın inzimâm ve luhûku olmayarak kendi nefsinde ma'yûb ve makdûh olan şeydir.

Nâfi' denilen, hayrı mûcib olan şeydir.

Muzır denilen, şerri dâ'î olan sebebidir. [18]

[Fikret, İstek, Gadab]

Meşhûr olan hükemâ-yı mütekaddimînin rûh hakkında her ne kadar ihtilâfları olduysa da nefs-i nâtika-i insâniyyenin fikret ve istek ve gadabdan ibâret üç kuvveti olduğu hakkında ihtilâfları aslâ vukû'a gelmeyip bu bâbda cümlesi müttelik bulunmuşdur. Fi'l-vâki' nefisden sâdır olan ahvâl, emr-i vâhiddin ibâret olmamağla nefs-i nâtika-i insâniyye onları kuvve-i vâhide ile icrâ etmeyip belki muhtelif üç kuvvet ile îfâ etmekde; meselâ birisiyle tefekkür ve öbürüsüyle iştihâ ve diğeri birisiyle gadab eylemekdedir. Gözün her yeri göreni⁷⁹

79 [Metinde, "gözün göreni her yeri"].

olmadığı hâlde göz hakkında bizim “görür” demeliğimiz bu bâbda bize bir misâl olabilir ki gözün rü’yet mahalli “nâzıru’l-‘ayn” ta’bîr olunan yeridir. Gören nâzıru’l-‘ayndır diyoruz. Ma’a-hâzâ ki nâzıru’l-‘aynın her tarafı râ’î ve görücü olmayıp rü’yet nâzıru’l-‘aynın içinde olan ve “insânu’l-‘ayn” ya’nî “bebek” ta’bîr olunan mahallin şânıdır. İnsân dahi li-cümletihâ nefis-i nâtıkasıyla tefekkür ve iştihâ ve gadab eder olmayıp belki bunları onun kuvâ-yı ma’rûfesi icrâ etmektedir ki o kuvvetlerden her biri o ahvâlden müstakil birini deruhde edegelmıştır.

Kuvâ-yı mezkûre şunlardır: Kuvve-i fikriyye, kuvve-i gadabiyye, kuvve-i şehevîyye. [19]

Kuvve-i Fikriyye

Kuvve-i âkile-i fikriyyedir ki mahalli dimâğ-ı insânîdir. Hâvî olduğu kuvânın biri hak ile bâtıl beynini fârik olan fehmdir. Edeb ve terbiye bu kuvveti ef’âl-i makbûle ve matlûb-ı muhikkî tarafına sevk u tahrîk eder. Fikr u mülâhaza bu kuvvetle olur. Bu kuvvet insâna mahsûs bir keyfiyyetdir.

İ’tidâli sûretinde, sâhibi cevdet-i akl ve sıhhat-i fikr u temyîz ile tavsîf olunur.

İ’tidâlden hurûcu hâlinde;

- Yâ ifrâta; bu hâlde sâhibi mekr u şeytanet ve tezvîr u cerbeze ile tavsîf olunur.

- Yâ tefrîte; bu hâlde sâhibi acz u humk u belâdet ile tavsîf olunur.

Kuvve-i Gadabiyye

Cüvâniyyet hâlidir. Bunun mahalli kalbdır. Bunda insân hayvâna müşârikdir. Hâvî olduğu kuvânın biri hubb-ı galebe ve mahabbet-i riyâsetdir. Bu kuvvetle kişi kendi nefis ve bedenine muvâfık gelmeyen şeyleri ref’ eder.

İ’tidâli sûretinde, sâhibi şecâ’at ve fûrûsiyyet ve kuvvet-i kalb ile tavsîf olunur.

İ’tidâlden hurûcu hâlinde;

- Yâ ifrâta; bu hâlde sâhibi tehevür ve kesret-i gadab ile tavsîf olunur.

- Yâ tefrîte; bu hâlde sâhibi cebânet ve za'f-ı kalb ile tavsîf olunur.

Kuvve-i Şehviyye

Kuvve-i muğziyye-i nebâtiyyedir. Merkezi ciğerdir. Bunda zî-rûhun nebât ile iştirâki vardır. Tenâsül bu kuvvet ile bekâ bulmadadır. Edeb ve terbiye buna kesb-i sükûn ettirir. Bu kuvvet ile gızâların muvâfık-ı tabî'at olanları aranılır.

İ'tidâli sûretinde, sâhibi yemek ve içmek husûslarında mu'tedil addolunur.

İ'tidâlden hurûcu hâlinde;

- Yâ ifrâta; bu hâlde sâhibi hırs u âz ile tavsîf olunur.

- Yâ tefrîte; bu hâlde sâhibi fütûr ve za'f-ı iştihâ ile tavsîf olunur.

İşbu kuvvâ-yı selâse usûl ve mebâdî olup insânda olan ahlâk ve secâyâ bu kuvvetlerin tavassutuyla zuhûra gelmektedir.

[Birtakım Ahvâl-i Muhtelif]

Bu usûl ve mebâdîden sudûr ve tevellüd eden ef'âl hakkında dahi ifrât ve tefrît ve tavassut hasebiyle [20] birtakım ahvâl-i muhtelif daha vardır ki onlar da yâ memdûh veyâhûd mezmûmdur.

[Mehâsin ve Fezâil gibi Memdûh Olanlar]

Mehâsin ve fezâil gibi memdûh olanlar birkaç kısma münkasimdir.

Fezâili: Hikmet ve iffet ve şecâ'at gibi.

Husûlünün ilel ve esbâbi: Yazmak, zabtetmek, bahs u ta'allüm eylemek gibi şeylerdir.

Levâhıkı: Bilmek, anlamak.

Eczâsı: Te'ennî ve hüsn-i tedbîr.

Âsârı: Sıdk ve hayrı temyîz ve onları tercîh eylemek.

Fezâil kısmının nâsda vücûd ve tahakkuku kalîl olup halk ve nâs bu husûsda birkaç kısımdır:

- Kiminin tabî'atı âdât-ı hasene ve evzâ'-ı pesendideyi kabûl etmez.
- Kimisi onların çoğunu kabûl edip tabî'atı birazından imtinâ eder.
- Kimisi bi-tab'ihî onları isti'mâl ve ittihâz eyler ki o kimse kâmil-dir.
- Kimisi ise fezâile sevk u îkâz olunursa mütenebbih olup vüs'ü mikdârı onları istihşâl ve isti'mâl eyler.

[Mesâvî ve Rezâil gibi Mezmûm Olanlar]

Mesâvî ve rezâil gibi mezmûm olanlar birkaç kısma münkasimdir:
Rezâili: Korkaklık, ahmaklık, fîsk u fücûr gibi.

Husûlünün ilel ve esbâbı: Adem-i sa'y u gayret ve unutkanlık ve zekâsızlık gibi şeylerdir.

Levâhıkı: Nedâmet ve belâhet.

Eczâsı: Tayş u hiffet ve sût'-i endîşe ve yanlış fikr u mülâhaza.

Âsârı: Her şeyi doğruluğu ve vech-i lâikının hilâfında tutmak.

Mesâvî ve rezâil-i ahlâk ekser-i halkda mevcûd ve üzerlerine gâlib ve mütehakkim olup halk ve nâs bunda dahi birkaç kısma münkasimdir:

- Kimisi onun fenâlığına muttali' değildir, mütenebbih olduğu hâlde kötülüğü his ve idrâk eyler.
- Kimisi fenâlıktan udûl edecek olsa da tabî'atı kendisine yâr olmaz.
- Kimisi bi't-tab' fenâlık tarafına mâil ve münkâd olur ki onlar eşrâr-ı nâsdırlar.
- Kimisi kendinin cevdet-i fikri ve hüsn-i mülâhazası sebebiyle kubh-ı rezâile âgâh olarak onlardan ibâ' eyler. [21]

[İ'tidâl]

Kuvve-i âkile ve kuvve-i gadabiyeye ve kuvve-i şehviyyeye dahi kâffe-i ahvâlde hep birden i'tidâlde olup olmamaktan hâlî olmazlar.

[Mecmû'unun İ'tidâli]

Mecmû'unun i'tidâli sûretinde adâlet hâsıl olur ki bi-aksâmiha ayn-ı fazîletdir. Hâssası eşyâyı ta'dil ve taksim edip her şeyi mevzi'-i lâikına vaz' etmektir. Bu da aksâm-ı âtiyeye münkasimdir:

İbâdet: Cenâb-ı Hakk'a perestiş ve ta'zîm ve evâmirine itâ'at ve tekrîm ve enbiyâsına ve rusulüne inkıyâd ve hürmet eylemektir.

Sadâkat: Mahabbet-i sâdikadan ve ahbâbın kâffe-i umûruna ihtimâmdan ibâretidir.

Ülfet: Tedbîr-i emr-i ma'îşetce yek-diğere mu'âvenetde ârânın ittihâd ve ittifâkı.

Sıla-i rahim: Akrabâsını kendinden uzak tutmayıp hayr u menfa'atde onlarla müşârik olmak.

Mükâfât: İyiliğe iyilikle mukâbele ve istediği derecede iyiliği ziyâde eylemek.

Hüsn-i şirket: Ahz u i'tâda insâf ve i'tidâl etmek.

Hüsn-i kazâ: Başa kakmayarak ve nedâmet etmeyerek bir kimseye fi'il ve amelinin ivazını vermek.

Teveddüd: Hüsn-i mu'âşeret ve ef'âl-i cemîle ile herkesin mahabbetini celb etmekden ibâret olup dört kısma münkasimdir:

- Birincisi, tabî'î olan teveddüd; pederlerin evlâda ve evlâdın pederlere olan meveddeti gibi.

- İkincisi, musâhabet cihetiyle olan teveddüd; sadâkat ve ülfet ve mu'âşeret gibi.

- Üçüncüsü, teveddüd-i garîb; bir kavmin bir kimse hakkında izhâr-ı mahabbetle ri'âyet etmesi gibi.

- Dördüncü olarak bir kısım daha ziyâde edelim. Mücâma'at mahabbetiyle olan meveddet ki aşk dahi denilir.

[Mecmû'unun İ'tidâlden Hurûcu]

Mecmû'unun i'tidâlden hurûcu hâlinde, onlardan cevri u te'addî hâsıl olur ki adâletin zıddıdır. Bi-aksâmiha ayn-ı rezilet ü kabâhatdır. Hâssası her şeyde hakkı tecâvüzdür. Bu da aksâm-ı âtiyeye münkasimdir:

Zulüm: Bi-gayrı hakkın nâsın emvâl ve eşyâsını alıp kendi servet ü yesârını çoğaltmaya çalışmaktır.

İnzilâm: Zulm-i meşrûhu icrâ edenlere tebe'iyet ve muvâfakat-den ibâretdir ki zulme mütâva'at demek olacaktır.

Denâet: Bu bir şîme-i nakîsadır ki her taraftan cem' u iddihârî ve her şeyi irtikâbî dâ'î ve halkın buğz u udvânını bâdîdir.

Acz: Nefs-i nâtıka-i insâniyyece bir nakîsadır ki uluvv-i himmet sâhibi olmayıp tenbellik ve bed-zebânlık etmek bunun levâzım ve mukteziyâtındandır.

Za'f: İnsân sabr u metânet edemeyip hakkında her zuhûr eden şeyden serî'an mütegayyir ve müte'essir olmaktadır. [22]

[Fikret, Gadab ve Şehvet'in Fazîlet ve Rezîletleri]

Biz şimdi kuvâ-yı selâse-i mezkûreden her birinin hâvî olduğu envâ'-ı fezâil ü rezâilî ale'l-infirâd zikr u ta'dâd edelim.

[Kuvve-i Âkile İçin İbtidâ Hâdis ve Hâsıl Olanlar]

Kuvve-i âkile için ibtidâ hâdis ve hâsıl olan şunlardır:

Meyl: Nefsin kendi istediği şeyler tarafına teveccüh ve meyelânından ibâretdir.

Muvâka'a: İnsân kendi matlûb ve maksûduna mülâkât etmekden ibâretdir.

İhsâs: Suver-i mahsûsâtı (محسوسات) kabûl ve idrâk etmek.

Tahayyül: Suver-i mahsûsâtın (محسوسات) ba'de'l-müfârakat zihinde beyân ve husûlü.

Tasavvur: Bir sûreti diğerdinden ifrâz etmek.

Zan: Nefs-i nâtıka-i insâniyyenin eşyâyı zevâhirinden kıyâs ve tahmîne teşebbüsü.

Fikr: Zihni ma'lûmâtı dâiresinde gezdirmek ve dolaştırmak.

Re'y: Fikrin gâyet ve nihâyeti ve netîcesi.

[Kuvve-i Âkilenin Fazîletleri]

Kuvve-i âkilenin cümle-i fezâilinden olan şeyler ber-vech-i âtî ta'dâd olunur:

Ta'akkul: Hakikat-i matlûb üzerine alâ-mâ-hiye-aleyh, ya'nî olduğu hâl ve vecih üzere hükmetmekdir.

Tezekkür: Geçmiş şeyin zihinde tekrâr husûlü.

Hıfz: Suver-i me'âninin zihinde sebâtı.

Zekâ: Netâic-i umûrun sür'at ü suhûlet-i takarruru.

Hikmet: Efdal-i ma'lûmâtı efdal-i ulûm ile idrâk etmek; ya'nî en âlî ve muhterem olan ilm-i ilahî ve mehâfetullâhî en mukaddes ve meşrû' olan tarîk ile idrâk ve tahsîl etmektedir.

Fehm: Nefs-i nâtıkaya vârid olan me'ânînin onda husûl ve takarrurudur.

Temyîz: Hakk ile bâtıl ve hayr ile şer meyânını tefrîk etmekden ibâretidir.

Nutk: İnsânın mâ-bihî's-şerefi olup nev'-i insân onunla hayvâna tafdîl olunmuşdur.

Sıdk: Bir işden hakîkati üzere haber vermek. [23]

[Kuvve-i Âkilenin Rezîletleri]

Kuvve-i âkileden sâdır olan rezâil vech-i âtî üzeredir:

Belâdet: Hilkatde kusûr olmayarak kuvve-i âkileyi tarh ve ta'tîl etmek.

Mekr u habâset: Âhar hakkında izmâr-ı kîn u şer ederek isti'mâl-i hud'a ve hıyânet etmek.

Cehl: Bilmemekden nâşî doğruluğu terk etmek.

Kizb: Bir şeyden hilâf-ı vâkı'ı üzere haber vermektir ki emr-i mezmûmdur.

Humk: Doğruyu bilip onunla amel etmemek, ala-kavlin mümteni' olan şeyi mümkün sûretiyle tasavvur etmek.

Huruk: Lüzûmsuz fi'îl ve hareket ve tefekkür u tevakkuf etmeye- rek ale'l-'amyâ bir işe mübâderet etmektir, ya'nî gîzet ve huşûnet ve bir işi güzel beceremeyip fenâ ve nâ-dürüst eder olmak.

Gadr: Hıdmeti sebkat edenlere insân kendi nefsince bezli lâzım gelen şeyden rücû' ve nükûl etmek.

İbtizâl: Nâmûs ve haysiyyet ve vakârını hıfz u sıyânet etmeyip hezl ü horâtayı ve süfehâ ile ülfet ve mücâleseti çoğaltmak.

Nemîme: Koğıcılık dedikleridir ki bir kimseden aldığı kötü sözü âhara yetiştirmekdir.

Riyâ: Bu bir mezmûm hûyudur ki sâhibinin onu icrâdan garazı kendinde halkın hüsn-i i'tikâdını ihrâzdir.

Sefeh: Fikri mâ-lâ-yenbağîde isti'mâl etmektir, ya'nî ma'lûmât ve ma'ârif-i gayr-ı meşrû'ada fikri dolaştırmak ki bundan sût-i i'tikâd ve dînsizlik gibi sût-i ahlâk tevellüd edeceğinden cerâim-i ma'nevîyeden olur.

Kuvve-i Gadabiyenin Fezâili Beyânındadır

Şecâ'at: Âlâm ü ekdârı mühimsemeyerek lâik olan şeye kemâ-yenbağî ikdâm.

Hilm: Muktedir olduğu hâlde terk-i intikâm edip kötülüğe iyilik- le mukâbele.

Merhamet: Mahabbet ile acı-makdan mürekkeb bir hûyudur ki acı- nan kimseye lâhık olan elem-den münba'isdir.

Beşâset: Mülâkî olduğuna izhâr-ı nûr-ı sürûr ederek görüşmeye ikbâl.

Hüsn-i hulk: Şiyem-i muhtereme-i enbiyâ ve ahlâk-ı evliyâdandır ve edebullâhdır, ya'nî kuvâ-yı selâse-i mezkûrenin i'tidâlından çıkmak ki adâleti istihsâlden ibâretedir.

Afv: Müstehakk-ı cezâ vü ukûbet olanları mu'âheze etmeyip ba- ğışlamakdır ki ahlâkın en nefsi ve ayn-ı fazîletidir.

Tesebbüt: Bu bir fazîletdir ki insân onunla tahammül-i âlâm ü ekdâra kudret-yâb olur.

Tevâzu': İzhâr-ı kem-nâmî edip mübâhâtdan ictinâb ve terk-i ucb eylemek.

Uluvv-i cenâb: Yesâr ve gınâyı hakîr görmek ve hürmet ve hakârete tahammüle muktedir bulunmak.

Metânet: Korkulu şeylerde temkîn edip kendisine sebâtsizlik ârız olmamak.

Şehâmet: Emr-i cemîl ihtirâ'ı emeliyle büyük büyük işler görmeye harîs olmak.

Tahammül-i ta'b: Bu bir kuvvettir ki bedeni hüsn-i ibâdet ile a'mâl-i hasenede isti'mâl eder.

Uluvv-i himmet⁸⁰: Me'âlî-i umûrun mertebe-i nihâyede olmayanlarını küçük görmektir ki o da [24] şu kısımlara münkasimdir:

- Enefet: Nefsin umûr-ı hasîseden imtinâ' ve istinkâfi.

- Hamiyyet: İhsâs-ı nakîsa indinde, ya'nî şân u haysiyyetini ihlâl edecek mu'âmeleyi gördükde hiddet ve şiddet etmek.

- Gayret: Ârından korkulacak, ya'nî nâmûsuna dokunacak ve mûcib-i âr u şenâr olacak şeyleri ihsâsında izhâr-ı unf u gadab etmektedir.

[Kuvve-i Gadabiyenin Rezîletleri]

Kuvve-i gadabiyeden sâdır olan rezâil şunlardır:

Kibr: Kişi kendi nefsini büyük görmek ve başkasının işini ahsen dahi olsa beğenmeyip kendi ef'âlini istihsân etmek.

Ubûs: Hîn-i mülâkâtda yüz ekşitip isteksizlik göstermek ve az te-bessüm etmek.

Cebânet: Korkulu şeylerde sebât etmeyip ednâ havfdan nâşî geri durmaktır.

Sıgar-ı himmet: Himmetsizlik ve taleb-i me'âlî emrinde gevşeklik ve ikdâmsızlıktır.

80 [Metinde "afv" ile "tesebbüt" arasında sayılan "uluvv-i himmet", alt türlerinin sonraki sayfada yer almasından ötürü buraya alınmıştır].

Kasâvet: Kalb katılığı demektir ki âhara isâbet eden âlâm ü ekdârı mühimsememektir. Bu hâl muhârebâtın gayrıda mezmûmdur.

Ucb: Âharda olan umûr ve ahvâl-i haseneyi kendinde olmadığı hâlde mevcûd görmek.

Şerâset-i huluvv: Sâhibi kavî-i cemîle münkâd olmayıp nasihat ve akvâl-i müdelleleyi kabûl etmez ve fenâlıktan münfekk olmaz.

Hased: Âharın hayr u refâhından müte'ellim olup fesâd-ı hâlini temennî eylemek.

Vekâhat: İndinde herkesi küçük görerek galîz ve kabîh olan ke-
limâtı cehren tefevvüh etmek.

Lehv: İnsân mühim ve maksûd olan şeyden insirâf u tahavvül ile abese ikdâm ve iştigâl eylemek.

Hıkd: Öç almağa muktedir olamadığında şerr u mekrini vakt-i fursata değin derûnunda ihfâ etmek.

Tayş: Hilm ü temkînin zıddıdır ki ednâ zarardan nâşî kendisini tutamayıp hiffet etmektedir. [25]

[Gadabın Mevâdd ve Esbâbı]

Kuvve-i gadabiyenin en fenâsı “gadab”dır ki fenâ ahlâkın en bü-
yüğüdür. Onun da birtakım mevâdd ve esbâbı vardır. Cümleden biri
“havf”dır. Havf bir elemdir ki mekrde isâbeti endîşesiyle nefse ezâ ve
cefâ hâsil eder. O da şu kısımlara münkasimdir:

- Zu'r: Me'lûf olmadığı bir hâlin zuhûrunda sabırsızlık, o zuhûr-ı
ahzen ile telâş eylemek.

- Hazer: Bir emr-i müterakkıbın vukû'undan havf u iştibâh et-
mek.

- Ferak: Tahammül edemeyeceği bir emr-i azîmden mehâbetlen-
mek.

- Hayâ: İrtikâb etmiş olduğu emr-i kabîhin zuhûrundan kocun-
mak.

- Hacer: İşlemediği bir emr-i nâ-makbûl ile ma'rûfiyyetden çe-
kinmek.

- Kesel: Bir işi işlemekden üşenip kocunmak.

[Gadabın diğer esbâbı⁸¹:]

Gadr: Gadrin ilâcı, zıddı olan vefânın isti'mâlidir.

Mu'âne: Zıdlaşmak; mu'ânenin ilâcı, inâdın terkidir.

Müşâteme: Söğüşmek; bunun ilâcı, nefsi acı cevâbdan sıyânet etmekledir.

Ta'yîb: Ayıplamak; buna müdâvât, kabîh olan sözleri terke iktidâr ile olur.

Huz': İstihzâ demektir; ilâcı, âzâr-ı halkdan tevakkî demektir.

Hezl: Ciddin zıddıdır ki bunun ilâcı, taleb-i fezâile sa'y demektir.

Merah: Ferah-ı şedîd demektir; ilâcı, hakâik-ı lâzime ile meşgûl olmakdır.

Fahr: Bunun ilâcı, kendinin mahlûk-ı Hakk'dan olduğunu teyak-kun eylemektir.

Ucb: Kendini beğenmek demek olup ilâcı, uyûb-ı nefsinin bildir-mektir.

Zehv: Fahr u ta'zîm demek olup ilâcı, isti'mâl-i tevâzu'dur.

[Kuvve-i Şehvâniyyenin Fazîletleri]

Kuvve-i şehvâniyyenin fezâili şunlardır:

İffet: Nefsi şehevât ve temâyülât-ı kabîhadan zabt ve serefdan mücânebet eylemek.

Kanâ'at: Kolaylıkla her ne vücûda gelmiş ise ona râzı olup hırs u âz üzere olmamak.

Kitmân-ı sır: Sır saklamak bir haslet-i memdûhadır ki ifşâ-yı sır etmek fodulluktur.

Nezâhet: İrtikâb-ı fevâhişe dâir îkâ'-ı töhmet edecek husûsâtından tebâ'ud.

81 [Yazma nüshalarda "zu'r"dan "kesel"e kadar "havf"ın, "gadr"den "zehv"e kadar "gadab"ın sebep ve maddeleri ayrı ayrı verilmiştir: Topkapı Ktp.-III. Ahmed, vr. 9a; Hacı Selim Ağa Ktp.-Kemankeş, vr. 9a; Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, vr. 10a; Çorum-Hasan Paşa Ktp., vr. 9b; Süleymaniye Ktp.-Reisülküttâb, vr. 7a; Paris-Bibliothèque Nationale, vr. 9a].

Sehâ: Taleb vukû'a gelmeksizin, isrâf derecesinde olmayarak bezl-i mâl etmektir. Bezl-in dahi aksâmı vardır⁸².

Hayâ: Çirkin bir hâlde vâki' ve mazhar-ı levn olmak havfıyla rûhun inkıbâzı.

Vera': Galeyân-ı şehvet ile fi'il-i nâ-sezâ irtikâbına azîmet hâlinde nefsi zabt.

Sabr: Hevâ-yı nefsânîyyenin muhâcemesi zamânında rûhun mukâvemeti.

Da'at: Şehvât-ı gâlibenin hareketi hâlinde huzûr u ârâm.

Demâset: İnsânın mülâim-tab' ve nerm-meşreb olmasıdır.

Hürriyyet: Vech-i lâikından kesb edip mahall-i lâikına sarf etmek.

Hüsn-i semt: İnsânın hey'et-i hasene ile kendini temkîn ve tecmîle mahabbeti.

İntizâm: Rûhun bir hâlidir ki onu umûrun hüsn-i tertîb u temşiyetine sevk eyler.

Sıyânet: Denâetden tebâ'ud ve hezl-i kabîh-i kavli vü fi'ilîden ic-tinâb.

Vakâr: Hareket-i zâideden tahaffuz ve sükûn u sebât. [26]

Aksâm-ı Bezl

Kerem: Mâli bi't-tav' umûr-ı âliye vü hayriyyeye sarf eylemektir.

Îsâr: İnsân kendi idâresinden imsâk ederek havâicinin bir mikdârını müstahkıkına bezl etmektir ki âharı nefesine tercîh demektir.

Nubl: Ef'âl-i hasene-i mu'azzama ile rûhun sürûr ve telezüzü.

Semâhat: Bilâ-zarûre terki lâzım olmayan şeyi terk eylemektir.

Müsâmaha: İnde'l-hâce ba'zı lâzım olan şeyi terk ve fedâ etmektir.

82 [Yazma nüshalarda "sehâ" satırı ile -aşağıda gelecek- "aksâm-ı bezl" şeması arasında bağlantı kurulmuştur: Topkapı Ktp.-III. Ahmed, vr. 9b; Hacı Selim Ağa Ktp.-Kemankeş, vr. 9b; Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, vr. 10b; Çorum-Hasan Paşa Ktp., vr. 10a; Süleymaniye Ktp.-Reisülküttâb, vr. 7b; Paris-Bibliothèque Nationale, vr. 9b].

- Müvâsât: Esdikâ' ve müstahıkkîne mu'âvenetdir. Birkaç nev' olur:
- Mâl ile müvâsât: Ehl-i hâcete mâlıyla meded ve mu'âvenetde bulunmak.
 - Beden ile müvâsât: Kişi ahabîbiyçün döğüşerek ona yardım etmek.
 - İlim ile müvâsât: Kişi kendi bilgisiyle ahabîbını te'dîb ve devâ-yı ilmiyle onun maraz-ı cehline müdâvât eylemek.
 - Kelâm ile müvâsât: Kişi ahabîbı için çekişmek ve ona tarafdâr çıkmak.

[Kuvve-i Şehvâniyyenin Rezîletleri]

Kuvve-i şehvâniyyenin rezâili şunlardır:

Fücûr: Şehvât-ı kabîha ve irtikâb-ı ef'âl-i fâhişe üzerine ısrar ve inhimâk eylemektir.

Şereh: Mâl ve akça kazanmak ve yeyip içmek ve kazâ-i şehvet eylemek husûsâtına harîs olmak.

Buhl: İstid'â-yı atâ kaydında olanı kudreti olduğu hâlde men' ve mahrûm etmektir ki bu hâl kadın hakkında memdûh ve erkek hakkında mezmûmdur.

Hıyânet: İnanılan şeyi uhde-i istiklâline alıp inkâr ve emânete gadr eylemektir.

İfşâ-yı sır: Havf ile hıyânetden mürekkebi bir haslet-i mezmûmedir, ya'nî tevdî' olunan esrârı başkasına söylemektir.

Mucûn: Akvâl-i kabîhayı isti'mâl ve istihsân eylemektir.

Butlân-ı şehvet: İhtiyârî olmayarak lezâizden memnû' ve mahrûm kalmaktır ki nakîsa-i iştihâdır.

Şemâtet: Halkın mesâibiyle mesrûr olmaktır ki denâet-i tab'dan neş'et eder bir hâldir.

Hırs: Bir şeye ikbâl ve inhimâk edip tahsîlinde mübâlağa ve ihtimâm ve bi'l-fi'l icrâ ve istihsâline hâssaten sa'y u ikdâm etmek. [27]

[İlm-i Esbâbdan Bir Nebze]

Maksûdumuza medârı olmak üzere kelâm-ı Hazret-i Aliyyü'l-Murtezâ radiyallâhu-anhdan ahzen ilm-i esbâbdan dahi bu makâmda bir nebze zıkr u beyâna ve onu bir misâl ve numûne ittihâzına ihtiyâc messetmişdir:

- Tervâzu, sebab-i hilmidir.
- Kanâ'at, bâ'is-i gınâdır.
- Afâf ya'nî iffet, sebab-i nâiliyyetdir.
- Müdârât, sebab-i akıldır (ya'nî kâr-ı âkıl herkesle hüsni mu'âmele etmektir).
- Muvâzabet ve devâm, sebab-i edebdir.
- Sehâ, sebab-i senâdır (ya'nî bâdî-i zıkr-i cemîldir).
- Sıdk, bâ'is-i haysiyyetdir.
- Fazl, sebab-i cüddur.
- Rıfk, sebab-i kazâ-i havâicdir.
- Taleb, sebab-i rızkdir.
- Şükr, sebab-i izdiyâd-ı ni'metdir.
- Hediye, bâ'is-i mahabbetdir.
- Beşâset, bâdî-i uhuvvetdir.
- Tâbi'-i hevâ olmak, sebab-i gafletdir.
- Şuhh ya'nî hırsa mukârin buhl, sebab-i ziyâ' ve hırmândır.
- Halvet, sebab-i fücûrdur.
- İtâb, sebab-i inkıtâ'-ı ülfetdir.
- İsrâf, bâdî-i fakr u zarûretdir.
- Hulf-ı va'd, bâ'is-i buğzdur.
- Kizb, sebab-i mezemmetdir.
- Su'âl, sebab-i zilletdir.
- Tama', sebab-i hakâretdir.
- Kesel, bâ'is-i mahrûmiyyetdir.
- Hayr ve fazîletin kâffesini, akıl ile hayâ câmi'dir.

[İfrât ve Tefrît, İ'tidâl ve Tavassut]

Bi-husûsihi bir şey hem ziyâde ve hem noksân cihetiyle fâsid u tebâh olabilir denebilir. Bu bâbda biz gâibi hâzıra kıyâs ederek istidlâl ya'nî dîde-i idrâkimizden gâib olan ma'neviyyât hakkında mahsûsât (محسوسات) ve müşâhedâtımızla istişhâd etmeliyiz ki kuvvet ve sıhhat husûslarında riyâzetin ifrât ve tefrîti ifsâd-ı kuvveti ve ekl ü şürbün hadd-i lâikının hâricinde kesret veyâ killeti ihlâl-i sıhhati mûcib olduğu gibi iffet ve şecâ'at ve sâir hısâl-i hamîdenin hâric ez-hadd-i i'tidâl olan cihetleri dahi memdûh olan hasleti muhillidir. Çünkü her şeyden korkup kaçan kimse “cebân” ve hiç kimseden havf etmeyerek her şeye karşı gelen kişi “mütehevvir”dir. Kezalik her lezzeti ta'm u tenâvül etmek tama'ında bulunan âdem “şerih” ya'nî aç gözlü ve kâffe-i lezâizden mahrûm ve müteneffir olan âdem “bi-his” demektir. İşte iffet ve şecâ'at ifrât ve tefrît hâllerinde bu sûretle [28] fâsid u muhtell olup onları ancak i'tidâl ü tavassut sûreti hıfz u vikâye edebilir. Bunun için bir misâl zikredip maksûdumuz îcâz ve ihtisâr olduğu için sâirleri ona kıyâs edelim.

Fezâil-i Ahlâkın Rezâil-i Hısâl Meyânında Tavassutunun Misâl ve Sûreti

- Hikmet, dehâ ve cerbeze [ile] cehl; hubs u şeytânet [ile] belâdet [arasındadır].

- Şecâ'at, ikdâm [ile] havf; tehevür [ile] cebânet [arasındadır].

- İffet, ifrât-ı iştihâ [ile] za'f-ı iştihâ; şiddet-i hırs [ile] kelâl [arasındadır].

- Sehâ, tebzîr [ile] imsâk; isrâf [ile] taksîr-i infâk [arasındadır].

Misâl-i diğere:

- Hilm beyne beyne

- Hürriyyet beyne beyne

- Hayâ beyne beyne

- Vakâr beyne beyne. [29]

[Fezâilin Terekkübü]

İfrât ve tefrît sûretleriyle olan hısâl-i gayr-ı makbûlenin terekküb ve ictimâ'ından hısâl-i mu'tedile-i mahmûde hâsıl olduğu gibi ba'zen birtakım fezâil-i ahlâkın hısâl-i hamîde-i sâire ile ictimâ'ından dahi diğer gûne ahlâk-ı fâzıla ve hısâl-i mahmûde hâsıl ve mütehakkık olur. Meselâ akıl ile şecâ'atin terekkübünden “şedâide sabır” ve akıl ile sehânın ictimâ'ından “incâz-ı va'd” ve akıl ile iffetin ictimâ'ından “sıyânet ve mazbûtiyyet” ve şecâ'atle sehânın terekkübünden “î'tilâf ve intizâm” ve şecâ'atle iffetin ictimâ'ından “mehârim hakkında gayret ve istikbâh-ı emr-i fevâhiş” ve sehâ ile iffetin ictimâ'ından “nefsine âharı îsâr ve tercih” evsâf-ı hamîdesi husûle gelir.

[Ahlâk ile Secâyâ - Tabî'î ve Kesbî Ahlâk - Ahlâkî Fazîletlerin Ne İçin İstendiği]

Ulemâ, ahlâk ile secâyâ meyânını tefrîk husûsunda ihtilâf edip birtakımı “secâyâ” tabî'atın izhâr ettiği ahvâlden, “ahlâk” dahi tabî'atın izhâr ettiği evzâ'dan ibâret olarak, “ahlâk” hilkat hükmünde olduğuna mebnî “ahlâk” deyu tesmiye kılınmış bulunduğu zâhib oldular. Birtakımı dahi “secâyâ”, ne tab'an ne de tetabbu'an -ki iktisâben- tagayyur ve tahavvül eder makûleden olmayıp “ahlâk” ise onlarla tagayyur eden ahvâlden ibâret olduğuna zehâb ile “şiyem” dahi secâyâ gibidir dediler. Ekser-i ehl-i tıb secâyâ ve ahlâkın mizâc-ı bedene tâbî bulunduğu zu'm ile bedeninin sıhhat ve illetiyle ahlâk ve secâyânın dahi sahîh u müstakîm ve ma'lûl ü sakîm olabileceğine zâhib, “garâiz”in dahi tab' ile mümtezic bulunan keyfiyetden ibâret olduğuna kâil oldular. Ehl-i dîn ise Cenâb-ı Hakk ahlâkı kendi irâde ve meşiyeti vechile nüfûsda halk u terkîb etmiş ve onların ihtilâf ve mugâyeretlerini dahi irâde-i ilâhiyyeden gayrı bir sebep ve illeti olmayan ihtilâf-ı suver u hey'ât kabîlinden kılmış olmasına ve garâizin bi'l-kuvve zâhir olandan ibâret bulunmasına zâhib ve mu'tekid bulunmuşlardır.

Fezâil-i ahlâkın şerâfet-i zâtiyyelerine mi, yoksa bâdî-i sa'âdet olmalarına mı mebnî taleb ve arzû olunur [30] oldukları hakkında hükemâ ihtilâf edip ba'zıları fezâilin müeddî-i sa'âdet olmak üzere

mükteseb olduğu için olmayarak zevâtı maksûd olduğuna ve ba'zıları ise ol bâbda aksâ-yı emel, ihrâz-ı sa'âdet-i hâl olmağla fezâil-i ahlâkın bi'n-nefs kendileri maksûd olmayıp müeddî oldukları ahvâl-i mes'ûde matlûb bulunduğuna zâhib olmuşlardır. Tabî'î ve cibillî olan "hulk" ile kesbî ve tetabbu'î bulunan "huluk" hakkında dahi hükemâ ihtilâf edip birtakımı tabî'î ve garîzî bulunan hulkun kuvvet ve metânetine mebnî ahlâk-ı tabî'inin ahlâk-ı iktisâbî üzerine tafdîline ve birtakımı dahi iktisâbî olan ahlâk, ezdâdını kahr u imhâ ettiği cihetle onun ahlâk-ı tabî'iden efdaliyyetine ve diğer birtakımı ise ahlâkın o iki kısımdan huluvv ve infikâkı olmadığı ve onlar âdetâ rûh ile cesed hükmünde bulunduğu beyânıyla onlardan her biri diğerine muhtâc olduğuna ve yek-diğerinden müstağnî olamayacağına zâhib olmuştur. Ehl-i lûgat onların meyânını "tabî'î olan 'huluk' ve tetabbu'î olan 'hîm'dir" deyu tefrîk etmiştir.

[Dimâğ]

Gelelim dimâğa ki beyin ta'bîr ettiğimiz şeye. Dimâğ rûh-ı nefsânînin merkezi olup üç hızâneyi hâvîdir:

Hızâne-i ûlâ, dimâğın mukaddeminde ya'nî ön tarafında olup hayvânda dahi mevcûddur ve bunda kuvâ-yı havâss mevdû'dur: Basar, sem', şemm, zevk. Bu hızânenin hâvî olduğu rûh ve kuvvet i'tidâlî hâlinde mâil-i rutûbet olup yubûset cihetine meyl ettiği sûretde sâhibinin hissi ducâr-ı betâ'et olur.

Hızâne-i sâniyye, dimâğın vasatında olup insâna mahsûsdur ve onda olan kuvâ-yı ta'akkuldür: Fikr, temyîz, fehm, reviyet. Bu hızânenin hâvî olduğu rûh mu'tedilü'l-mizâc olup i'tidâlden hâric oldukda sâhibinin temyîzi redâet peydâ eder.

Hızâne-i sâlise, dimâğın muahharında olup onda hayvânın insâna müşâreketi vardır ve bunda şu kuvvetler mevdû'dur: Hareket, hıfz, tezekkür. Bu hızânenin hâvî olduğu rûh ve kuvvet yubûsete mâil olduğundan rutûbete meyli vukû'unda sâhibinin kuvve-i hıfz u tezekkürü betâ'et peydâ eder. [31]

İşte hikmet-i bâliğa-i ilâhiyyesi iktizâsından olarak Hakk te'âla hazretleri suver-i eşyanın his ve kabûlü husûsunu dimâğın ön

tarafında olan rûh ve kuvvetde ve o sûretlerin hıfz u imsâkı husûsunu dimâğın muahharında olan hızânedede ve fikr u temyîzi dahi vasat-ı dimâğda vâki' hızâne ve kuvvetde vaz' edip bunlardan evvelkisini rutûbete mâil ve ikincisini mu'tedil ve üçüncüsünü yubûsete mâil etmiştir. Tâ ki evvelkisi suver-i eşyâyı bi-suhûletin ahz u kabûl, üçüncüsü onları hıfz u imsâk edip vasatda bulunan dahi i'tidâli cihetiyle eşyâyı yek-diğerinden fark u temyîz eyleye.

Şu ifâdeden nâsın ef'âl ve ahlâkca olan ihtilâf ve tefâvütlerinin sebebi zâhir u mütebeyyin ve umûr-ı âtiyede meyânında olan fark dahi senin için hâsıl u mütehakkık olmuş olur:

- Re'yin savâbıyla hatâsı
- Tahayülün cevdet ü redâeti
- Nisyânın kesret ü kılleti
- Fehm ü intikâlin sür'at ü betâ'eti
- Temyîzin za'f u kuvveti
- Zekâ ile belâdet, akıl ile hamâkat.

[Kalb]

Ammâ kalb; Cenâb-ı Hakk kalbde rûh ve kuvvet halk etmiştir ki o rûh kalbden kâffe-i urûk-ı davâribe ki şeryân ve urûk-ı nâbıza ta'bîr olunan atıcı damarlara nüfûz u sereyân etmekte ve insân o kuvvet ile zinde olup onun butlân ve ta'tîliyle meyyit ve mürde olmaktadır. Bu rûhda hayvân dahi insâna müşârik olup ahvâl-i âtiye bu rûh ile hâsıl olmaktadır:

- Teneffüs
- Damarların hareketi
- Harâret-i garîziyye.

Kalbde dahi dimâğda olduğu gibi iki merkez olup nefis-i nâtika ve rûh-ı insânînin ef'âl-i hayvâniyyesi onlarla tekevvün etmekte ve kâffe-i zî-rûha onlar sebab-i hayât olmaktadır.

Birincisi, sağ cânibdedir ki "süveydâ" ta'bîr olunan nokta orada bulunmaktadır. Hiddet ve gayz ve cür'etin sebab u merkez-i vücûdu budur.

İkincisi, sol cânibdedir ki kâffe-i eczâ-yı cesedden ziyâde cân orada bulunmaktadır. Mülâyemet ve sükûn ve aczin merkez-i vücûdu burasıdır. [32]

Bahs-i Ciğer

Hakk te‘âla hazretleri ciğerde bir kuvvet halk etmiştir ki gızânın zikrolunan urûk-ı nâbızanın gayrı olan damarlar içinden a‘zâya nüfûz u sereyânı o kuvvet vâsıtasıyla olup onda dahi hayvân insâna müşârikdir.

Ciğerde olan kuvvetler şunlardır:

- Kuvve-i iğtizâ
- Kuvve-i nemâ
- Kuvve-i terbiye

olup bu kuvvetlerle hâsıl olan şeyler de ber-vech-i âtî beyân olunur:

- Ekle iştiâ
- Şürbe iştiâ
- Mücâma‘ata iştiâ
- Ve emsâli ahvâl.

[Eflatun ve Aristo’ya Göre Sa‘âdet]

Sa‘âdet ve bahtiyârlık envâ‘ının re’y-i hükemâ üzere inkisâmı ber-vech-i âtî olup Eflatun ve ondan evvel olanlar sa‘âdetin bedene ta‘alluku olmayarak hâssaten rûha âid husûsâtdan olduğuna kâil olmuşlar ve onu “Hikmet” ve “Şecâ‘at” ve “İffet” ve “Adâlet”den ibâret olmak üzere dört kısım kılmışlardır.

Aristotalis ile ondan sonra gelenler ise sa‘âdeti rûh ile beden beyninde müşârik kılarak onu beş kısma taksîm eylemişlerdir.

Birincisi: Sıhhat-i beden ve letâfet-i havâss. Bu bâbda bahtiyârlık, bir şeyi lâikiyla görmek ve söyleneni güzelce işitmek ve kezâ havâss-ı sâiresinden kemâliyle istifâde edebilmek için a‘zânın ilelden selâmetine ve mizâcın i‘tidâline mütevakkıftır.

İkincisi: Cevdet-i fikr ve isâbet-i re'y. Bu bâbda bahtiyârlık, ulûm ve ma'ârif-i mukteziyyenin ta'allümü ve hüsn-i edeb ve kesret-i tecrübe ile olur.

Üçüncüsü: Zafer-yâb-ı umûr olmak. Bu bâbda bahtiyârlık, insân her murâdına nâil ve hangi emri azm ü tasavvur etmiş ise ol iş tamâmıyla hâsıl olmaktadır.

Dördüncüsü: Sitâyîş u mahmedet. Bu bâbda bahtiyârlık, halkın âsâr-ı hasene ve etvâr-ı müstahsene üzerine bi-hakkın senâ ve sitâyîşleriyledir.

Beşincisi: Servet ü yesâr. Bu bâbda bahtiyârlık, insânın serveti esdikâ' ve sâir müstahikkîn haklarında îfâ-yı müvâsâta kifâyet edecek ve sûret-i lâikada kendisini sarfiyâta muktedir eyleyecek derecede olmak iledir ki bu sûret her kime müyesser olursa o âdem kâmilü's-sa'âdedir. [33]

[Hayrât]

Hayrât ya'nî mergûbun-fihâ olan husûsât iki kısım olup,

- Bir kısmı, herkes indinde makbûl ve memdûh olan: Adl, sıdk, kerem gibi ki bunlar herkes indinde mahbûb ve mergûb olan şeylerdir.

- Diğer kısmı, herkesce makbûl ve muhtâr bulunmayan: Şecâ'at ve zengînlik gibi ki bunlar herkesce muhtâr ve makbûl olan husûsâtdan değildir.

Bu hayrât ve umûr-ı mergûbe müte'allak i'tibârıyla dahi üç nev' olup,

- Birincisi, rûhda: Zikrolunan umûr-ı mergûbenin rûhda ciyâdet ve temekkünü ve hüsn-i a'mâl ü i'tidâli.

- İkincisi, bedende: Bedenin güzelliği ve a'zânın âfât ve avârizdan sâlimliği gibi.

- Üçüncüsü, rûh ile bedenin hâricinde olarak mûcib-i meyl ü rağbet olan şeylerdir; mâl ve câh ve esdikâ' ve sâir bu makûle rûh ve bedenin müdâhalesi olmayarak hâricden hâsıl olan şeyler gibi.

[Fezâil]

Fezâil iki kısma münkasimdir:

- Birisi, senâ-yı mahlûkîni mûcib olan: Menfa‘ati onlara âid bulunan şeyler.
- Diğeri, sevâb-ı Hâlikı müstevcib bulunan: İcrâsında rızâ-yı Bârî maksûd olan şeyler.

[Ahlâk-ı Zâtîyye ve Ef‘âl-i İrâdiyye]

“Ahlâk” birtakım garâiz-i kâmine ve umûr-ı cibille-i mestûreden ibâretdir ki ihtiyâren zâhir ve ıztırâren mağlûb ve muhtefî olur. Nefs-i insânî için hem bi’t-tab‘ hâdis olan ahlâk hem de ondan bi’l-irâde sâdır ve vâki‘ [34] olan ef‘âl ve evzâ olmağla “ahlâk-ı zâtîyye” ve “ef‘âl-i irâdiyye” isimleriyle iki nev‘ ahlâk vardır. İnsân mecbûl ve meftûr bulunduğu ahlâkın kâffesi memdûh veyâ kâffeten mezmûm olmayıp belki ekseriyyet üzere ba‘zısı memdûh ve ba‘zısı mezmûm olduğundan tabî‘î ve cibillî olarak insânda fezâil-i ahlâkın kâmilen vücûdu müte‘azzir olup insânın fezâil-i ahlâkı arasında tabî‘î ve garîzî olarak birtakım zemâimin dahi bulunması lâ-büdd’dür. Demek oldu ki ahlâk-ı insâniyye fitrat-ı asliyye ve cibillet-i tabî‘iyyesinde mahmûd u memdûh bulunan fezâil ile mezmûm u makdûh olan birtakım zemâim ü rezâilden münfekk ve ârî değildir. Bu hâlde sa‘âdet-i ahlâk sâhibi, fezâilî rezâiline gâlib olup vefret-i fezâiliyle zemâim-i ahlâkını kahr u taz‘ife kâdir ve ayb-ı nekâisden sâlim ve fazîlet fazlıyla nîk-baht ve mes‘ûdu’l-hâl olabilir. İnsân fezâil-i müktesebesini üzerine memdûhiyyete liyâkat peydâ edebilir. Zîrâ ki o fezâil kendi fi‘il ve iktisâbı ile hâsil olmuşdur. Fezâil-i tabî‘iyyesinden dolayı sezâvâr-ı senâ olamaz. Çünkü o fezâil her ne kadar fi-nefsi’l-emr memdûh ise de insânın onda medhali olmayarak mevcûd bulunmuşdur.

[Rûha ve Akla İ‘tinâ - Ahlâkın Değişebileceği]

Kişi vücûduna zararı olmamak için ağziye-i bedenden ya‘nî kesret-i tenâvülden veyâ bi’l-küllîyye muzır olanlarından ihtirâz üzere olup da rûhunu zâyî‘ ve mutazarır etmemek için gızâ-yı rûh olan ilim ve ma‘ârif ile ahlâkını tehzîb ve müdâvâta i‘tinâ etmemesi kabîh ve nâ-

ma'kûl olan umûrdandır. Biz cemî'-i a'zâ-yı bedene ve husûsiyle eşrefine i'tinâ ettiğimiz hâlde lâik olan eczâ-yı rûha ve hâssaten eşref-i eczâ-yı rûh olan akla dahi ihtimâm ve i'tinâ etmeliyiz. Tabîb bedene ârız olan emrâzın esbâb-ı urûzunu bilmediği hâlde ilâc ve müdâvâtına muktedir olamadığı gibi rûhun ilel ü emrâzı dahi böyle olduğundan onların da imhâ-yı esbâbı husûsuna himmet olunmalıdır. İmdi her ne vakit insân hatâ ettiğini anlayıp onda bir daha vâki' olmamayı murâd ettikde kendinde usûl-i zemâim-i ahlâkdan hangi asıl bulunmuş da hatânın hudûsuna sebep olmuş olduğunu nazar-ı tefekküre alıp onun izâlesi [35] çâresine bakmalıdır. Eğer tağyîr-i ahlâka tarîk olmasaydı hükemânın tehzîb-i ahlâk husûsuna dâir kitâblarına derc ettikleri sözlerin hiçbir ma'nâsı olmamak lâzım gelir idi. Kezâlik ahlâk-ı zemîme ashâbı bulunan eşrârın ıslâh-ı hâlleri mümkün olmamış olsaydı teblîğât ve risâletle vâki' olan mevâ'iz u nesâihin ve tarîk-i müstakîme irşâdın bir ma'nâsı olmazdı. Artık asıl beyânını murâd etmiş olduğumuz husûsâta müntehî bulunduğumuzdan bu bâbda bi-inâyetillâhi te'âla sözü itmâm edelim.

[Ahlâk-ı Hamîde İçin Üç Tarîk]

İnsâna ahlâk-ı hamîdeyi iktisâb ve isti'mâl ve evsâf-ı nâmahmûdeyi terk ve ihmâl edebilmek için üç tarîk olup,

Onlardan birincisi, kuvve-i nâtıka ve âkilenin ahvâl-i selâse-i âtiye ile husûl-i temyîzi:

1. Kütüb-i ahlâk u siyâsâta idâme-i ittılâ' ile mücebleriyle amel.
2. Âdât-ı cemîleyi isti'mâle ve ezdâdını terke bi't-tedric teşebbüs.
3. Ulûm-ı akliyyeyi nazar-ı tedkîke alıp dâimâ bahs u teftîş etmek.

İkincisi, kuvve-i şehvâniyyenin ahvâl-i selâse ile kahr u tenkîli:

1. İstihsâl-i lezzât-ı şehvâniyye arkasında sefihâne güzerân eden evkâtını tezekkür edip evzâ'-ı makbûle tarafına meyl ü udûl eylemek.
2. Zühd ü takvâ erbâbı çalışkan zâtlarla çokca görüşmek.
3. Sefih ve halî'u'l-uzâr kimselerle ve tâife-i nisâ ve erâzil-i eşhâs ile mücâleşeti terk etmek.

Üçüncüsü, kuvve-i gadabiyyenin ahvâl-i selâse ile tebdîli:

1. Gadabın şiddetini rıfk ile kesir u teskîn edip onu yalnız kuvve-i şehvâniyyenin aleyhinde isti'mâl etmek.

2. Âhar kimseden gördüğü hâl-i gadabı tefekkür edip nefesine onu revâ görmemek.

3. Dil-âzâr etdiği kimseyi kendi yerinde farz ederek o âzâr kendi hakkında ondan sâdır olacak olsa memnûn yâhûd müteneffir mi olacağını düşünmek.

[İnsâna Lâhık Olan Yirmi Beş Hâl]

Denildi ki insâna lâhık olan ahvâl yirmi beş vecih üzere olup,

Beşi baht ve talî ile: Câh, mâl, mülk, izdivâc, veled.

Beşi fi'il ve amel ile: İlim, fûrûsiyyet, felâhat, sevâb, günâh.

Beşi âdet ile: Ekl, şürb, cimâ', meşy, nevm.

Beşi cevher-i zâtî ile: Sehâ, sıdk, tevâzu', hürriyyet, mahabbet-i nâs.

Beşi seciyye ve tabî'at ile: Fetânet, zekâ, hazm, dûr-endîşî, şecâ'at. [36]

[Dimâğ, Kalb ve Ciğerin İ'tidâl ve Adem-i İ'tidâlî]

Ma'lûm olsun ki Hakk te'âla hazretleri beden-i insânı kemâl-i hikmet ü itkân ile halk u îcâd buyurmuşdur. Çünkü Hakk celle ve alâ hazretleri tâmmü'l-hikme ve kâmilü'l-kadredir. Muktezâ-yı hikmet ü itkân ise insânın ef'âlinin kâffesi a'zâ-yı bedenden yalnız biriyle değil, belki birkaçıyla olmaktadır. Tâ ki bir uzva halel tetârukıyla onun bâtil ve bî-fâide olmasından cemî'-i bedenin ef'âli mu'attal olmak lâzım gelmesin. Ancak Vâcibu'l-Vücûd hazretleri beden-i insânı birçok a'zâdan mürekkeb olarak halk u îcâd edip a'zânın her biri için kendine mahsûs bir kuvvet i'tâ buyurmuş ve insânın başlıca ef'âlini ve esâs u menba' bulunan kuvâ-yı azîmesini müstakil üç a'zâda kılmışdır ki onlar "Dimâğ", "Kalb", "Ciğer"den ibâretedir. Bunlar i'tidâl ve adem-i i'tidâl itibârıyla ahvâl ve suver-i âtiye üzerine inkisâm etmektedir ki:

- Dimâğ, i'tidâlî hâlinde, sâhibine hikmet hâsıl olur; eğer o da onu icrâ ve isti'mâl ederse müeyyed bi't-tevfîk demektir. İ'tidâlden

hurûcu sûretinde, yâ harârete, bu hâlde o kimsenin ef'âli hiddet ve tehevüre mâil olur; veyâ Bürûdete, bu hâlde o âdemin ef'âli sıklet ü betâ'ete mâil olur.

- Kalb, i'tidâli hâlinde, sâhibine şecâ'at-i mu'tedile hâsıl olup o kimse mahallinin gayrıda hiddet ve şiddet etmez olur. İ'tidâlden hurûcu sûretinde, yâ harârete, bu hâlde o âdeme cür'et ve vekâhat ve hiddet hâsıl olur; veyâ Bürûdete, bu hâlde o kimseye tenbellik ve sünepelik gelir.

- Ciğer, i'tidâli hâlinde, sâhibine ziyâdesiyle iffet ve kanâ'at ve i'tidâl-i umûr hâsıl olur. İ'tidâlden hurûcu sûretinde, yâ harârete, bu hâlde o âdeme şiddet-i hırs ve boğaz düşkünlüğü gelir; veyâ Bürûdete, bu hâlde o kimseye kelâl ve za'f-ı iştiâ hâsıl olur. [37]

ÜÇÜNCÜ FASIL

İNSÂNA İTTİBÂ‘ VE İMTİSÂLİ LÂZİM OLAN SİYER-İ AKLİYYENİN ENVÂ‘I BEYÂNINDADIR

Yâ Rabb! Bizim kavlimize tevfi̇k ve fi‘ilimize tasdi̇k ve kalbimize tahki̇k ihsân edip bizi kendi hâl ü iktidârımıza terk ü ihâle etme. Ve bizi sana takrîb ve bâb-ı re’fet ü inâyetine nezdîk ü karîb edecek ve ikâb u azâbından kurtaracak olan vesâilden dûr eyleme, yâ Ze’l-celâli ve’l-ikrâm.

[Mahlûkât Dört Kısımdır]

Ba‘zı ulemâ beyân etmişlerdir ki mahlûkât bi-esrihâ dört kısım üzerinedir:

Kısım-ı evvel: Akıl ve hikmeti olup tabi‘at ve şehveti olmayanlar. Bunlar meleklerdir.

Kısım-ı sâni: Tabi‘at ve şehveti olup akıl ve hikmeti olmayanlar. Bunlar insânın gayrı olan zî-rûhlardır.

Kısım-ı sâlis: Ne akıl ve hikmeti ve ne tabi‘at ve şehveti olmayanlar. Bunlar nebât ve cemâdâtdır.

Bu üç kısım dâhil-i âlem-i vücûd olup mümkinât içinde bunlara dördüncü olmak üzere yalnız bir kısım kalmışdır ki o da hem akıl ve hikmeti ve hem tabi‘at ve şehveti olanlardır. İşte o kısım-ı râbi‘ de insândır. Ulûm-ı hikemiyyece sâbit olduğu üzere Hakk te‘âla hazretlerinin kâffe-i mümkinât hakkında feyz u cûdu âmm u şâmil olmağla kısım-ı râbi‘-i mezkûrun dahi âlem-i vücûd u hestîye idhâli kendisinin umûm-ı feyzi iktizâsından bulunmuşdur. Binâen‘aleyh⁸³ ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ fermân-ı ilâhiyyesiyle melâike-i kirâma

83 “Ve düşün ki Rabbin melâikeye ‘Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım’ dediği vakit ‘Â! Orada fesat edecek ve kanlar dökecek bir mahlûk mu yaratacaksın? Biz hamdinle tesbih ve seni takdis edip dururken’ dediler. ‘Her halde ben sizin bilemeyeceğiniz şeyler bilirim’ buyurdu.” Bakara, 2/30. âyetten nâkıs iktibas.

hilkat-i Âdem'i beyân u ihbâr sadedinde mümkinâtdan hiçbirini kendinin te'sîr-i icâdından mahrûm kalmayacağını yine kendisi i'lâm buyurmuşdur. İmdi Hakk te'âla hazretlerinin sâmit ü nâtık kâffe-i zevî'l-ervâha bahş u i'tâ buyurduğu ni'am-i ilâhiyyesinin birincisi hayâtdır. Çünkü her lezzeti onlar hayât ile tatmakta ve her istek [38] ettiğine onunla nâil olabilmektedir. Bu ni'met insâna mahsûs bir keyfiyyet olmayıp, belki cemî'-i zî-rûha âmm u şâmidir. İnsâna hâs olan ni'met ancak akıldır. İnsâna akıl ile şeref hâsıl olmuş ve aklın kuvvetiyle insân zimâm-ı tasarruf-ı hayvâna mâlik ve umûru müdebbir olabilmışdır. "İlim" akıldan ehassdır ki onun netîcesidir. İnsânlar arasında tefâdul ve uluvv-i mertebe müktesebleri olan ilim ve ma'rifetin mikdârına ve ol bâbda olan bahs u tafahhuslarına ve taleb u tahsîllerine göredir. İnsânın gâyet-i mâ-hulika-lehi ve müntehâ-yı vazîfe ve me'mûriyyeti ise ⁸⁴ ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ nazm-ı kerîminin delâleti üzere amel ve ibâdet olup, akıl Cenâb-ı Hakk'ın i'tâsı, ilim ve amel dahi kulun kendi müktesebi olan derecesidir. Binâen'aleyh tahsîl-i ilm u amel etmesi sebebiyle insân müstahıkk-ı ecr u sevâb ve ilm u ameli terki sebebiyle sezâvâr-ı elem ü ikâb olur. Rûhu olmayanın hakikatde hayâtı ve hayâtı olmayanın akli ve akli olmayanın ilmi ve ilmi olmayanın ameli ve ameli olmayanın ise sevâbı olmaz. Bu ni'am-i celîle içinden yalnız ni'met-i hayâta nâil olmuş olanlardan teklîf sâkit olup, akıl i'tâ olunanlara hikmet ya'nî âkılâne hareket dahi müterettib olmağla ni'met-i hikmete nâil olanlar atâyâ-yı cezîle-i ilâhiyyeye mazhar olmuşlardır. İlmiyle amel eyleyenler hakkında temâmî-i ni'met hâsıl ve kendilerince dünyâ ve âhîret hâzır demektir.

84 "Ve ben, cinn ü insi ancak bana kulluk etsinler diye yaratdım." Zâriyât, 51/56.

[İlim ve Amel]

İlim, üç kısma münkasimdir:

- İlm-i a'lâ, ilm-i ilâhiyâtdır [39]⁸⁵. İlm-i ilâhînin erbâbı, akılda mevcûd olan umûrdan ya'nî ma'kûlâtından bahseder.

- İlm-i evsat, ilm-i riyâziyyâtdır. İlm-i riyâzînin erbâbı, zihinde mevcûd olan umûrdan bahseder.

- İlm-i ednâ, ilm-i tabî'iyâtdır. İlm-i tabî'înin erbâbı, mahsûsâtından (محسوسات) olan umûrdan bahseder.

Amel, üç nev' üzerinedir:

İnsânın kendi nefis ve bedeninin idâresi: İnsânın kendi nefsi hakkında a'mâl-i sâliha ve ef'âl-i hasene ile olan sîret-i zâtîyesidir ki iki kısma münkasimdir.

Tedbîr-i menzili: Kişinin kendi ehl ü ekârîbi ve mâl ü evlâdı ve abîd ü a'vânı hakkında olan sîret ve idâresidir ki aksâm-ı adîdeye münkasimdir.

İdare-i benî-nev'î: Hayâtda oldukça insânın ebnâ-yı cinsiyle mu'âmelede mâ- yuhtâcu-ileyhi olan sîretidir ki birkaç kısma münkasimdir.

[İlm-i A'lâ]

İlm-i a'lâ'nın erbâbı ehl-i ilmin güzîdegânıdır ve ilm-i mezkûr ikiye münkasimdir: Biri Kitâbullâha ilim, diğeri sünnet-i Resûlullâha ilim.

[Kitâbullâha İlim]

Bu da iki kısımdır:

- Elfâz-ı Kur'âniyyenin vücûh-ı kırâat ve ahvâli ilmi,

- Kur'ân-ı Kerîm'in me'ânî ve ahkâmına ilim. Bu dahi iki kısımdır: [İlm-i te'vîl, ilm-i tefsîr].

İlm-i te'vîl, bu da şu kısımlara münkasimdir:

- Fûrû'-ı dînden bahseder.

- Fûrû hakkında olan ihtilâfdan bahseder.

85 [38. sayfanın sonunda ilim ile amelin kısımları sayılmış; ilmin üç kısmında da "beyânî gelecektir" denilmiştir. Sonraki sayfadaki açıklamalar buraya alındığından sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

Bunların erbâbı fukahâdır. Onlar da iki nev'dir:

- Ashâb-ı Kıyâs.

- Ashâb-ı Nass.

İlm-i tefsîr, bu da şu kısımlara münkasimdir:

- Kasas-ı Kur'âniyyeden bahs.

- Esbâb-ı nüzûl-i âyâtdan bahs.

Bunların erbâbı mütekellimîndir⁸⁶. Bu da birkaç nev' üzerinedir:

- "Mü'min ve fâsık" gibi esmâ'-i mükellefîn ile onlara müterettib olan ahkâm-ı uhreviyye.

- Tashîh-i nübüvvet ki nübüvvetin beyân-ı sıhhat ü sübûtu.

- İsbât-ı tevhîd-i Bârî.

[Sünnet-i Resulullâha İlim]

Bu ilim muhaddisîne mahsûs olarak şu kısımlara münkasimdir:

- Meşâyih-i muhaddisînin tevârîh-i asr u tevellüdlerini bilmek.

- Ehâdîsin merfû' ve mevkûf kısımlarını bilmek.

- Ahkâm-ı şer'iyenin medârı bulunan meşâhîr-i ehâdîsi bilmek.

[40]

[İnde'l-Felâsife İlâhiyyât]

İlâhiyyât inde'l-felâsife dört kısımdır:

Kısm-ı evvel: Kuvveden fi'ile çıkan her şeyin hurûcundan ve sebep-i kuvve ve fi'ilden bahs.

Kısm-ı sâni: Cemî'-i ulûm-ı nazariyyece mebâdî-i berâhînden bahs.

Kısm-ı sâlis: Ecsâm olmayan ve ecsâmda bulunmayan ve aslâ mevâdda ta'alluku olmayan mevcûdâtdan bahs.

86 [Nusret Paşa, matbu nüshadaki tarihlendirmeyi esas alarak metne şöyle bir not eklemiştir: "Mü'ellif kudemâdan olmağla ilm-i tefsîru'r-rivâyet erbâbına 'mütekellimîn' ıtlâk etmiştir. Müteahhirînin [inde] mustalah olan ilm-i kelâm o asırlarca ma'rûf değil idi. Onlar ilm-i dîne 'fıkıh' derler idi. Kâlehu'l-mütercim."].

Kısm-ı râbî': Mevcûdâtın küllîsine tekaddümü olan şeyden bahs.

[Bu İlmin Fazîleti]

Bu ilmin beyân-ı fazîleti ber-vech-i âtî üç vechiledir:

- Vech-i evvel: Bu bir ilimdir ki onda illetden ve mü'essirden bahsolunur. Ulûm-ı sâirede ise ma'lûlatdan bahsolunur. İlet ve mü'essirden bâhis olan ilim elbette eşrefdir.

- Vech-ı sâni: Bu bir ilimdir ki onda müntehâ ve gâyet olan ma'nâdan ya'nî Hâlik'in rubûbiyyetinden bahsolunur. Çünkü rubûbiyyet müntehâ-yı evsâf-ı vâsıfındır.

- Vech-i sâlis: Bu bir ilimdir ki onda kuvâ-yı hissiyenin birinden isti'âne olunmayarak mücerred aklın kuvvetiyle bahsolunur.

[İlm-i A'lâ'ya Mülhak İlimler]

İlm-i a'lâ'ya birtakım ulûm daha mülhaktır ki onlarda halkın ihtilâfı vardır. Şunlar o cümledendir:

- İlm-i kehânet
- İlm-i tılsımât
- Ahkâm-ı nücûm
- Ta'bîr-ü rü'yâ
- Firâset
- İlm-i ıyâfe⁸⁷
- Rukiyy ve sihr
- İlm-i azâ'im
- İlm-i tefe'ül ve zecr.

87 [Nusret Paşa, "ketebuhu'l-mütercim" kaydıyla, Kâtip Çelebi'den "ilm-i ıyâfe" ile ilgili şu açıklamayı nakletmiştir: "Bu ilim, yollarda karşılaşılan ayak izi, (deve) taban(ı) ve toynak izlerinin araştırılmasını konu alır. Firâr eden insânın, yolunu kaybetmiş hayvanın bulunmasında ve benzeri hususlara vâkıf olmada faydası zâhirdir. Gariptir; bu ilimle ilgilenen bazı kişilerin genç ile yaşlının, kadın ile erkeğin ayak izini tefrik ettikleri anlatılır." Küçük farklılıklar olmakla beraber bkz. Kâtip Çelebi, *Kef-el-Zunun*, 2. Baskı, haz. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, II, 1181].

“İlm-i Evsat” Ulûm-ı Riyâziyyedir

Riyâziyyâtdan evvel tashîh-i lisâna âid olan ulûmu beyân edelim. Çünkü en evvel iştiğâl olunacak ve herkesce muhtâcun-ileyh olacak şey ilm-i lisân olup o dahi işbu kısım-ı evsatda dâhildir. [41]

[İlm-i Lisân]

İmdi ilm-i lisân evvelâ ikiye taksîm olunur:

- Müfred, lügat ve nahiv gibi.
- Mürekkebe, mensûr ve manzûm gibi.

[Mensûr]; hutbeler, ilm-i ahbâr, münşiyâne yazılmış şeyler gibi.

Bu [ilm-i ahbâr] dahi şu kısımlara münkasimdir:

- Ahbâr-ı enbiyâ vü evliyâ,
- ahbâr-ı mülûk ve onların idâreleri ve düvel ve vekâif nin zikri,
- fûdalâ ve hükemâ ve küremânın ve bunların ezdâdı bulunan sâir meşâhîrin terâcim-i ahvâli.

[Manzûm]; urcûzeler ya'nî gazeliyyât ve şarkiyyât gibi ve kasîdeler gibi.

İlm-i Lisân Şu Vechile Dahî Taksîm Olunur

Birincisi: Emr u nehy ve teşvîk. Birine bir şey emretmek ve emr-i münkerden nehy ve harbe teşvîk u tergîb etmek gibi.

İkincisi: İştikâ. Kişi kafâdârından veyâhûd bulunduğu zamândan şikâyet edip ef'âl ve evzâ'ını yermek gibi.

Üçüncüsü: İ'tizâr. Kişi kendi fi'ilinden özür dilemek, icrâ ettiği işden ve hakkında söylenen sözden dolayı beyân-ı huccet ü ma'zeret eylemek gibi.

Dördüncüsü: Medîh. İnsân ahbâbının iyiliğini söylemek yâhûd bir büyük kimseyi nâil-i ikrâmı olmak emeliyle senâ ve sitâyîşde bulunmak gibi.

Beşincisi: Hicâ'. İnsân kendi kafâdârını yâhûd kötülüğünü gördüğü kimseyi ta'dâd-ı zemâimiyle kadh u zemm etmek gibi. [42]

[İlm-i Lisânın Diğer Aksâma Taksîmi]

İlm-i lisânın ber-vech-i âtî diğer aksâma taksîmi:

- Elfâz-ı müfredenin kavâ'id-i
- Elfâz-ı mürekkebenin kavâ'id-i
- Tashîh-i kitâbet kavâ'id-i
- Tashîh-i kırâat kavâ'id-i
- İlm-i kavâ'id-i şî'ir.

Bu [elfâz-ı mürekkebenin kavâ'id-i] de şu kısımlara münkasimdir:

- Kelâm-ı vülât: Memleket vâlîlerinin kendi meclis-i ihtîşâmlarında izhâr-ı azamet kasdıyla isti'mâl ettikleri elfâz ve kelimât (îrâd-ı nutk usûlü).

- Kelâm-ı büleğâ: Erbâb-ı fesâhatin izhâr-ı belâgat sadedinde isti'mâl ettikleri sözler.

- Kelâm-ı ehl-i sûk: Avâm ve âhâd-ı nâs meyânında müsta'mel olan âdî söz.

- Kelâm-ı cedel: Ehl-i bahs u münâzaranın yek-diğeri i'câz ve ilzâm garazıyla isti'mâl ettikleri sözler.

- Kelâm-ı ehl-i san'at: Erbâb-ı sînâ'âtın kendi san'atlarına mahsûs istilâhları.

[Nutm ve Belâgatin Savâb ve Makbûlü]

Nutm ve belâgatin savâb ve makbûlü aksâm u suver-i âtiyeden ibâretidir:

Birincisi, lâik olanı söylemek. Söyleyenin ve dinleyeninin işine yarayacak olan sözü söylemektir.

İkincisi, lâik olduğu kadar söylemek. Sözü bir mertebede hâcet mikdârı söylemektir ki ziyâdesi gevezelik ve noksânı tutukluk addolunmalıdır.

Üçüncüsü, lâik olduğu vechile söylemek. Her sınıfa kendilerine lâik ve münâsib olan söz ve ta'bîr ile hitâbı ifâde etmektir.

Dördüncüsü, lâik olduğu zamân söylemek. Sözü mücerred inde'l-iktizâ söylemektir. [43]

[Fenn-i Mantık]

Fenn-i mantık dahi işbu evvelce beyân ettiğimiz suver ve aksâma tâbî olarak beş kısma münkasimdir:

- Kâffe-i ahvâlde sıdk u hakk-ı mahzı müfîd ve mü'eddî olmak. Buna burhân ta'bîr olunur. Yakîniyyât üslûbudur.
- Ekser-i ahvâlde sıdkı mü'eddî olup ba'zen kâzib çıkmak. Buna cedel tesmiye olunur. Zanniyyât üslûbudur.
- Sûret-i mütesâviyede olarak gâh hak ve gâh bâtılı mü'eddî bulunmak. Buna hitâbet ta'bîr olunur. San'at-ı iknâ'dır.
- Ekser-i ahvâlde kizbi mü'eddî olup ba'zen sâdık çıkmak. Buna safсата denilir. San'at-ı mugâlatadır.
- Bâtıl-ı mahza müeddî olmak. Buna şî'irî ta'bîr olunur (ki şî'ir-i mantikîdir). Üslûb-ı tahayyüldür.

[Riyâziyyât]

Riyâziyyât dört kısma münkasimdir:

İlm-i aded: *Nazarî*, ecsâmdan ale'l-ıtlâk mücerred olan a'dâddan bahs; *amelî*, dirhem u dînâr makûlesi ma'dûdât olduğu haysiyyetle a'dâddan bahs.

İlm-i hendese: *Nazarî*, mâddeye ve cisme ta'alluku olmayarak hutût ve sâireden bahs; *amelî*, haşeb ve hadîd misillü maddiyyâtda hutût ve sutûh icrâ etmek gibi.

İlm-i hey'et: *Nazarî*, ecrâm-ı ulviyyeden bahs, ecrâmın harekât ve deverânından bahs, arzdan ve onun bi-cümletihâ sâkin olduğundan bahs; *amelî*, ahkâm ve âlât-ı rasad ittihâzına mü'eddî amelîyyâtdır.

İlm-i mûsikî: *Nazarî*, Bu ilmin mebâdisini mutâla'a, aksâm-ı elhân ve nağamâtı istihrâc, edevât-ı mahsûsunda bi'l-ısbât hâsıl olan usûlü ittihâz, usûl-i terennüm envâ'ını fikr u mülâhaza, alâ-tarîki'l-icmâl te'lîf-i elhân etmek ya'nî nota yapmak; *amelî*, beste yapıp onu saza nakletmek.

[Fenn-i Hendese]

Fenn-i hendese beş kısma münkasimdir:

Fasl-1 evvel: Hatlar ve satırlar ve bunların levâhıkı.

Fasl-1 sâni: Muka'ab ve müdevver ve bunların envâ'ından olan mücessemât.

Fasl-1 sâlis: İmtidâd ve in'ikâs envâ'ından olan menâzır.

Fasl-1 râbi': Merkez-i sıkletlerle ecrâmın istihrâcı kemmiyyetleri.

Fasl-1 hâmis: Hiyel ve i'mâl-i âlât-ı nücûmiyye ve evâni. [44]

[Fenn-i Musîkî]

Fenn-i musîkî üç kısma münkasimdir:

Kısm-1 evvel: Yalnız ağızla icrâ olunan; esvâtı hulkumda terkîb ile icrâ-yı nağamât etmek gibi.

Kısm-1 sâni: Hem ağız ve hem iki el ile icrâ olunan; ud⁸⁸ ve emsâli şeyler çalıp söylemek gibi.

Kısm-1 sâlis: Yalnız iki el ile icrâ olunan; def ve tabl misillü şeyler çalmak gibi.

[Âlât]

Âlât da iki nev'dir:

- Sınâ'iyye; sazlar ve mizmârlar gibi.

- Tabî'iyye; hulkum ve küçük dil gibi.

İlm-i Ednâ Tabî'iyâtıdır

Bu ilmin erbâbı tabâi'-i mevcûdâtdan ve anâsır u asliyyâtın keyfiyyet ü terkîbâtından ve onların nebât ve ma'den ve hayvânda olan ef'âl ü te'sîrâtından bahsederler. Tabî'iyât birkaç kısma münkasimdir:

Birincisi, erkân-ı âlem olan anâsırdan ve onların keyfiyyet-i imtizâc u tereküblerinden bahs.

İkincisi, ebdân-ı zevi'l-ervâhı müdebbir bulunan kuvâdan bahs ki onlar dört kuvvettir: Câzibe, Mümsike, Muğziye, Dâfi'a.

88 [Metinde "lâğûd"].

Üçüncüsü, kuvâ-yı bedeniyenin ilel ve a'râz u emrâzından ve maraza olan delâilinden ve esbâb-ı sâireden bahs.

Dördüncüsü, edviye-i müfrede vü mürekkebeyi ve onların sıhhat-i mefkûdeyi isticlâbda ve sıhhat-i mevcûdeyi hıfz u vikâyede sûret-i isti'mâlini bilmekdir ki bu husûs tabîbin kârı olup aksâm-ı adîdeye münkasimdir: [45]

- Birincisi, edviye ve akâkîr ile; edviye-i müfrede ve mürekkebenin isti'mâliyle icrâ-yı müdâvât etmek gibi.

- İkincisi, edevât-ı hadîd ile; yüzmek ve kesmek ve dağlamak misillü ameliyyât ile müdâvât etmek gibi.

- Üçüncüsü, ağziye ile; keyifsizi me'kûlât ve meşrûbât ile kullanıp idâre etmek gibi.

- Dördüncüsü, teşhîs ve delâlet ile; dâ' ve devâya âgâh ve habîr olmak gibi.

- Beşincisi, mu'âvenet ile; hâricden mu'âvenet ve mu'âlece ile âlâm u evcâ'dan kurtulmak gibi.

[İnsân İçin En Menfa'atlı Meslek - Mehâsin-i Ahlâk ile İttisâfdan Maksûd]

Ma'lûm olsun ki insân nefesine mürâca'at edip kendi hâliyle sâirînin ahvâlini dîde-i dikkat ü te'emmüle aldığı hâlde kendi nefsinin bir mertebede bulur ki nâsın birtakımı kendisine o mertebede şerîk ve hemhâl bulunur. Kendi râddesinin fevkinde dahi birtakım kimse bulur ki onlar kendisinden yâ bir cihet ile veyâhûd cihât ü derecât-ı adîde ile a'lâ bulunur. Mâdûnu olmak üzere birtakım âdem daha bulur ki onlar kendisinden yâ bir cihet ile veyâhûd birkaç cihet ile ednâ bulunur. Çünkü uzemâdan bir âdem kendini her ne kadar zamânında daha bâlâsını hiç kimse için göremediği bir mertebe-i âliyede bulsa bile hâlini te'emmül ettikde bir nev' fazîlet ile kendisine fâik âdemler bulacaktır. Kezalik ednâ-hâl olup nâm ü şânı olmayan kimse dahi bir nev' mâdûnluk ile kendinden ednâsını görecekdir. Zîrâ eczâ-yı âlem için cemî'-i cihâtdan tâm ve kâmil bir şey yoktur. İmdi insânın zikrolunan tabakât-ı selâse meyânında bir meslek-i mutavassîta ile istifâdesi kendinin mâfevkine mütekarrib ve akrânına

fâik ve bir mertebe mâdûnuna mütenezzil olmak sûretinden ibâretidir. İnsâna meslek olabilecek şeylerin en menfa'atlısı nâsın ahvâl ü a'mâlini ve görüp işitebileceği hareket ve tasarruflarını insân pîş-i nazar-ı mutâla'aya alıp ve dâimâ onlara medd-i nazar-ı dikkat eyleyip içlerinde muhasenâtdan olanlar ile mesâvî ve mu'ayyebâtdan bulunanları ve hangisi nâfi' olup hangileri muzır bulunduğunu fark u temyîz eylemek ve inde't-temyîz muhasenât kısmına temessûke ve mu'ayyebât ü mesâvîden ictinâb u taharruza çalışmaktır. Tâ ki muhasenâtın menâfi'inden onlar gibi müstefid ve kabâih [46] u zemâimin mazarrâtından onlar gibi sâlim ve emîn olsun. Ve insân bilmelidir ki ibâdât ve tâ'âtdan ve mehâsin-i ahlâk ile ittisâfdan maksûd rûhun âlem-i mahsûsâtdan (محسوسات) inkitâ'ıyla âlem-i rûhâniyyâta ikbâl ü ittisâlidir. Tâ ki insân inde'l-vefât kendi rûhânîsine müzâdd ve münâfi bulunan bir âlemden kurtulup muvâfık-ı hâli olan başka bir âleme intikâl etmiş olsun. Tâ'ât ü ibâdâtında bundan başka bir maksadı kasd u irâde eden kimse ise âlem-i mahsûsât (محسوسات) ile alâkayı artırmış ve âlem-i rûhâniyyâtdan mübâ'adetde mübâlağa ve ifrât eylemiş olduğundan bu âlem-i fânîden müfârakatında muvâfık-ı tab'ı olan bir cihetden ayrılıp kendisine zıd ve münâfi bulunan bir âleme intikâl eylemiş olur ki bu hâlden biz Cenâb-ı Hakk'a sığınırız ve hakkımızda kendisinin istihsâl-i rızâsına muvaffakiyyeti ve envâ'-ı ihsânıyla ıslâh-ı ahvâlimizi ve kendi rahmet ve mağfiretiyle itmâm-i a'mâlimizi temennî eyleriz. ⁸⁹ ﴿إِنَّهُ عَلَىٰ

كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[Aksâm-ı Selâse-i Sîret]

Bu faslın ibtidâsında insândan matlûb olan fi'il ve amelin üçe inkisâmını ihbâr ile onları icmâlen beyân u ta'dâd eylemiş idik. Şimdi

89 “Ya görmediler de mi ki o gökleri ve yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Allah ölüleri diriltmeğe muhakkak kâdirdir; *evet, hiç şübhe yok ki O her şeye kâdirdir.*” Ahkâf, 46/33. âyetten nâkis iktibas; “Ve O'nun âyetlerindedir ki sen arzı görürsün boynu bükük huşu hâlinde, derken üzerine suyu indiriverdik mi ihtizaz eder ve kabarır, şübhe yok ki ona o hayatı veren elbette ölüleri dirilticidir, *hakikat O her şeye kâdirdir.*” Fussilet, 41/39. âyetten nâkis iktibas.

o aksâm-ı selâseden her birini ayrı ayrı zıkr u tafsîl edeceğizdir. Ve bihi'l-Müste'ân ve aleyhi't-tüklân.

Aksâm-ı Selâse-i Sîretten Kısm-ı Evvel: İnsânın Kendi Nefs ve Bedeni Hakkında Sîreti

Sîret-i nefsi: Evvelce beyân ettiğimiz vechile ıslâh u tehzîb-i ahlâk ve tahsîn-i sıfât ü ef'âl etmek ve istihsâl-i kemâle sa'y eylemek ile olur.

Sîret-i bedenî: Fenn-i tıbb ile hâsıl olup o da iki nev' üzerinedir. Biri sıhhat-i mevcûdeyi vikâye ve diğeri sıhhat-i mefkûdeyi i'âdedir. Çünkü hayâtda oldukça insân ahvâl-i âtiyeye muztar ve mecbûrdur: [47]

- Havâya; zîrâ havâ insânın rûhca bedel-i mâ-yetehallel ve harâret-i garîziyye ve tabî'iyyesini mu'addildir.

- Ekl ü şürbe; çünkü insânın cisim ve bedenine bedel-i mâ-yetehallel olmak ve bedene muktezî olan rutûbâtı muhâfız bulunmak üzere et'ime ve eşribeye ihtiyâcı derkârdır.

- Hareket ve sükûna; umûr-ı zarûriyyesini îfâ ve idâre ve inde'l-hâce istirâhat etmek için insân hem harekete ve hem sükûn ve ârâma mecbûrdur.

- Nevm u yakazaya; bunlar kuvâ-yı rûhâniyyenin istirâhati ve ef'âl-i tabî'iyyenin tetmîmi içindir.

- Kazâ-i hâcete; kendilerine ihtiyâc olmayan fadalât-ı bedeni def u ihrâc için insânın buna ihtiyâc ve ıztırârı vardır.

- Mücâma'ata; bekâ-yı nev'îsi için insân mücâma'ata mecbûrdur. Çünkü bekâ-yı şahsî için tarîk yoktur.

İnsânın Sıhhat-i Bedeni Bunların Ta'dîliyle Muhâfaza Olunur

Kemmiyyet: Umûr-ı lâzime-i mezkûrede i'tidâl arayıp ziyâde ve noksân olmayarak onlardan mikdâr-ı hâcete iktisâr.

Keyfiyyet: İçlerinde en sâlih ve hâline en muvâfık hangisi ise onu ihtiyâr.

Zamân: Her işini vakt ü zamânında görebilmek için zamâna ri'âyet.

Tertîb: Taktîmî lâzım geleni taktîm ve te'hîri lâ-büdd olanı te'hîr etmek için tertîb icrâsı.

Tedârük-i hatâ: Hatânın önünü almak ki bir zarar yâhûd marazı mü'eddî olmaksızın çâresine bakmak.

Aksâm-ı Selâse-i Sîretten Kısım-ı Sâni: İnsânın Mâl, Zevce, Evlâd, Abîd ve Tedbîr Hakkında Olan Sîretidir

Mâl⁹⁰: İnsân metâlibine ancak bununla nâil ü vâsıl olabilir.

Zevce: Hânenin sâhibe ve müdebbiresi ve erkeğin evce şerîkesidir.

Evlâd: Onlar insâna halef ve kıvâm-ı üns ü ülfdürler.

Abîd (köleler demektir ki halâyıklar dahi dâhil olarak): Hânenin hıdmetkârı ve mâ-bihi'l-intizâmı olan halk murâddır.

Tedbîr: Umûrunu ala-vechi's-savâb temşiyet ibâretidir. [48]

Mâlin Beyân-ı Lüzûmu

Çünkü insân, dâ'imîyyü't-tahallül olarak tenâkusda bulunmağla ona bedel-i mâ-yetehallel olmak ya'nî kendinden bi'l-hareke tahallül ve tenâkus eden mikdârın yerini tutmak üzere gızâdan istimdâda muhtâcdır. Muhtâc olduğu ağziyenin en mu'tedil ve muvâfıkı ise hayvân ile nebât olup bunlardan her biri dahi himmet ve mürâ'âta ve ez-cümle "hayvân" kısmı bakıp beslemeye ve sıcakdan ve soğuktan muhâfazaya, "nebât" cinsi dahi ekmeye ve dikmeye ve su verip bakmaya muhtâcdır. Gızânın cem' u tedârükü için daha birtakım fünûn ve sanâi'e ihtiyâc vardır ki şehirler yapıp memleketler kurmaya işte o ihtiyâc sebep ve illet olmuştur. Biz o esbâbı kitâbın fasl-ı râbî'inde o bahse geldiğimizde zikredeceğizdir. Çünkü dülger demirciye ve demirci sınıâ't-ı ashâb-ı ma'dene -ki ma'denciler işine- ve o dahi binâya muhtâcdır. Eğerçi bu sınıâ'tdan her biri kendi nefsinde tâm ve müstakil birer iş ise de zincirin yek-diğerine ihtiyâc ve irtibâtı gibi yine her biri diğerine muhtâc ve murtabıttır. Bu sebeble insânların yek-diğerine mu'âvenet ve müzâheretine ıztırâr ve mecbûriyyet elvermiştir. Ancak ta'vîz tarîkiyle herkes yek-diğerinin

90 [Başlıktaki unsurları satır başlarında tekraren belirttik].

hâcet-i mütekâbilesini tesviye edebilmek üzere her birinin hâceti dâimâ diğèrinin hâceti zamânında vâki' olamadığına ve eşyânın kıymetleri ile sînâ'atın ücretleri dahi ma'lûm bulunmadığına mebnî bir şeye bahâ olabilecek ve eşyânın kıymeti kendisiyle bilinecek olan bir şeye ihtiyâc messetmişdir ki o da "akça"dır. İnsân her ne vakit bir şeye muhtâc olsa, onun kıymetini ve ücret ile olan mu'âmeleye göre ücretini o cevher-i nefisden i'tâ edebiliriz. İmdi şu beyânâtдан müstebân olan budur ki "mâl" tesmiye etmiş olduğumuz şu cevher-i nefis her kimin yedinde bulunursa muhtâc olduğu her nev' şeyi o kimse der-dest etmiş demektir. [49]

Mâl Üç Şeye Muhtâc ve Menûtdur

[1.] Kazanmak. Kazanmakta şu nakâisden ictinâb olunmalıdır:

- Cevr: Nâkıs tartmak ve ölçüde hîle etmek ve hakkı inkâr ve hesâbda mugâlata eylemek gibi.

- Âr: Sebb ü şetm olunarak ve ensenine tokat urularak ve envâ'-ı ihânet ve hakârete tahammül eyleyerek kazanmak gibi.

- Denâet: Acz ve îcâbı olmadığı hâlde âbâ vü ecdâdının san'atını terk etmek yâhûd ondan ednâ bir sınıfa sülûk eylemek.

[2.] Hıfz etmek. Mâlî muhâfaza şu ahvâle mütevakkıfdır:

- Birincisi, sarfı kazancından ekser olmamak.

- İkincisi, masrafı îrâdına müsâvî olmamak.

- Üçüncüsü, uhdesinden gelemeyeceği mikdâra el uzatmamak.

- Dördüncüsü, mâlını içinden kîç ve güçlûkle çıkılacak şeyde kullanmamak.

[3.] Sarf eylemek. Sarf ve infâk husûsunda şunlardan hazer olunmalıdır:

- Hasâset: Memdûh olan mahallere bezl ü infâkı esirgemek.

- Taksîr: İnfâk-ı ehl ü iyâl gibi lâ-büdd ve zarûrî olan husûsâtta imsâk ü tazyîk etmek.

- İsrâf: Lezâiz-i müştehiyâta inhimâk etmek.

- Sû'-i Tebzîr: Ehemm-i umûrunu ihmâl ile elzem olmayan yerlere sarf etmek ve mikdâr-ı sarfiyyâtını bilmeyerek harcanmak.

Fahr u mübâhâta düşüp akrân u emsâlinin mesleklerini tecâvüz eylemek.

[İnsâna Mâlı Husûsunda Lâzım Olan Vezâif]

İnsâna mâlı husûsunda lâzım olan vezâif şunlardır:

- Memdûh olan cihetleri bilmek ve onlara râgıb ve tâlib olmak.
- Lâzım olan hak ve vazîfeyi bilip onu üzerine vâcib ve mütehattim kılmak.
- Lezâiz ve müştehiyât üzerine bezl ü infâkı murâd etmemek.
- Kendi ehl-i tabakasının ya'nî akrân u emsâlinin tavr u mesleklerini tecâvüz etmemek.
- Muhtâcı olduğu her husûsun derece-i lüzûm ve istihkâkını bilmek.
- Bezl ü infâkı kerem u şeref sûretiyle olup tebzîr u serf sûretiyle olmamak.

İnsân bu minvâl üzere hareket ettiği hâlde bütün memdûh ve makbûl olan evsâfa mensûb olmuş olur. [50]

[Tezevvücün Lüzûmu]

Tezevvücün lüzûmu iki vecih ile isbât olunur:

- Birincisi, re'y u tedbîr tarîki.
- İkincisi, tab' u takdîr tarîki.

[Re'y Tarîki]

Re'y tarîki şöyledir ki: Erkeğin ekser-i iştigâli hânesinin hâricinde olduğundan ondan çıkmaya mecbûriyeti vardır. Bu hâlde ya'nî kendisi hâricde olduğu müddetce hânesi derûnunda onu sıyânet edecek ve umûr-ı beytiyyesini tedbîr ve tesviye eyleyecek bir âdemin ona lüzûmu derkâr olup hiç kimse ise âharın işine kendi umûr-ı zâtîyyesine ettiği i'tinâ kadar ihtimâm ve i'tinâ etmeyeceğinden erkek kısmına en mühim ve muvâfık olan şey hânesi derûnunda evini kendi gibi tutacak ve umûr ve husûsuna kendisi gibi bakacak bir şerîk bulmaktır.

İşte bu bâbda aklın irâe ettiği tarîk ve ihtiyâr-ı tezevvüc hakkında verdiği re'y bu olup tezevvüc olunacak hatun hakkında dahi aranacak iki cihet vardır ki onlardan biri rûh ve diğere beden cihetidir.

- [Rûh ciheti]: Akl u idrâkinin sıhhat ü cevdeti ve muktezâ-yı akl u hikmeti üzere hareketi;

- [Beden ciheti]: Beden ve bünyenin sıhhati ve a'zâ ve havâssın kemâli.

Eğer zevce bunlardan hâli ise aklı fâsid ve bedeni çürük demektir. Fesâd-ı akl ile ma'lûliyyet-i bedende ise hiçbir hazz u letâfet yoktur.

[Tab' Tarîki]

Tab' tarîki dahi şudur: Hâlık te'âla hazretleri halka ölümü takdîr edip bununla berâber dünyânın bir vakte kadar bekâsını dahi murâd buyurmuş olmağla onlara tevâlüd ve tenâsülü mukadder kılmışdır. Tenâsül husûsunu dahi harâret ile rutûbetin bir yere gelebileceği şeyden halk u takdîr eylemişdir ki "harâret" neşv ü nemâ ve hareket [51] husûslarına mevkûfun-aleyh olup, "rutûbet" dahi bunca eşkâl ve envâ'ıyla berâber intibâ' ve tasvîr keyfiyyetlerine esâs ve mebnâ-aleyh bulunmuşdur. Fakat harâret rutûbeti müzeyyil ve muhallil olmağla harâretin olduğu mahalde rutûbet için sebât ve bekâ yoktur. İmdi gerek erkek ve gerek kadın olsun, beden-i vâhidde harâret ve rutûbetin her birinden veled hâsıl olacak kadar şey bulunmadığından ve çünkü erkekte harâret ekser olup kadında dahi rutûbet ekser bulunduğundan erkek kısmı kendi harâretinden takdîr-i Rabbânî ile veled hâsıl olacak mikdâr şeyi kadına tarh u ilkâ ettiği hâlde o harâret kadının rutûbetinden Hakk te'âlanın kudretiyle temâmî-i hilkatî bâ'is olacak mikdârı ahz u istimdâd edegelmişdir.

Erkeğin Kadından Maksûdu [Neler] Olmamalıdır?

- Haseb; çünkü asâlet, sâhibini kendi şerefine güvendirip mûcibât-ı meziyyetden birçoğunu terke bâ'is olur.

- Mâl; çünkü mâl erkeği bile şetâret ü sefâhete sevk ederek hâlini ifsâd eder. Erkeğin fazîlet-i mahsûsasıyla berâber hâli böyle olunca kadının noksânıyla berâber hâli ne merkezde olur, kıyâs oluna.

- Cemâl; çünkü güzele göz diken çok olacağından kadının hüsn ü cemâli, sâhibinin bâdî-i fesâd-ı hâlidir.

Eğer erkek bunlardan birini murâd eder de kadında da o mevcûd olursa hatun zevcinin kendinden ümîdvâr olduğu husûsa nâil olduğunu görerek artık sûret-i uhrâ ile ona takrîbe üzerinde bir hak ve lüzûm bulamayıp tedbîr-i menzili husûsunda taksîr u tekâsül eyler.

[Zevce Sâhibi Âdeme Şunlar Lâzımdır]

Zevce sâhibi olan âdeme ahvâl-i sitte-i âtiyenin isti'mâl ve mürâ'âtı lâzımdır:

Birincisi: Tedbîr-i emr-i menzili husûsunu kaydetmeyerek mücerred çocuk getirmek için almış olmadığını evvel emirde kendisine tefhîm etmek.

İkincisi: Hânesini kendi huzûr u gaybetinde ve sıhhat ü marazında ve kâffe-i ahvâlinde görüp gözetmesi husûsunu emr u tenbîh etmek.

Üçüncüsü: Sermâyesini karıya teslim etmemek ve ona aşk u mahabbeti olduğunu bildirmemek.

Dördüncüsü: Esrârını ondan ketm etmek ve onu kendinin inkıyâdına itmâ' etmemek ve onunla istişâre eylememek.

Beşincisi: Mümkün olduğu mertebe bir hatuna kanâ'at edip ziyâde almamak, çünkü intizâm-ı hâle en ziyâde bâ'is olan şey budur.

Altıncısı: Kötü bir karıya düşmüş ise ondan halâsa muktedir olduğu mertebe sür'at ile çâre-cû olmak. [52]

[Evlâd]

Gelelim evlâda. Evlâdın te'dîb ve terbiyesine küçüklüğünden başlamalıdır. Çünkü çocuk kısmı istenilen tarafa zehâb ve ittibâ'dan kendini men' edecek bir âdet ve tabî'at daha nefesine müstevlî olmadan ve emrolunan şeyden kendini sarf u tahvîl eyleyecek bir azîmeti tahakkuk etmeden sür'at-ı inkıyâddadır. O hâlde gerek hayr ve gerek şer her neyi i'tiyâd edip alışır ise ondan kolayca vazgeçemez. Binâen'aleyh evlâd, etvâr-ı cemîle ve ef'âl-i pesendîdeye küçüklüğünde alışdırılırsa o hâlde kalıp mehâsin-i etvârın iyiliğini anladıkça onları

artırır ve eğer yaşı küçük iken edeb ve terbiyesi ihmâl olunup da muktezâ-yı tab'ı olan fenâlığı i'tiyâd eder veyâhûd tabî'atında olmayan fenâlığa kendisi alışdırılır ise ondan sonra te'dîbine teşebbüs olursa da onu alışdığı ahvâlden geçirmek müşkil olur. Zîrâ ekser-i nâs sût'-i ahvâle çocuklukdan alışgelmiştir.

Ma'lûm olsun ki çocukların en ziyâde sâlih-i terbiye olanları hayâ ve hubb-ı taltîf üzere olup vakâr ve temkînli bulunanlarıdır. Böyle olan çocukların te'dîb ve terbiyeleri âsân olup bu hâlde olmayıp da bunun zıd ve aksi bulunan sıfât ve ahvâldeki çocukların terbiyeleri asîr ve emr-i müşkildir. Böyle olanları bir fenâlık ettiklerinde tehdîd ve tahvîf etmek ve tehdîdin nef' u fâidesi olmadığı hâlde darb ile tehdîdini fi'ile getirmek ve hüsn-i edeb üzere olduklarında kendilerini taltîf u nüvâziş eylemek lâzımdır.

[Çocuğun Hîn-i Neş'etinde Lâzım ve Mütehattim Olan Umûr]

Ahvâl-i âtiye, çocuğun hîn-i neş'etinde lâzım ve mütehattim olan umûr cümlesindedir:

Hüsn-i Te'dîb

[1.] Cismânî:

- Binicilik ve cenkcilik
- Ekl ü şürb ve nevm u yakaza
- Ve kâffe-i ahvâlde riyâzet ve mürâ'ât-ı beden.

[2.] Rûhânî:

- Umûr u âsâr-ı şerî'ati muhâfaza
- Ulûm ve âdâbı ta'allüm
- Müzâkere-i ulemâ ile istifâde
- Kitâbları ve siyer u tevârîhi tettebbü'.

Hüsn-i Teşbîh

- İçinde edepsizliğe dâir bir şey olmayan güzel söz telkîni
- Kelimât-ı mezmûme ve makdûhanın men'î
- Mizâh ve latîfe ve kimseyi zemmetmemesi.

Hüsn-i Terbiye

- Meslek-i cemîl ihtiyârı
- Âdât-ı makbûle i'tiyâdı
- Mazarratı mûcib olmayacak hafif bir şeyle te'dîbi
- Hakkında kânûn-ı sıhhatin mülâhazası. [53]

Çocuk İçin İki Hâl Vardır

[1.] Onlardan biri küçüklüğünde terbiye zamânında olan hâlidir ki o hâlde şunlar olmalıdır:

- Aç gözlülük ve boğaz düşkünlüğü takbîh olunarak çocuğun nazarında ekl ü şürb mâddesi bir emr-i hakîr gösterilmelidir.

- Sofrada hâssaten kendi önünden yemesi ve bulunanlardan hiçbirine bakmaması emr u tenbîh olunmalıdır.

- Pek dîn bir ta'âma kanâ'ate alışdırmalı ve herkese hıdmet etmesi emrolunmalıdır.

- Yemeğini müretteb olan vezâifden ferâğı zamânına tahsîs etmelidir.

- Civanmerdliğe ve hıdmete alışdırılıp tenbellikden men' olunmalı ve neşâta tergîb edilmelidir.

- Söğüp saymak gibi akvâl-i kabîhadan men' u tahzîr ve edebsizlik ve yalancılık üzerine tekdîr u ta'zîr olunmalıdır.

- Altun ve gümüş kendisine kerîh ve menfûr gösterilip bâh ve cimâ'a dâir sözleri ona işitdirmemelidir.

- Sefeh u tebâhtan hâlî olan hafif oyunlara me'zûn olmalıdır.

[2.] Diğeri asıl edeb öğrenecek ve ta'lîm ve terbiye görecektir zamânında olan hâlidir ki o hâlde de şunlar olmalıdır:

- Çocuğa o hâlde âkil ve ehl-i ilm bir mu'allim aranmalıdır. O mu'allim olan ibtidâ Kur'ân-ı Kerîm'i ve akâid-i dîniyyeyi ta'lîm edip başka bir şeyle meşgûl etmemelidir.

- Ba'dehu yazıp okumağı ta'lîm etmeli ve hüsn-i hatta onu teşvîk eylemelidir.

- Nahiv ve lügatdan kendi kuvveti derecesinde biraz şey öğrenip belâgat ve usûl-i inşâya i'tinâ etmelidir.

- Ba'dehu hesâb ve hendese ile ve ma'lûmdan mechûl istihrâcıyla zihnini açmalı ve karîhasını kuvvetleştirmelidir.

- Müntehabât-ı edebiyeye ve onların i'râb ve mezâyâsına ihtimâm etmelidir.

- Fıkıhdan ba'zı şeyle iştigâl etmeli ve kütüb-i ehâdis mutâla'a eylemelidir.

- Bunlarla berâber üstâza hürmet ve ri'âyeti ve hakk-ı üstâzı bilip hıdmetine fevka'l-had dikkat ve mübâdereti emr u tavsiye etmelidir.

Bu usûl ile çocuk kendine nâfi' olanı ahz ve muzır bulunanı nefisinden def edecek bir hâl-i memdûhiyyete varır.

[Abîd]

Gelelim abîde. Onlar üç kısımdır:

[1.] Abdu't-tab': Bedeni kavî ve zahmete mütehammil olup nefsinde temyîzi ve âhara inkıyâd edecek mikdârdan ziyâde aklı olmayan kişidir ki behâime mülhaktır. [54]⁹¹

[2.] Abdu'r-rıkk: Şerî'atın kayd-ı rıkkıyyet ve ubûdiyyette kıldığı kuldur ki üç kısımdır:

- Birincisi, hâne için olur. Güzel yüzlü ve hoş endâmlı, âkıl ve cemîlü'l-ahlâk ve sâhib-i zekâ vü fetânet olmalıdır. Birinci kısım, insânın havâss ve şu'uru mesâbesindedir. Çünkü insân hânesinin umûr ve ahvâlini onlarla bilebilir.

- İkincisi, hıdmet-i zâtiyye için istenilir. Hür mizâclı ve mülâim tabî'atlı olup vücûdca mutavassıtı'l-hâl bulunmalıdır. İkinci kısım, insânın iki eli menzilesindedir. Muvâfık-ı meşrebi olanı ahza ve nâ-muvâfıkını def u men'e insân onlarla tevessül eder.

- Üçüncüsü, a'mâl-i şâkkada istihdâm için aranılır. Bunlar hür ve pek cânlı ve kavî bünyeli olup kuvvet-i bedeni a'mâl-i şâkkaya

91 [54. sayfaya sarkan açıklamalardan ötürü sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

mütehammil bulunmalıdır. Üçüncü kısım, insânın ayakları hükmündedir. Zîrâ bedenın bütün sıkleti onların üzerindedir.

[3.] Abdu's-şehvet: Şehvetinin ve her türlü hâhiş u havâtırının mağlûbu olmağla nefesine mâlik olamayan kuldur ki böylesi abd-i sût olup onunla intifâ kâbil değildir.

[Abîd'in Sûret-i İttihâz ve İdâresi]

Gelelim insânın onlarla mu'âmelesine ve onların sûret-i ittihâz ve idâresine; lâik olan:

- İnsân köle ve hıdmetkârlarını kendi a'zâsı gibi gözetip muhâfaza etmeli ve haklarında iki şey mülâhaza ve tefekkür eylemelidir: Birincisi kendisiyle onları cem' etmekde olan cinsiyyeti ve ikincisi onların mübtelâ buldukları hâl ve sûreti düşünmelidir.

- Kendisiyle [hem-]cins ve hem-nev' olduklarını düşünüp o dahi onlar gibi mübtelâ-yı hıdmet ü rıkkıyyet olsa elbette kendisini hoş tutacak bir âdeme düşmeği isteyeceğini mülâhaza eylemelidir.

- Kölenin ve hıdmetkârın ilk kusûruna bakmayıp itâb u âzârı ikinciye bırakmalı. Üçüncüde bir daha o kusûrda bulunmaması için tahzîr ve ba'dehu tahvîf u tehdîd edip daha sonra mu'âkabe ve mu'âheze eylemelidir.

- Memlûklerin efendileri nezdinde birer mükâfât merâtibi olmalıdır. İçlerinden herhangi biri hüsn-i hıdmetde bulunmuş ise onu terfî' etmelidir.

- Ve onları birtakım aksâm u merâtib üzerine müretteb kılıp her biri kendi makâm ve mertebesini bilmelidir.

- Ve kendinin onlara hükm ü riyâsetden maksadı hıdmetleri havf u mehâbetle değil, mahabbet ile; tâ'at ve inkıyâdları dahi ru'b u hirâs ile değil, rağbet ü heves ile hâsıl olmak husûsu olmalıdır. [55]

- Hâllerini taharrî ve istiksâ edip hıdmetleri arasında kendilerine hazz-ı istirahatlerini dahi dirîğ etmemelidir.

- Kendine mazarratı olmayacak sûretde ba'zı menâfi'i onlara terk ü fedâ ile geçen haklarını ödemeğe çalışmalıdır.

- Huzûruna geldiklerinde kendilerine taltîf u beşâset üzere bulunup rızk-ı mu'ayyenlerini⁹² alelâde i'tânın arkasını kesmemelidir.

- Ve cümlesini pâdişâha ihlâsda bulundurup evvelâ ona, ba'dehu kendisine inkiyâda sevk u teşvîk eylemelidir. [56]

[Tedbîr]

Gelelim Tedbîre. Tedbîr altı nev' üzeredir.

[I]. Her İnsân Kendine Âid Olan Mertebe ve Mevki'i Taleb Etmesi

Mertebe iki nev'dir: Mertebe-i hâssa, mertebe-i âimme.

[Mertebe-i Hâssa]

Bu da üç nev'dir: Riyâset-i sultânî, riyâset-i tebe'a, bunların meyânında mutavassıt bir diğere riyâset.

Riyâset-i Sultânî

Bu iki sınıftır:

[1]. Bizzât pâdişâhın riyâset ve metbû'iyyeti, bunu inşâallâhü te'âla kitâbın fasl-ı râbî'inde zikrederiz.

[2]. Erkân-ı devletin riyâseti. Bu da iki nev'dir:

[a]. Ashâb-ı kalem. Riyâset-i ashâb-ı kalem;

- Fenn-i hatt u kitâbetin ve inşâ vü belâgatın kemâli

- Ve ol bâbda hazâkat ve mahâret peydâsı

- Ve kalemin haysiyetini bilip hakkını îfâ eylemek ile hâsıl olur.

[b]. Ashâb-ı seyf. Riyâset-i ashâb-ı seyf;

- Binicilik ve silahşorluk ilimlerini isti'mâl ve icrâ etmek

- Ve bi'l-fi'il vekâyî' ve muharebâtda bulunmak

- Ve şecâ'at ve besâlet ibrâz eylemek ile vücûda gelir.

92 [Metinde, "rızk u muayyenlerini"].

Riyâset-i Tebe'a

Bu da iki sınıftır:

[1]. Riyâset-i hânedân. İki sûretledir:

- Çokca yedirip içirmek ve herkesin işini görmek ve bezl-i mâl etmek.

- Ahvâl-i halka ihtimâm edip haklarında hayr-hâhlık ve izhâr-ı şefkat eylemek.

[2]. Riyâset-i ulemâ. Üç şeyle hâsıl olur:

- Evvelâ ulûm-ı mukteziyyenin cem' u itkânına sa'y u i'tinâ etmek.

- Hat ve fıkıh gibi herkesce memdûh ve makbûl olan şeylerden başlamak.

- Ba'dehu zühd ü salâh ibrâz etmek.

[Riyâset-i Sultânî ile Riyâset-i Tebe'a Arasında Mutavassıt Bir Riyâset]

Kudât ve hükkâmın riyâsetleri gibi ki o da üç tarık üzerinedir:

- Ulûm ve ahkâm-ı şer'iyeyi bilmek.

- Ashâb-ı de'âvi ve ihkâk-ı hukûka i'tinâ etmek.

- Ahvâl-i kudâta nezâret eylemek üzere dâimâ mecâlis-i hükm ü kazâya hâzır olmak.

Mertebe-i Âmme

Bu da iki nev'dir:

[1.] Tüccâr ve ehl-i merâtibin mertebesi. Bunların mertebe ve i'tibârları;

- ahsen-i vücûh ile cem'-i mâl etmek ve alâ-vechi'l-i'tidâl dâimâ kesb ü temettü' eylemek,

- ve mu'âmelâtında izhâr-ı adâlet edip insâf üzere olmak,

- ve ashâb u yârânına mu'âvenet ve ibrâz-ı sîret-i hasene eylemek sûretleriyle olur.

[2.] Ehl-i sûk ve avâmm-ı nâsın mertebeleri. Âhâd-ı nâs ve pest-mâyegânın mertebesidir ki sâir merâtibin mâdûnudur. [57]

[II]. Ma'îşet ve Mâ-yuhtâcü-ileyhini Doğrultmak Üzere Hıref ve Sanâi' İttihâzı

- Bu bâbda lâik olan insân kendi haysiyyetini san'at-ı hasîse ile -velev o san'at ecdâdının hırfeti olsun- lekedâr etmemelidir.

- Nef'i cümleye âmm u şâmil olan ve şerefli bulunan bir san'ata temessük ve i'tinâ eylemelidir.

- Bulunduğu san'atı ileriletmek için onun külliyyât ve cüz'iyâtını ihâtaya çalışmalıdır.

[III]. Kâffe-i Umûr u Ahvâline Medârı Olmak Üzere İttihâz ve İddihârı Lâzım Gelen Şeyler

- Bunların en 'lâsı kerem-i nefis ile sâdik dostlardır.

- Ba'dehu tarla ve akâr ve sâir nâfi'u's-simâr olan şeylerdir.

- Bunların da şenliğe karîb ve civâr-ı mütegalibinden ba'îd olanlarını ihtiyâr etmelidir.

[IV]. Dâimâ Muhtâc Olacağı Esbâb ve Âlâtın Tedârük ve İsti'mâli

- İnsân meskenini lâik olan sâlih kimseler meyânında ve ücrâ olmayıp şenlik içinde vüs'atli bir mahalde peydâ etmelidir.

- Olduğu mahalli insân çok muhtâc olacağı şeyden ne hâlî bırakmalı ne de onları çoğaltmalıdır.

- Eğer kesbi müzdâd olursa tecemmülâtı ve hâne zînetini teksîrde bir be'is yokdur.

[V]. Hüsn-i Hâli ve İstikâmet-i Emr-i Me'âşî İçin Âdâb u Mu'âmelât-ı Lâzıme İcrâsı

- Cümleden biri insânın kendi başına yeyip içmekte olan mu'âmelesi.

- Esnâ-yı sohbetde ve esdikâ'sıyla ülfetde olan mu'âmelesi.

- Büyüklerle olacak mu'âmesi ki onları beyân ettik.

[VI]. Bedeni Hakkında Hareketle Olan Riyâzeti Misillü Birtakım Usûl ve Ahvâl ile Dahi Riyâzet ve Terbiye-i Rûhâniyye İfâsı

- İnsân elinden çıkan şeye esef etmemelidir.
- Serî' u'z-zevâl olan umûr ile ferah-nâk olmamalıdır.
- Sürûr-ı dâimî dâr-ı âhirette olacağını bilip onu istemelidir.

[Nutm, Gadab ve Şehvete Nazaran İnsânların Mertebeleri]

İşte merâtib-i nâs bunlar olup herkes kendi himmetine ve isti'dâd ve iktidârına göre onlardan birinin talebindedir.

- Kuvve-i nutkiyye vü akliyyeye sâhib, ya'nî o kuvvet kendilerinde gâlib olanlar, onların en şerefisini ve netîcelisini arzû eylerler.

- Kuvve-i gadabiyyesi gâlib olanlar, velev bir sûret-i gayr-ı müstahsenede olsun nâsa galebe ve riyâseti dâ'î olan mertebeyi arzû ederler.

- Kuvve-i şehvâniyyesi gâlib olanlar en kabîh bir sûretle olacak bile olsa menfa'ati ekser ve râhatı ezyed olan mertebeyi arzû kılarlar.

[58]

[Aksâm-ı Selâse-i Sîretten] Kısm-ı Sâlis: İnsânın Benî-Nev'iyile Olan Sîret ve Mu'âmesi

- Mâfevkiyle mu'âmesi
- Akrânıyla mu'âmesi
- Mâdûnuyla mu'âmesi.

[İnsânın Mâfevkiyle Mu'âmesi]

Ebeveyn

Birincisi: İnsân kendinin emr-i vilâdet ve terbiyetini tevellî etmiş bulunan velîlerine -ki ebeveynine- hürmet ve ri'âyet üzere olmalıdır.

İkincisi: İnsân ebeveynini himâye ve sıyânetde olmalı ve huzûrlarında huzû' ve tevâzu üzere bulunmalıdır.

Üçüncüsü: Onlara tebcîl ve ta'zîm etmeli ve matlûblarına mu'âvenet üzere olmalıdır. [59]⁹³

Dördüncüsü: Onlara mâlıyla, bedeniyle ve câh u mansıbıyla yardım etmelidir.

Beşincisi: İnsân ebeveynine hiçbir vechile muhâlefetde bulunmamalı ve onların ezâ ve cefâları bile olsa yine kendilerine husûmet eylememelidir.

Altıncısı: Sözlerini kesmemeli ve lakırdılarının arasına girmemelidir.

Yedincisi: Kendilerinden izhâr-ı şikâyet ve onlara vechen mine'l-vücûh isyân ve muhâlefet etmemelidir.

Sekizincisi: Ebeveyni ayakda iken oturmamalı, belki onlar oturur iken ayakda durmalıdır.

Dokuzuncusu: İnsân ebeveyninin kendine olacak hizmetlerini mübâh görmemeli ve onların üst tarafına geçip oturmamalıdır.

Mu'allimîn

Birincisi ve ikincisi: Bilmelidir ki ana baba insânın sebab-i neş ü nemâ-yı zâhîrisidirler. Mu'allimîn ise bâ'is-i nemâ-yı rûh olmağla rûhun eşrefiyyetine mebnî onların şeref u meziyyetleri daha ziyâdedir.

Üçüncüsü: İnsân üstâzını ebeveyni mertebesinden i'lâ etmez ise onlardan dûn da tutmamalıdır.

Dördüncüsü: Eğer haklarında o mertebe hürmetde bulunmaz ise onların îsâl edecekleri derece-i âliyeye kendinin istihkâkı olamayacak demektir.

Beşincisi: Mu'allimînin hepsini bir mertebede tutmamalıdır, çünkü onlar mütefâvitü'l-merâtibdir.

93 ["İnsânın Mâfevkiyle Mu'âmesi" başlığı altındaki dört grubun ilk üç maddesi 58., diğerleri 59. sayfada yer almaktadır. Bundan ötürü sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

Altıncısı: Şâyân-ı i'zâz u hürmet olan mu'allimînden terbiye-i rûh sadedinde olanlar maksûddur.

Yedincisi: İhtiyâcları hâlinde onlara bakmalıdır.

Sekizincisi: Haklarını edâ ve îfâya kâim olup hıdmetlerinde ihtimâm ve mübâlağa eylemelidir.

Dokuzuncusu: Onlardan gördüğü unfa u şiddeti kerîh tutmamalıdır.

Rü'esâ

Birincisi: İnsân bulunduğu işde mâfevkinde olan zât ile beyenlerinde mülâzemet-i dâime olmalıdır.

İkincisi: Mâfevki kendisine her ne tefvîz etmiş ise ona müdâvemet edip sırren ve cehren teşekkürde bulunmalıdır.

Üçüncüsü: Sitâyîşinde bulunup her fi'ilini tahsîn etmeli ve ahvâlini zâhiren ve bâtinen mektûm tutmalıdır.

Dördüncüsü: Bir emr-i müstakbeh zuhûrunda onu kendi üzerine alıp mâfevkine nisbet etmemelidir.

Beşincisi: İnsân mâfevkinin bizzat kendinden değil, onun yüzünden istifâdeye çalışmalı ve kendisinden aslâ rûy-i istiğnâ göstermemelidir.

Altıncısı: Onun yüzünden dûçâr-ı melâl ü ducret dahi olsa yine şikâyet etmemeli ve izhâr-ı elem ü adâvet eylememelidir.

Yedincisi: Rü'esânın bir yüksek yerden inme seylâba müşâbih olduklarını ve karşılıklarına geçildiği hâlde helâk olunacağını bilmelidir.

Sekizincisi: Mâfevkine insân sûret-i salâhı işâret ve izhâr tarîkiyle irâe etmelidir, yoksa bi'l-fi'il emr u neyhde bulunmamalıdır.

Dokuzuncusu: İnsân mâfevkine sâdık ve hayr-hâh bulunmalı ve her bâr o yolda bulunmağa sa'y etmelidir. Bu minvâl üzere olanların işi dâimâ dürüst olur.

Mülûk

Birincisi: Huzûr-ı pâdişâhîye giren kimse pâdişâha uzakdan ve ayak üzerinde olarak selâm u tahiyye etmeli ve eğer pâdişâh onu yanına çağırırsa hürmet ve edeb üzere varıp yine geri çekilmelidir.

İkincisi: Pâdişâh bir şey su'âl etmedikçe söze başlamamalı ve sorduğu şeye hafd-ı savt ile cevâb vermelidir. Eğer pâdişâh sükût ederse çıkmalıdır.

Üçüncüsü: Pâdişâh tekrâr çağırmadıkça yanına girmemeli ve izn-i sâni ile dâhil-i huzûr oldukda dahi çok durmamalıdır.

Dördüncüsü: Huzûr-ı hümâyûnda ekl ü şürb hâllerinde inbisât üzere olmalıdır; eğerçi huzûrda inbisât makbûl değil ise de ondan i'zâz-ı pâdişâhî maksûddur.

Beşincisi: Huzûr-ı pâdişâhîde ref'-i savt ve a'zâsını tahrîk ederek lakırdı etmemeli ve iki tarafına çok bakmamalı ve pâdişâhın sözünü kesmemelidir.

Altıncısı: Pâdişâh lakırdı söylerken gülmemeli ve çok ta'accüb etmemeli ve kendisi istemedikçe bir sözü iki kerre söylememelidir.

Yedincisi: Pâdişâh kendine ârız olan bir mutâla'a üzerine sözü kestiği sûretde meşgûliyyeti esnâda isgâ ve istimâ'a muhtâc etmemek için o dahi sözü kesmelidir.

Sekizincisi: Pâdişâha sıdk u hulûs ve şükran u vefâ ve kitmân-ı sır ve terk-i istiğnâ ile hıdmet etmeli ve elden geldiği kadar hakk-ı hıdmetini hüsn-i ifâya çalışmalıdır.

Dokuzuncusu: Eğer bu minvâl üzere hareket ederse gadab-ı pâdişâhîden sâlim ve ümniyyesine nâil olup mahmûdu'l-âkıbe olmağa sezâ ve ahrâ olur. [60]

İnsânın Akrânıyla Mu'âmelesi

Akrân: Birâderân, Esdikâ', A'dâ, Mutavassitîn.

Birâderân

İnsân kendine birâder ittihâzında muhtâr değildir ki, hattâ en fâzıl ve en makbûl her kim ise âdem onu kendine karındaş etsin.

Burası kadere âid bir keyfiyyet olmağla hasbe-mâttefak birâder bulunduğ kimselerle insân sîret-i âtiye üzere olmalıdır:

- İnsân karındaşlarının kadr u meziyyetlerini gözetip her birini müstehak olduğı mertebede tutmalıdır.

- Onlardan her birine akl u ameline ve kendinin fazîletine ve meziyyet-i resmiyyesine göre hitâb ve mu'âmele etmelidir.

- İçlerinde bahtiyâ[r] ve reviiyetkâr olanını peder gibi tanıyıp onu re'îs ittihâz eylemelidir.

- İnsân, birâderîni eğer kendisine müsâvî ise kendi nefsi menzilesinde ve eğer kendinden küçük veyâ akl u tedbîrce kendinden dûn ise evlâd yerinde tutmalıdır.

- Sâirlerine dahi elinden geldiğı mertebe iyilik edip hîdmetlerinden ve haklarını îfâdan gaflet etmemelidir.

İnsâna peder ve veledi hakkında lâzım olan sîret ve mu'âmeleyi bundan evvel beyân ettik. [61]

Esdikâ'

Bunlar iki nev'dir:

[1.] Hâlis esdikâ'. Bunlarla olunacak mu'âmele:

Birincisi: İnsân ehibbâ ve esdikâ'sını taksîrât-ı vâkı'alarıyla mu'âheze ve haklarında tecvîz-i mu'âmele-i şedîde etmemelidir.

İkincisi: Dâimâ haklarında mu'âmele-i lutfiyye icrâ edip hâllerini tefakkud ve kendilerine hayr-hâhlık eylemelidir.

Üçüncüsü: Esdikâ'yı çoğaltmaya çalışmalıdır. Çünkü dost âdem insânın zîneti ve mu'îni ve dellâl-i fezâlidir.

Dördüncüsü: İnsânın esdikâ'sına en memdûh olmak üzere yapacağı şey elinden geldiğı mertebe onlara müvâsât eylemektir.

Beşincisi: Esdikâ'nın vefâtlarında onların ıyâl ü ekâribinin hâllerini tefakkud eylemelidir. Çünkü böylelikle herkes onun sadâkatine râğbet eyler.

Altıncısı: İnsân, esdikâ'sı hakkında onları istemeye muhtâc etmeksizin ibzâl-i lutf u müvâsât etmeli ve gelenlerinden gelmeyenlerini sorup araşdırmalıdır.

[2.] Zâhirde esdikâ'. Bunlarla olunacak mu'âmele:

Birincisi: Lâik olan, onlarla hoş geçinmek ve kendilerine iyilik etmektir. Fakat kendi uyûb ve esrârından birine onları muttalî kılmamaktır.

İkincisi: Kendinin ahvâl ve serâirini onlara ilkâ ve ifşâ etmemeli ve ni'met ve âsâyîşinden onları habîr eylememelidir.

Üçüncüsü: Onları kendi tarafına istimâleye çalışmalı ve sabredip kendileriyle bi-hasebi'z-zâhir güzel görüşmelidir.

Dördüncüsü: Sıdk-ı uhuvvete en ziyâde delâlet eden şey ahvâl-i esdikâ'yı tefakkud eylemek husûsu olduğunu bilmelidir.

Beşincisi: İçlerinde hâzır olmayanları hâzırlardan su'âl edip onların da meyillerini kazanmalıdır.

Altıncısı: Kâbil olanlarını en ileri derecede mahabbete kabûl etmelidir ki sâirleri de mahabbete sâ'î olsunlar. [62]

Esdikâ' olarak dört sınıf zevât intihâbı insâna lâzımdır:

- Ehl-i servet: Bunlarla insân def-i zarûret ve müşkilini halleyebilir.

- Ehl-i şeref ve haysiyyet: İnsân, hâlî olamayacağı hâdisât-ı dehre onların şeref-i câh u haysiyyetleriyle isti'âne edebilir.

- Erbâb-ı sohbet: İnsân sıkıntılı zamânında onlara müraca'at ve kendileriyle def-i vahşet eyler.

- Ehl-i ilim ve diyânet: Bunlar akl u hikmet ve ilm ü dirâyetleriyle insâna ifâde-i fâide ve insânın kuvve-i ilm u temyîzini takviye ederler.

A'dâ

Bunlar da iki nev'dir:

[1.] Birtakımı kin ve hıkd ashâbı; bunlarla olunacak mu'âmele:

- Bu makûlelerden ziyâdesiyle hazer etmeli ve hâlleri tecessüs kılınmalıdır.

- Her ne vakit onların bir gûne mekr u hîlelerine vâkıf olunursa hîlelerini nakz u ibtâl edecek sûretle mukâbelede bulunmalıdır.

- Mekr u mekîdetlerinin bir te'sîri olmamak için vülât ve sâireye onlardan çokca şikâyet ve tazallum etmelidir.

- Sû'-i tab'ını teyakkun edip de hüsn-i hâlınden nevmîd olduğu her kimse hakkında şerrine uğramamak için elden geldiği mertebe renc u âzâra intihâz-ı fırsat eylemelidir.

[2.] Birtakımı hased erbâbı; bunlarla olunacak mu'âmele:

- Bu makûlelere insân dâimâ mûcib-i gayz u ezâları olacak şeyi izhâr etmelidir.

- Desîselerinden hazer edip hasedleri zâhire çıkmaya sa'y etmelidir.

- Onlar gayz u hasedleriyle helâk olmak için içinde bulunduğu ni'meti onlara izhâr etmelidir.

- Kendi fazl u meziyyetini artırmaya sa'y etmelidir ki insânın fazlı müzdâd oldukca hâsidînin dahi hemmi müzdâd olur. [63]

Mutavassıtîn

Bunlar dört nev'dir:

[1.] Sulehâ: Tav'an ıslâh-ı nâs kaydında olanlardır.

- Bunların ef'âlini takdîr ve istihsân edip kendilerini dâimâ senâ etmek ve kâffe-i ahvâlinde onlara teşbîhe çalışmak lâzımdır.

- Bunların sîret ve meslekleri ekser-i halk indinde makbûl ve marzî olup bu sîretde olanlar hayr ve hüsn-i niyyet ile yâd olunurlar.

[2.] Nusehâ: Halka nasîhati te'âtî ve i'tiyâd edinenlerdir.

- Bunların sözlerini isgâ etmek ve te'emmül eylemedikce kabûle şitâb etmemek lâzımdır.

- Garaz ve maksadlarını bilmeli ve hakikat-i hâl ü merâmlarına vâkıf olmalıdır.

- Ma'mâfih ülfete hâlel gelmemek için ettikleri nesâihe rûy-ı kabûl ü inkıyâd izhâr etmelidir.

[3.] Süfehâ: Bunlar erâzil-i nâsıdır.

- Bunlarla halîmâne ve mülâimâne görüşüp fakat sefâhet ve kılet-i mübâlât husûsunda onlara muvâfakat etmemelidir.

- Kendisini dâimâ ağır tutmalıdır ki onlara çendân hüküm vermediğini bilip ezâsına tasaddî etmeyeler.

- Şayed hakkında şetm ü sefehde bulunurlar ise onları hakâret ve adem-i ehemmiyyet ile telakkî eylemelidir.

[4.] Münâfisîn: Tibâ'-ı gayr-ı ceyyide ashâbıdır.

- İnsân bunlara kendi fi'îl ü mişvârlarına göre mukâbele bi'l-misilde bulunmalıdır.

- Eğer onların kibr u tecebbürlerine karşı tevâzu'da bulunursa kendisini zebûn addederler. Tekebbür ettiği hâlde kabâhatin kendilerinde olduğunu bilip tevâzu'a başlarlar.

İnsânın Kendi Mâdûnuyla Mu'âmesi

Onlar iki sınıftır:

Müte'allimîn

- Nev'-i evvel, tibâ' ve ukûl-i ceyyide ashâbı: Bunlardan ulûmun hiçbir nev'ini ketm u dirîğ etmeyip belki hepsini kendilerine birer birer tefhîm u ta'lîm eylemelidir. Ve mikdâr-ı zekâlarını bilip her birine istihkâkı mertebede şey îsâl etmelidir.

- Nev'-ı sâni, gabîler: Zekâları az olup ilerilemeleri me'mûl bulunmayanlardır. Bu makûleleri haklarında en elverişli şey her ne ise ona sevk etmelidir ki o yüzden müstefid olabilsinler.

- Nev'-i sâlis, tibâ'-ı redî'e ashâbı: Bunlar şol kimselerdir ki tahsîl-i ilimden garazları ilm-i şerî'atı şerde ve mahall-i lâikının gayrıda isti'mâl etmektedir. Böylelerini, lâik olan tehzîb-i ahlâka ve kendilerinden bu marazını izâleye sevk edip salâhları tebeyyün etmedikçe kendilerine ulûm-ı nâfi'adan bir şey ta'lîm etmemekdir.

Muhtâcîn

- Nev'-i evvel, ilhâh ve ibrâm ediciler: Böylelere bir şey vermemeli ve onları su'âlden men' u zecr etmelidir. Eğer hakikaten ihtiyâcları tebeyyün eder ise is'âf eylemelidir.

- Nev'-ı sâni, yalandan iddi'â-yı ihtiyâc edenler: Bunları temyîz lâzımdır. İçlerinde yalanları bir nev' tedbîre mebnî olanlara müvâsât etmelidir. Edilecek müvâsât dahi vasat hâlde olmalıdır.

- Nev'-i sâlis, gerçekden muhtâc olanlar: İnsân muktedir olduğu mertebede bu makûlelere müvâsât ve mu'âvenet etmeli ve haklarında bed mu'âmele etmemelidir. Fakat onlara olacak mu'âveneti, nefsinin izrâr derecesinde olmamalıdır. [64]

[İşbu Siyer-i Akliyye ile Âmil Olana Ahvâl-i Âtiye Lâzımdır]

Bu faslın hâvî olduğu işbu siyer-i akliyye ile âmil olana göre ahvâl-i âtiye lâzımdır:

Birincisi: İyilerinden istifâde etmek için halkın mehâsin-i ahlâkıyla mesâvî-i ahlâkını nazar-ı bahs u tedkîkden geçirmek insâna bir emr-i âsân olduğunu bilmek.

İkincisi: Her işe bir nizâm verip umûr ve ahvâli yek-diğerinden tefrîk u temyîz edebilmek için aksâm ve tabakâta taksîm eylemek.

Üçüncüsü: Âlimi olduğu şeyin mücebiyle amel ve hareket ederek ihyâsı ve câhili bulunduğu husûsun ta'allüm sûretiyle istihsâl ve peydâsı zımında nefsinin tehzîb u te'dîbe başlamak.

Dördüncüsü: İnsân her vakit kendinde muhtâc-ı te'dîb cihetler bulagelmekte olmasıyla tehzîb-i nefis husûsu vakt-i vâhîde münhasır olmamak.

Beşincisi: Te'dîb-i nefsin tarîki insân kendi uyûb u kabâihine nefsinin âgâh u habîr etmek olduğunu bilip ol bâbda nefsinin ona isyân ve muhâlefeti kendinin idâme-i nush u îkâzına mânî' olmamak.

Altıncısı: İnsânın nefsi kendinin da'vet-i te'dîbine icâzete yüz tuttuğu, ya'nî terbiyeyi kabûle başladığı hâlde ibtidâ bakılacak şey dîne kemâ-hüve-hakkuhu temessük etmek ve nefse hak ve nasîbini tanıtmaktır.

Yedincisi: Mekârihe hazm, mesâibe sabr ve hâl-i gadabında hazm-ı nefis edip hiddetini yenmek hasletlerini ihyâ eylemek.

Sekizinci: Mülûk ve ümerâyaya musâhabetde ketûmluk ve kavî ü fi'ilde doğruluk ve müvâzene üzere olmak.

Dokuzuncusu: Mülâtafe ve hüsn-i mu'âşeret ve haklarında mürâ'ât-ı usûl-i hayr-hâhî ve mühâdenet ile ihvân ve esdikâ'yı gözetmek ve esdikâ'nın esdikâ'sını bile muhâfazada bulunmak. [65]

Onuncusu: Kendilerini esdikâ' tarzında tutan yüze gülücü etvâr-ı câ'liyye erbâbını dahi hoş görüp tahvîl-i tavr ederek gerçekten dost olmaları me'mûlüne mebnî haklarında sabırlı bulunmak.

On birincisi: İhtiyâcları zamânında hâcetlerini kazâ ve hâtırlarını cebr eylemek sûretiyle haklarında icrâ-yı müvâsât edip onları mihekk-i tecrübe ve imtihâna çekmek.

On ikincisi: Sâlihlere hubb u musâfât ve nâsîh u hayr-hâhlar ile mahremâne ülfet ederek ve görüşdüğü kimselere ikrâm ve havâss-ı ehîbbâsını cânı mertebesine îsâl eyleyerek haklarında bu vechile mürâ'âtda bulunmak.

On üçüncüsü: Akrabânın zu'afâsına merhamet ü mürüvvet ve akviyâsına ta'lîm u nasîhat ve ekâbirine ihsân u ri'âyet ve esâfiline müdârât ile mûmâşât ve mu'âvenetde olmak.

On dördüncüsü: A'dâya muktedir olduğu hâlde ezâ ile mukâbele edip, terk-i adâvet edenlere afv u safh ve i'tirâf-ı kusûr edenlere re'fet ü şefkat ile mu'âmele eylemek.

On beşincisi: Erbâb-ı gadr u hıyânete karşı durmak ve ashâb-ı hasede derûnî buğz etmek ve ehl-i hiffete temkîn ve vakâr eylemek sûretleriyle mu'âmele ve mukâbele etmek.

On altıncısı: Düşnâm u müşâteme erbâbıyla muhakkirâne ve ehl-i münâfeseğe mükâbere ile mu'âmele edip ehl-i münâza'a olan âdemlerle dahi temkîn u ihtiyât üzere mülâkât etmek.

On yedincisi: Şübhelî şeylerin men'î ve meçûl olanların te'hîri ve vâzıh u bî-şübhe bulunanların ahz u azmi ve dâ'î-i iştibâh olanların teftîş u taharrîsi ile emr eylemek.

On sekizincisi: Komşulara rıfk ile ve arkadaşa inkıyâd u muvâfakat ile ve görüşmeye gelenlere lutf u nüvâziş ile ve muhibb-i sâdıkâ ikrâm u hediyeye ile ülfet ve mu'âmele etmek.

On dokuzuncusu: Kendine en menfa'atlı kim ise ona mâil olmak üzere ihvân ve ehîbbânın [66] şer ve hayırlısı ile rü'esâ ve ekâbirin menfa'at ve mazarratlısını tefrîk ve temyîz eylemek.

Yirminci: Kesb u temettü'ü tekessür edip mâlî müzdâd ve hâli hoş olmak üzere kendisine geçinecek bir san'at ve ma'îşet aramak.

DÖRDÜNCÜ FASIL

SIYÂSET VE İDÂRENİN AHKÂM VE AKSÂMINA DÂİRDİR

Ya Rabb! Biz tûl meşakkat ile berâber gâyete vusûlü emel ediyoruz. Müddet kasır olduğu için ezmine-i ömrü esirgiyoruz. Kendimizi ale'd-devâm nevm-i gafletten îkâz etmek ve kubh-ı atâletden kurtarıp dâimâ hüsn-i hâle getirmek ve hevâ vü hevesden tebâ'ud ile sana takarrüb etmek ve zahmet-i nâ-bînâyîden halâs ile basîret râhatına ermek istiyoruz. Yâ Rabb! Bizi şeytânın keyd u mekrinden masûn eyle! Bize dâimâ kötülükle emr u tahakküm eyleyen nefsimize bizi tevkîl eyleme! Bizi kendi rahmetinle derece-i âliyeye ve cûd u re'fetinle sa'âdetin gâyetine îsâl eyle! Sen bir kâdirsin ki kudretin her dilediğin şeyde zâhirdir.

[İkinci ve Üçüncü Fasılların Özeti]

Biz bu kitâbımızın ikinci faslında ahlâkı ve onların ilel ü esbâbını ve tabâyi'-i nâsın bu bâbda olan ihtilâf ve tefâvütünü zikr u beyân ile cemîl ve memdûh olan ahlâkı ittihâz ve ihtiyâr olunmak üzere gösterip kabîh u mezmûm bulunanları dahi terk ü ictinâb kılınmak için tenbîh u ta'dâd etmiş ve aksâm-ı fezâilî îzâh ve ona terğîb edip rezâil-i ahlâkı dahi îrâd ve ondan tahzîr u terhîb eylemiş idik. Cenâb-ı Hakk her kimi fasl-ı mezkûrun mutazammın olduğu vesâyâ ile amel ü harekete muvaffak eyleser ise o kimse dünyâda zikr-i cemîli ve âhiretde ecr-i cezîli ihrâz eder.

Ba'dehu üçüncü fasılda siyer-i akliyyenin aksâmıyla fezâilini zikredip o sırada insâna bilmesi ve mücebince hareket etmesi lâzım ve vâcib olan envâ'-i ulûm u ma'ârife dâir mütekaddimînin icmâl ettikleri husûsâtı [67] dahi tafsîl ü tertîl etmiş idik. Onlar ol siyer-i sahîha ve menâhic-i müstakîmedir ki o isre giden ve cân u tenini ve menziline ve ma'îşetini onlarla tedbîr u tasarruf eyleyen kimse

dünyânın şerr u mekrûhâtından necât bulup fezâil-i uhreviyye iktisâbına müntehî olmuş olur.

[Şehirler ve Memleketler İttihâzı ve Siyâsetin Vaz' u İkâmesi]

İmdi bu fasla kadar olan ifâdâtımızla beyân u tafsîli maksadında bulunduğumuz husûsâtı ikmâl etmiş olduğumuzdan şimdi bu dördüncü fasılda şehirler ve memleketler ittihâzına ve âlemde “siyâset” denilen usûl-i idârenin vaz' u ikâmesine bâ'is ve bâdî bulunan esbâbı îrâd u beyân edelim.

[Melik ve Sultânlara İtâ'at]

Kitâbın hitâm ve tamâmı hâsıl olduktan sonra bu faslı vaz' u tertîbe bizi sâik olan şey birkaç husûsdur. Cümleden biri budur ki Hakk te'âla hazretleri mülûk ve selâtîne hürmet ü haysiyyet-i mahsûsa inâyetiyle kendilerini bilâd u memâlîke mutasarrıf kılıp âhâd-ı ibâdî onlara temlîk ü tevdî' etmiş olmağla ulemâ ve havâss-ı ibâda mülûk hakkında hem inkıyâd u itâ'ati ve hem ta'zîm u hürmeti mütehattim kılarak ⁹⁴ ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ﴾ ve ⁹⁵ ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ buyurmuşdur. Biri de budur ki avâmm-ı nâs, belki ba'zı hâvass, pâdişâhlara her ne kadar temâmî-i inkıyâd u mütâva'atda olsalar da hukûk-ı hükümrânî olarak üzerlerine lâzım u vâcib olan husûsâtı bi-aksâmihâ bilemezler. Bir de umûmun sa'âdet ü âsâyişi pâdişâhlara olacak tâ'at ü ri'âyetleri nisbetindedir. Buraları halka tefhîm ve ifâde maksadıyla haklarında medâr-ı te'dîb u terbiyet ve kendilerine düstûr-ı amel ü hareket olunabilecek âdâb u vesâyâyı muhtasarca olarak bu fasılda îrâd u beyân etmişizdir. Bu bâbda bizim için iki ecir vardır ki onlardan biri avâmm-ı nâsı hukûk-ı

94 “O, odur ki sizi arzın halîfeleri yaptı ve bazınızı bazınızın derecelerle fevkına çıkardı, bunun hikmeti ise sizi size verdiği şeylerde imtihan etmektir, şüphe yok ki Rabbin seriü'l-ıkab, yine şüphe yok ki O yegâne gafur, yegâne rahîm.” En'âm, 6/165. âyetten nâkis iktibas.

95 “Ey o bütün iman edenler! Allaha itaat edin, Peygambere de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de, sonra bir şeyde nizaâ düştünüz mü hemen onu Allaha ve Resulüne arz ediniz; Allaha ve âhîret gününe gerçekten inanır müminlerseniz. O hem hayırlı hem de netice itibarile daha güzeldir.” Nisa, 4/59. âyetten nâkis iktibas.

havâssa âgâh etmemizden ve diğeri her eğriyi doğrultmak ve her kaçanı yola getirmek hakkında olan vecîbeyi⁹⁶ îfâ eylememizden dolayıdır.

[Temeddün ve İctimâ' Hâli]

İnsân kendi bedeni için,
 - bedel-i mâ-yetehallel olmak üzere “gızâ” ya,
 - ve kendinden sıcağın ve soğğun elem ü zararını def edebilmek için [68] “libâs” a,
 - ve her türlü afât ü avâriz tatarrukundan kendini vikâye için “mesken” e,
 - ve şahsının bekâsına yol olmadığı cihetle insân ibkâ'-ı nev'i için “cimâ” a,
 - ve keyfiyyât-ı bedeniyyesinin izâle-i avârizi için “mu'âlece” ye
 ihtiyâcdan vâreste olmamağla, bunların medâr-ı husûlü olabilmek üzere insân birçok ma'ârif ve sanâi'e muhtâc bulunmuştur. Her san'atın kâffeten icrâ ve i'mâli ise bir âdem için mümkün olamayacağından bu mâdde insânları biri birine muhtâc ve merbût kılmıştır. Ve herkesin bu sûretle biri birine ihtiyâcı birçok âdemi bir yerde ve mu'âmelât ve ahz u i'tâca yek-diğeri mu'âvenetde bulundurmıştır. Binâen'aleyh herkes yek-diğeri yakından mazhar-ı mu'âveneti olabilmek için şehirler ve köyler ittihâz olunarak temeddün ve ictimâ' hâli hâsıl olmuştur. Çünkü Cenâb-ı Hakk insânı her husûsda kendi kendisiyle iktifâ edemeyip ictimâ' ve müvânesete meyyâl olmak üzere halk u icâd buyurmuştur. Halk şehirlerde ve karyelerde toplanarak biri birleriyle mu'âmelâtda bulunmaları hâlinde yek-diğeri hakkında icrâ-yı adl u insâf veyâ tecvîz-i zulm ü itisâf edebilmek husûsâtınca dahi meşreb ve meslekleri muhtelif bulunduğu Vâcib te'âla ve tekaddes hazretleri onlara merci' ve mevkıf olmak üzere birtakım sünen ü ferâiz ve hudûd u vezâif vaz'

96 [Nusret Paşa'nın yukarıdaki ifadelerle ilgili notu: “Mü'ellif bu ta'bîr ile mü'ellefât-ı mütekaddimenin galat ve noksândan hâlî olmadığını ve kendi te'lifinin intizâm ve mükemmeliyyetini anlatmak istemiştir.”].

edip onların icrâ-yı ahkâmına bakmak ve beyne'n-nâs fesâd-ı hâli müeddî olacak zulm ü te'addînin ref'iyle cereyân-ı ahvâlin intizâmını gözetmek için dahi hükkâm ve ulü'l-emr nasb eylemiştir.

[İnsâna Ârız Olabilecek Mazarratlar - Halkın Tedbîr ve İdâreye İhtiyâcı]

İnsâna ârız olabilecek şerr u mazarrat âtîde gösterileceği üzere müte'addid vecih ve menşe'lerden olup insânın kendini şerden muhâfazası ve vukû'u sûretinde onun kendinden tedbîr-i def' u izâlesi dahi ber-vech-i âtî bulunmuştur. Şöyle ki:

- İnsâna yâ kendi nefisinden bir mazarrat; [69]⁹⁷ bunun def'i, meslek-i memdûha sülûk edip hevâ-yı nefsi zabt etmek ve her hâlükârda akl u hikmete tevfi-k-i hareket eylemek ile olur.

- Yâhûd beldesi ahâlîsinden bir mazarrat; bunun def'i, haklarında mevzu' olan şerâyi' ve kavânînin isti'mâli ve icrâsı ile umûmun iltizâm ve islâhı sûretiyledir.

- Veyâhûd diyâr-ı âhar ahâlîsinden bir mazarrat terettüb eder. Bunun def'i, sûrlar binâ edip hendekler yapmak ve muhâfızlar ta'yîn etmek gibi usûl-i tahaffuz u tedâfü'ün ikâmesi ve mazarratın bi'l-fi'il vukû'u sûretinde harb u kîtâl icrâsı ile olur.

Şu ifâdâtdan tebeyyün ettiğine göre halk bi'l-mecbûriyye tedbîr u idâreye ve emr u nehye muhtâc olup bunları deruhde edebilecek kimseler dahi içlerinde en fâzıl ve kâmil zâtlar olmalıdır. Çünkü âhara bir şeyi emr veyâ nehy edecek kimse emr u nehyinin muktezâsını evvelâ kendi nefsinde izhâr ve ibrâz edip ba'dehu başkalarına icrâ ettirmelidir. Bir de rü'esânın kesreti umûrun teşettütüyle ihlâl-i idâreyi intâc eyleyeceğinden bir memleketin, belki birçok memâlikin intizâm-ı idâresi re'îs ve hükümdâr-ı vâhidin riyâsetine mütevakkıf olup o re'îs ve hükümdâr kendinin temâmî-i nüfûz u te'sîri için nasb edeceği sâir ser-kârân ondan sâdir olacak emri tenfize âlet birtakım mutî' ve müstemi' mu'âvinlerden ibâret olmalıdır; tâ ki onlar re'îs ve hükümdârın a'zâsı menzilesinde bulunup hükümdâr onları dilediği

97 [69. sayfaya sarkan açıklamalardan ötürü sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

gibi istihdâm eyleye ve kendi emr u nehyini onların tıbkı tıbkına icrâ ve infâzından dolayı her işin başında gûyâ kendisi bizzat hâzır olmuş gibi ola.

Halkın ber-minvâl-i muharrer bir müdür ve müdebbire ihtiyacı biri birleri tarafından yek-diğeri aleyhine vukû' bulacak ezâ ve te'addiyi ref maslahatına mebnî idi ki o sâyede herkes kendi işiyle meşgûl olup gerek kendi nefsi ve gerek mu'âvenetinden müstağnî olamadığı sâir benî-nev'i için vâkî' olacak sa'yinden hiçbir şey kendisini avk u te'hîr edemeyerek efrâdın bu sûretle temşiyet-i umûr u mesâlih hakkında yek-diğerine olacak [70] mu'âvenet ve müzâheretleri tam ve kâmil olsun.

Biz şimdi erkân-ı memleketin beyânından başlayarak hükümdâr-ı fâzıla vâcib ve vazîfe olan husûs ile mülkün kıvâm u bekâsı ve emr-i hirâset ü muhâfazası için hükümdârânın istihdâm ve ittihâzına mecbûr buldukları a'vân ü etbâ'ı ve gerek nefsi-i hükümdâra gerek onun vükelâsı demek olan etbâ' ve a'vânına muktezî bulunan sıfatları der-meyân edelim. Ve bi'llâhi't-tevfîk.

Erkân-ı Mülk Dördür: Pâdişâh, Tebe'a, Adâlet, Tedbîr

[Pâdişâh-ı Âlem-Penâhın Muhtâc Olduğu Mevâdd-ı Sitte]

Riyâset-i âmmeyi hâiz olan pâdişâh-ı âlem-penâhın muhtâc olduğu mevâdd-ı sitte ber-vech-i âtîdir:

Birincisi, âlî-tebârlık: Sülâle-i ehl-i saltanatdan olup neslinden güzêrân eden hükümdârâna karîbü'n-neseb bulunmaktır ki bu husûs âmmenin sebab-i kabûl ü ittifâkıdır.

İkincisi, himmet-i âliye: Ulüvv-i himmetin husûlü kuvve-i gadabiyenin ta'dîli ve ahlâk-ı nefsâniyyenin tehzîbiyledir ki mülk ü saltanata bundan başka bir hâl ile nâil olunmaz gibidir.

Üçüncüsü, re'y-i metîn: Metânet-i re'y eslâfın revîş-i idâre ve tedbîrlerini pîş-i nazar u mülâhazaya almakla olur, çünkü her şeyin bir hîlesi vardır.

Dördüncüsü, şedâide sabır: Mihen ü şedâide sabr u tahammül, şecâ'at ve metânet ibrâzından ibâretidir ki umûr-ı saltanatın istikâmeti ve tenkîl-i a'dâ husûsu ancak bu sûretle hâsıl olur.

Beşincisi, mâl-i firâvân: Mâl-i firâvân husûlü mülkün i'mârıyla tebe'a ve zîr-destânına adâlet icrâsına mütevakıftır. Mülkün kıvâm ve nizâmı da akça iledir.

Altıncısı, a'vân-ı sâdika: A'vân-ı sâdika istihsâli onlara taltîf ve ikrâmı iltizâm ile olup pâdişâhın kuvvet-i kalb ve metânet-i hâli o yüzden husûle gelir. [71]

Pâdişâha Âid Olan İdâreler

1. Nefsinin İdâresi

Birincisi: İbtidâ zikir ve şükür ile meşgûl olmak, ba'dehu tebe'anın işine bakmak ve ba'dehu yemek yeyip istirahat etmek ve daha sonra eğlenmek üzere evkâtını aksâma taksîm etmelidir.

İkincisi: İskender bir hakîme "Pâdişâhlığa kim lâikdir?" deyu su'âl etmiş. O dahi cevâbında "Yâ bi'l-fi'il hakîm ve dâna olan veyâhûd taleb-i hikmet kaydında bulunandır" demiştir.

Üçüncüsü: Bir hakîm demiştir ki "Tebe'anın kalpleri mülûkün hazâinidir. Hayr u şer her neye mazhar olurlar ise tamâmıyla kalblerinde kalır".

Dördüncüsü: Pâdişâh kendinde olmayan bir sıfat ile medh ü ittirâ olundukda ferah-yâb ve kendinde olan bir ayıb ve nakîsaya mebnî ta'yîb ve ta'bîr kılındıkda gadab-nâk olmamalıdır. [72]⁹⁸

Beşincisi: Hâric ez-kudret zuhûra gelen işde sabr[etmeli] ve temkînsizlik etmemeli ve işi zamân-ı lâikının gayrıda görmemelidir.

Altıncısı: Şükre müdâvim ve halka iyilik etmeye harîs u münhemik olmalıdır.

98 ["Pâdişâha Âid Olan İdâreler"ın alt başlıklarının ilk dört maddesi 71., 5-8. maddeler 72., 9-10. maddeler ise 73. sayfadadır. Bu nedenle sayfa referansı metinle uyusmamaktadır].

Yedincisi: İdrâk ve tahmîni güzel olup hiçbir hâli kendinin nazar-ı müvâzenesinden dûr olmamalıdır.

Sekizinci: Adl ü hakkı derpîş edip kânûn-ı adâlet ve hakkaniyyet her neyi emr u irâe eder ise onu yapmalıdır.

Dokuzuncusu: Halkın hatâsına kendi cevherinde olan savâb ile mukâbele etmelidir. Tem[met].

2. Bedeninin İdâresi

Birincisi: Müştehiyât-ı nefsiyyesini kezm u kahr edebilmelidir. Çünkü mağlûb-ı şehvet olup hevâsının abdi bulunanlar pâdişâhlığa lâik olamazlar.

İkincisi: Nefsiyçün lezâizin cemîl ü makbûl olanlarını revâ görmelidir.

Üçüncüsü: Ne tünd-meşreb ve ne mülâim-tabî'at olmamalı ve fesâd-ı ahlâktan berî bulunmalıdır.

Dördüncüsü: Tenbel ve batıyyü'l-hareke olmamalı ve gâfil bulunmamalıdır.

Beşincisi: Yatacağı yerini ve uykusunu kimseye bildirmemelidir.

Altıncısı: Kaviyyü'l-bünye olup fenn-i fûrûsiyyeti (biniciliği) bilir olmalıdır.

Yedincisi: Hûb-sûret ve makbûlü'ş-şekl olması ahsendir.

Sekizinci: Tâmmü'l-a'zâ olmalı ve rükûb u nüzûle muktedir bulunmalıdır.

Dokuzuncu: İ'mâr-ı mülk husûsunda eslâfına fâik olup mülkün halefine terki zamânı, kendinin tesellümü zamânından ma'mûr olmalıdır.

Onuncusu: Kabîh işi irtikâb etmemeli; vizr ü vebâlde bulunmamalı. Terkinde bir be'is olmayan şey için tekellüf etmemelidir.

On birincisi: Gündüzkü a'mâl ü ef'âlini geceleri tedkîk u tefahhus etmelidir. Çünkü gece cem'iyyet-i hâtır ziyâdedir.

On ikincisi: Mehâmm-ı saltanat ve mesâlih-i tebe'a ve ra'iyeti kendi umûr-ı zâtiyyesine takdîm etmelidir. Çünkü onların da nef'i kendisine âiddir. Temme.

3. Bendegânının İdâresi

Birincisi: Müdîr-i memâlik olan bendegân; vezîr, kâtib, vâlî gibi.

İkincisi: Bendegân-ı hâssa; ser-tabîb ve müneccim ve çâşniğîr ve sâir hademe ve emekdarân gibi.

Üçüncüsü: Bunların üzerlerine hafî ve celî gözcü ta'yîn edip ve hâllerini tahkîk u tecessüsde olmalıdır.

Dördüncü: Bunlara rıfk ile mu'âmele ve kendi nefsi gibi onları himâye etmeli ve muzır derecede olmadıkca kusûrlarıyla kendilerini mu'âheze etmemelidir.

Beşincisi: İşlerinde sıdk u hürmeti zâhir u mütebeyyin olanların kadr u menziletlerini i'lâ ve haklarında huzûr u gaybetleri hâlinde lâzım gelen mürâ'âtı etmelidir.

Altıncısı: Haklarında olan gammâz sözlerine kapılmayıp tahkîk üzere olmalıdır.

Yedincisi: Mertebe ve mevki'lerine mürâ'ât edip hiçbirini diğere hadd-i lâikından ziyâde tercîh ile sâirlerini iğdâb etmemelidir.

Sekizincisi: Tabîbe çokca ihsân etmelidir; çünkü tabîb kendinin emîn-i cânıdır.

Dokuzuncu: Nâsın en âkıl ve âlimlerinden kendisine enîs ve musâhib intihâb edip halvet ü istirâhat zamânında onlarla istifâde etmek için işlerini iltizâm ve tesviye eylemelidir. [73]

Onuncusu: Nüdemâdır ki kendinin mukarrebîni bulunan bendegândır. Temme.

4. Umûm Zîr-destânın İdâresi

Birincisi: Tebe'anın istimâle-i kulûbuna çalışmalı ve onları tav'an inkıyâda almalıdır.

İkincisi: İnfâk u ibzâlden başlayıp refte refte onları kendi nezdine takarrûbe itmâ' etmek.

Üçüncüsü: Tebe'ayı teftîş u taharrîden hâlî olmayıp sırlarına vâkıf olmalıdır.

Dördüncüsü: Kendi hakkında tebe'anın mahabbetlerini tama'-ı dünyâya mebnî kılmayıp i'tikâd-ı dînîye mebnî eylemelidir.

Beşincisi: Ekser-i tebe'anın hâlî kendinin mazbûtu olmalıdır ki herkesi muktedir olduğu işe ta'yîn etsin.

Altıncısı: Etrâfda olan mülûkün ahvâlini bilmeli ve hudûd-ı memâlikini erler ve işe yarar şüc'ân ile doldurmalıdır.

Yedincisi: Askerin mürettebâtını verip onları tazallüme muhtâc etmemelidir.

Sekizincisi: Terâfu' vukû'unda müdde'î ve müdde'â-aleyhin ikisinin de kelâmalarını dinleyip suçlu her kim ise onu mu'âheze etmelidir.

Dokuzuncusu: Müjde ve meserret ile dâhil-i huzûru olanlara ilbâs-ı hil'at ve i'tâ-yı ihsân u atıyye ile taltîf eylemelidir ki ezkâr-ı cemîlesi şâyi' olsun.

Onuncusu: Memâlikinin umrânı esbâbını ve ahâlinin âsâyîşini aramalı ve ahvâl-i zehâiri gözetmelidir.

On birincisi: Tebe'ayı va'd u va'iddeden ve va'dini incâz ve tehdîdini îkâ'dan hâlî koymamalıdır.

On ikincisi: İndinde en müreccah şey halka ibzâl-i hayr edip cümlesine iyiliği dokunmak husûsu olmalıdır.

On üçüncüsü: İyiler ile kötülerini bir tutmamalıdır ki iyiler kendisinden nefret etmesinler.

On dördüncüsü: Esbâb-ı nizâ' u nifâkı kat' u hasm etmeli ve tarîk-i ihtirâz u tevakkîyi kendilerine teshîl etmemelidir; çünkü teşettüt ve tefrikayı mûcibdir.

On beşincisi: Kendi riyâsetinden başka bir riyâset ve hâkimiyet i'tikâdından halkı men' etmelidir; tâ ki her işe kendisi merci' olabilsin.

On altıncısı: Siyâset ve idâresi kâffe-i ahâli-i memâlikine âmm u şâmil olup büyük kabâhatler üzerine mu'âheze ve ba'zı küçük suçlar üzerine müsâmaha eylemelidir. Temme.

5. Harbin İdâresi

Birincisi: Düşmanın hâlimden câsûslar vâsıtasıyla an-be-an âgâh olup gâfil bulunmamalıdır.

İkincisi: Kendi ahbâr u esrârını düşmândan ve sîretinden emîn olmadığı kimselerden mümkün olduğu mertebe setr ü ihfâ etmek.

Üçüncüsü: Düşmânı aldatmak ve âdemlerini kendi tarafına imâle etmek için ibzâl-i azîm etmelidir.

Dördüncüsü: Sıdk-ı niyyet ve hüsn-i hâl ü hareketi tebeyyün etmedikçe düşmânın müste'menine i'timâd kılmamalıdır.

Beşincisi: Düşmânı kuvvet peydâ ederse onu çok görmeli ve kendi işine metânet verip bizzat üzerine varmalıdır.

Altıncısı: Eğer kendi onun mâdûnu ise muhârebesine bizzat çıkmayıp şecâ'at ü necâbetine güvendiği âdemi ihrâc u ta'yîn eylemelidir.

Yedincisi: Mukaddime-i ceşde ashâb-ı adûya dehşet verecek şey bulundurmalıdır.

Sekizincisi: Düşmâna yâ âteş vermek yâ sularını kesmek ve köprülerini bozmak ile îsâl-i azâb u hasâr etmeye çâre aramalıdır.

Dokuzuncusu: Askerinin her bir fırka-i ma'lûmesi üzerine kendilerinin şüc'ânından ve mücerrebü'l-ahvâl bulunanlarından re'îs ve âmir nasb etmelidir.

Onuncusu: Pusu tertîb edip arkalarını kollaşdırmalı ve düşmânın pususundan dahi hazer üzere olmalıdır.

On birincisi: Düşmânını küçük görmemelidir. En büyük hâzırlıkla davranmalıdır. Zîrâ takallübât-ı dehr güvenilir şey değildir.

On ikincisi: Muhârebeyi en son tedbîr olmak üzere ihtiyâr etmelidir; çünkü onda bezl-i ervâh olunacaktır. Tedâbîr-i sâire ise ibzâl-i mâl ile olacak şeylerdendir.

On üçüncüsü: Eğer çâresini bulur ise bezl-i mâl edip askerinin kanlarını sıyânet etmeli. Nâ-çar kalır ise ol vakit harb eylemelidir.

On dördüncüsü: Düşmâna gâlib ve muzaffer geldiği hâlde dellâllar ile neşr-i adâlet ettirip halka i'lân-ı emân eylemelidir.

On beşincisi: Ganâim-i harbiyyeyi erbâbına taksîm edip mümkün mertebe hoşnûdî-i hâllerini celb eylemeli, şâyân-ı takdîm u tercîh olanları bi-hakkın takdîm u tercîh etmelidir.

On altıncısı: Ondan sonra erâcîf-i vâkı'ayı araştıırıp künhüne ererek her kim ihtirâ' etmiş ise onu dûçâr-ı mücâzât etmelidir. Temme. [74]

Pâdişâha Şu Hasletlerden İhtirâz ve Tevakkî Lâzımdır

[1.] Hırs.

[2.] Ucb.

[3.] Zemm. Zemmin esbâbı üçdür; ya'nî üç sebeble insân lisân-ı zemme gelir:

- Sâhib-i kadr u haysiyyet olan zâtı hakkında kusûr ederek gücendirmek.

- Denî ve pest-mâye olan insânı müstahik olmadığı mertebeye i'lâ ile şımartmak.

- İnsâf etmeyip insânı hakkından mahrûm etmek.

[4.] İttibâ'-ı hevâ.

[5.] Tekâsül.

Pâdişâha Şunlar Dahi Lâzımdır

- Gadablanmamak, çünkü her neyi ister ise yapmaya muktedirdir.

- Yemîn etmemek, çünkü hiç kimse kendisini cebr u ikrâha muktedir değildir.

- Buhl etmemek, çünkü kendinin fakırdan endîşesi yoktur.

- Kîn tutmamak, zîrâ cenâbı ondan âlidir.

- Oyun oynamamak, çünkü oyun boş vakitte olur, pâdişâhın ise boş vakti yoktur.

- Korkmamak, zîrâ havf câhiller kâridir.

- Hased etmemek, ancak hüsn-i tedbîre gbta eylemelidir.

- Dünyâya güvenmemek, zîrâ dünyâ için vefâ yoktur.

Pâdişâh Şunlardan Müstağnî Olamaz

- Kendisini sıyânet edecek olan âhîret: Allah'dan korkup evâmîrine imtisâl etmek.
- Eğlenebilecek derecede dünyâ: Lezâiz ve huzûzâtca iktisâd ve i'tidâl üzere olmak.
- Mu'âvene[t]-i havâss: Kalblerine îdâ'-ı mahabbet ü meveddet eyleyerek mu'âvenetlerini ihrâz etmek.
- Mutî'a-i avâmm: Kalblerine ilkâ-yı heybet ederek itâ'atlerini kazanmak.

Saltanatın Kıvâm ve İntizâmı Şunlar İledir

- Adâlet: Umrân-ı âlem adâletle hâsıl ve mülk ü saltanat onunla kâim u dâimdir.
- İffet: Çünkü iffet mûcib-i mahabbetdir.
- Afv: Şeref-i kadr afv ile meydâna çıkar.
- Ukûbet: Çünkü riyâset ü metbû'îyyet onunla muhâfaza olunabilir. [75]

[Pâdişâh On İki Sınıf Kimseden Birini Kendine Mahrem Edinmekden Hazer Etmelidir]

Pâdişâh âtiyü't-ta'dâd on iki sınıf kimseden birini kendine mahrem edinmekden hazer etmelidir:

- Birincisi: Şerîr olup sûret-i hayr gösteren, çünkü bu makûle kimseler münâfık ve mekkârdırlar.
- İkincisi: Dînden tebâ'ud edip Allah'dan korkmayan, çünkü böylesi kalîlü'l-vefâ, serî'u'l-gadr olur.
- Üçüncüsü: Hırs u âz erbâbı olan, çünkü böyleler şey'-i hakîre tama' edip ufak bir işe senâ-kârlıkda bulunur.
- Dördüncüsü: Zarara uğramış ve fakîr düşmüş bulunan, çünkü bu makûleler hâtırlarını almayanlara safvet-i ihlâs üzere olmazlar.
- Beşincisi: Nâil olduğu rütbe ve mansıbdan dûr ve tenzîl olunanlar, çünkü böyleler küskünlüklerini belli etmeyen dargınlardır.

Altıncısı: Ma'füv olmayan kabâhati izhâr edenler, çünkü bu makûleler dâimâ havf u hazer üzeredirler.

Yedincisi: Birlikde irtikâb-ı habâset ü kabâhat ettiği kimseler mazhar-ı afv olup da yalnız kendisi dûçâr-ı mücâzât olmuş bulunan, çünkü böylesi mağbûn-ı kîne-verdir.

Sekizincisi: Birlikde hüsn-i hıdmet ettiği kimseler mazhar-ı mükâfât olup da kendisine bir şey verilmeyen, çünkü mahrûmdur.

Dokuzuncusu: A'dâ ve şikâr-verândan olarak her şeye erer yetişir bulunanlar, çünkü bunlar gayz u kîn ashâbıdırlar.

Onuncusu: Pâdişâhın nef'îyle mutazarrır ve zararıyla müntefi' olanlar, çünkü bunlar pâdişâha zıd ve mübâyindirler.

On birincisi: Pâdişâhın kendinden ziyâde adûsuna meyl edip ondan ümîdvâr bulunanlar, çünkü böyleler pâdişâhın gadri tarafında bulunurlar.

On ikincisi: Kendi düşmân ve bed-hâhlarının bağı u te'addilerine uğrayıp mağlûb kalmış olanlar, çünkü bunların adâvetleri adüvvlerini kendilerine tasalluta fûrce verenlere intikâl eder. [76]

[Pâdişâhın Tedbîri]

Pâdişâhın tedbîri umûr-ı erba'a-i âtiyeden başka bir şey olamaz:

[1.] Akl u hikmet tarîki:

- Birinci: Cenâbı Hakk'a itâ'at ve enbiyâsını tasdik.
- İkinci: Mekârim-i ahlâk ihrâziyçün mücâhede-i nefsiyye.
- Üçüncü: Hevâyâ mütâba'atdan ifrât-ı tebâ'ud.

[2.] Cûd u sehâ tarîki:

- Birinci: Erbâb-ı fakr u meskenete mürüvvet.
- İkinci: Çalışkan ve kâr-güzâr olanlara ikrâm u ihsân.
- Üçüncü: Tâlib-i hâcet olanı is'âf-ı mes'ûlüyle ignâ.

[3.] Siyâset ü idâre tarîki:

- Birinci: Ufak bir iş üzerine hasbe'l-îcâb ihsân-ı cezîl.
- İkinci: Cerâim-i kesîreyi bi-hasebi'l-iktizâ afv.
- Üçüncü: Küçük bir kabâhat üzerine bi'l-îcâb mu'âheze.

- Dördüncü: A'dâya hîle isti'mâli.
- [4.] Hazm u ihtiyat tarîki:
- Birinci: Herkes hakkında hüsn-i zannın terki.
- İkinci: Esrârın ketm ü sıyâneti.
- Üçüncü: Fevtinden havf olunan şeyin ta'cîl ü tedârükü.

[Pâdişâha Altı Şeyden İctinâb ve İhtirâz Lâzımdır]

Tedbîr-i pâdişâhiye müte'allik mevâddan olmak üzere âtiyyü'z-zikr altı şeyden ictinâb ve ihtirâz lâzımdır:

- Birincisi: Kifâyeti olmayan kişiyi vezîr edinmek mülkü muhâtaraya koymaktır.
- İkincisi: Emîn olmayan âdem ile istişâre etmek kendini tehlikeye atmadır.
- Üçüncüsü: İ'timâd olunmayacak âdeme sır söylemek esrârı izâ'a etmedir.
- Dördüncüsü: İstiklâli olmayandan isti'âne etmek işi ifsâd eylemedir.
- Beşincisi: Âkıl bir âdemi zâyi' etmek akılsızlıktır.
- Altıncısı: Câhil ve değersiz âdeme iyilik etmek kendinin ifrât-ı cehlını göstermedir. [77]

[Tebe'anın Aksâmı]

Gelelim tebe'aya. Tebe'a aksâm-ı kesîreye münkasım olup şunlar o cümledendir:

- Müte'ellihîn: Zühd ü ibâdete hasr-ı himmet edenlerdir. Âlem bunların terhîb u tergîbler ile mutta'ız u mütenassih olur.
- Hükemâ: Tıb ve nücûm ve hesâb ve hendese misillü ulûm-ı hikemiyeye âşinâ bulunanlardır.
- Ulemâ: Hamele-i âsâr ve hulefâ-yı enbiyâdırlar. Tahrîm u tahlîl ve tefsîr u te'vilde mercî'-i nâs olurlar.
- Asîl-zâdegân: Şeref-i neseb ve câh u haysiyyet erbâbı olanlardır ki bir yerde ne kadar çoğalırlar ise kadrleri ol kadar müzdâd ve müterakkî olur.

- Asâkir: Bunlar mülkün bekçileridir. Gavâil-i a'dâdan onlarla emîn olunur. Bilâd u memâlik onlarla fethedilir.

- Ehl-i sûk ve erbâb-ı bâzâr: San'atkârân ve onlara tâbî bulunanlardır ki umûr-ı nâs onlarla tamâm olmaktadır.

- Sekene-i kurâ: Ekip biçmek ve ağaç dikmek gibi havâici îfâ edenlerdir ki sâir nâs onlara muhtâcdır.

Tebe'a-i Mezkûre Üç Kısma Münkasimdir

- Ahyâr ve efâdil: Muhibb-i hayr olup şerr ü fesâdı sevmez olanlar ve emr u nehyi tav'an kabûl edip dâimâ pâdişâh ve tebe'anın salâh u âsâyîşini arzû eyleyenlerdir.

Bunların hakkı kendilerine birr u ihsân olunmak ve umûr-ı mühimmeyi ihtiyârları sebebiyle kadr u menziletleri terfî ve i'lâ kılınmaktadır.

- Eşrâr ve erâzil: Ahyârın zıd ve muhâlifî bulunanlardır ki bunlara te'dîb ve terbiyenin aslâ nef' u fâidesi olmamağla onlar bi't-tab' mûzî bulunan cân-verlerdir.

Bu makûlelerin hakkı salâh-ı hâlleri me'mûl olmadığı ve tenkîl ü ukûbet kendilerine te'sîr etmediği hâlde şerr ü mefsedetlerinden emîn olunmak için onları emâkin-i ba'îdeye nefy u iclâ etmektedir.

- Mutavassîtîn: Bunlar erbâb-ı mekâsib olup gerek iyi ve gerek kötü cümlesinin sözü biri birine mu'âdil ve mûmâsil ve kendileri gâh hayr u salâha ve gâh şerr ü fesâda mâildir.

Bunların hakkı, tabîbin marîze olan tedbîri gibi tedbîr u idâre edip gâh mücâzât ve gâh afv ü müsâmaha ile fesâdlarını ıslâh etmek ve eğilmişlerini doğrultmak ve âdât-ı red'elerinden kendilerini almaktır.
[78]

[Aksâm-ı Tebe'anın Emn ü Salâh Üzere Olmaları]

Zikrolunan aksâm-ı tebe'anın emn ü salâh üzere olmaları vücûh-ı âtiye ile olur:

- Fikr-i mefsedete vakit bulamamaları için herkesi işiyle meşgûl etmek.

- Devlet umûruna dâir söze dalmaktan ictinâb eylemelerini her vakit kendilerine emr u tenbîh eylemek.

- Akviyâdan zu'afânın haklarını alıp a'lâ ve ednâyı hukûk ve idârede müsâvî tutmak.

- Mazlûma ta'arruz olunmayıp hâlini arza kendisine müsâ'ade etmek ve hakkını zâlimden alıvermek.

- Onların şikâyetlerini ve arzihâllerini istimâ'a ve mes'ûllerini is'âfa her vakit hâzır bulunmak.

- Hudûd ve suğûru sedd u tahkîm ile tebe'ayı ta'arruzât-ı a'dâdan te'mîn ü sıyânet etmek.

- Müvâredeye ya'nî derûn-ı memâlikde amed ü şoda ve serbestî ve emniyyet üzere seyr u seyâhate hâlel gelip ticâret ve maîşetleri munkatı' olmamak için kendilerini kuttâ-ı tarîkden muhâfaza eylemek.

- Hudûd mesdûd ve yollar emîn olmak lâzım geldiği gibi eyâdî-i eşrâr dahi taht-ı zabt u rabtda olarak herkes hâneleri derûnunda bile hırsız ve harâmîden emîn bulunmak.

Tebe'a Üzerine de Şunlar Lâzımdır

- Pâdişâha zıd ve muhâlif çıkacak bir şeyde ve esrâr-ı pâdişâhîyi taharrîde bulunmamak.

- Pâdişâh bir emr-i gayr-ı lâikda bulunmak istediği vakit Allâh için kendisine nush u ihtârı terk etmemek.

- Nezdinde dâimâ adâleti tahsîn ve tezyîn edip cevır u te'addîyi bil'akis takbîh ve tehçine sa'y etmek.

Bunlar içlerinde havâss u ulemâ bulunanlara lâzım olup avâmm u âhâda lâzım değildir:

- Mukarrebân-ı pâdişâhînin birinden kendilerine bir fenâlık dokunduğu hâlde ona ta'arruz etmeyip pâdişâha tazallüm ve beyân-ı hâl etmek.

- Pâdişâh bir sûretle mesrûr u ferah-nâk olduğu zamân muktedir buldukları mertebede izhâr-ı sürûr u şâdmânî eylemek.

- Ve bil'akis hüzn ü endîşe urûzunda kederine müşârik olup def'ine mu'âvenet eylemek.

- Gece ve gündüz her ne vakit pâdişâh kendilerini celb u da'vet eylese icâbet edip emrine muhâlefet eylememek ve adem-i muhâlefeti kendilerine muktezâ-yı dîn bilmek. [79]

Erkân-ı Erba'a-i Memleketden Adâletin Beyânı

Hakk te'âla hazretlerinin rûy-ı arzda cârî olan hükmü işte adâletdir. Adâletin şeref-i kadr u menziletine delîl kâffe-i ümem-i âlem mezhebce biri birlerine zıd ve muhâlif buldukları hâlde adl ü hakkâniyyetin istihsânında icmâ' ve ittifâk eylemiş olmalarıdır. Âlemde hiçbir ümmet yokdur ki adâletin fazîletini bilmemiş ve onu tavsiye eylememiş olsun.

Adâlet üç kısma münkasimdir:

Birincisi: Hukûkullâh olarak halkın îfâ ve ikâmeye borçlu oldukları:

- Birincisi, ferâiz ve ona müte'allik sâir vezâifdir.
- İkincisi, kurbân ve sâir vâcibât-ı dîniyye gibi.
- Üçüncüsü, cevâmi' ve mesâcidi şen ve ma'mûr tutmak.
- Dördüncüsü, nevâfil ikâme etmek.
- Beşincisi, evâmîr-i ilâhiyye vü nebeviyyeyi yerine getirmek.

İkincisi: Hukûk-ı ibâd olarak halkın biri birlerini meyânında îfâ edecekleri:

- Birincisi, biri birlerine ikrâz eylemek.
- İkincisi, te'diye-i düyûn u emânât eylemek.
- Üçüncüsü, emânetleri ashâbına reddeylemek.
- Dördüncüsü, hak ile şehâdet etmek.
- Beşincisi, hayırda bulunmak.

Üçüncüsü: Hukûk-ı eslâfa âid olmak üzere halkın ikâme edecekleri:

- Birincisi, meyyitlerini tekfin eylemek.
- İkincisi, kabirlerini i'mâr etmek.

- Üçüncüsü, borçlarını ödemek.
- Dördüncüsü, yetimlerine bakmak.
- Beşincisi, taraflarından tasadduk etmek.

Kişi her şeyi hakkıyla ve mevzi'-i lâikında isti'mâl etmek ve her şeyin usûl ü kavâ'id-i mevzû'asına muhâlefet etmemek ve her emr-i lâikda doğru bulunmak ve va'd eylediği husûsâtı muhâfaza edip incâz eylemek ve pak-dâmen ve halka rahîm olmak ve mesâvî-i umûra buğz üzere olup vefâdârlık ile emânet-kârlık hasletlerini câmi' bulunmak dahi âsâr-ı adâletdir. [80]

Erkân-ı Erba'a-i Memleketden Tedbîrin Beyânındadır

1. İ'mâr-ı Bilâd

İki nev'dir: Mezra'alar, beldeler.

[Mezra'alar]

Bunlar halkın başlıca işine yarayacak ve belini doğrultacak mevâdd-ı asliyye olup bu bâbda sâhib-i saltanata üç hak ve vazîfe terettüb eder. Mezra'alar hakkında olan vezâif-i selâse:

- Suları yoluna koyup mezârî'i irvâ ve iskâ etmeye bakmak; tâ ki uzaktan ve yakından herkesin sulardan istifâdesi olsun.

- Zürrâ'a muzır olan umûru bertaraf etmek; tâ ki zirâ'ati terk edip başka bir şeyle meşgûl olmasınlar.

- Zürrâ'dan alınacak vergiyi hükm-i şer' u adle tevfiқан tarz u tevzi' etmek; tâ ki kendilerine bir gûne havf ve adem-i emniyyet hâsıl olmaya.

Eğer mezârî' hakkında bu vezâife ri'âyet olunmaz ve hakk-ı zürrâ'da tecvîz-i zulm u i'tisâf olunur ise terakkî tedennîye munkalib olur.

[Beldeler]

Halkı câmi' olan vatanlardır ki onlarla beş şey maksûddur. Beldeler hakkında maksûd olan umûr-ı hamse:

- Birincisi, ârâm u istirâhat emel ü maksadıyla insân onları vatan ittihâz edip oturmak.

- İkincisi, mâlını muhâfaza eylemek.

- Üçüncüsü, derûn-ı beldede insân harem ü hademini intihâk ü ta'arruzdan hıfz u vikâye edebilmek üzere emîn olmak.

- Dördüncüsü, muhtâcun-ileyh olan emti'a ve sâireyi arayıp sühûletle bulabilmek.

- Beşincisi, kimsenin kesbine, ticâretine ve hâricden olan celbine ta'arruz olunmamak.

Eğer bu beş şeyden biri mefkûd ve nâkıs olursa orası ârâm ve temekküne sâlih vatan ve meskenlerden addolunamaz.

2. Hirâset-i İbâd

Tebe'a ve zîr-destânı hıfz u himâyeden ibâretidir ki "Onlar Cenâb-ı Hakk'ın mülûke olan emânâtıdır" beyânları güzerân etmiştir.

3. Tedbîr-i Cünûd

Mülk ve istikrâr-ı saltanat cünûd iledir. Sırası geldiğinde onları da zikredeceğiz.

4. Takdîr-i Emvâl⁹⁹

İki vecihle olur: Takdîr-i vâridât (bu dahi iki vecihledir), takdîr-i masârifât (bu da iki vecihledir). [81]¹⁰⁰

Takdîr-i emvâl husûsunca mer'î olan vecihlerden îrâd ve masrûf cihetleriyle olacak tertîbâtın vecih ve sûret-i takdîr u tertîblerine gelince:

99 [Kenarda sayfa düzeniyle ilgili şu not vardır: "Bu vecihler teşcîr sûretiyle sahifeye sığdırılmadığından âtîde satır satır ifâde olunmuştur."].

100 ["Hirâset-i İbâd" ve "Tedbîr-i Cünûd" başlıklarının tamamı ve "Takdîr-i Emvâl" in sadece alt başlıkları 80. sayfadadır. "Takdîr-i Emvâl" le ilgili açıklamalar 81 ve 82. sayfadadır. "Mezralar" ile "Beldeler" başlıklarının sadece son cümleleri 81. sayfadadır. Bunlardan ötürü sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

Takdîr-i Vâridât

Îrâdın vech-i tertîbi ikiden hâlî olmayıp;

- Yâ ol bâbda vârid olan nass-ı şer'î mücebince cereyân eder,
- Veyâhûd ehl-i adl olan vülât ve evliyâ-yı umûrun re'y u ictihâdlarıyla icrâ ve tevzî' olunur.

Bunlardan kısım-ı evvelin sûret-i mukannene-i meşrû'asına muhâlefet câiz olmadığı misillü, kısım-ı sânînin naks ve ibtâline de mesâğ olamaz.

Takdîr-i Masârifât

Masrûfun vech-i tertîbi dahi iki olup;

- Birisi, esbâb-ı mübreme-i mukteziyye yâhûd mübâhe üzerine cereyân eden,
- Ve diğeri îrâdın hadd-i tahammülünden efzûn ve ahâlîye bâr olmamak üzere istikâmet vechile harc u sarf edilendir.

Îrâdın Masrûf ile Müvâzenesi Sûreti

Üç hâlden hâlî olamaz:

Birincisi, îrâd masrûfdan efzûn olmak. Asl-ı istikâmet-i idâre ve selâmet-i tedbîr budur. Fazla-i vâridât avâriz u şedâid karşılığı kalır.

İkincisi, îrâd masrûfdan dîn bulunmak ya'nî masrûf çok, îrâd az olmak. Muhtell idâre ve gayr-ı müstakîm tedbîr budur. Havâic-i mübreme bunu levâzım-ı meşrû'asından ayırarak büsbütün i'vicâc u helâk hâline ifrâğ eder.

Üçüncüsü, îrâd masrûfa mu'âdil gelmek. Bu yolda idâre âsûde-i zamân için sâlim olursa da şiddet ü hâcet vaktinde muhtell ve nâ-müstakîm olur. Şedâid ve avâriz zuhûrunda bundan zahmet ü meşakkat çekilir.

Bir Memleketin Müceddeden Binâ ve Tanzîmi Husûsunda Altı Şey Aranır

- Birincisi: Tatlı suların kesreti.
- İkincisi: İşe yarayacak şeyin hâricden celbinin imkânı.

- Üçüncüsü: İ'tidâl-i mekân ile cevdet-i havâ.
- Dördüncüsü: Mer'âların ve hatab tedârük olunacak yerlerin yakınlığı.
- Beşincisi: Hâne ve meskenlerinin ta'arruz-ı a'dâdan masûniyyeti.
- Altıncısı: Ahâlîye medâr-ı teshîlât olmak üzere etrâfda köy, kendler ve çiftlikler olması. [82]

[Şehir veyâ Kasaba İnşâ Eden Kimse Sekiz Şarta Ri'âyet Eylemelidir]

Şehir veyâ kasaba inşâ eden kimse âtiyü'z-zikr şurût-ı semâniyyeye ri'âyet eylemelidir:

- Birincisi: İçilmek için oraya tatlı su sevki; tâ ki herkesce istihsâlî âsân olup sıkıntı çekilmesin.

- İkincisi: Yol ve câddelerinin takdîr u ta'yîni; tâ ki yek-diğere mütenâsib olup dar ve münâsebetsiz olmasın; ya'nî büyük câdde ve şâh-râhların on altı zirâ'-ı mi'mârîden ve mahallât aralarına giden yolların altı zirâ'-ı mi'mârîden aşağı olmamakla meşrûtdur.

Üçüncüsü: Şehrin ve cesâmet-i beldeye göre mahallâtın vasatına namâz için bir câmi' binâsı; tâ ki şehrin kâffe-i ahâlîsine karîb ve kolaylıklı olsun.

- Dördüncüsü: Kifâyet mikdârı çarşılar tertîbi; tâ ki ahâlî havâicini yakınca tesviye etsin.

- Beşincisi: Ahâlîyi kabîle kabîle ayırıp ezdâd-ı mütehâlifeyi muhtelit olarak hep bir yerde iskân eylememesi.

- Altıncısı: İnşâ olunacak ebniye ve süknâların etrâfı açık olması iktizâ eylediği gibi eğer bânî-i şehr olan zât orada ikâmeti murâd ederse kendisine en fûshatli mahalli tahsîs edip kendi havâss u mukarrebînini dahi civâr u etrâfda îvâ eylemesi.

- Yedincisi: A'dânın ansızın hücûm ve iktihâmı havfına mebnî etrâf-ı şehrin sûr ile ihâtası; çünkü bir belde bi-cümletihâ bir hâne menzilesindedir.

- Sekizincisi: O şehirde iskân ettirilecek ahâlînin kesretine göre muhtâc olacakları ilm ü ma'ârif ve sanâyi'î tahsîl ettirmek için mikdâr-

ı kâfi ashâb-ı ilm ü san'ati celb ile ikâmet ettirilmesi; tâ ki ahâlî onlarla iktifâ edebilip sâir mahalle mürâca'atdan müstağnî olsunlar. [83]

Bânî-i şehîr bir memleketi bu vechile binâ ve ihkâm ettiği hâlde hakk-ı ahâlî olarak onun ya'nî o hâkimin üzerinde hüsn-i idâre ve sîret-i haseneden başka bir şey kalmamış olur.

[Pâdişâhın Havâss-ı Bendegânı]

Pâdişâha havâss-ı bendegân olmak üzere muktezî bulunan ve pâdişâh kendilerinden müstağnî olamayan zevât ber-vech-i âtî ta'dâd olunur:

- Bir âlim vezîr.
- Bir kâtib-i münşî¹⁰¹.
- Bir âkıl mabeynci.
- Ashâb-ı vera' u takvâdan bir kâdî.
- Bir âdil hâkim ya'nî adliyye nâzırı.
- Celâdet ü metânet erbâbından vülât ve me'mûrîn.
- Emvâl-i kesîre.
- Bir sâhib-i şurta ki zabtiyye nâzırı.
- Asâkir-i muntazama-i metîne.
- Bir tabîb-i hâzık.
- Bir nedîm-i sâlih.
- Bir kilerci.

Vezîr

Ma'lûm olsun ki hâiz-i makâm-ı hilâfet ü saltanat olan zâta tanzîm-i umûr-ı enâm ve idâre-i mehâmmda mu'âvin olabilmek ve re'y-i sedîd u savâb-dîdini irâe etmek üzere bir vezîr-i sâhib-tedbîr lâzımdır. Ma'lûm değil midir ki mefhar-ı mevcûdât aleyhi ekmelü't-tahiyyât Efendimiz hazretleri mü'eyyed min indillâh olup me'mûr buldukları dîn-i âlînin izhâr u i'lânına muvaffakiyyetle mev'ûd oldukları hâlde Hazret-i Alî kerremallâhu vechehu vezîr ittihâz

101 [Önce metne bağlı kalınarak "ârif kâtib" olarak yazılmış, sonra "ârif" kelimesi çizilmiştir].

ederek ¹⁰²“أنت مني بمنزلة هارون من موسى” buyurmuşlardır. Hazret-i Hârûn’un nezd-i Cenâb-ı Mûsâ aleyhisselâmda ise vezâreti ¹⁰³﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا﴾ âyet-i celîlesiyle musaddaktır. Eğer bir hükümdâr kendi re’y u tedbîri ile âharın vezâret ve mu’avenetinden müstağnî olabileydi Peygamberimiz sallallâhu te’âla aleyhi ve sellem Efendimiz hazretleriyle Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm müstağnî olurlar idi. Vezîr demek hâmil-i vizr ya’nî yük götürücü demektir. Pâdişâhın mütehammil olduğu bâr-ı hükûmet u saltanattan hissedâr olacaktır. Erkân-ı mülk ü saltanatı muhâfaza ile berâber kavlen ve fi’ilen tedbîr ve idâre eyleyecektir. [84]

[Vezîr-i A’zamın Vasıfları]

Vezîr-i a’zam hakkında meşrûr olan evsâf-ı esâsiyyeden ba’zıları ber-vech-i âtî ta’dâd olunur:

1. Umûr u ahkâm-ı dîniyyeyi iyi bilmek; çünkü dîn imâd-ı mülk ü devlettir.
2. Akl u idrâki güzel olmak; çünkü her şeyin kıvâm u tedbîri akıl iledir.
3. Şedîdü’l-hilm olup idâre-i devlete dokunmayacak şeylerde afv u safh üzere bulunmak.
4. Mülûk ile mükâlemeye sâlih halâvet-i lisânı ve belâgat-i kalemi olmak.
5. Ahlâk-ı hamîde sâhibi ve edîbu’n-nefs olup hüsn-i kabûle mazhar bulunmak.
6. Beşûş ve adl ü insâfı mebzûl olup yanına girebilmek için ihtîşâm ve ihticâb üzere olmamak.
7. Nakıyyü’l-kalb olup cümlelerin hayr-hâhı ve mu’tekad-ı hayr u salâhı bulunmak.
8. Eğlencesi az ve batıyyü’l-gadab ve kerîmü’t-tab’ olmak.

102 “Hârûn’un Mûsâ’ya yakınlığı ne ise senin de bana yakınlığın öyledir.” Buhari, Fezailü’s-sahabe, 9; Müslim, Fezailü’s-sahabe, 30.

103 “Celâlim hakkı için Mûsâ’ya o kitabı verdik, biraderi Hârûn’u da maiyyetinde vezir yaptık.” Furkân, 25/35.

9. Ketûmu's-sır ve gâyetü'l-gâye sâbir u mütehammil bulunmak.

10. Cisim ve re'yi sahîh u sâlim ve fikr u mülâhazası ceyyid u müstakîm olmak.

[Pâdişâhın Vezîr-i A'zama Hürmet ve Ri'âyeti]

Taraf-ı pâdişâhîden vezîr-i a'zama edilmesi lâzım olan hürmet ve ri'âyet-i esâsiyyeden ba'zıları:

- Pâdişâh vezîr-i a'zamı ziyâdesiyle taltîf ve kendisine takrîb etmelidir.

- Vezîr-i a'zamsız hiç kimse ile müşâvere ve kimseyi ona takdîm ve tercîh etmemelidir.

- Vezîr-i a'zaman mu'âveneti muktezî bulunan husûsâtın hiçbirini ondan ketm etmemeli ve muktezâ-yı re'y u meşveretine muhâlefet de eylememelidir.

- Vezîr-i a'zaman gamz u si'âyeti için hiç kimseye yüz vermemeli ve hakkında olunan si'âyetlere ihâle-i sem'-i i'tibâr etmemelidir. Sıhhati teyakkun olduğu hâlde bile mahmil-i hüsne haml etmelidir.

- Vezîr-i a'zaman bir kusûrunu görse afv etmeli ve lisânından sâdır olan sehv ü hatâyâ bakmamalıdır.

- Vezîr-i a'zamı dâimâ ikrâm u in'âmıyla gözetip ihsânını ondan kat' u dirîğ etmemelidir.

- Vezîr-i a'zaman hüsn-i tedbîrini ve her emr u nehyi nezdinde makbûl bulunduğunu avâmm u havâssa i'lân u izhâr etmelidir. Tâ ki ferah-yâb ve mutma'innü'l-bâl olup tedbîr ettiği için idâresini kemâ-hüve-hakkuhu deruhde edebilsin. [85]

Vezîr-i A'zama Vâcib ve Lâzım Olan Ba'zı Vezâif-i Esâsiyyenin Beyânı

- Vezîr-i a'zam usûl ü âdâb-ı re'y u tedbîri bilir ve sünen ü ferâizi ve ahkâm-ı dîni tanımalıdır.

- Pâdişâha sâdık ve emîn ve kavlı u fi'îlinde mu'temedun-aleyh bulunmalıdır.

- Netîcesi mülk ü memlekete muzır olmak havfında bulunduğu her sözü pâdişâha arz ve inhâ eylemelidir ki pâdişâha hem sâdık ve hem nâsıh bulunmak hasâilini bu sûretle câmi' ve vukû'ât zuhûrunda mevki'-i levn u töhmetden ba'îd ve hâric olsun.

- Mülûkun siyer u ahvâline ve tedbîr u tecrübelerine dâimâ im'ân-ı nazar etmelidir.

- Gündüzünü mesâlih-i âmmeyi rü'yete ve gecesini umûr-ı havâssı rü'yete ve temşiyete hasr u tahsîs etmelidir.

- Vezîr-i a'zam icrââtı hakkında efvâh-ı halkda deverân edecek olan ârâ' ve ekâvîli doğruca kendisine arz u tebliğ edecek bir âdem ta'yîn eyleyip onun verdiği ma'lûmâtı hâlî kaldıkca tedkîk ve tefahhus etmelidir. Muvâfık-ı hakk u savâb zuhûr edenlerini hükm ü imzâ ve tashîh u telâfisi lâzım gelenlerinin mümkün oldukça tashîhlerini icrâ etmelidir.

- Gerek havâss ve gerek avâmm haklarında çokca müfettişler istihdâm edip vâsıtalarıyla onların ahvâl ü etvârına muttalî bulunmalıdır.

- Nefs-i pâdişâhî hakkında kendi nefsi gibi şefkat ü sadâkat edip havâss-ı ricâl hakkında olunacak şefkati kendi havâss u kuvâ-yı müdrikesine olan şefkati râddesinde ve avâmm-ı halka olacak şefkat ü mürâ'âtı dahi kendi a'zâsına olan rahm u şefkati derecesinde olmalıdır.

- Me'mûriyyet-i mülkiyyede kullanacağı kimseleri lâikı vechile tecrübe edip haklarında kâ'ide-i ihtimâm u takayyüde ri'âyet etmeli ve hiçbirine tesâmühkârâne mu'âmele etmemelidir. Ve kabâhati vukû'unda hiçbir me'mûru ma'füvv tutmamalıdır. [86]

- Si'âyet ehli kimselerin sözlerini tahkîk u tefakkud edip insânı beyhûde vizr u vebâl altında koyanlarla doğruyu haber verenleri fark u temyîz eylemelidir.

Münşî Kâtib

Kâtib-i pâdişâhî olan kimseler gerek havâss ve gerek avâmm indinde pâdişâhın lisânı demektir.

Ve kâtib için iki hâl vardır ki:

[1.] Biri tarîk-i lutf u rızâdır. Bu hâlde yazılacak şey esniyye ve ed'iyeden ve ivaz ve mükâfât inhâsından ibâret olur.

[2.] Ve diğeri kahr u gadab tarîkidir.

- Bu hâlde eğer akrân mükâtebesi ise itâb u sitem ile ibtidâ ederek taleb-i ziyâret ve temennî-i mülâkât ve ba'dehu arz-ı şikâyet eyler.

- Ve eğer emr-i sultânî ya'nî irâde-i seniyye ise betâ'et ve teahhur-ı icâbet vukû'a geldiğinden bahisle tekdîr u serzeniş edip ba'dehu levm u tâ'yîr ve daha sonra tehdîd u tahzîr eyler.

Me'mûrîn-i Hâssa Dört Kısım

- Mâbeyn-i hümayûn başkâtibi.

- Serasker ve harbiyye nâzırı.

- Adliyye nâzırı.

- Mâliyye nâzırı.

Huzûr ya'nî Mabeyn ve Âmedî-i Dîvân-ı Hümayûn Kâtibi

- Zeki ve sâhib-i fetânet ü fesâhat ve akrânına fâik olmak lâzımdır.

- Hakkı bâtil ve bil'akis bâtili hak sûretinde tasvîre kâdir olmalıdır.

- Müte'eddib olup hüsn-i hatt u ifâdeye mâlik ve belîğ bulunmalıdır.

- İlm-i nahv ve lûgat ve fesâhata âşinâ ve azbu'l-beyân olmalıdır.

- Elfâzın cezâlet ve fihâmını ma'nâ ve makâmın iktizâsına ve muhâtabın kadr u haysiyyetine göre irâd u isti'mâl etmeye kâdir olmalıdır.

- Merâtib-i mülûk ü ümerâyı ve sâir mükâtebe ettiğî zevâtın rütbe ve derecelerini bilip herkesin müstahık olduğı mertebede hakkını vermelidir. [87]

Harbiyye Nâzırı

- İdare-i umûr-ı askeriyede olan kimse bi-zâtihî mütedeyyin ve şerî'at-ı Ahmediyeye mütemessik ve tâbî' olmak şartıyla hayvândan anlar ve hayvânların eşkâl ve elvânını bilir olmalıdır.

- Silâhdan anlamalı ve ıstılâhât-ı askeriyye ve fûnûn-ı harbiyyeye vâkıf bulunmalıdır.

- Askeri her ay yoklama edip tertîb ve idârece gördüğü noxsânı pâdişâha beyân ve inhâ etmelidir.

- Asâkiri kesb ile iştigâle muhtâc etmemek için lâzım gelen nafaka ve ma'îşetlerini vakt ü zamânıyla i'tâ eylemelidir.

- İlerilemesi lâzım gelenleri ileriletmek için usûl u tertîbât-ı askeriyyede sâhib-i meleke olmalıdır.

- Hayvânın ve silâhın iyisini kötüsünü bilir ve tanır olmalıdır.

- Mülkün ahvâl-i coğrafyasına vâkıf olup ona göre tedâfûî ve tecâvüzî kuvve-i cünüdiyye-i devleti taksîm ve ikâme eylemelidir.

Li'l-mütercim: Ve mülkün harîtalarını ahz u tersîm ve düvel-i mütecâvirenin ahvâl-i askeriyyelerinden dâimâ ma'lûmât alıp ona göre asâkîr-i devleti tertîb u tanzîm eylemek üzere mükemmel ve ma'lûmâtlı erkân-ı harbiyye ve idâre-i askeriyyeyi teşkîl etmeye muktedir olmalıdır.

Ahkâm ve Adliyye Nâzırı

- Bi-zâtihi müteşerri' ve afif ve mütedeyyin olmak şartıyla ulûm u hudûd-ı şer'îyyeye âşinâ olup darb u katl ve kat'-ı uzuv lâzım gelecek olan cinâyetleri ve onların derecelerini bilmelidir.

- Ahkâm-ı de'âvî ve beyinâtı ârif ve sûret-i ikrâr ile inkârı fârik ve onlara terettüb edecek hükmü bilir olmalıdır.

- Hür âdem için câiz olabilecek şey ile abd ve mükâteb haklarında câri olacak hükmü bilmelidir.

- Şehâdet mâddesinde ve ahvâl-i şühûd hakkında âgâh ve gâyet mütebassır bulunmalıdır.

- Vekâlet hakkında olan ahkâm-ı şer'îyyede dahi melekesi olup kimin vekâleti câiz ve kimin vekâleti gayr-ı câiz olacağını bilir ve anlar olmalıdır. Ve kıs alâ hâze'l-bevâkî. [88]

Mâliyye Nâzırı

- Umûr-ı mülkiyye vü mâliyye idâresinde bulunacak kimse hafır-ı âbâr ve icrâ-yı cedâvîl u enhâr ve mecârî-i miyâh ve mesâha-i arz ve tahmîn-i mahsûl işlerini bilir olmalıdır.

- Senenin fusûl ve mevâsimini ve şemsin tahvîl-i derece ettiği zamânları bilmelidir.

- Hesâbı ve kûsûr ve tertîbini vech-i lâikî üzere bilmelidir.

- İbâdullâhın âmed ü şodlarını ve ihrâc-ı mahsûllerini mûcib olacak kâffe-i turuk u mesâlikin suhûletle tesviye ve tanzîmi ve kantaraların usûlünü bilip yaptırmaya melekesi olmalıdır.

- Yerde ekine isâbet edecek zarar ve hasârın def'i çâresini bilmelidir.

- Ekin zamânına ve ahvâl-i es'âra vâkıf ve hukûk-ı beytûlmâla muttalî' olmalı ve ona âid vezâifi de bilmelidir.

Li-mütercimihî: Ve idhâlât ve ihrâcât müvâzenesine ve ale'l-husûs mübâdelât-ı mahsûlât-ı arziyye ve sinâ'iyeye usûlüne vukûf-ı kâmilî olmalıdır.

Ser-kurenâ ve Teşrifâtı-i Hâssa ve sâir Pâdişâhın Nüfûz ve İ'tibâr Verip Vâsita İttihâz Buyurdıkları Zevât

Huzûr-ı pâdişâhiye girecek kimselerle pâdişâh meyânında bir vâsıttadır ki onları huzûrda münâsibi vechile tertîbe me'mûrdurlar. Sıfât-ı lâzimesi şunlardır:

- Kurenâdan bulunan zât ilm u dâniş ashâbından olup fûshat-ı tab' ve hüsn-i ifâde sâhibi olmalıdır.

- Uzun boylu ve cesâmet-i endâm ve hüsn-i sîmâ sâhibi olup göz doldurur mertebede vecâhet ve heybetli bulunmalıdır.

- Ve fi'îl ve terkinde kendisini savâba sevk u delâlet eder derecede akl ve hikmet erbâbı olmalıdır.

- Tünd-meşreb sûretinde sert ve uysallık derecesinde mülâim-tabî'at olmamalıdır.

- Huzûr-ı pâdişâhiye gireceklerin rütbe ve derece-i i'tibârlarını bilip herkesi müstahık olduğu makâmda bulundurmalıdır.

- Pâdişâhın halvet ve istirahatî hâlinde nezd-i hümâyûna duhûlü müsâ'adeli tutmalıdır.

- Mülûk ve selâtînin sîret ve mesleklerini ve rusûm-i teşrifâtî ve pâdişâhın havâss u mukarrebânı ile sâirlerini bilmelidir. [89]

- Gecikip gelmeyenlerini pâdişâh su'âl ettiği vakit cevâb verebilmek için onların ma'zeretlerini de öğrenmelidir.

- Pâdişâhın rikâbında yürüyenlere rikâb-ı şâhânedan uzakca gitmelerini emr u tenbîh etmelidir.

- Halkın rikâba arzihâl takdîmine muhâcemelerini men' etmeli ve arzihâlleri ashâbı elinden alıp toplatmalıdır.

- Vezîre ri'âyet ve emrine imtisâl ve itâ'at eylemelidir. Çünkü herkesin bilip tanıdığı odur, kendisi değildir.

- Dâimâ ahvâl-i pâdişâhiye ve ahbâr u vukû'âta habîr olup onları pey-der-pey pâdişâha arz u îsâl eylemelidir.

- Sarây-ı pâdişâhîde kendinden gizli bir şey olmamak için her ne duyar ve görürler ise beyân eylemelerini kapıcılara tenbîh etmelidir.

- Pâdişâhın mâbeynde bulunacağı zamân ile halvet ve istirahat edeceği zamânı bilmelidir.

- Havâss u mukarrebân-ı pâdişâhîden her birinin derece-i kadr u menziletlerini bilerek haklarında hürmet ve ri'âyet eylemelidir.

- İzn-i pâdişâhî olmadıkça dâhil-i huzûr olmak için onlardan hiçbirine evlâdı bile olsa müsâ'ade etmemelidir.

Kâdi'l-Kudât

Makâm-ı hükm u kazâda -ki makâm-ı Meşihatde- bulunan zât pâdişâhın beyne'r-ra'iyye bir mi'yârı demektir. Evsâf-ı lâzimesi şunlardır:

- Vera' u vakâr ve zühd ü temkîn sâhibi olmak.

- Zeki ve sâhib-i kiyâset ve âlim u âkıl ve âdâb-ı kazâyâ âşinâ bulunmak.

- Kable's-sübût bir şeye hükümde acele ve ba'de't-tebeyyün tevakkuf etmemek.

- Fakîh ve afif ve mizâc-ı âleme vâkîf bulunmak.

- Umûr-dîde ve uğraşgan olmak.
- Hâtır u gönüle bakmayarak hakkı izhâr edici olmak.
- Hediye kabûl etmemek ve umûr-ı kazânın hiçbirinde şefâ'atci sözüne bakmamak.
- Hasmeynden yalnız birini huzûruna kabûl etmeyip ikisini birden ihzâr etmek.
- Tebessümü az ve samt ü sükûtu çok ve tahammülü ziyâde olmak.
- Ashâb-ı de'âviden birine bir hâcet teklîf etmemek ve onların zellât ve sakatâtını afv eylemek.
- Vakıf ve yetim ve emânet akçaları üzerine birer muhâfız ta'yîn etmek.
- Şâhidlerin ve vekîllerin ahvâlini tefât u tahkîkde dikkat eylemek.
- Vaktin âlimi ve ümmetin en zâhid ve sâlihi bulunmak. [90]

Sâhib-i Şurta ki Zabtiyye Nâzırı

- Halîm ve mehîb ve sükûtu çok ve fikr u mülâhazası uzun ve dûr-endîş olmalıdır.
- Gâyet intibâh ve basîret üzere olup meşkûkü'l-ahvâl kimseler hakkında i'mâl-i desâisde gîzet ve şiddet eylemelidir.
- Zâbit ve muhâfız ve zabt u rabtında iffet-i hâli zâhir olmalı ve ukûbet ü mu'âheze kertelerini bilip acûl olmamalıdır.
- Turş-rû ve kalîlü't-tebessüm olup şefâ'atlere çendân iltifâtı olmamalıdır.
- Ma'iyetine dâimâ mahbûsîne mülâzemeti emr u tenbîh edip yemeklerini araştırmak ve mahbese gelen şeylerden habîr u âgâh bulunmak üzere te'kîdât etmelidir.
- Geceleri ibtidâsından intihâsına kadar sokakları ve câddeleri dolaşıp aramak ve emr-i muhâfazaya dikkat eylemek husûslarını bekçilere emr u tenbîh eylemelidir.
- Sabah ve akşam kapıların açılıp kapandığı zamânlarda kimlerin girip çıktığını bilmelidir ki o vakitler şübhe zamânıdır.

- Şehrin sûr ve ebvâbını ma'mûr tutmak ve muhtâc-ı islâh u muhâfaza olan yerlerini gözetmek ve gireni çıkanı bilmek üzerine lâzımdır.

- Hudûd u ukûbât-ı şer'iyeyi Kitâb-ı Kerîm'de vârid olduğu vech üzere icrâ etmelidir.

- Hakk te'âla hazretlerinin kulların hayr u salâhını daha iyi bildiğini bilip ikâme-i hudûdu ihmâl etmemelidir.

- Hapisten koyuverdiği bir âdem eğer cürm u cinâyet ile habse bir daha avdet ederse habsi ona kabir kılmalı ya'nî alâ-hasbi'l-îcâb habsini temdîd veyâ te'bid etmelidir.

- Mazlûm olan kimsenin hakkı izhâr olunmak üzere beyân-ı hâl eylesesini mukannen tutup kendi başına hasmından ahz-ı intikâm etmeye bırakmamalıdır.

- Mücrimînden hiç kimseyi istishâb ve firâr u halâslarına mu'avenet eylememelerini ve bil'akis ahz u giriftlerine delâlet eylemelerini umûm ahâlîye emr eylemelidir.

- Ukûbet ve mücâzâtı şer'atın emri vechile avâmm u havâssa müsâvî olmalıdır. [91]

Asker

Hamele-i silâh ya'nî silahşör ve mu'allem bulunan erbâb-ı harb u kifâh ki onlarla düşmânân def ve memâlik ahz olunur.

- Ale'l-umûm efrâd-ı askerî dîndâr ve erbâb-ı takvâ ve dirâyetden ve desâis-i harbiyyeye âşinâ zevâtından, sevku'l-ceyş usûlüne ve turuk ve mesâlike ve coğrafya-yı memâlike vâkıf bir sâhib ve kumandanı olmalıdır.

- Asker gibi o dahi pâdişâha mutî ve hayr-hâh ve me'mûr olduğu husûsu icrâyâ kâbil olmalıdır.

- Rikkat ü râhata alışgan kimseleri asker etmemelidir.

- Askerî san'at ve hırfet ittihâzından men' edip dâimâ ta'lîm u terbiyede ve biniciliğe idmân ve melekede bulundurulmalıdır.

- Me'mûr oldukları vezâifile meşgûl olabilmeleri için onların hâllerini dâimâ tefakkud u teftîş edip erzâklarını i'tâ etmelidir.

- Askerî kısmı dâimâ basîret ve besâlet üzere olup uykuları az ve hareketleri çok olmalıdır.

- Asker ashâb-ı şiddet ü şecâ'atden olup cümlesinin kalbi itâ'at-i pâdişâhî husûsunda müttehid bulunmalıdır.

- Askerin ümerâ ve zâbitânı kendilerinin en kadrlilerinden ve vekâî'-i harbiyyeye en ziyâde âşinâ bulunanlarından olmalıdır.

- Her on nefere bir zâbit ve her on zâbite bir âmir olmak üzere seraskere kadar bu vechile müretteb bulunmalıdır.

- Askerin me'ûnet ve kifâyetlerine bakmalı ve onları muhtâc etmemelidir. Çünkü onların ihtiyâcı kendilerini şu üç şeyden birine sevk eder:

[1.] Yâ ahâlîye musallat olurlar.

[2.] Yâhûd kendilerine bakacak olan bir tarafa meyl ederler.

[3.] Veyâhûd kesb ile iştigâl edip inde'l-hâce işe yaramayacak hâle gelirler.

- Hakîm Aristo, İskender'e şöyle yazmıştır ki: "Askerini gözet, ya'nî hâllerini tafakkud u tefâtîş edip onları ihtiyâcdan vâreste eyle; zîrâ onlar bir nev' a'dâdırlar ki kendileriyle sâir düşmânlardan öc alınır".

Vülât ve Me'mûrîn

İ'mâr-ı mülk ve tahsîl-i vergi edecek olanlardır:

- Kasd u niyyetleri hem vâridât-ı hazîneyi çoğaltmak ve hem tebe'anın mâl ü refahını artırmak olmalıdır.

- Kendilerinde insâf ve istikâmet ve eser-i i'mâr u insâf olmalıdır.

- Dâimâ adâletle âmil ve hüsn-i niyyet üzere bulunmalıdır.

- Memleket umûruna âşinâ olmalıdır. [92]

Mâl

Devletin kuvveti ve cümlelerin medâr-ı istinâdıdır. Dört şeye muhtâcdır:

[1.] Cem' u izdiyâdının teşvîkine:

- Tebe'aya teksîr-i i'mârâtı emr etmek lâzımdır.

- Çünkü ahâlîyi himâye ve muhâfaza harb u galebe ile olup o ise askere, asker dahi akçaya mütevakkıfıdır.

- Halkın kesb u temettü'de olan taksîr u tekâsülleri üzerine mu'âhezeleri vâcibdir.

[2.] Muhâfızlığını edecek zevâtın ihtiyâr u intihâbına, ya'nî defterdâr ve mâl me'mûrları:

- Hazînedâr ve muhâfız-ı emvâl olan zât işinde emîn
- ve nefsinde ganiyy u afif ve hıyânetden berî ve ba'îd olmalı
- ve lehv u lu'b ve kumâr ve sâir akça oyunlarıyla iştigâli olmamalıdır.

[3.] Hıfz u iddihâr edilecek olan mahalle:

- Mâl en mahfûz ve masûn bulunan mahalde
- ve gözden en uzak yerde olmak
- ve mâl me'mûrları hıfz u iddihârına bi-nefsihî mübâşeret eylemek lâzımdır.

[4.] Mâlin vech-i lüzûmuna dâirdir:

- Hudûdun sedd u tahkîmi ve düşmanların kahr u tenkîli
- ve emr-i mekrûhu def' ve bir âcizi takviye
- ve erbâb-ı muzâyakayı tahlîs ve deyni te'diye
- ve ale'l-ıtlâk umûr-ı nâsı tesviye için mâla ihtiyâc vardır.

Hekîm

- Hâzık, latîf, dakîk, dûr-endiş olmalıdır.
- Fıkr u re'yi sâib ve kütüb-i atıkaca çok ders görmüş olmalıdır.
- Tıbbın ilmîsini ve amelîsini bilir olmalıdır.
- Tedâvî ve tecrübesi ziyâde ve emziceye ittîlâ'ı olmalıdır.
- Mütedeyyin ve ehl-i hayr u salâh ve me'mûnu's-sîret olmalıdır.
- Esvâbı temiz ve râyihası tayyib olmak lâzımdır.
- Akâkîr (kökler) ve sâir edviye ve ağziye envâ'ına ma'lûmâtı olmalıdır.

- Edviye envâ'ının müfredât ve mürekkebâtını ve iyisini ve kötüsünü bilmelidir.

- Senenin fusûl ve mevâsimini ve i'tidâl-i zamânlarını bilir olmalıdır.

- Suları ve havâları tanıyıp her yerin iktizâsına göre isti'mâl olunacak ilâcı bilmelidir.

- İlm-i hey'et ve ahkâm-ı nücûmu ve onların seyr u hareketleri fennini dahi bilmelidir.

- İlm-i ihtiyârata ziyâde i'tinâ etmelidir ki pâdişâhlarca ona çokca lüzûm görünür.

Nedîm ve Musâhib

Pâdişâhın vezîr ve hâkime ve sâir ta'dâd olunan zevâta ihtiyâcı olduğu gibi nedîm ve musâhibe dahi ihtiyâcı vardır. [93]

Musâhib-i Pâdişâhî Olacak Âdem

- Uzemâ ve ekâbirden olup âkıl ve mütedeyyin ve asîl ve afif bulunmalıdır.

- Edîb ve terbiyeli ve hüsn-i ahlâk sâhibi, sabîhu'l-vech ve makbûlü'ş-şekl olmalıdır.

- Endâmı hâl-i i'tidâlde olup kendisi sahîhu'l-bünye ve sâlimu'l-a'zâ olmalıdır.

- Esvâbı gâyet pâk ve tâhir ve râyihası tayyib ve kendisi her türlü nekâis ve me'âyîbden berî bulunmalıdır.

- İlm-i nahv ve lügate ve belâgat ve fesâhate ma'rifet ve ıttılâ'ı olmalıdır.

- Eş'ârın ciddiyât ü hezliyyâtını ve letâif u nevâdirini ezberlemiş olmalıdır.

- Sırası geldikce hikâyât-ı münâsibe ve muhâzarât-ı edebiyeye ve durûb-ı emsâl îrâdından hâlî olmamalıdır.

- Esrârdan olan şeyleri gâyet ketm u ihfâ üzere olup nemmâmlıktan uzak ve herkesle hüsn-i sohbet ü mu'âşeretde bulunmalıdır.

- Pâdişâhın hısâl ü hasâisine vâkıf ve havâss u mukarrebânına mükrim bulunmalıdır.

- Pâdişâh bir iktizâyâ mebnî yüzüne bakdığı anda musâhib huzûrdan kalkıp çıkmalı ve tekrâr duhûlünde izin vermedikce oturmamalıdır.

Pâdişâhın Yiyecek ve İçeceğiine Bakacak Kimse ya'nî Kilerçibaşı

- Mevsûkun-bih ve mü'temen; âkıl ve asîl ve pâdişâhı iclâlde ve rızâsını tahsilde olmalıdır.

- Ekl ü tenâvülü uygun olmayan ba'zı ta'âmı pâdişâha yedirmekte gâyet nâzikâne ve mâhirâne davranıp onun terkinde olacak muhassenâtı pâdişâha bildirmelidir.

- Bir kerre arz etmiş olduğu ta'âmı bir daha arz etmeyip onu vücûh-ı birr u hayra ve mahall-i münâsibeye sarf eylemelidir.

- Ne buhl ü imsâk, ne de tazyî' u isrâf derecelerinde sarfiyyât etmeyip akşam ve sabah yemekleri için matbahı evvelce mu'âyene ve yoklama etmelidir.

- Tuza ve sirkeye kadar her nev' ekl ü şûrb olunacak şeyleri sâ'at-be-sâ'at yoklamalıdır.

- Âlât ü edevât-ı tabhiyyeye dikkat ve i'tinâyı ziyâde etmelidir; zîrâ ta'âmın iyi pişmesi ve cevdet-i râyihâsı iştihâyı açar şeylerdir.

- Elvân u envâ'-ı et'imeyi ta'yîne ve onların tertîbine ve hangi ta'âm ne vakit yeneceğine dâir ma'lûmâtı olmalıdır ki her fasıl için lâik ve münâsib bulunan yemeği intihâb ve takdîm etsin.

- Memâlikden gelmekte olan me'kûlât ve meşrûbâtın dahi iyisini kötüsünü tanır olmalıdır.

- Sofra tertîbâtına ma'lûmâtı olup vaz'iyetine ve kablının nefâsetine dikkat etmelidir.

- Me'kûlât ü meşrûbâtdan pâdişâhın sevdiği şeyleri bilip onların tedârüküne ve güzelce olmasına dikkat ve i'tinâ eylemelidir. Ve kıs alâ hâze'l-bevâkî. [94]

[Hâtîme: Nevâdir, Vesâyâ, Hikâyât ve Durûb-ı Emsâl]

Kitâbımızın bu bahsine hâtîme olmak üzere hükemâ ve ehl-i fazlın kelâmılarından ba'zı şeyler zikredelim. Çünkü bu bâbda nevâdir ve vesâyânın ve hikâyât ve durûb-ı emsâlin nef'-i azîmi ve fevâid-i celîlesi vardır.

[Fitne]

İmdi o vesâyâ cümlesindedir ki:

Mülûk-i Fürsden biri kendilerinin hükemâ ve ukalâsından bulunan bir zâta, "Fitnen u fesâdâtı, ikâz ve ihyâ edenler ile mahv u imâte eyleyen sebebler ne makûle şeylerdir?" deyu tahrîren su'âl etmiş ve hakîm ona cevâb olarak şu hulâsayı yazmış idi:

Fitneyi ihyâ edici şeyler:

- Mütena'imlerin gafleti; ya'nî küberâ ve ağniyânın kendi nefislerinden başkasını tanımayıp fukarâ ve zu'afâyâ bakmamaları.
- Mahrûmların bîdârlığı: İyiliği hep kendi taraflarına hasr u tahsîsden nâşî kalblerde hâsıl olan hıkdılar.
- Havf ile kanâ'at hâsıl etmeyen tama'lar.
- İstihfâf ve adem-i mübâlâtdan tevellüd etmekte olan cür'et.
- Esbâb-ı fitnenin en mü'ekkedî kalblerde olan muzmerâtı lisânların ıtlâk u ifâdeye ictisârı.
- Ve ehl-i yesârın erbâb-ı fark u zarûretten ihtirâzıdır; ya'nî fukarâdan emvâl ü atâyânın imsâkından dolayı fukarâ ve ehl-i zarûret sıkılmasıyla ehl-i yesâr haklarında güft ü gû ve belki de üzerlerine gulüvv edebilmeleri havfında olmalarıdır.

Fitneyi teskîn ve imâte edici şeyler:

- Mağlûbun gâlibe huzû' ve inkıyâdı.
- Murâd ve maksûdun husûlü.
- Emel ve ümîdin inkıtâ'ı.
- Ürkmek ve dehşet hâlinin indifâ' ve zehâbı.
- Kulûb-ı a'dâda havf u heybetin temekkünü. [95]

[İnsânların Görüş, Meşreb ve Âdet Husûslarında Farklılıkları]

Kaldı ki nâsın re'y ve meşreb ve âdet husûslarında ihtilâf ve mugâyeretleri, maksad ve arzûca muhtelifu't-tibâ' olmalarına mebnî olup ahvâl-i nâsa dâir bizim şimdi beyân edeceğimiz hısâl ü me'ânînin kâffe-i aksâmında onların kimisi kavî ve kimisi za'îf, kimisi dahi o hısâl ve ahvâlin ba'zısında kavî ve ba'zısında za'îf bulunmuştur. Halkın bu bâbda münkasim oldukları aksâm ve me'ânî şunlardır:

[I.] Kısım-ı evvel: Dünyâya adem-i rağbeti tercîh edenler. Bunlar iki nev'dir:

- Nev'-i evvel: Fıkıh ve tefsîr ve hadîs gibi ulûm-ı dîniyyeye meyl ü ikbâl edip onlar ile meşgûl olanlardır.

- Nev'-ı sâni: Tecerrüd ve uzleti ve dağlarda seyr u seyâhati ihtiyâr edenlerdir.

[II.] Kısım-ı sâni: Âdâb ve kemâlât-ı dünyeviyyeyi tercîh edenler. Bunlar birkaç nev'dir:

- Birinci: Amel ve iştigâl etmeyerek kendilerinden ilmen işâ'e-i hayr ve haklarında senâ ve zikr-i cemîl olunmasını arzû eyleyenler.

- İkinci: Yalnız kitâb cem'î hevesinde olup onlarla iştigâl etmeyenler.

- Üçüncü: Tıb ve nücûm ve felsefe gibi ulûm-ı Rûm u Yunanı tercîh eyleyenler.

- Dördüncü: İlm-i siyer ve tedbîr-i memâlikce usûl ve âsâr-ı Fürsü tercîh edenler.

- Beşinci: İlm-i ensâb ve ilm-i vekâi' ve ahbârı tercîh eyleyenler.

- Altıncı: Şi'r ve nahv ve kitâbet gibi âdâb ve ulûm-ı Arabiyyeye meyl eyleyenler. [96]

[III.] Kısım-ı sâlis: Lezzât-ı bedeniyyeyi tercîh edenler. Kısım-ı sâlis de birkaç nev'dir:

[1.] Nev'-i evvel: Meyilleri me'kûlâta olup dâimâ iyi yemeği düşünür ve ta'âmın nefâsetine i'tinâ eder olanlardır. Bunlar birkaç kısımdır:

- Yağlı ballı olan yemekleri arzû edenler.

- Et'imenin öylesini istemeyip süt ve sebze tenâvül eyleyenler.

- Çamur ve çögen makûlelerin eklini tercih edenler gibi.

[2.] Nev'-i sâni: Meyillerin meşrûbât olup onun tertib ve tetimmâtına i'tinâ kılanlardır. Bunlar da birkaç kısımdır:

- Meşrubâtın tatlı nev'lerini isteyenler.

- Şîre nev'inden olan şeyleri sevenler.

- Mücerred akli ifsâd edici olan müskirâtı arzû eyleyenler gibi.

[3.] Nev'-i sâlis: Meyilleri mesmû'ât ü teganniyât olup saz ü söz envâ'ını sâir şeye tercih eyleyenlerdir. Bunlar iki kısımdır:

- Mücerred güzel sesi sevenler.

- Âlât-ı levh u tarabdan müstakil birini arzû edenler gibi.

[4.] Nev'-i râbi: Aksâ-yı emelleri mücâma'at olup onun için çalışıp çabalayanlardır. Bunların birtakım aksâmı vardır:

- Zenân ve onlarla mu'âşerete meyl edenler.

- Hûbânı zenâna tafdil ve tercih eyleyenler.

- Yalnız nazarla iktifâ edenler.

- Fâ'il olmayıp mef'ûl olmak isteyenler gibi.

[5.] Nev'-i hâmis: Birtakım umûr-ı kabîha irtikâbına alışmış olanlardır ki o ef'âl kendilerine âdet olmuştur. Bunlar iki kısımdır:

- Sakal yolmağı âdet edinenler.

- Tırnaklarını dişleriyle kesenler gibi.

[IV.] Kısım-ı râbi: Mâl ve câh ile mübâhâtı arzû edenler. Kısım-ı râbi' dahi birkaç nev'dir:

- Nev'-i evvel: Sâdik dostlar ile görüşüp ihvân ve esdikâ' peydâ etmeyi tercih edenlerdir.

- Nev'-i sâni: Cem'-i mâl edip onunla iftihâr eyleyenlerdir.

- Nev'-i sâlis: Başka şeye bakmayıp emlâk ve akârât peydâ etmek meylinde bulunanlardır.

- Nev'-i râbi: Âlât-ı cemîle ve edevât-ı müstahsene ittihazı kaydında olanlardır.

- Nev'-i hâmis: Pâdişâha takarrüb ve nezd-i pâdişâhîde uluvv-i menzilet istihsâli emelinde olanlardır. [97]

İşbu envâ'-i hamseyi hâvî olan kısım-ı râbî' sekiz kısma daha mümkasimdir ki ber-vech-i âtî beyân olunur:

- Bir kısmı, bi't-tab' hayr işleyenler. Bu, ahrâr sıfatıdır.
- Bir kısmı, muhsine şükr eyleyenler. Bu, senâkârlar sıfatıdır.
- Bir kısmı, ihsân ve iyiliği inkâr edenler. Bu, nânkörân sıfatıdır.
- Bir kısmı, iyiliğe kötülükle mukâbele eyleyenler. Bu, edânî ve soysuz ve evbâş kâridir.
- Bir kısmı, bi't-tab' iktisâb-ı şer edenler. Bunlar, semli hayye ve akreb gibi hayvânât-ı muzırradan ma'düddür.
- Bir kısmı, kötülüğe kötülükle mukâbele edenler. Bunlar, kîn ve hıkd ashâbı olanlardır.
- Bir kısmı, cevri u ezâyâ sabr edenler. Bu, ukalâ ve ehl-i tahammül kâridir.
- Bir kısmı, kendilerine kemlik dahi edilse iyilik eyleyenlerdir. Bu, sıfat-ı melekîyyetle muttasıf olan zevât-ı âliye hâlidir.

Kişinin Ef'âl ve Akvâli Dört Hâlden Hâlî Olamaz

- Hâlet-i ûlâ: İlmen câiz olup edeben câiz olmayandır. Sokaklarda bir şeyi yiyerek gezmek ve câddelere tebevül etmek gibi.
- Hâlet-i sâniye: Edeben câiz olup ilmen câiz olmayandır. Altun ve gümüş kaplarla ekl ü şürb etmek ve (erkeğe göre) libâs-ı harîr giymek ve altun yüzük takınmak gibi.
- Hâlet-i sâlise: İlmen ve edeben câiz bulunanlardır. İnsân müsafirîne hıdmet etmek ve ebeveynine iyilik ve muhsine hüsn-i mükâfât ve bezl-i mâl eyleyen gibi.
- Hâlet-i râbî'a: Ne ilmen ve ne edeben câiz olamayandır. Zinâ etmek ve sarhoş ve aç gözlü olmak ve yalan söylemek gibi. [98]

[İslâh-ı Ahlâka İ'tinâ]

İslâh-ı ahlâkı husûsuna i'tinâ ile ikmâl-i zât u sıfât eylemeye mahabbeti olan kimseye umûr-ı âtiyeye dahi ihtimâm etmek lâzımdır:

- Emvât ve cemâdâtdan mâ-bihi'l-imtiyâzı bulunan hayâtını ganîmet bilip zamânını başka şeye bakmayarak ancak umûr-ı mühimmeye sarf etmelidir.

- “Kişi ömründen güzerân eden bir sâ'ate birçok zamân tahassür etmelidir” deyu ukalâdan menkûl olan kelâmdan hazer edip izâ'e-i ömr etmemelidir.

- Dâimâ teyakkuz üzere olup ahlâkını yoklama etmeli ve zemâim-i âdâtını azaltmalıdır.

- Noksânî-i hâlden ihtirâz edip gâyet-i kemâle vusûle sa'y eylemelidir.

- Dâimâ vech-i kemâl âşığı olup mehâsin-i ahlâk ile lezzet-yâb olmalıdır.

- Tehzîb-i nefsi husûsuna i'tinâ edip hâiz olduğu fezâil ve ulûm-ı nâfi'ayı çok görmemelidir.

- En âlî mertebeyi küçük görüp onun gâyetine tâlib ve sâ'î olmalı ve himmeti merâtib-i kemâli bi-gâyetihâ ihâtaya masrûf bulunmalıdır.

- Bir ilmin gâyetinde kalmayıp belki basîret ve fazîleti artmak için onun dahi ilerisine göz dikmelidir.

- Nefsini evâmîr-i ilâhiyye vü nebeviyye ile ve onlardan sonra emr-i ulû'l-emr ile mu'âheze ve te'dîb eylemelidir.

- Bir mikdâr ulûm-ı lisâniyye tahsîliyle ifâdesini doğrultup ba'dehu belâgat u fesâhata ve ders u kitâbete i'tinâ etmelidir.

- Müştahiyâtı husûsuna bir kânûn ve tertîb ta'yîn edip i'tidâlden çıkmamalı ve isrâfdan ictinâb eylemelidir.

- Gadab ve şehvet kuvvetlerinin şiddetini kırmalı ve üzerlerinde dâimâ kuvve-i akliyyeyi istihdâm etmelidir.

- Nisâ ve sıbyan ve avâmm-ı nâs ve süfehâ ile ülfet ve ihtilâtdan ictinâb etmeli ve lâik olmayan sözlerden samt ü sükût üzere bulunmalıdır.

- Birisini diliyle taklîd etmekden ve hiffet edip elfâz-ı kabîha isti'mâl eylemekden ictinâb etmeli ve yemîni terk etmelidir.

- Külfetsiz ülfet ve izhâr-ı beşâset ve evvelce kendisi vermek üzere selâm u tahiyet edip eşrârdan uzak olmalı ve her işinde iktisâd ve i'tidâl üzere bulunmalıdır.

- Eğer insân bu minvâl üzere hareket ederse nefesine mâlik ve hüsn-i sîrete sâhib olmaya liyâkat peydâ etmiş olur.

Çün ki insân bunlara dikkat ve ri'âyet eder ve bu mesleke sülûk eyler ise,

- Sevgili ve

- makbûbü'l-kelim ve mer'ıyyü'l-hâtır olup

- büyükler kendisine tevkîr u ta'zîm ederler.

- Ve o kimse bu sûretle ef'âl-i merzûle ve gayr-ı makbûleyi bi'l-küllıyye atıp fi'il-i cemîl tedârüküne kendisinde kuvvet ve iktidâr peydâ etmiş ve

- hâl-i salâhı gâlib ve

- fezâil ü mehâsin ona âdet ve tabî'at olup artık o kimse mertebe-i ehl-i fezâile lâhık ve

- indallâh mükerrrem bulunmuş olur. [99]

[Hükemâdan Birinin Vasiyyetidir]

Kelimât-ı âtiye, hükemâdan birinin vasiyyetidir ki birtakım me'ânîyi mutazammındır:

- İtrını ya'nî hoş-bû olan şeyini güzelleşdir. Bunun ma'nâsı, ihsânını ve iyiliğini tevsî' ve tetmîm eyle demektir.

- Râyihanı iyileşdir. Bunun ma'nâsı, levs-i ma'siyetden pâk ol demektir.

- Tırnaklarını kes. Bunun ma'nâsı, lisânını me'âyibden keff u imsâk eyle demektir.

- Adımını kısalt. Bunun ma'nâsı, umûrda te'ennî ve ihtiyât üzere ol demektir.

- Urbanı temiz tut. Bunun ma'nâsı, ahlâkını güzelleşdir demektir.

- Düşmanını hakîr görme. Bunun ma'nâsı, hevâ yolunda olan az şeyi küçük görme demektir.

[Vezîrin Ezberlenecek Sözü]

Mülûkden biri vüzerâsına, “Bana birtakım sözler intihâb edip ayırmalısınız ki onları bir âkil âdem iştir ise sühûletle ezberlemelidir” deyu emr u tenbîh etmişdir. Kelimât-ı mezkûre dahi ber-vech-i âtî ta’dâd olunur:

- Tâb-âver-i tahammül olamayacağı şeyi bedenine tahmîl eyleme, ya’nî götüremeyeceğin yükün altına girme.
- Sana menfa’ati olmayan şeyi işleme.
- Nisâya her ne kadar güzel olsa da i’tinâ etme.
- Mâla her ne kadar çok olsa da güvenme.

[Zâtında Kabîh Şeyler]

Ba’zı ulemâ beyân edip demişdir ki: Sekiz haslet vardır ki zâtında kabîh şeylerdir. Eğer onlar zikredeceğimiz kimselerde bulunurlar ise daha kabîh olurlar:

- Killet-i tahammül. Mülûk ve ümerâda olur ise akbahdır.
- Sür’at-i mu’âheze. Pâdişâhlarda akbahdır.
- Azamet. Sefih ve kalîlü’l-akl olan kimselerde olur ise akbahdır.
- Bezl ü isrâf. Nisvânda olur ise akbahdır.
- Cehl. Eşrâf ve zâdegânda olur ise akbahdır.
- Buhl. Ağniyâda olur ise akbahdır.
- Çocukluk. Ukalâda olur ise akbahdır.
- Yalancılık. Hükemâda olur ise akbahdır. [100-101]¹⁰⁴

[Vesâyâ-yı Hükemâ ve Nesâih-i Ulemâ]

Şu zikredeceğimiz şeyler vesâyâ-yı hükemâ ve nesâih-i ulemâdandır:

- Hakîmin biri demişdir ki: “Sende tâm ve kâmil olmayan bir fazîlete âharını teşvîk lâzım değildir. Çünkü senin fi’ilin kelâmının ne mertebe makbûl olduğunu beyân eder.”

104 [“Vesâyâ-yı Hükemâ ve Nesâih-i Ulemâ” 101. sayfadan başlayarak 100. sayfada sona ermiştir. Bundan dolayı sayfa referansı metinle uyuşmamaktadır].

- Diğer bir hakîm demiştir ki: “Siz dünyâda başkası için cem‘ u tehyi’e etmiş olduğunuz şeylerle fahr u ferah etmemeli, belki kendi nefsiniz için tedârük edebilmiş olduğunuz şeylerle ferah-yâb olmalısınız.”

- Diğer bir hakîm: “Mümkün mertebe hiçbir münâza‘ada bulunma, çünkü onun ezâ ve belâsı cümlesinden olarak hiç olmaz ise îfâ-yı şehâdet etmek mükellefiyyetinden vâreste olamazsın.”

- Diğer: “Bir karındaşı bir karındaşa tutuşdurma. Olabilir ki onlar çabukca barışrlar da sen ettiğin ile kalırsın.”

- Diğer: “Munsif olduğun hâlde mağlûb olmanı, zâlim olduğun hâlde gâlib olmana tercih eyle.”

- Diğer: “Senden bir hayr u ihsâna mazhariyyete müstahik bulunan kimsenin su‘âl ü talebine muntazır olma, ya‘nî taleb u istid‘âsına hâcet bırakmayarak mükâfâtını i‘tâ eyle ki izdiyâd-ı lezzet ü makbûliyyeti mûcib olsun.”

- Diğer: “İşlemesi lâik olmayan şeyi arzû dahi etme. Bir da‘vâda hasmeynin ikisini de istima‘ etmedikce hükm eyleme.”

- Diğer: “İyilik eden kimse onu unutmalıdır. İyilik gören kimse ise zikr-i cemîli, lutf-dîdesi olduğu zâtın huzûrunda etmelidir.”

- Diğer: “İlim ve edeb ganîye zînet ve fakîre mûcib-i mestûriyyetdir. Edeble iştigâl eden kimsenin azdan az istifâdesi, hatâ ve abes ile iştigâle vakti olamamasıdır.”

- Diğer: “Hiçbir hayra muhâlefet etme. Seyyi‘ât ve kabâihden hiçbirini irtikâb eyleme. Zamân-ı râhat ma‘lûm olmadığı cihetle dâimâ tahammül ve ihtiyâta müsta‘id ol.”

- Diğer: “Sürûr-ı zâil eclinden, ya‘nî bâkî ve pâyidâr olmayan bir meserrete mebnî dünyevî ve uhrevî efdal ve elzem bulunan emri terk ü ihmâl etmekliğin lâik olamaz ki sürûr-ı sermedî ve ni‘am-i dâimîyi terk etmiş olursun.”

- Diğer: “Hikmete icâbet, ya‘nî muktezâ-yı akl u dânişe muvâfakat ve hükemâ ve ukalâyı istimâ‘ edip hükm-i dünyâyâ i‘tibâr etme. Vakitsiz bir iş yapma.”

- Diğer: “Herkesle mütevâzî‘âne mu‘âmele edip hiç kimseyi tevâzu‘u cihetiyle hakîr görme ve kimseye hiffet ve sefâhet etme.”

- Diğeri: “Betâletle ferahlanma. Baht tali’e güvenme. Fi’il-i hayr üzerine nedâmet etme. Her işinde adâleti iltizâm eyle.”

- Diğeri: “Nefsini istemediği şeye sevk ettiğinde nefsin sana mütâva‘at etmez ise sen dahi onun istediği tarafâ seni sevkinde ona mütâva‘at eyleme.”

- Diğeri: “Nefsini zeleden vikâye eyle. Rûfekâ arasında ve mecâlis içinde hatâ olunursa gülme. Gadabını imsâk eyle ki seni dâire-i aklından ihrâc etmesin.”

- Diğeri: “Emr-i kabîhi gerek tenhâda ve gerek âharın yanında irtikâb etmekden hazer etmeli ve en ziyâde kendi nefsinden hayâ eylemelisin.”

- Diğeri: “Gerek iyi ve gerek kötü bir söz işitdiğin vakit ondan gücenme. Eğer unutulur söz değil ise onu nefsine tehvîn u teshîl eyle.”

- Diğeri: “Kendini ma‘zûr gördüğün şeyde âharı levm eyleme. Bir işi işleyip de sonra onun fenâlığını anlar isen onu bir daha yapma.”

- Diğeri: “Meşveretde ihvândan, ya‘nî istişâre olunan âdemden ve keyifsizlikde etibbâdan ve şübhe husûsunda fukahâdan ruhsat ve kolaylık cihetini taleb edenler re‘ylerinde hatâ etmiş olurlar.” [102]

[Âfetler]

Âtîde mezkûr âfetlerden ihtirâz lâzımdır:

- Birincisi, âfet-i sultânî: Sû’-i sîret.
- İkincisi, âfet-i vüzerâ: Sû’-i niyyet.
- Üçüncüsü, âfet-i asâkir: Zâbitâna muhâlefet.
- Dördüncüsü, âfet-i ümerâ: Hurûc ani’t-tâ‘at.
- Beşincisi, âfet-i tebe‘a: Za‘f-ı idâre.
- Altıncısı, âfet-i ulemâ: Hubb-ı riyâset.
- Yedincisi, âfet-i kudât: Şiddet-i tama‘.
- Sekizincisi, âfet-i ehl-i adl: Killet-i takvâ.
- Dokuzuncusu, âfet-i mülk: Hâmil-i mülk ü devlet olanların tezâd ve tehâlûfü.
- Onuncusu, âfet-i adâlet: Vülât ve me‘mûrînin adem-i istikâmetleri.

- On birincisi, âfet-i re'y: Adem-i ihtiyât.
- On ikincisi, âfet-i kavî: Hasmı zebûn görmek.
- On üçüncüsü, âfet-i şeref: Sû'-i baht.
- On dördüncüsü, âfet-i es'âr: Noksânî-i tedbîr.
- On beşincisi, âfet-i mün'im: İmtinân.
- On altıncısı, âfet-i ehl-i vizir¹⁰⁵: Hakk'a sût'-i zan.

Aristo'nun İskender'e Olan Vasiyyeti

- Hengâm-ı necât ü selâmetde hâl-i helâki tezekkür eyle.
- Âfiyyetle mes'ûdu'l-hâl olduğunda nefsine ihtâr-ı mesâib eyle.
- Mutma'in-i emn u emân olduğunda havfı tahattur eyle.
- Vâsıl-ı müntehâ-yı emel olduğunda mevti tezekkür eyle.
- Nefsini sever isen ona hazz-ı isâ'et ü ma'siyetden bir şey bırakma.
- Ebnâ-yı sebîle rıfk ile mu'âmele eyle;
- Zir-i idârende o[la]nları hoş tut.

Behmen Nâm Melikin Oğluna Olan Vasiyyeti

- Kîn tutma ki düşman peydâ edersin.
- İhtikâra mahabbet etme ki kaht görürsün.
- Yakınından tezevvüc eyle ki sıla-i rahm ve sübût-ı nesebce medâr-ı a'zamdır.
- Dünyâyâ ihtimâm etme ki Allâh'ın takdîri ne ise o olur.
- Dünyâyı bir şey addetme ki senden evvel kimseye kalmamışdır.
- Dünyâyı büsbütün de terk etme ki âhirete ondan başka bir tarîk ile nâil olunmaz. [103]

105 [Nusret Paşa'nın notu: Ehl-i vizir u vebâl olanların Hakk te'âlanın afv u mağfiret buyurması hakkında şek ve sût'-i zan etmeleri kendi haklarında irtikâb ettikleri günâhdan büyük bir musibet demek olacaktır."].

[HÂTİME]

Bu kitâbda vâzihan beyân ve teşcîrini murâd etmiş olduğumuz husûsâtı îfâ ve hâtıme-i kitâb olmak üzere vesâyâ-yı hükemâ ve ulemâdan ba'zı şeyler zıkr u inbâ eylemiş olduğumuzdan artık bu mahalde söze hitâm verelim: Bu kitâbca maksûd bulunan şeyde eğerçi beni geçenler, ya'nî ahlâk ve siyâsiyyâta dâir benden evvel kitâb yapanlar ve her biri bir revîşde beyân-ı maksûd edenler olduysa da ben me'mûl ederim ki bu abd-i memlûkûn tertîbi daha nâfi' ve beyânı daha müfid olmuştur. Matlûb olan me'ânînin mebde ve me'hazı bunda hem kolaylıkla gösterilmiş ve hem te'kîd u tahkîm edilmiştir. Mebsûtu telhîs u tebyîn ve müteferriki cem' u telfik olunmuştur. Ashâb-ı kerem u şerefdan bu âcizin niyâzı, taksîrât-ı vâkı'asında özü mü makbûl ve zâhiren olan kusûruna bakılmayıp hatâsı hüsn-i niyyetine mahmûl olmaktadır. Zirâ ki ibzâl-i vüs' u makderet sebeb-i makbûlî-i ma'zeret ve i'tirâf-ı cürm u kabâhat mâni'-i itâb u mu'âhezret olagelmıştır.

*

Kâlehu mü'ellifühû el-allâmetü Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed bin Ebi'r-Rebî' teğammedallâhu te'âla bi-rahmetihî ve rıdvânihî ve gafera lehû ve li-mütercimihî ve li-men türjime li-eclihî a'nî el-müşire'l-efham ve'l-bahre'l-hidem mevlây Nusret Paşa enâlehullâhu fi'd-dâreyni mâ yeşâ'u ve livâlideyye küllin ve'l-müslimîne ecma'in ve sallallâhu alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihi ve alâ sâiri'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn ve'l-hamdulillâhi Rabbi'l-âlemîn.

*

Ketebuhu'l-fakîr ilâ âlâ'i Rabbihî'l-Ganiyyi'l-Muğni, es-Seyyid Hüseyin er-Recâi el-Edirnevî.

VESÂYÂ-YI MU‘ALLİM-İ EVVEL ARİSTATALİS-İ HAKÎM¹⁰⁶

Fâzıl Devvanî eydür, *Sırru'l-Esrâr* kitâbının mütercimi -ki Me'mûn-ı Halîfe'nin emriyle Yunanı'den Arabî'ye nakletmiş idi- sadr-ı tercümesinde şöyle der ki: Aristatalis-i Hakîm -ki İskender'in vezîri ve ta'lîm-i hikmetde üstâdı ve pîri idi- İskender feth-i ekâlîm için sefere nehdat eyledi, Aristatalis za'f-ı bünye ve istilâ-yı şeyhühet sebebi ile bile gidememiş, kalmışdı. İskender diyâr-ı Acem'e müstevlî olıcak, ebnâ-yı mülûk ve emir-zâdelerden ashâb-ı akl u firâset ve erbâb-ı necdet ü şecâ'at kimesneler çok idi, İskender endîşe eyledi ki bunları ibkâ ederse şâyed ki erkân-ı mülkü onlardan halel-pezîr ola ve eğer cümlesin ihlâk ederse fevz-i adâletden dûr ve zalâm-ı zulmde cây-gîr ola. Pes üstâdı Aristatalis-i Hakîm'e bir mektûb yazdı; metâvîsi şevk u tahannünle meşhûn ve mehâvîsi¹⁰⁷ iltimas-ı mülâkât ve istid'â-yı kudûme makrûn. Ve esnâ-yı mektûbda yazmış ki: “Vukû'-ı umûr ve sünûh-ı havâdis-i müşkilelere re'y-i işrâk-ârâ-yı hakîm-i kâmil olmayınca bir cânibe seyretmeye masîr mümkin değildir. Pes nazm-ı esbâb-ı mülâkâta inâyet buyurula.” Hakîm-i kâmil cevâbında yazdı ki: “Ferzend-i celîl, sultân-ı nebîl hazretine ma'lûm ola ki mülâzemet-i hîdmetden tehallûf, killet-i rağbet ve kesret-i melâlet dâ'iyyesinden değil, belki za'f-ı pîrî ve killet-i kuvvetdendir. Çün ictimâ semt-i imtinâ' üzerinedir, bir risâle-i destûr beyân edem ki cüz'iyât-ı umûrda onunla âmil ve benim nasîhatımdan müstağnî olasız. Ammâ ekâbir-i Acem ve emâsil-i Îrân husûsunda buyurduğunuz, eğer onları cümle ihlâk u katle kâdir isen, âb u havâ-yı Îrân-zemîni tağyîr etmeye hod kâdir değilsin, pes bunların emsâli yine zâhir olsa gerek. Pes cehd eyle ki bunları ihsânla bende edesin, belki ihsânı öyle eyle ki kadîmî bendelerinden ribka-i ubûdiyyetine rakabeleri dahi efkende ola.”

106 [Nusret Paşa metni *Ablâk-ı Alâ'î*'den almıştır. Ancak kullandığı nüshadan kaynaklanan küçük bazı farklılıklar vardır. Krş. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik Yay., 2007, s. 535-538].

107 [Metinde, “mehâzîsi”].

Nazm:

بندهٔ حلقه بکوش ار نوازی برود
لطف کن لطف که بیکانه شود حلقه بکوش¹⁰⁸

Nesr:

Bundan sonra dedi ki: Pâdişâhlar dört kısımdır. Birisi oldur ki kendüye ve gayra [2] sehî ola. İkincisi oldur ki kendüye sehî ve ra'ıyyete bahîl ola. Üçüncüsü oldur ki kendüye bahîl ve ra'ıyyete sehî ola. Dördüncü oldur ki hem kendüye hem ra'ıyyete bahîl ola. Kısım-ı evvel ittifâkla makbûl ü mahmûd; ve kısım-ı sâlis ve râbi' ittifâken mezmûm u merdûddur. Kısım-ı sâni muhtelefün-fihritir; hükemâ-yı Hind katında mahmûd ve hükemâ-yı Fûrs katında mezmûmdur. Sehâvet müstahik olan muhtâca kadr-i hâcetini îsâl edesin ve bu mertebeden tecâvüz edicek ifrâta mâil ve hadd-i i'tidâlden zâyil olur. Ve her pâdişâh ki dâire-i kudretinden ziyâde bahşîş eyleye, elbette sebab-i fesâd-ı mülk olur.

Ey İskender! Sana nice def'a deyip dururın ki sehâ ve kerem ve bekâ-yı mülkde asıl, kimesnenin mâlına tama' etmemekdir. Ve cümle mürüvvet ü sehâ oldur ki zulm ü sitemi câiz görmeyesin ve halkın uyûb-ı hafıyyesinden teftîş etmeyesin. Zîrâ, *mısra*:

”محتسب را درون خانه چه کار“¹⁰⁹

Ve fazl ü ihsânın temâmı oldur ki evlere ri'âyet edip halka küşâde-rû olasın ve halkın selâmın alıp tahıyyetlerinin cevâbın veresin. Ve câhillerin hatâsın afv edesin.

Ey İskender! Akıl medâr-ı tedbîrât ve âyîne-i kemâl u nekâyısdır. Ve cümle fezâilin aslı mahabbet-i nâm-ı nîkdir. Ve saltanatdan maksûd istîfâ-yı lezzât ve tahsîl-i şehvât degıldir, belki bekâ-yı nâm-ı nîk ve hulûd-i zıkr-i cemıldir. Her pâdişâh ki dîni kendi hevâsına tâbî kıla ve nâmûs-ı ilâhîyi tahfîf ve ihânet eyleye, elbette sâhib-i nâmûs onu helâk eder.

108 “Kulağı küpeli bendelerine hoş davran, yoksa giderler. Lutufta bulun; zira lutuf/iyilik bigâneyi sana bende eder.”

109 “Muhtesibin evin içinde ne işi var!”

Ey İskender! Pâdişâh gerekdir ki bülehd-himmet ve sâhib-re'y ve fesâhat-zebân ve intişâr-ı sîtle cihân-ârâ ola. Ve sözü az söyleye ve erâzil ile mu'âşeret eylemeye. Ve çün sarâyından çıka, saltanata lâik zîneti isti'mâl ede, şöyle ki gayrlerden mümtâz ola. Ve bilâd-ı ba'ideden gelen tüccâra ri'âyet ve ihsân eyleye ki hüsn-i sît ve zikr-i cemîli etrâf-ı memlekete münteşir ola. Ve tüccâr ve züvvâr her cânibden vilâyetine âzim olup memleketi ma'mûr ola. Ve onlara cüz'î müsâmaha etmekle küllî nâm hâsıl olur. Ve pâdişâh dıhk u hande çok eylemeye ki hem zevâl-i vakâr u haşmete sebep olup ve hem pîrlik tez gelip harâret-i garîzî azalmağa sebep olur.

Ey İskender! Şehvet emrine harîs olma ki onda kuvvet [3] ve galebe hıznîrın hâssasıdır. Ve ne fahr ola ol nesnede ki hayvânât-ı hasîse onda müşârik, belki gâlib ve râcih ola ve ifrâtı muz'if-ı beden ve mûcib-i noksân-ı ömr ve mûris-i tahalluk-ı hulk-ı nisâ ola. Ve zu'afâ ve mesâkîn ahvâlinden gâfil olma. Ve onların tefakkud-ı umûrunu vâcib bil ki mûcib-i rızâ-yı Hâlik ve muktezî-i celb-i kulûb-ı halâikdir. Gallât u hubûbu vakt-i rehâda zahîre kıl ki vakt-i galâda fukarâ ve muhtâclara meded ola. Şöyle ol ki ehl-i fesâd senden hâif ve ehl-i salâh emîn olalar.

Ey İskender! Sana niçe kez dedim ve yine derim ki kan dökmekte dilîr olma ki hayvânât ihlâki Hâlikına mahsûsdur ve hakîkatü'l-hâl Allâmü'l-guyûbdan gayrıya ma'lûm değildir. Pes yahtemil ki töhmet olunan şahıs berî ola yâ özr-i sahîhi var ola, sen onun katline ikdâm etmiş olasın. Bundan sa'b ne cerîme olur! Ve Hermes-i Ekber'den bana vâsıl oldu ki çün bir mahlûk bir mahlûkun katline sebep ola, melâike-i âsumân Hazret-i Bârî'ye zârî ederler ki "Yâ Rabb, fülân kulun bir kulun dahi imâte etmekte sana teşbîh eyledi!" Eğer ol katil kısâs için ölmüş ise Hakk celle ve alâ buyurur ki "Onu kısâs için ihlâk eyledim." Eğer zulm ile katl olunduysa buyurur ki "İzzetim ve celâlim hakkı için ben onun kanın mübâh ettim." Pes melâike tesbîh ü istiğfâra başlayıp ol kâtile beddua ederler, tâ kısâs olunca. Ve ona gâyet nâfi' ve ahsen oldur ki kısâs ola. Eğer kendisi ölürse Hakk celle ve alânın gadabına nişân ve delîldir ki âhiretde azâb-ı medîd ve ikâb-ı şedîde girifdâr olsa gerek.

Nakz-i ahd ve aslâ diline yemîn getirme, getirirsen ondan dönüp hânîs olma ki nice Yunan pâdişâhlarının yemîn-i kizb ve nakz-i ahd etmekle mülkleri fesâda vardı. Bir nesne ki fevt oldu, ona te'essüf edici olma ki nâkıslar âdetidir. Ve ehl-i memleketine tahsîl-i ulûm u ma'ârif ile emr eyle. Ve bir kimesne ki bir ilimde fâik olmuş ola, onu terbiyet ü ri'âyetine mahsûs eyle ki kulûbda mahabbetin mütemekkin olup mülküne revnak u senâ ve zikr-i cemîlin etrâfda münteşir ola. Ve Yunanîlerin mülk ü saltanatı bununla sâbit ü râsih olmuştur ki ehl-i memlekete tahsîl-i ulûm ile emr ederler idi. Hattâ ebkâr ve püser, babaları yanında ferâiz ve adâb u nevâmîs ve cümel-i usûl-i tıbb u nücûm ta'allüm ederler idi.

Mu'temedin olmadığı kimesnenin elinden nesne yeme ve kendini muhâfazadan gâfil olma. Ve ol kıssayı [4] unutma ki pâdişâh-ı Hind bir câriyeyi hâlet-i sığârından zehr ile perveriş edip ef'î tabî'atda ettikten sonra sana hediye gönderdi. Ve garazı seni ihlâk idi, ben ferâsetle muttalî' olup sana tenbîh eyledim.

Ey İskender! Bir delîl ile hükm eyleme ve edille-i müte'âriz olıcak tercîh edip akvâsıyla hükm eyle.

Ey İskender! Adl, sıfât-ı ilâhîden bir sıfatdır. Ve âsumân u zemîn adl ile kâim ve dâimdir. Ve enbiyâ adl ile meb'ûs olmuşlardır. Ve adl sûret-i akldır. Ve adl ile mâlik-i kulûb u rikâb olmak olur. Ehl-i Hind derler ki adl-i sultân, hısb-ı zamândan yeğdir ve sultân-ı âdil matar ve ibilden enfâ'dır. Bir hacir üzerine Süryânî hattla yazmışlar ki "Mülkle adl iki birâderlerdir ki birbirinden müstağnî değillerdir."

Ba'dehu demiş ki: Esbâb-ı nizâm-ı âlemin biri birine irtibâtını bir dâirede vaz' eyledim ki ol eşyanın tevâlî ve teşâbükü mahsûs ve müşâhed ola. Ve bu kitâbın zübdesi ve metâlibinin hulâsası bu dâiredir. Eğer bu dâireden gayrı nesne göndermesem kâfi ve vâfi idi. Vallâhu Te'âla a'lemu ve ahkemu.

Dâire-i Adliyye

Cihân bir bağıdır dîvârı devlet
Devletin nâzımı şerî'atdır
Şerî'ata olamaz hîç hâris illâ mülk
Mülk zabt eyleyemez illâ leşker
Leşkeri cem' edemez illâ mâl
Mâlî kesb eyleyen ra'ıyyetdir
Ra'ıyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme adl
Adldir mûcib-i salâh-ı cihân [5]

[NUSRET PAŞA'NIN]
EL-VESÂYÂ'N-NUSRETİYYE
FÎ TA'RÎFİ VEZÂ'İFÎ'L-ME'MÛRİYYE
[ADLI VASİYETNÂMESİ/NASİHATNÂMESİ]

Şimdiye kadar cümlenin ma'lûmu olabileceği vechile avâtıf-ı aliyye-i şehinşâhî ve avârif-i hazret-i hilâfet-penâhîden Trabzon vilâyeti uhde-i âcizâneme inâyet ü ihsân-ı hümayûn buyurularak geçen hafta makarr-ı vilâyete muvâsalat ve mütevekkilen-alallâhu te'âla ifâ-yı umûr-ı me'mûre-i senâverîye mübâderet kılınmış olduğundan i'lân-ı me'mûriyyetle berâber cümle me'mûrîn-i vilâyetin yek-cihet ve müttehidü'l-efkâr bulunarak her birerleri bulunduğu me'mûriyyetin derecesine göre vedî'a-i hazret-i velî-nî'met-i bî-minnet olan ibadullâh hakkında vezâif-i übüvvet-kârîyi edâ eylemek tarîk-i necâtını irâe eder ve cihet-i vahdet-i idâre-i vilâyeti anlayıp ona göre emniyyet-kârâne ve sâdikâne râh-ı rastîde meşy u harekete vesîle olur mutâla'asıyla ba'zı vesâyâ ve nesâyihın ifâde ve teblîğine müsâberet olunmuştur.

Çünkü mevâdd-ı âtiye, me'mûrîn-i hükûmâtın esâs-ı vezâifini ta'yîn eder me'ânî-i hikemiyyenin hulâsası demek olacağından ashâb-ı hall ü akd-i umûr-ı ibâd için derece-i ûlâda farîza-i mukaddeseden olduğu cihetle sâir vakitlerde görüp işitdikleri gibi vesâyâ-yı âdiyye kabîlinden add eylememeleri husûsunu hâlisâne ihtâr eylerim.

Zîrâ hükûmet kelimesinin aslı bilinmedikce onu hâiz olan zât âriyyet elbise giymiş gibi yalnız o elbisenin bir günlük letâfetiyle müftehir ve mübtehic olup hakk-ı libâsı edâ etmek tasavvurunda bile bulunamayacağından evvelemerde bir âdem bâr-ı girân-ı hıdemât-ı hükûmeti dûş-ı ta'ahhüd ü himmetine tahmîl eylediği takdîrce onun hakikat-i mâ-vudî'a-lehini bilip ona göre mutabassırâne ifâ-yı vezâif-i me'mûriyyet eylemeye himmet ve gayret etmelidir.

Şöyle ki: Hükûmet hikmetden ve hikmet ise hükemâ vü ulemâ-yı İslâmiyyenin ta'rîfât-ı hikmet-i amelîyyede¹¹⁰ beyân buyurdıkları

110 [Metinde, "ilmiyyede"].

vechile her şeyin vasatı i'tibâr olunan mahalden ya'nî lisân-ı şerî'at ü siyâsetde [6] adâlet denilen şeyden ma'nen müştâk olup bunun fi'liyyâtından tevellüd eden kulûb-ı nâsın ittihâd u ittifâkı ve bu ittifâk muhâfaza-i cem'îyyeti ve cem'îyyet dahi tedârükât-ı levâzım-ı medenîyyeti müstelzim olarak husûl-i levâzım-ı medenîyyet ise bâdî-i hüsn-i idâre-i cem'îyyet ve hüsn-i idâre-i cem'îyyet dahi medâr-ı kuvvet-i millet ü devlet ve miknet-i millet ü devlet dahi mûcib-i inkitâ'-ı hırs u tama'-ı a'dâ-yı bed-sîret olmak âdât-ı halkiyye ve esrâr-ı silsile-i umûr-ı siyâsiyyeden bulunmuş olduğu delâil-i akliyye vü nakliyye ile müdellel ve müberhen ve bunca mütevâlidât-ı müteselsile-i âlem-i me'âşın birincisi hikmet idüğü emr-i ebyen olduğundan ve hikmetin ise en başı bâdî-i îcâd-ı âlem habîb-i ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz hazretlerinin işbu ¹¹¹“رأس الحكمت مخافت الله” hadîs-i sıdk-tahdîsleri nâtik olduğu üzere her hâlükârda ve cemî'-i etvârda Hâlik-ı lem-yezelden havf u haşyeti derûndan çıkarmamak vâcibe-i makâm-ı insânîyyet ve bu hâlin kalbde devâmı dahi bizim ve sizin gibi ebnâ-yı cinsinin îfâ-yı hıdmetine me'mûr ve ¹¹²“سيد القوم خادمهم” iktizâ-yı celîlince edâ-yı vazîfe-i übüvvet-kârîye mecbûr olanların elbette ¹¹³“التعظيم لامرالله و الشفقت على خلق الله” sırrına mazhariyyet ve muvaffakiyyetlerini istilzâm edeceği mevâ'id-i celîle-i samadâniyyeden olduğu vâsıl-ı derece-i bedâhet idüğünden işte evveleminde min-tarafillâh mütehallık oldukları İslâmiyyet ve istikâmetlerine yakışacak vechile “havf minallâh” ve taraf-ı müstecma'u'ş-şeref-i hazret-i hilâfet-penâhîden idâre ve muhâfazası bize ve size emânet ve tevdî' buyurulmuş olan ibâdullâh hakkında “eş-şefekatü alâ-halkillâh”ı her an ü zamân pîş-i te'emmül ve mutâla'ada bulundurmaları dünyâ ve âhîret müstevcib-i feyz u selâmet ve mûcib-i terakkî-i menzilet ü rif'at olacağında kat'an şübhe olmadığı âşikâr olup işte size ve cümle me'mûrîne birinci derecede nasîhat ve tenbîhim, hakîkat-ı mükâfât yed-i kudret-i samadâniyyesinde olan Zât-ı eccl ü

111 “Hikmetin başı Allâh korkusudur.” Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, II, 201.

112 “Bir kavmin re'îsi, onun hizmetkârıdır.” Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, X, 582.

113 “et-Ta'zîm li-emrillâh ve'ş-şefekatü alâ-halkillâh” (Allah'ın emrini ta'zîm eylemek ve mahlukâta şefkat göstermek); Acluni, *Kesfü'l-Hafâ*, II, 11, hadisten nâkis iktibas.

a'lâyı hâtırınızdan çıkarmayıp ¹¹⁴﴿أَطِيعُوا اللَّهَ﴾ emr-i vâcibü'l-ittibâ'ına imtisâlen evâmîr-i ilâhiyyeye ittibâ'-ı tâm [7] ya'nî icrâ-yı adâlet ve îfâ-yı ibâdet ve i'tâ-yı hukûk-ı karâbete mübâderet ve fuhşîyyât ü münkerât ve bağy u gavâyetden ittikâ ve mücânebet ile ulü'l-emrimiz olan şevketlü kudretlü halîfe-i zamân Sultân ibn Sultân es-Sultân Abdülazîz Han efendimiz hazretlerinin huzûr-ı âlî-i hilâfet-penâhîlerinde hıdmet edercesine îfâ-yı vezâif-i me'mûriyyetinize devâm ve mevâdd-ı sitte-i mezkûrede alâ-vech-i mütâba'at-ı sahîha edâ-yı hukûk-ı ubûdiyyet ü sadâkate kıyâm eylesiniz.

Çünkü sadâkatin ma'nâ-yı hakîkîsi bir âdem efendisinin huzûrunda ne tavr u hâlde hıdmet eder ise gıyâbında dahi ol derecede hıdmet etmeye mevzû' ve mahmûldür. Yoksa gıyâbında rehâvet ve icrâ-yı vezâif-i me'mûriyyetde betâ'et eden olur ise ona kâzib ve riyâkâr nazarıyla bakılacağı gibi o misillüler dünyâ ve âhiretde taht-ı mes'ûliyyetde bulunacaktır. Binâen'aleyh dâimâ makâm-ı mahâfetullâhda bulunmak izâle-i ağrâz-ı beşerîyyeyi müstelzim ve ol dahi ta'zîm li-emrillâhı ve ta'zîm li-emrillâh dahi şefekat alâ-halkillâhı muktezî olması hikmet ve hilkat-ı esrâr-ı hilâfet-i insâniyyeden bulunmuş olduğuna binâen mahâfetullâha devâm ve havâyic-i ibâdullâhın itmâmına ihtimâm eylesiniz.

Ve bir de kabz u bast, hâl-i beşerîyyet iktizâsından olmasıyla esnâ-yı hükûmetde bu hâllerin vukû'u li-vechillâh olmak lâzımdır. Meselâ bir peder evlâdına darıldığında evlâdı şefkat-i pederâneyi bildiğinden kat'an münfa'îl olmadığı gibi zâtınız misillü me'mûr dahi umûm ahâlînin pederliği hâlini giydiği sûretde farazâ birisine hasbe'l-maslaha izhâr-ı rûy-i kabz u bürûdet göstermiş olsanız hıdemât ü menâfi'-i zâtîyyeniz için olmayıp li-eclî'l-ıslâh olacağından ve burasını irâe-i rûy-i fi'iliyyât-ı müşfikâne ile az vakitde ahâlî derk ü iz'ân edeceğinden o hâlde vâlid ve veled mu'âmele-i lutfiyyesinin lâ-mahâle cilveger-i meydân-ı zuhûr ve cümlesinin husûl-i temâmî-i hoşnûdî [i]le berâber

114 "Ey o bütün iman edenler! *Allâha itaat edin*, Peygambere de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de, sonra bir şeyde nizaa düştünüz mü hemen onu Allaha ve Resulüne arz ediniz; Allaha ve âhîret gününe gerçekten inanır müminlerseniz. O hem hayırlı hem de netice itibarile daha güzeldir." Nisâ, 4/59. âyetten nâkis iktibas.

mûcib-i sürûr olacağı mücerrebât-ı umûr-ı siyâsiyyeden bulunmuş olmağla onun için [8] bu bâbda hiçbir vakit hadd-i i'tidâli tecâvüz etmeyerek ve kesret-i mesâlih'in tehâcümüne gücenmeyerek kemâl-i safvet-i kalble îfâ-yı vezâif etmelidir. Zîrâ burasını hakîkaten bilmek vâcibdir ki bize ve size âmir-i mutlak, ahâlî-i mevdû'anın arz eylediği mesâlih'in kendisidir. Bu hâlde bir me'mûr, âmirin emrine gücenmek ve esnâ-yı icrâ-yı umûrda izhâr-ı keselân u betâ'et eylemek ne kadar çirkin ise mesâlih-i ma'rûzayı vakt ü zamânıyla çıkarmayıp ibâdullâhî kapılarda sürüklendirmek ondan ziyâde eşna' u akbah olduğunu yakînen bilmelidir.

Çünkü vedî'a-i pâdişâhî olan ahâlî dört kısımdır. Birisi sınıf-ı âlî-i askerî, ikincisi kısım-ı celîl-i ehl-i ulûm, üçüncüsü nev'-i makbûl-i ashâb-ı san'at u ticâret, dördüncüsü mazhar-ı esrâr-ı¹¹⁵ "وزارعا" olan erbâb-ı zirâ'at u felâhatdır. Bunlardan herhangisinin bir maslahatı hükûmete düşer ise imkân müsâ'id olduğu mertebede tesrî'i farîzadan bulunmuşdur. Eğer sınıf-ı askerîden ise ona bir dakikasını gâib ettirmek mesâlih-i askerîyeye büyük zarar olduğu gibi ehl-i ulûmun dahi ta'lîm ve ta'allümden geri kalmasını ve sebep-i hayât-ı ehl-i memleket olan ma'ârifin teahhurunu müstelzim olacaktır. Ve eğer ashâb-ı san'at u ticâretten ise bunlara vakit gâib ettirmek menâfi'-i zâtîyeleri zâyî' ettirilmiş olacağından başka bunlar vücûd-ı insânda cereyân eden dem gibi mübâdelât-ı mahsûlât-ı ekâlîme hıdmet eder ve herkesin havâyicini tedârük ve ihzâr eyler bir tâife-i memdûha olduklarından ızrârları menâfi'-i umûmiyyeye şâmil olacaktır. Ve eğer erbâb-ı zirâ'atden bulunmuş olur ise bunların teahhurât-ı mesâlihinden tevellüd edecek zarar u ziyân yalnız ahâlî-i kurâyâ münhasır olmayıp umûm memâlike ve bâ-husûs devletin hazîne-i celîlesine küllî îrâs-ı mazarrat edeceğinden artık bu bâbda ednâ mertebe rehâvet ve betâ'et ve bu tâife-i aliyeye übüvvet ve şefkatden başka mu'âmele sûrî ve ma'nevî câlib-i mes'ûliyyet olacağı her nev' delâil ile müsbet bulunduğu vâreste-i kayd-ı îzâh u tavzîh bulunmuşdur.

115 "Zirâ'atle meşgûl olunuz." Mânayı teyid eden bir hadis için bkz. İbn Mace, "Ruhun", 7.

Sâniyen, saltanat-ı seniyyece ziyâdesiyle matlûb ve mültezem olan [9] mevâddın en başlıcaları şerî'at ve kavânîn ve nizâmât-ı mevzû'aya tatbîk-i mu'âmele ve hukûk-ı ahâlî ve hükûmetin mihver-i lâikında cereyânıyla râhat ü servet-i umûmiyye esbâbının istihşâli.

Sâlisen, ber-mûceb-i kavânîn-i mukaddese-i ¹¹⁶﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ fermân-ı celîline tevfiik-i efkâr u hareket ve bu yolda a'zâ-yı mecâlis ile meşveret ve mu'dilât-ı umûrda merkez-i vilâyetle muhâbereye müsâra'at eylemeleri.

Râbi'an, mesâlih-i mühimme-i devlet ü memleketin bir kısm-ı a'zamı ve idâre-i çarh-ı saltanat ü şevketin kuvve-i muharrikesinin esâs ve temeli makâmında olan umûr-ı mühimmenin en başlıcası ve me'mûrîn-i devletin sahîlhan sadâkat ve istikâmetinin birincisi olan emvâl-i hazâin-i devletin vakt ü zamânıyla müesses olan nizâmâtı dâiresinde yerli yerinden bi't-tahsil bakâyâ bırakılmaması ve hesâbât-ı müvâzenesinin nizâmı vechile hüsn-i îfâsı hakîkaten mûcib-i memnûniyyet ve aksi hâli Hudâ-nâ-kerde müstelzim-i mes'ûliyyet olacağından ve bunun ise asl ü esâsı mâl sandıklarından bed' ü mübâşeret edilmek tarîkiyle olacağından ve orası bir kerre usûl-i mevzû'a ve matlûbe-i kaviyyesine vaz' u idhâl edildiği hâlde teferru'âtı âsân yoluna konulacağından binâberîn evvelâ mâl sandıklarının mevcûdu hemân ta'dâd olunup cins ve mikdârı tefrik u ta'yîn olunarak yevmiyye defterine yazıldıktan sonra beher gün defterdâr ve muhâsebeci ve sandık emîni ve yevmiyye kâtibi yevmiyye defterleri karşılaştırarak yek-diğerinin defteri temhîr edilip müştereken memhûr rûznâmçesini nizâm-nâme-i mahsûsunda ta'rîf olduğu vechile beher akşam cânib-i vilâyet ve mutasarrıfı ve kaymakâmîye i'tâ edilmesi ve beher ay başlarında bi'l-mukâbele ve'l-müvâzene sandık hesâbının görülüp meclis-i idâreye tasdik ettirilmesi husûsuna dikkat ve nezârete nasb-ı nefsi ihtimâm etmek.

116 “Deme ki mahza Allahdan bir rahmet iledir ki sen onlara yumuşak bulundun, eğer katı yürekli bir nobran olsa idin elbette etrafından dağılmış gitmişlerdi, o hâlde kusurlarını afvet de günahlarına istiğfar ediver ve *emirde re'ylarini al*, sonra da azmettin mi artık Allaha mütevekkil ol, çünkü Allah mütevekkil olanları sever.” Âl-i İmrân: 3/159. âyetten nâkis iktibas.

Hâmisin, lâzımü'l-inhâ olan mevâddın merbûtu bulunan merkeze iş'âr ve inhâsına be-gâyet sür'at ve usûl-i emr-i inzibâtıyyeye ve mürûr nizâmının temâmî-i cereyânına ve postaların vakt ü zamânıyla imrârına gayret edilmek esâs-ı vezâif-i me'mûriyyetden bulunmasıyla ona göre işbu vezâifin [10] noksânsızca icrâsına.

Sâdisin, azl ü nasb zamânında müddet-i me'mûrîn devr-i muhasebelerini usûl ve kâ'ide-i mer'ıyyesine tevfiķan garazsız ve pürüzsüzce bi'r-rü'ye üç nüsha olarak yapılması ve lâzım gelen zîri mazbatalı devr-i muhâsebe defterlerinin hüsn-i tanzîmine bezl-i dikkat ü himmet olunması.

Sâbi'an, nâib ve müftî ve a'zâ-yı mecâlis ve sâir erkân ve mu'teberân-ı memleketin yek-sâk-ı ittifâk olmalarıyla berâber matlûb u mültezem-i pâdişâhî olan tezyîd-i vâridât-ı devlet ve terakkî-i ma'mûriyyet-i mülk ü millet ve istihsâl-i râhat ü âsâyış-i ahâli-i memlekete bezl-i cell-i himmet eylemeleri vesâyâ-yı übüvvet-kârîsiyle hatm-i kelâm eylerim. Herhâlde Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak ber-vech-i dil-hâh-ı âlî-i hazret-i hilâfet-penâhî vatan ve devletimizin hüsn-i hıdmetine cümlemizi muvaffak eyleye. Âmîn.

12 Safer sene 1292 [20 Mart 1875].

Vâlî-i Vilâyet-i Trabzon
Nusret

Tubi'a, fi 11 Cumâde'l-âhire sene 1296 [2 Haziran 1879].

MIKYÂSÜ'L-AHLÂK

Babanzâde Mustafa Zihni Paşa

İFÂDE-İ MERÂM

Asr-ı âlî-i hazret-i hilâfet-penâhî memâlik-i mahrûse-i şâhâneyi her cihetce a'sâr-ı sâlifeye mağbût eden esbâba bi-hakkın zarf-ı zamândır.

Zamân-ı kalîl içinde terakkiyât-ı mâddiyye vü ma'neviyyemiz o kadar çokdur ki mü'ellifin ve muharrirîn-i Osmâniyyemiz te'lîflerini yalnız bu esbâba ve bu esbâbın netâyic-i mühimme ve nâfi'asını ta'dâda hasretseler yine hakkıyla ifâ-yı vazîfe edemezler.

Terakkiyât-ı medeniyyenin envâ'-ı muhtelifesinden tensîk ve tanzîm-i umûr-ı idâreye müte'allik cihât-ı mütenevvi'adan mâddî, ma'nevî vücûd-pezîr olan âsâr-ı mühimme vü azîme, "kutehbîn" ve hattâ "bedbîn" olanların bile nazarına çarpmamak gayr-ı kâbildir.

Şu'abât-ı idâre-i devletin hangisine bakılsa, bilâd-ı mahrûse-i şâhânenin hangi köşesine medd-i nazar-ı dikkat olursa sür'atde berk-ı hâtife müşâbih intizâmdan bir eser-i mühim, bir hareket-i terakkî vü tekaddüm mutlaka nâzırın gözlerini [4] kamaşdırır, tedkîk eden kulûb-ı esdikâ'yı leb-rîz-i meserret eyler. Ne hâcet? Daha gün bütün cihân-ı medeniyyeti veleh ü hayrete dûçâr eden Yunan Muhârebesi'ndeki muzafferiyât-ı Osmâniyyemiz terakkiyât-ı Osmâniyyemizin yalnız idâre-i askeriyeye ta'alluk eden bir intizâm-ı fevkal'âdesini âleme gösterdi. Osmânlıların mefharetine, şükrânına en ziyâde şâyeste olan hâl, şu'abât-ı idârenin hangi ciheti mevki'-i tedkîk u imtihâna konulsa kâffe-i terakkiyyâtın yalnız o idâreye, o cihete münhasır olduğu zannına hîdmet etmesidir.

Bir kavmin, bir milletin bir zamânda terakkîsi, tekaddümü Mübdi'u'l-mevcûdât'ın irâde-i subhâniyyesine iktirân ederse o kavmin, o milletin o terakkiyyâtına esbâb-ı mukteziyyede tehiyye edeceği şübhesizdir. ¹¹⁷“إِذَا ارَادَ اللهُ شَيْئًا هَيَّا سَبَابَهُ”

117 “Allah bir şeyi murâd edince sebeplerini de hazırlar.”

Hazret-i Müsebbibü'l-esbâb, terakkiyyât-ı Osmâniyyemize de halîfe-i bî-müdüni es-Sultân ibnü's-Sultân es-Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sâni efendimiz hazretlerini sebep-i münferid yaratmışlar ve irâde-i ilâhiyyeleriyle makâm-ı mukaddes-i hilâfete is'âd ve iclâs buyurmuşlardır.

Cülûs-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn-ı cenâb-ı hilâfet-penâhilerinden beri sâha-ârâ-yı husûl olan terakkiyyât-ı müstevcibü'l-mübâhât hep o halîfe-i mu'azzam-ı dekâyık-şinâsın me'ser-i lutf u keremidir. Hep o uluvv-i himmetin eseridir. Kâmilen o şehriyâr-ı mehâsin-âsârın netîce-i fikr u amelidir. Cümleten o tâcdâr-ı merâhim[5]-şi'ârın mahsûl-i inayât-ı bî-gâyâtıdır. Bir lahza nazar-ı kimyâ-eser-i şâhânelerine tesâdüf bahtiyârlığında bulunan her bende-i hakîr, her ferd-i fakîr, her şey'-i yesîr derhâl evc-i bâlâterîn-i ulviyyete, burc-ı a'lâ-yı ekmeleyete vâsıl olur.

Bu nazar-ı ulvî, bu fikr-i dakîk-i hazret-i şehriyârî bî'n-nisbe az zamân içinde Devlet-i Aliyyelerine, saltanat-ı seniyyelerine nâfi' bunca âsâr, sâdık ve hâdim bunca ricâl yetiştirdi. Ma'a'l-iftihâr şâyân-ı kayd u tezkârdır ki himem-i âliye-i hazret-i şehriyârîleriyle vücûda gelen terakkiyyât-ı meşhûdenin bir mühim kısmı da ma'ârifdedir.

Sâye-i ma'ârif-sermâye-i tâcdârîlerinde merkez-i hilâfetden mülkûn en uzak, en ufak bir köşesine kadar nûr-ı feyyâz-ı ma'ârifle bütün âfâk-ı mülk ü milleti ziyâ-yı fazl ü irfâna müstağrak etmiştir. Binlerce mekâtib-i sıbyâniyye, yüzlerce mekâtib-i rüşdiyye ve âliyenin ebniye-i cesîme vü muhtelifesi lisân-ı hâl ile terakkiyyât-ı ilmiyyemiz husûsunda ihbâr-ı hakâyık etmekte olan mebânî-i müşeyyede vü mü'essesedendir. Pâyitaht-ı saltanat-ı seniyyeleri mevki'an Bahr-i Sefîd ve [Bahr-i] Siyâh'ın merkez-i telâkisi olduğu misillü Şark ve Garbın mültekâ-yı deryâ-yı ma'ârifi oldu. Her gün bir eser-i nevîn-i Garbî ârâyış-i âlem-i matbû'ât oluyor. Her sâ'at bir eser-i metîn-i Şarkî medeniyyet-i İslâmiyyenin ahvâl-i mâziyyesini mu'âsirîne tefhîm ediyor. [6]

Her şeyin esâsı ma'ârifdir. Her terakkînin vâsıtâ-i husûlü ulûm ve fûnûndur. Her meziyyet ma'ârifden, her fazîlet ulûmdan beklenir. Her millet ulûm ve fûnûn sâyesinde terakkî etmiştir. Her devlet ahâlî

ve tebe'ası mütena'im oldukları ni'am-i ulûm u fûnûn nisbetinde hâiz-i şevket ü ikbâl olmuştur.

Ma'ârifin de, ulûm ve fûnûnun da bir üssü'l-esâsı, bir mebnâ-yı azîm-i masûnu'l-indirâsı vardır. Bu esâs, bu mebnâ ise ahlâkdır. Nev'-i beşerin her hâl ü sıfatında en mü'essir olan şey ahlâkdır. Hüsn-i ahlâk, mekârim-i ahlâk, her ferdi, her milleti zirve-i sa'âdete, müntehâ-yı ikbâl ü kuvvete çıkarır. Hüsn-i ahlâk beyne'l-efrâd hüsn-i ma'îşeti te'mîn eder. Hüsn-i ahlâk efrâdda bulunur, âhâdda görülürse de -bir millet, bir devlet, hâsılı bir hey'et-i ictimâ'iyeye o efrâdın mecmû'undan müteşekkil olduğu cihetle- cem'iyetin efrâdında mevcûd bulunan hüsn-i ahlâk nisbetinde hey'et-i ictimâ'iyeye de hüsn-i ahlâka mâlik olmak üzere ma'rûf olur. Bir milletin efrâdında sû'-i ahlâk tekessür eder ve me'âzallâhu te'âla ahlâk-ı seyyi'e erbâbının adedi ahlâk-ı hasene ashâbı adedine tefevvuk eylerse -o millet ne kadar vesâit-i medeniyyeye ve hattâ ma'ârifîye mâlik olur ise olsun- evc-i a'lâyı terakkîden şimendüfer sür'atiyle kabûl-i inhitât u tenezzül ve ihtimâl ki mevcûdiyyet-i siyâsiyyesi de inkırâza tebeddül etmeye mahkûmdur. [7]

Bu ifâdenin yalnız mehâsin-i ahlâka teşvîk gibi tasvîrdan veyâhûd yalnız bir hakikat-i ahlâkiyyeden ibâret olmayıp, hakikat-i ahlâkiyye olduğu kadar bir hakikat-i târihiyye olduğu da milel-i müteferrikanın cümlesine ve müfredât-ı ahvâline dikkat olunmakla tahakkuk edebilir. İnkırâz etmiş büyük küçük bunca milletlerin sinn-i tufûliyyetlerinde edvâr-ı istifhâl ü istîlâlarına ve ezmine-i inhitâtiyyeleriyle vakt-i inkırâzlarına kadar ahlâk nazarından hâlleri nazar-ı amîk ile tedkîk olunsa te'essûsât ü terakkiyât-ı mütekaddimleri ve tedenniyât ü inkırâzât-ı tâliyeleri kâmilen mehâsin u mesâvî-i ahlâk netâyici olduğu ta'ayyün eder.

Bu hakikat o hakâyık-ı müsbete-i târihiyyedendir ki hangi milletin târih-i husûsîsi tedkîk olunsa kâbil-i inkâr olmayacak binlerle delâili, yüzlerce şevâhidi isbât-ı müdde'â eylesin.

O hakâyık-ı târihiyye ve levâzım-ı insâniyyedir ki mütemeddin milletlerin ahlâk-perver olan erbâb-ı kalemini ilm-i ahlâkdan te'lîf-i mü'ellefâta sevk etmiştir. Bugün Garbdan seyl-i münhedir gibi akıp

gelen envâ' u esnâf-ı ma'ârif arasında ahlâka dâir mü'ellefât-ı muhtelif vü mütenevvî'a dahi müessesât-ı âliyemizde tedrîs olunmaktadır.

Asrımızda Garbın ulûm ve fûnûna müte'allik olan bu faziletini inkâra mahal olmamakla berâber ulûm ve fûnûnda meşhûr olan Arabların da kütüb-i ahlâkiyye te'lifinde kat'iyen tekâsül ve kusûr etmediklerini de unutmayalım. [8]

Bugün dahi kütübhâneler aransa havâdis-i sâbika ve atıka-i keviyyenin takallübât-ı gûn-â-gûnu ile mahv-âbâda atılmış olanlardan başka ahlâka müte'allik yüzlerce -belki de binlerce- mü'ellefât-ı Arabiyyenin istifâde-i umûmiyyeye hâdim olması imkânına şübhe yoktur.

Vâkı'â âsâr-ı ma'ârif-i Garbiyyenin her nev' ve aksâmı gibi te'lifât-ı ahlâkiyyesinin de fevâid ve muhassenâtından istifâdemiz kâbil-i inkâr değil ise de bu istifâdenin ahvâl-i husûsiyyemize ve ahlâkımıza nazaran bilâ-istisnâ -ve umûmî bir sûretle- kabûlü tecvîz olunamaz. Bil'akis âsâr-ı Şarkiyye vü Arabiyye bilâ-istisnâ ahvâl ü ahlâk-ı umûmiyyemize tatbîk olunabileceğinden bunları âsâr-ı Garbiyyeye takdîm ve tercîh ihtiyâcında bulunduğumuz iddi'â olursa pek de nâ-becâ olmaz.

Ahlâkın umûr-ı dîniyye ile münâsebeti kâbil-i redd ü inkâr olmadığına nazaran her hâlde kütüb-i ahlâkiyyeden te'lifât-ı Arabiyyenin ahvâl-i husûsiyyemize daha muvâfık düşeceği bedîhî ve resmî mekâtib-i ibtidâ'îyye vü âliyemizin ve mekâtib-i husûsiyye ve gayr-ı resmiyyemizin ahvâl-i husûsiyyemizle mütenâsib ve fevkal'âde bir sûretde tekessürü cihetiyle tedrîsât-ı ahlâkiyyeye de ihtiyâcımız o nisbetde tekesür ettiği emr-i celî olmağla erbâb-ı fazl ü kalemi kütüb-i ahlâkiyye te'lifine, tercümesine da'vet etmek zamânı hulûl etmiştir.

Ulemâ-yı Arab'ın kütüb-i ahlâkiyye mü'elliflerinden Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed bin [9] Ebî'r-Rebî' isminde bir fâzılın takrîben iki yüz yirmi târîh-i hicrîsinde ve hulefâ-yı Abbâsiyyeden Mu'tasım'ın zamân-ı hilâfetinde¹¹⁸ müşârunileyhin nâmına te'lif ettiği eserin ahlâk-ı hasene vü seyyi'enin esâslarına, menşe'lerine, emrâz-ı ahlâkiyyenin tedâvisine, terbiye-i ahlâkiyyenin esbâb-ı kabûlüne dâir

118 [Kitabın yazıldığı dönem ve sunulduğu halife için bkz. Giriş].

mutazammın olduğu hakâyık u dekâyık bugün için -ale'l-husûs ak-vâm-ı Osmâniyye için- tatbîke lâyük ve bu yolda mütedâvel olan âsâra fâikdir.

Kemâl mertebe acz u kusûrum te'lîf ve tercüme meydânına atılmaya ve be-tahsîs enzâr-ı âmmeye vaz'-ı eser cür'etine mâni' olmakla berâber kârî'n-i kirâmın afvına mazhar olmak emeline i'timâden ve eserin mevzû'undaki ehemmiyete istinâden zikrolunan kitâbı *Mikyâsü'l-Ahlâk* nâmıyla alâ-tarîki'l-iktibâs tercüme ve ba'zı cihetlerini de ahvâl ve ihtiyâcât-ı zamâneye göre ıslâh ve ta'dile cesâret ettim. Bu cür'etime sebep-i mücerred, fuzelâ-yı Arabın ahlâka âid bin yüz sene evvelki nazarlarını kârî'n-i kirâma arz etmek ve -yukarıda beyân olduğu üzere ma'ârifimizin tekaddümü, mekâtibimizin tekessürü cihetiyle kütüb-i ahlâkiyyeye ihtiyâcımız dahi tezâyüd ettiğinden-erbâb-ı kalemî tercüme ve te'lîf sûretiyle ve ahvâl ü ahlâk-ı milliyemize muvâfık bir üslûb ile resâil ve kütüb-i ahlâkiyye te'lîfine da'vet eylemekdir.

Mikyâsü'l-Ahlâk'ın me'hazı olan bu eserin bir faslı yalnız ahlâk-ı siyâsiyyeye âiddir. Hükûmetin ve me'mûrîn-i hükûmetin ve metbû' ile [10] tâbî'in vezâif-i ahlâkiyyeleri “ulûm-ı siyâsiyye” nâmıyla asrımızda kavâ'id-i mühimme vü cedîdeye ibtinâ etmesine ve saltanat-ı seniyye-i Osmâniyye ise hamden sümme hamden hilâfet-i celîle-i İslâmiyye olup ahlâk-ı siyâsiyye-i İslâmiyye ise ¹¹⁹ ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾
﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾¹¹⁹ âyet-i kerîmesinin ve bu âyet-i kerîmeye muvâfık ehâdis-i şerîfenin ahkâm-ı münîfesine tatbîk-i itâ'at ü inkıyâddan ve bu esâs-ı metîne tevfik-i mu'âmele vü ahvâlden ibâret bulunmasına mebnî o faslın tercümesinden sarf-ı nazar olunmuşdur. [11]

119 “Ey o bütün iman edenler! *Allaha itaat edin, Peygambere de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de, sonra bir şeyde nizaa düştünüz mü hemen onu Allaha ve Resulüne arz ediniz; Allaha ve âhîret gününe gerçekten inanır müminlerseniz. O hem hayırlı hem de netice itibarile daha güzeldir.*” Nisâ, 4/59. âyetten nâkis iktibas.

KISM-I EVVEL

1. Ahlâkın Ahkâm ve Aksâmı

Berâhîn-i sâdîka-i mukni'a ve edille-i sâtî'a ile sâbitdir ki hayvânât-ı sâire içinde sâhib-i fikr u temyîz olarak yaratılmış olan insân -hevâ vü hevesine mağlûb ve aġrâz-ı nefsâniyyesine tebe'an me'âyib-i ahlâkiyye ile ma'yûb olmazsa- kuvve-i fikriyye vü temyîziyyesinin tertîb ve tahdîd ettiği dâire-i münkiye-i ahlâkiyyeden hiçbir zamân udûl ve o dâirenin irâe edeceği mehâsin-i ef'âl ü a'mâlden tebâ'ud ve zuhûl etmez.

Muhrîb-i bünyân-ı ahlâk olan aġrâza, hevâ vü hevâse tebe'iyet mağlûbiyyetinden vâreste kılan kuvâ-yı fikr u temyîzin, her emrin efdalini, her mertebenin eşrefini, her kesb u san'atın enfesini intihâb ve ihtiyâra insânı sevk edeceğinde şübhe yoktur.

Mukteziyât-ı esâsiyye-i beşeriyye insânı benî-nev'î için arzû-yı mehâsin u menâfi'e sâik olduğuna göre; zâtına, şahsına müte'allik umûr ve husûsâtda bu hâhiş u arzûnun daha kuvvetli bir sûretle vü-cûdu tabî'idir. En azîm bir şeref olan mertebe-i kemâl-i insâniyyete su'ûd, vesâit u esbâb-ı fâzıla tahsîline mevkûfdur. Bu esbâb ve vesâili tahsîl emrinde ihtiyâr-ı kusûr insân için esâsen gayr-ı mutasavverdir.

İnsânın "insân-ı kâmil" olmak şerefine mazhariyyeti ve ihrâz-ı mertebe-i kemâl gibi sa'âdet ve bahtiyârîye kesb-i liyâkati mekârim u mehâsin-i ahlâk için vâsîta-i vusûl olan "kavânîn-i fâzıla"ya tamâmıyla ri'âyet ve "mesâvî-i hulkiyye"den tevakkî ve mücânebete muhtâcdır. Ahvâl ü harekât-ı umûmiyyesinde "kavânîn-i fazilet"ın derecât-ı âliyesine tesâ'ud ve "turuk-ı rezîle" mehâlikinden tebâ'ud insânlar için mekârim-i ahlâkın üssü'l-esâsını teşkil eder. Kavânîn-i ahlâkiyyenin iyi göstereceği ef'âli ve memdûhiyyeti şübhesiz olan hasâili i'tiyâd etmek isteyenler ef'âl ü hasâil-i müstahsenenin semerât-ı nâfi'asını iktitâfa sa'y [12] u ikdâm ve bi'l-cümle hasâis-i kabîha ve ahvâl-i mekrûhe vü

mezmûmeden ictinâb ile o ahvâl-i seyyi'enin mazarrâtını def u ref'e ihtimâm etmeleri vezâif-i hakîkiyye-i insâniyyelerindedir.

Vücûb tahtında bulunan bu vazîfe-i mühimmeyi tamâmıyla hüsn-i ifâ -insânın mürekkeb olduğu kuvâ-yı muhtelif ve mütenevvi'aya nazaran- su'ûbât u müşkilât-ı kesîreyi dâ'idir. İhrâz-ı mertebe-i kemâl ve iktisâb-ı zînet-i cemâlin dahi mücâhedât-ı müşkil-berendâzâne ve ikdâmât-ı te'âlî-cûyâne sâyesinde o su'ûbât ve müşkilâta galebe etmekle mümkün olacağı bedihîdir. Mâddî olan kâffe-i mu'arazât ve mücâhedâtda esbâb-ı gâlibiyyeti i'dâd ve ihrâz etmek muzafferiyet için lüzûmu gayr-ı kâbilü'l-inkâr olan mevâddandır. "Mücâhedât-ı hulkiyye"de de esbâb-ı gâlibiyyeti istihzâr mümkünât-dan ve belki de vâcibât-dandır.

Meselâ benim bir kuvve-i müfekkire vü mümeyyizem vardır. Bu kuvvetler ef'âl ve a'mâlim için en mühim bir mahkemedir. Ef'âlimi, akvâlimi o mahkeme-i âdile huzûruna çıkarıp muhâsebe ve muhâkeme altına alırım. Bî-tarafâne tedkîk ve tahkîk eylerim. Mesâvî-i ahlâk-dan mütehadis ef'âl ve a'mâlimde "vehmen" yâhûd "muvakkaten" hâsıl olabilecek semerât-ı nâfi'anın "ma'nen" ve belki de "mâddeten" tevellüd edecek mazarrât-ı hakîkiyyeye nisbetle pek cüz'î olduğuna derhâl hükmedebilirim. Çünkü mesâvî-i ahlâkın -farz-ı muhâl olarak-muvakkaten menfa'at sûretinde görünecek aksâm ve envâ'ı hiçbir vâkitde menâfi'-i hakîkiyye arasında ve mes'ûdiyyet-i dâime-i beşeriyyeyi müstelzim ahvâl içinde isbât-ı vücûd etmeye lâyük değildir. Menfa'ati görünse de pek cüz'îdir. Cüz'î olduğu kadar da devâmsızdır.

Ba'zen -sırf ahlâk-ı seyyi'eden mütevellid ef'âl neticesi olmak üzere- muvakkaten bir menfa'atin vücûdu gösterilebilir. Ve bu da mâddî, ma'nevî menâfi'in mehâsin-i ahlâka münhasır olmadığına delîl ve burhân addedilir.

Buna cevâben denilir ki: "Evvelâ menâfi'-i ma'neviyye mutlaka maverâ-yı âlem-i hayâta müte'allikdir. Bu da kütüb-i semâviyye ve i'tikâdât-ı dîniyye ile takdîr olunur. Demek ki menâfi'-i ma'neviyye umûr ve mu'amelât-ı i'tikâdiyye nokta-i nazarından tedkîk olunur. Böyle bir tedkîkin ise sû'-i ahlâkdan bir menfa'at-i sahîha çıkarılmasına imkân vermeyeceği muhakkaktır. Sâniyen ef'âl ü a'mâl-i seyyi'eden biri sâyesinde menfa'at görenlere sorunuz. O menfa'atin o sû'-i amel

semeresi olduğunu kendileri de inkâra mecbûr olurlar. Bu hâl onların dâhilî ve vicdânî bir azâb-ı dâim içinde [13] bulduklarını ve binâen'aleyh bu menfa'atin menfa'at-i hakîkiyye olmadığını isbât etmez mi? O gibi menâfi' pek cüz'î ve pek muvakkat oldukdan ve bir menfa'at-i hakîkiyye olmadıktan başka mazarrât-ı kesîre-i hakîkiyyeye ve ale'l-husûs emsâl ü akrân arasında ve umûm müvâcehesinde ve hâssaten kendi vicdânı huzûrunda sâhibinin ma'rûz olduğu 'ar' u 'hacale't'-i dâimeye tekâbül edemez”.

Hubs ve şer, vehleten ve bidâyeten sâhibini meslekinde mazhar-ı gâlibiyet edebilir. “Habîs ve şerîr” olanlar menâfi'-i muvakkate-i şahsiyyeleri için kurdukları dolab-ı hiyel ü desâyisi arzûları vechile tedvîrde muvakkaten nâil-i muvaffakiyyet olabilirlerse de te'sîrâtı yine mahdûd kalır. Nihâyet şerrin ve sâhibinin mağlûbiyyet-i hakîkiyyesi ve şerîr hakkında halkın tevahhuş ve nefreti tebeyyün eder. Mesâvî-i ahlâkın netîcesi insânın hem kendi ve hem de benî-nev'î hakkında iltizâm-ı zarar u “şer” etmesidir.

İltizâm-ı şer edenler, şuna buna fenâlık eyleyenler ne mükâfât görebilir? Görecekları mükâfât-ı mütekâbile bi't-tab' yine şer ve zarar olacaktır. Çünkü kötülüğe mukâbil iyilik etmek fazîlet-i âliyesi her şahsa nasîb olmaz ki şerîr olan şahıs şerrine karşı lutf u hayra ve hiç olmazsa afv u safha mazhar olsun. O gibi tabâyî'-i şerîre ashâbından âlem müctenibdir. Şerr-i şerîre hedef olanlar bir taraftan imkân buldukları kadar mukâbele ve müdâfa'asına, diğer taraftan i'lân-ı hubs u şerrine çalışacaklardır. Şerîrin hiçbir fenâlığına bizzat hedef olmayanlar da tahaffuz için esbâb ve vesâit-i mukteziyye tedârükünde bulunurlar. Hâsılı herkes ondan emniyetsiz ve muhteriz bir hâlde bulunur. İnsânlar ise medeniyyun bi't-tab' olup ancak te'âvün ve tenâsurla hüsn-i ma'îşete muvaffak olabilirler. Fi'ilen, kavlen, hâlen halka mazarratı olan ahlâk-ı seyyî'e ashâbından birine bir menfa'at teveccüh etse mahrûmiyyetine her taraftan çalışırlar. Yalnız zararını görenler değil, hedef-i şerr u mazarratı olmayanlar da -dûr-endîşlik eseri olarak aleyhinde bulunurlar. Zararından, şerrinden tevakkî edenler de iktidârını ve iktidârı dolayısıyla mazarratını kesr u tahdîd mülâhazasıyla husûl-i menfa'atine mâni' olurlar. Zâhiren kendisine mu'âvin görün-seler bile bâtinen ve hakîkaten mazarratına sa'y ederler.

Şu küçük mikyâs “hulk-ı cemîl”in fazîlet ve menfa‘atini ve sû’-i ahlâkın ve ef‘âl ü ahvâl-i rezîlenin mazarrâtını tavzîhe kifâyet eyler. [14]

“Hulk-ı cemîl” tesmiye eylediğimiz şâhid-i nâzenîn-i edebin sûret-i kabûlündeki isti‘dâd-ı hulkî vü tabî‘î, ahvâl-i eşhâsa göre gâyet mütefâvitdir. Mehâsin-i ahlâkın ne tab‘an vücûdunda ve ne de kesben tahsîlinde nev‘-i beşerin ahvâl ve isti‘dâdı mütesâvî olmayıp, bil‘akis bunlar derecât ve merâtib-i muhtelif ve mütenevvi‘a üzere bulunur. Gavâmız ve dekâyık-ı ahvâl-i beşeri tedkîk eden ulemâ-yı ahlâk bu hakîkati keşf u isbât edecek esbâb-ı külliyye vü kesîre görmüşlerdir.

Mehâsin ve mesâvî-i ahlâkın mükteseb olan aksâmından ziyâde şâyân-ı tedkîk olan aksâmı ahlâk-ı tabî‘iyyedir. Bu ahlâkın merâtib-i muhtelifesini ahlâkiyyûn nazarında ta‘yîn eden esbâb ve vesâit, hâssaten etfâlde daha ziyâde ayândır. Zîrâ neşv ü nemâ-yı cismânîsini ikmâl etmiş ve sinni kemâle ermiş olanlar ahlâk-ı tabî‘iyyelerinden sâdır olacak ef‘âl-i kabîhanın halk nazarında redâ‘etini, kötülüğünü tecârib ile derk ü teferrüs etmiş oldukları o ef‘âl-i kabîhalarını envâ‘-ı hiyel ü desâyisle setr ü ihfâya sa‘y u ikdâm ederek fi‘illerinin kötülüğünü meydâna çıkarmazlar. Ahlâklarının mâhiyyet ve hakîkat-i mezmûme vü tabî‘iyyesini sür‘atle anlatacak ahvâle pek de meydân bırakmazlar. Çocuklar ise cismen mebd‘-i neşv ü nemâdadırlar. Âyîne-i ahlâk-ı tabî‘iyyeleri hükmünde olan fi‘il ve hareketlerinde sû’-i hulku setr u ihfâya fikr u reviiyetleri, tecrübeleri gayr-ı müsâ‘iddir. “Ahlâk-ı tabî‘iyye” onlarda kemâl-i sür‘atle nümâyân olur.

Ber-vech-i muharrer sinnen neşv ü nemâsını ikmâl eden insânların mâhiyyet-i ahlâkiyyeleri fikr u reviiyet perdesi altında kâbilü’l-ihtifâ olmağla tettebbu‘ât-ı ahlâkiyyenin meydân-ı vâsi‘ini, etfâl ve sıbyânın zemîn-i ahlâkı teşkîl edebilir.

Ba‘zı etfâlde hırçınlık, dürüştlük, birtakımında itâ‘at, mülâyemet gibi ahvâl-i mütehâlife görüyoruz. Yine ba‘zısında elfâz-ı galîza isti‘mâlinde cesâret ve ba‘zısında hayâ ve mahcûbiyyet hasletini müşâhede ediyoruz. Birtakımında sehâ, merhamet, diğér birtakımında buhl ü kasvet hâllerini bi‘t-tedkîk anlıyoruz. Tecrübeye ve iktisâb-ı terbiye ve âdâb semeresini daha irâeye sinleri müsâ‘id olmayan etfâlde

gördüğümüz bu ahvâl-i mütehâlifinin ahlâk-ı tabî'yye vü garîziyye eseri olduğunda şüphe yoktur.

Hâsılı meydân-ı vesî'-i ahlâkda icrâ-yı tettebbu'ât ü tedkikât eden ahlâkiyyûn [15] çocukların ahvâl-i mütefâvitesini nazar-ı dikkate alarak ahlâk-ı tabî'yye vü garîziyyenin derecât-ı mütehâlifesini o vâsî' meydândaki tahkikât ile tebyîn ettikleri misillü edeb ve terbiyeyi kabûl ve adem-i kabûldeki isti'dâd derecâtını da ta'yîn etmişler ve insânlık nokta-i nazarından merâtib-i beşeriyyenin derecât-ı mütehâlifesini bu sûretle tâ ahvâl ü ahlâk-ı sıbyâniyyeden tettebbu'a başlayarak hakâyıkını meydân-ı alâniyyete çıkarmışlardır.

Kabûl-i edeb ve terbiyede¹²⁰ çocukların merâtib ve derecât-ı hulkîyyeleri müsâvî olmadığını söyledik. Çocukların ahlâkını pek sathî

120 Terbiye lisânımızda her ne kadar nezâket-i etvâra ıtlâk olunuyorsa da ilm-i ahlâk nazarında me'ânî-i mütenevvî'ası vardır. Ahlâkiyyünca "terbiye" tâ ezmine-i kadîmeden beri tanınmış bir şeydir. Bütün hükemâ vü ukalâ terbiyeden ve terbiyedeki makâsıdan bahsetmişlerdir. "Terbiye" kelimesi Arabîdir ve "rubuvv" kelimesinden müştaktır. "Rubuvv" kelimesi lügatce yüksek yere çıkmak ve bir şey nemâlanıp hadd-i aslîsini aşmak ma'nâsındır. Kütüb-i ahlâkiyyede müsta'mel olan "terbiye" işte bu ikinci ma'nâyı müfiddir. Çünkü ahlâk-ı tabî'yye iyi ise terbiye vâsıtasıyla nemâlanır, feyzlenir, tezâyüd eder; kötü ise terbiye ile ta'dîl ve islâh edilir. Terbiyenin tezâyüdüyle mütenâsiben ta'dîlat ve islâhât-ı hulkîyye dahi nemâ bulur. Terbiye selâmet-i dîniyye, sa'âdet-i dünyeviyye tarîkini, ahlâk-ı haseneyi öğretir. Yâhûd cibilletin müsâ'id olduğu mükemmeliyyeti hâsıl eder. İnsânı kendine ve sâ'irlerine âlet-i sa'âdet eyler.

Terbiye ahlâk-ı tabî'yye vü garîziyye, mehâsine mâil ise onun i'lâsına, mesâviye mâil ise imhâsına hâdîmdir. O hâlde tabî'atın yardımı kadar bu hîdmetin de semeresi görülür.

Ba'zılarına göre terbiyenin hiç semeresi olamaz. Bunlar demişlerdir ki "Hulk tabî'at-ı garîziyye ile mümtezicdir. Tebdîli ve garâiz-i tabî'yyeden tefrîki gayr-ı mümkündür." Bu iddî'â hakîkate muvâfık değildir. Binlerle ulemâ-yı ahlâk bi't-tecrübe ahlâk-ı tabî'yyenin kesb-i tagayyur ettiğini isbât etmişlerdir.

Yine birtakımları demişlerdir ki "tabâyi'-i garîziyyenin ahlâk ile münâsebeti yoktur. İnsânlar müsâvî kâbiliyyet ve isti'dâdda mütevellid olurlar. Beynlerindeki fark ve tefâvüt terbiyeden münba'isdir." Bu da doğru değildir. Ve bu iki kısım nazariyyâtın birisi ifrât, diğeri tefrîtdir. Ulemâ-yı ahlâka göre "tabî'at-ı garîziyyedeki ahlâk fenâ ise terbiye ile ta'dîl olunur, iyi ise mütezâyid ve müterakkî olmağla sâhibi müstahîk-i tebcil olur." Hakîkat de budur.

bir sûretde tedkîk edenler de bilirler ki -sıbyân ve etfâlde terbiye vâsıtasıyla takarrur ve temekkün edecek ahlâk-ı iktisâbiyyeden kat'ı nazar- tabî'at-ı garîziyyelerinde ta'dâdı gayr-ı kâbil ahvâl-i mahmûde vü mezmûme bulunur. Bu tabî'atlar zamân-ı tufûliyyetde hâliyle bırakılıp ihmâl edilir ve ta'lîm ve te'dîb ile tehzîblerinde kusûr olunursa sinn ile mütenâsiben neşv ü nemâ bulur. [16]

Ahlâk-ı redî'e ve meş'ûme mâdâme'l-hayât sâhibini te'sîrât-ı mezmûmesi tahtında esîr ve mahkûm eder. Bir tarlaya saçılan buğday tohumu tenebbüt edeceği gibi o tarladaki nebâtât-ı sâire tohumları da berâber tenebbüt eder. Ameliyyât-ı zirâ'iyye ile nebâtât-ı sâire temizlenirse tarlanın kuvve-i inbâtiyyesi buğdaya münhasır kalarak feyz ü bereketi ve aksi takdîrde diğer tohumların buğdaya mazarratı bedîhîdir. Ahlâk-ı seyyi'e de öyledir. Terbiye ile ta'dîl edilirse sâhibi o maraz-ı mühlikden -fitratındaki isti'dâd nisbetinde- kurtulur. Terbiye edilmezse hayât-ı fânîyyesini de, hayât-ı ebediyyesini de mahv eyler. O gibiler dâimâ tabî'at-ı redî'e ve ahlâk-ı rezîleleri iktizâsından olan ef'âl ve a'mâlde bulunmakla nazar-ı insâniyyetde ebediyyen menfûr olurlar.

Ahlâk-ı cemîle, tabî'î ve garîzî olmasa bile terbiye ile iktisâbı mümkinâtandır. Şöyle ki:

Meselâ ben ahlâkımı ve ahlâkımdan mütevellid ef'âlimi birer birer ta'dâd ederim. Ahlâk-ı hamîde ve mezmûme ve her ikisinden münba'is ef'âl-i hasene vü kabîhayı ta'dâd ettikten sonra ahlâk ve ef'âlimi mîzân-ı fikr u temyîz ile tartarım. O mahkeme-i âliyede tedkîk ve muhâkeme ederim. Mahkemenin adâleti ve mikyâsın sıhhati fezâil ü rezâil-i hulkiyyemi de zerresine varıncaya kadar ta'yîn ve tebyîn eder.

Terbiyenin zamânı ve terbiye için ittihâzı lâzım gelen mu'âmelâtı ulemâ-yı ahlâk -tecârib-i kesîreye müsteniden- uzun uzadıya ta'rîf etmişlerdir. Ve yalnız "terbiye" nâmı altında birçok kitâblar vücûda getirmişlerdir.

Terbiye kelimesi ayrıca bir fenn-i mahsûs teşkil etmiştir. Terbiyeyi "terbiye-i fikriyye", "terbiye-i bedenîyye", "terbiye-i kalbiyye" diye üç mühim kısma ayırmışlarsa da hakîkatde terbiye iki nev'e münhasırdır. Birisi "terbiye-i nefsiyye" dir ki rûh denilen nefs-i nâtika terbiyesidir, ahlâk terbiyesidir. Diğeri "terbiye-i bedenîyye" dir ki ecsâda müte'allik olan riyazât-ı bedenîyyeden, jimnastikten ibâretidir.

Bidâyet-i neşv ü nemâ ve zamân-ı tufûliyyet ü sabâvetimden beri masdar olduğum ef'âl ve ahvâlin müstahsen olup olmadığını bu mîzânın iki kefesinde görürüm, bu mahkemenin hükmünden anlarım. Mîzân-ı fikr u temyîz ile ahlâk ve ef'âlimi tartmak, hüsnünü kubhunu öğrenmek usûl ve kâ'idesini de bilirim. Şöyle ki: Benden sâdır olan ef'âlden, a'mâlden, akvâlden vicdânen yâ mütelezziz yâhûd müteezzî [17] olurum. Lezzeti mûcib ef'âlimin, akvâlimin hulk-ı hüsneden, eziyyeti müstelzim olanlarının da ahlâk-ı seyyi'eden münba'is idüğüne derhâl hükmeyleirim. Çünkü insânlar şerr-i mahz olmak üzere yaratılmamış olduklarından bir âdem ne kadar ahlâk-ı seyyi'e sâhibi olsa, ne kadar te'vîlât ile fenâlıkda kendisi için bir tarîk-i hakk u ma'zeret bulsa yine icrâ ettiği ve edeceği kötülükden vicdânen müte'ezzî olacağı ittifâk-ı ulemâ-yı ahlâk ile tahakkuk etmişdir. Bunun için hükm-i vâki'le ef'âl ve harekâtımın menşe' ve masdarı bulunan ahlâk-ı hasene ve seyyi'eyi öğrenirim.

Bir kere maraz ve illet teşhîs ve tahkîk edilince tedâvisine mübâderet dahi zarûrîdir. Tedâvî-i ahlâkın -ulviyyeti cihetiyle daha mühim olmakla berâber- her hâlde tedâvî-i ebdâna müşâbehet-i kâmillesi vardır. Etibbâ tarafından tedâvî-i ebdâna himmet ve i'tinâ olunduğu gibi "kâbilü'l-müdâvât" olan ahlâkın dahi erbâbı cânibinden icrâ edilecek mu'âlecât-ı mukteziyye sâyesinde emrâz-ı mühlikeden kurtarılması mümkündür. Hâzık bir tabîb mu'âyenesine arz olunan bir şahsın ahvâl-i bedeniyyesini ilel ü emrâzdan sâlim görür ise i'tidâl ve sıhhatinin devâm-ı muhâfazasına hıdmet edecek esbâbı tavsiye eder. Bir illet ve maraz teşhîs ederse o illetin def'ini müstelzim edviye ve mu'âlecât tertîb eyler. Etibbânın vezâif-i tabîiyyesi işte bundan ibâretdir. Emrâz-ı bedeniyyesi gibi emrâz-ı ahlâkiyyesini de dâimâ tedâviye mecbûr olan insân ef'âl ve a'mâlini -yukarıda ta'rîf olunduğu vechile- bi't-tedkîk "hulk-ı cemîl" eseri olduğuna kanâ'at eder ise o ef'âl ü a'mâle devâm ile hâl-i mevcûdunu muhâfazaya i'tinâ ve dikkat ve ahlâk-ı mezmûmeden neş'et ettiğini anlarsa o ef'âl ve a'mâlin terk ü def' ile tekerrür etmemesine sarf-ı makderet eylemelidir.

Ahlâk-ı seyyi'eden münba'is ef'âlin terki, ekseriyyâ su'ûbât u müşkilât-ı fevkal'âdeyi mûcibdir. Bundan dolayı ye's ü fûtûra mağlûb olmayarak muzaffer ve muvaffak olmak için her türlü vesâili isti'mâle

yine fevkal'âde gayret eylemelidir. Ye's ü fütûr esbâb-ı mağlûbiyyetin en mühimlerinden olmağla ondan dâimâ muhteriz olmalıdır. Ma'lûmdur ki ahlâk-ı seyyi'e emrâz-ı nefsâniyyeden ve -ilel-i cismâniyye gibi- yalnız hayât ile dâim olmayıp sa'âdet veyâhûd ma'azallâhu te'âla şekâvet-i ebediyyeye müte'allik ahvâldendir. Binâen'aleyh emrâz-ı ebdâniyyeden ziyâde müdâvâta ihtiyâcı bedîhât-dandır. [18]

Vücûdumuzdaki harâret-i garîziyye dâire-i i'tidâlde ve bu harâret lüzûmundan fazla tezâyüd ve tenâkus gibi avâriz ve ilele müsâb olmamış bir hâlde bulunursa sıhhat-i vücûdiyye dahi derece-i nisâb u kemâlinde demektir. Diğer taraftan da harâret-i garîziyyenin tezâyüd ve tenâkusu nisbetinde vücûdumuz emrâz ve ilele ma'rûz kalır. Ahlâk dahi aynıyla bu hâldedir.

Bu kitâbın mebâhis-i âtiyesinde ahlâkın ifrâtı, tefrîti, hâl-i i'tidâli hakkında îzâhât-ı lâzıme görülecek ve bu îzâhât ahlâk için bir hadd-i vasat ile bu haddi tecâvüz demek olan ifrât ve tefrît cihetlerini mümkün mertebe ta'yîn edecektir. Vücûdun harâret-i garîziyyesindeki tezâyüd ve tenâkus eskâm-ı cismâniyyeye sebep olacağı gibi ahlâkın da ifrât ve tefrît cihetlerinden birine temâyül ve tecâvüzü tareyân-ı fesâdı mücib olur. Muhâfaza-i hüsn-i ahlâk ile dünyevî, uhrevî memdûh olmak isteyenlerin ahlâkın ta'yîn edeceği hadd-i mutavassıtı nazar-ı dikkate almaya ve ifrât ve tefrît cihetlerinden hiçbirine tecâvüz etmeye çalışmaları mecbûriyyet-i ahlâkiyye tahtındadır.

İnsân ef'âl ve a'mâl-i kabîha ve gayr-ı müstahsene âsârından bir fi'il ve amele masdar olunca o fi'il ve ameli -yukarıda beyân olunan "kuvve-i fikr u temyîz" vâsıtasıyla- bi't-tedkîk ifrât ve tefrît cihetlerinden birine mâil ise onu terk ile zıddını işlemelidir.

İfrâtdan mütehasıl amelin tefrîti veyâhûd tefrîtden mütevellid ef'âlin ifrâtı il[ti]zâm edilirse ahlâk yavaş yavaş matlûb ve mültezem olan hadd-i vasata ircâ' edilebilir.

Ahlâk "tabî'î" ve "garîzî" veyâhûd "iktisâbî" olarak muhtelif olduğuna ve bi'l-cümle ahvâl-i muhtelifesinde dahi muhtâc-ı terbiye ve islâh bulunduğuna nazaran vehleten hâl-i vasatda ve hattâ vasata yakın bir mevki'de bulundurulması as'ab-ı umûrdur. Su'ûbet ve müşkilât-ı

adîdeden sonra hadd-i vasata nâil olmak bahtiyârlığında bulunanlar için de o i'tidâli muhâfaza cidden asîrdir. Bu îzâhât ahlâkın hadd-i vasatını muhâfazadaki ehemmiyyet-i fevkal'âdeyi gösterebilir.

Ulemâ-yı ahlâk, ahlâkı münhasıran üç kısma taksîm ederler:

Birincisi, "hulk-ı mutavassıt", "hulk-ı mu'tedil", "mekârim-i ahlâk", "mehâsin-i ahlâk", "ahlâk-ı hasene" [19] diye ta'bîrât-ı muhtelifle ile ifâde olunan ve memdûh ve makbûl olan hulkdur.

İkincisi, hulk-ı vasatdan ifrât derecesine temâyül eden ahlâkdır ki "ahlâk-ı seyî'e", "ahlâk-ı rezîle", "ahlâk-ı kabîha" ve buna mûmâsil ta'bîrât-ı muhtelifle ile ifâde edilen hulkdur.

Üçüncüsü, hulk-ı vasatdan tefrît cihetine tecâvüz eden ahlâkdır ki bu da aynıyla ifrât cihetindeki ahlâk gibi mezmûm ve yine o ta'bîrât ve esâmî ile ma'rûf ve mevsûmdur.

Meselâ bendeki ahlâk yâ hadd-i vasata karîbdır yâhûd ifrât ve tefrît cihetlerinden birine doğru mütemâyildir. ("Hadd-i vasat" demeyip de "hadd-i vasata karîb" demekdeki maksad ise âşikârdır. Zîrâ hulk-ı mutavassıtı noktası noktasına bulmak ahlâkın zirve-i ulyâsına çıkmak demektir. Bu ise -yukarıda îmâ olunduğu vechile- as'ab-ı umûrdur. Yüz binde bir insâna şu bahtiyârlık şeref-i azîmi müyesser olamaz). Ahlâkım hadd-i vasata karîb ise o ef'âl ü a'mâle -zerre kadar ihmâl etmemek üzere- her zamân devâm ederim. Hadd-i vasatın hâricine ve ifrât ve tefrît cihetlerinden birine meyl ü tecâvüzü var ise tecâvüzât ü temâyülât-ı vâkı'anın muktezâsı olan ef'âlin terkiyle zıddını ihtiyâr ve ol sûrele dâire-i vasata rücû' için kendimi icbâr eylerim.

Bu mücâhedât-ı fi'iliyye vü amelîyyeyi de kat'iyen ihmâl etmemeliyim. Zîrâ cüz'î bir ihmâl eseriyle ahlâkım dâire-i vasatdan ifrât veyâ tefrît cihetine meyl ederse onu ihmâlden evvelki noktaya ircâ' için cidden metâ'ib u su'ûbât-ı azîmeye giriftâr olurum.

Bahsimizin mevzû'u insânlardan zuhûr ve sudûru menâfi'-i hakîkiyyeye medâr-ı etemm olan "sa'âdet-i hulkiyye" ve "ef'âl-i cemîle" olmasına nazaran "hulk"un ne demek olduğunu ve nev'-i beşerdeki tenevvü' ve ihtilâfının esbâbını ve be-tahsîs sâhibini memdûhiyyet-i umûmiyyeye mazhar ve hakîkaten mağbûtu'l-emsâl eden ahlâkın ne gibi şeyler olduğunu ve umûm nazarında bâ'is-i nefret ve

mûcib-i buğz u mezemmet olan ve sâhibini sû'-i ahlâk ile teşhîr eden ahlâkın ne makûle şeyler olduğunu tavzîh dahi elzemdir.

Ulemâ-yı ahlâk demişlerdir ki: Mebâhis-i ahlâkiyyenin menâfî'i nev'-i beşerden üç [20] sınıfa şâmdir. Ve her sınıf için mebâhis-i mezkûreden istifâde-i kâmile istihsâli mümkündür.

Sınıf-ı evvel: Nev'-i beşerden bu sınıfı teşkil eden insânlar me'âyib-i kesîreleriyle berâber kendilerini kâmil zannederler yâhûd kâmil görünmek isterler. Bu gibiler için ahlâk-ı seyyi'enin netâyic-i vahîme vü muzırrası hakkında serd olunacak mutâla'âtdan veyâhûd icrâ kılınacak mübâhesâtdan veyâ tesâdüf edilecek münâzarâtdan kendilerinde olan ahlâk-ı zemîmenin mâhiyyet-i muzırrasını anlamak imkânı dâimâ mevcûd olduğundan "kuvve-i müfekkire vü mümeyyize"lerinin yardımıyla o ahlâktan müteneffir olmaları ihtimâlden ba'îd değildir. Bir şeyden nefret ise ondan rücû'a sebebidir. İşte bu ihtimâl o gibiler için meslek-i savâba rücû'u mûcib olabilir.

Sınıf-ı sâni: Yalnız tabî'î yâhûd yalnız iktisâbî veyâhûd hem tabî'î ve hem de iktisâbî olarak fezâilin ba'zısına mazhar ve ba'zısına muhtâc u müftekir olan sınıf-ı beşerdir. Memdûh olan "ahlâk-ı mutavassıta ashâbı" da bunlardır. Bu sınıfı teşkil eden bahtiyârân-ı nev'-i beşerin mutâla'ât ve mübâhesât-ı ahlâkiyyeden tenvîr-i efkâr ile müstefid olmaları tabî'îdir. Çünkü bunların tabî'at-ı garîziyyelerinde zâten mehâsin-i ahlâkı câlib bir kuvve-i câzibe mevcûd olduğuna ve mutâla'ât ü mübâhesât-ı ahlâkiyye meydân-ı ves'inde tezyîd-i ma'lûmât kendilerini bir kat daha mes'ûd edeceğine mebnî muhtâc ve müftekir buldukları bakiyye-i mehâsin-i ahlâkı da mutâla'ât ve mübâhesât-ı vâkı'a ile istihsâle şübhesiz sa'y ederler.

Sınıf-ı sâlis: Ahlâkın zirve-i ulyâsına çıkanlar ve o âlem-i kudsiyyet ü faziletde nâil-i memdûhiyyet-i kâmile olanlardır. Bunlar mehâsin-i ahlâkın mertebe-i gâyet ü müntehâsında bulunmak şeref-i azîmine mazhariyyetle mes'ûd ve kendilerine karşı ahlâk-ı seyyi'e kapıları mesdûd olmakla berâber mübâhesât ü münazarât-ı ahlâkiyyeden ve ahlâk kitâbları mutâla'asından istifâde ihtiyâcından yine vâreste olmazlar. Çünkü mutâla'a ve münâzara sâyesinde "hulk-ı cemîl" eseri olduğuna kanâ'at ettikleri ef'âl ü a'mâlin kendilerinden zuhûr ve sudûr eden ef'âl ü a'mâle muvâfakatini görmekte, anlamakla bi't-tab'

mütelezziz olurlar. Ve a'zam-ı lezâiz olan bu lezzetle mütenâsiben sûret-i dâimede hüsn-i ahlâkca rüsûh ve terakkîye sâ'î olurlar. [21]

2. Hulkun Ta'rîfi

“Hulk” nefsi-nâtikanın öyle bir hâlidir ki fikr u reviiyyetle, ef'âlî dâ'idir. Bu hâlin mukteziyâtından olarak nefsi-nâtıkadan sâdir olacak ef'âl memdûh ise “hulk-ı cemîl”, mezmûm ise “hulk-ı seyyi'e”den tevellüd eder.

Şu hâlde “hulk” mühim ve esâslı olmak üzere iki nev'e taksîm olunur. Birincisi “hulk-ı tabî'î”dir. İkincisi “hulk-ı müstefâd bi'l-âde”, -ta'bîr-i dîğerle- “hulk-ı iktisâbî”dir.

“Hulk-ı tabî'î” hilkat-i beşeriyye ile mümtezic olan ahlâkdır. Arzûlarına, heveslerine muvâfık düşmeyen en ufak bir ârızadan dolayı gadab edenlerin, en ehven umûr ve mevâdda cebânet gösterenlerin, mûcib-i havf olan en az bir şeyden, her âsân ve bî-lüzûm şundan bundan istimdâda şitâbân olup mevki'siz, lüzûmsuz telâşa düşenlerin ahvâli ahlâk-ı tabî'iyye eseridir.

Ülfet ve i'tiyâd ile istifâde olunan “hulk-ı iktisâbî”nin ise mebd'e'î fikr u reviiyyeti isti'mâldir. Fikr u reviiyyetle a'mâl ü ef'âlde istimrâr ve istikrâr bi'z-zarûre i'tiyâdı mûcib olur. Kendisinde sevk-i reviiyyet eseri bulunan ef'âl -mazarratdan selâmeti, menâfi'e hıdmeti tecrübe edile edile- âdet ve ülfet hükmünü alır. Ve bu âdet ve ülfet -tabî'at-ı garîziyyede merkûz olan ahlâk-ı tabî'iyyeye muhâlif olmakla berâber-tedricen hâsil olmasına ve gitgide kesb-i kuvvet etmesine mebnî gerçekten ahlâk-ı tabî'iyyeye yaklaşır.

[Kuvve-i Âkile ve Kuvve-i Behîmiyye]

Ma'lûmdur ki her şahısta kâffe-i harekâtına mihver denilebilecek derecede fevkal'âde mü'essir iki kuvve-i mütezâdde mevcûddur. Bu kuvvetlerin biri “kuvve-i âkile”, diğeri “kuvve-i behîmiyye”dir. “Kuvve-i âkile” me'âş ve me'âda müte'allik husûsâtda insânı hayra ve “kuvve-i behîmiyye” ise aksine sevk eder. Bu iki kuvvetden her birinin kendine mahsûs [22] bir tarz-ı irâde ve ihtiyârı muktezî olmasına ve insânı dâimâ envâ'-ı irâde ve ihtiyâr cihetine sevk etmek isti'dâdında

bulunmasına nazaran insân dâimâ bu iki kuvvetin sademât-ı mütevâliye ve mütezâddesi arasında bulunur. Nefs-i insânîde bidâyet-i vücûd u husûllerinden beri birbirine karşı muhârib olan bu iki kuvvetden kuvve-i behîmiyyenin muhâcemât-ı dâimesi ve kuvve-i âkilenin müdâfa'ât-ı mütekâbilesi arasında kalan insân yâ kuvve-i behîmiyyenin gâlibiyyetiyle dereke-i hüsrâna nâzil veyâhûd kuvve-i âkilenin muzafferiyetiyle sa'âdet-i dünyeviyye vü uhreviyyeye nâil olur. Nizâ' ve harb-ı dâimîde bulunan bu iki kuvvetden kuvve-i behîmiyyenin nizâ' u cidâlden maksadı insânı muktezî olduğu irâde ve ihtiyâr dâiresinde lezzât-ı âcile-i şehvâniyyeye teşvîk ve "kuvve-i âkile" -ve ta'bîr-i âharla- "nefs-i nâtika"nın merâmı ise onu akıbeti mahmûd olan ef'âle teşvîkdir. Bu iki kuvve-i mütezâddenin taht-ı te'sîrinde bulunan insân neşv ü nemâ-yı cismânîsi evânında ve zamân-ı tufûliyyetinde kuvve-i âkileden mahrûm olduğundan âdetâ behâyim menzilesindedir. Neşv ü nemâ-yı cismânîsi devr-i sinîn ile tezâyüd ve terakkî ettikçe kuvve-i âkilesi dahi tadrîcen kesb-i kuvvet eder. Ve bu nûr-ı feyz-â-feyz-i rûhânî hasm-ı tabî'î ve vâlidî bulunan kuvve-i behîmiyye ile tutuştuğu muhârebe meydânında muzaffer olmak isti'dâdını hâiz olur.

Bu harb-i dâimîde galebe isti'dâdında bulunan kuvve-i şehevîyyenin lehîb-i mehâsin-sûzunu itfâya olan ihtiyâc pek mühim ve şedîd olduğundan kuvve-i âkilenin müdâfa'aya iktidârını tezyîd ve esbâb-ı gâlibiyyetini teşyîd için vesâit-i mukteziyyeye tevessül gereği gibi kesb-i ehemmiyyet eyler.

Bu ihtiyâc-ı şedîde mebnî ahlâk-ı seyyi'enin sâik olduğu dereke-i helâke düşmemek için her hâlde müteyakkız bulunmaya ve nefsi aslah ve ahsen olan ef'âl ü a'mâle tahrîs u teşvîk etmeye lüzûm-ı kat'î vardır. İşbu teşvîkât-ı mütemâdiyeyi semeresiz bırakmakta kuvve-i behîmiyyenin en kuvvetli mu'âvini, en büyük müttefikî ihmâldir. "İhmâl" denilen kuvve-i mu'âvine vü müttefika meydân bulursa kuvve-i behîmiyyeye karşı kuvve-i âkile her zamân mağlûb olur.

Kuvve-i behîmiyye dâimâ zindedir, müteyakkızdır. İrâde ve ihtiyâr-ı beşeri kendine hıdmet cihetine sevk etmek için her fursatdan istifâdeye hâzırdır. Her zî-hayât ise -bedîhîdir ki- müteharrîkdir. Onun için insânı behîmiyyet tarafına meyl ü tahrîkden [23] kat'iyen tegâfûl etmez. Cüz'î bir ihmâlin mu'âvenetiyle kuvve-i behîmiyyenin

sevkine ednâ mertebe tâbî' olanlar derhâl ahlâk-ı seyyi'enin varta-i hevl-nâkine, bâ'is-i hasâr-ı dünyevî vü uhrevî olan mehâlîke düşerler. İçine düşülen mühlîkeden tahlîs-i girîbân ile iktisâb-ı fazîlet arzûsu hâsıl olsa ve kuvve-i âkîlenin sevkine tâbî' olmak istenilse bile ihmâl meydan verilmediği zamândaki sür'at ve suhûletle husûl-i maksada muvaffakiyyet hâsıl olamaz. Kuvve-i âkîlenin mücâhedât-ı mütemâdiyesiyle bu muvaffakiyyet hâsıl olsa bile metâ'ib u müşkilât-ı fevkal'âde sarfına ihtiyâc messedeceğine şübhe yokdur. Binâen'aleyh "ihmâl"ın kuvve-i behîmiyyeye mu'âvenetinden nihâyet derecede mücânebet lâzımdır.

İnsândan sudûr eden bi'l-cümle tasarrufât, kavlen veyâ fi'ilen zuhûr edecek kâffe-i a'mâl ve harekât yâ kuvve-i âkîlenin veyâ kuvve-i behîmiyyenin netîcesidir.

Kuvve-i âkîle netîcesi olan ef'âl ü a'mâl "mahmûd" ve kuvve-i behîmiyyenin semeresi olan ef'âl ü a'mâl "mezmûm"dur. Binâen'aleyh hâlât ü mu'âmelât-ı beşeriyye umûmen "mahmûd" ve "mezmûm" olmak üzere iki nev'e münhasırdır.

İlm-i celîl-i ahlâk her iki hâlden insân için tarîk-i istifâdeyi açmışdır. Tedkîk olunursa "mahmûd" veyâ "mezmûm" olan her iki nev' ef'âlin vücûdu takdîrinde terbiye ve tehzîb-i ahlâk mümkündür.

Ef'âl-i Memdûhadan İstifâde-i Ahlâkiyye

İnsânın tesâdüf edebileceği ef'âl ü ahvâl-i memdûha yâ kendisinden başkaları veyâ başkalarından kendisi hakkında vukû'a gelir veyâhûd başka şahıslardan başka şahıslar hakkında vâki' olur. Kendisinden âhar hakkında vâki' olmuş ise bu fi'il-i mahmûdun mu'âmele-i mütekâbilesini ve hiç olmazsa hamd ü senâ gibi mükâfâtını görmek zarûrî olmağla müstelzim-i mükâfât görülen o ef'âl ü ahvâle devâm etmekle her zamân istifâde edilir.

Ef'âl ü ahvâl-i mahmûde başkalarından kendi hakkında vukû' bu lursa iyi bir fi'ilin menâfi'ini, fazîletini kendi nefsinde tecrübe etmiş olacağından ve emsâl-i haseneye imtisâl [24] zâten levâzım-ı beşeriyyeden olmakla berâber ihsân ile mükâfât dahi muktezîyât-ı insâniyyeden bulunduğundan iyiliğe mükâfât etmek ve âharın mükâfâtını

da'vet için iyilik etmek yine zarûrî olup bu zarûretin hissedilmesi terakkiyât-ı ahlâkiyye husûsunda istifâdeyi mûcibdir.

Fi'il-i memdûh -kendine hiç ta'alluku olmayıp da- başkaları tarafından yine başkaları hakkında vâki' ise ona ittibâ' etmek ve eşhâs-ı sâirenin yek-diğere olan iyiliklerinden müstefiz oldukları mehâsinden hisse-mend olmak arzûları hâsıl ve bu arzûyu icrâyâ fırsat aramaya mecbûr olur. Bu sûretle intihâz-ı fırsat istihsâl-i mehâsin-i ahlâkca istifâde ve menfa'ati müstevcibirdir.

Ta'rîf olunan şu üç tarîk-i istifâde aranılırsa birinden olmazsa diğeriyle muvaffakiyyet-i tabî'î ve bu üç sûretli îzâhât ef'âl-i mahmûdeden her vechile istifâde imkânı göstermeye kâfidir.

Ef'âl-i Mezmûmeden İstifâde-i Ahlâkiyye

Ef'âl-i mezmûmeden istifâde imkânını da tavzîh edelim: İnsândan bir fi'il-i mezmûmun sâdir olması ba'zen gayr-ı kâbilü'l-ictinâb veyâhûd gayr-ı sehlü'l-ictinâb olarak mütehattim bir hâlde görünür. Bu hâl kesîrû't-tesâdüf olduğundan bunu herkesin kendi nefsinde bile tecrübe etmiş olacağı ma'lûmdur. Def'i mümkün olmayan bu ef'âle tesâdüf olunduğu zamân, imkân dâiresinde ondan tebâ'ud ve ihtirâza cidd ü cehd etmelidir. Bütün bütün def'i mümkün olamazsa ta'diline ikdâm ederek daha az hisse-mend-i mezemmet olmaya çabalamalıdır. Bu da mukadder ve müyesser olmazsa artık insân -ahlâk nokta-i nazarından- âdetâ bir musîbet, bir belâ ile müsâb olmuş demektir. Bu musîbetden kurtulursa emsâline avdet ve rücû' etmemeye azm u cezm ile berâber o tasmiini îfâyâ medâr olabilecek esbâbı da tehiyye eylemelidir. Müsâb olup da kurtulmak imkânı bulunamayan kimse ef'âl-i mezmûmeye bir daha dūçâr olmamak için o ef'âli dâimâ kendi kendine takbîh ve emsâli ef'âl ü a'mâlden dolayı mutazzarır ve sū'-i ahvâl ile müştehir olanlara lâhık olan mazarrât u hasârâtı ta'dâd ve muhâkeme ile kendi kendine ibret-i mü'essire göstermelidir. Bu mülâhazât ve mücâhedât [25] ef'âl-i mezmûmenin adem-i tekerrürüne en mü'essir esbâbdandır. Ef'âl-i seyyi'eden istifâde tarîki de işte budur.

Ef'âl ü a'mâlin "memdûh" ve "mezmûm" olarak iki nev'e münhasır olduğu yukarıda ityân ve bu iki nev' ef'âl ü a'mâlin her iki

nev'inden de ıslâh-ı nefis, tehzîb-i ahlâk, terbiye-i zât için istifâde ve intifâ' imkânı dahi tavzîh u beyân olunmuş olduğundan ilm-i ahlâk da nazarî ve amelî tettebbu'ât ü tedkîkât icrâsı hâlinde suver-i muharrere dâiresinde iyilikden de kötülükten de mekârim-i ahlâkın fazîleti istihsâl olunabileceği anlaşılır.

3. Ümmehât-ı Ahlâk

Mehâsin-i hulkiyyenin medâr-ı etemmi olan envâ'-ı fezâil esâsen dört asla râcî'dir. Kemâlât-ı hulkiyyeyi tamâmıyla ihrâza sebep olan bu dört aslın hâricinde fezâil yokdur. Hükemâ-yı kadîme ilm-i ahlâkın nazariyyât ve amelîyyâtında bu bahsimizin mevzû'u olan ve "fezâil-i erba'a-i esâsiyye" denilen asıllardan başka bir asıl aramaya lüzûm kalmayacağı fikrinde ittifâk etmişlerdir. İşbu usûl-i erba'anın aksâm u fûrû'-ı kesîreye inkısâm edeceği mebâhis-i âtiyede tafsîl olunacaktır.

Hükemâ ve ulemâ-yı ahlâkca câmi'u'l-fezâil addolunan usûl-i erba'a bunlardır:

Birincisi, "hikmet"tir¹²¹. Hikmet sıhhat-i fikr u revîyyete; ef'âl ü a'mâlde, [26] hayr u şerde, hâsılı her şeyde tefrîk ve temyîze medâr olan kuvvettir. Bu kuvvet güzel ile çirkini, iyi ile kötüyü, hak ile bâtılı ve sâir mahmûd ve mezmûm olan ahvâl ü sıfâtı tefrîk eyler. Bu kuvvetin mahall-i vücûd u kıyâmı "kuvve-i fikriyye"dir.

121 Kuvve-i mümeyyizenin, sıhhat-i fikr u revîyyetin hüsn-i isti'mâlî ahlâkın erkân-ı mühimme-i erba'asından olan hikmete mütevakıftır. Ümmehât-ı ahlâktan olan "hikmet" ile "ilm-i hikmet"i yek-diğerine karışdırmamalıdır. İlm-i hikmet dâiresi gâyet vâsi' ve aksâm-ı müte'addideye münkasım bir ilimdir. İnsân hilkaten her şeyi öğrenmeye harîsdir. Kendini, ailesini, içinde doğduğu vatanını, efrâdından bulunduğu hey'et-i ictimâ'îyyeyi, üzerinde yaşadığı kürre-i arzı, gözüyle gördüğü semâvâtı, kâinâtı bilmek ister. Mâddî, ma'nevî kâffe-i mevcûdâtı, bu mevcûdâtın yek-diğeriyle münâsebetini, ta'allukatını, vezâif-i mâddiyye vü ma'nevîyyesini, hâsılı kâinâtın kâffe-i müştemilâtını dâire-i ittılâ'ına almak arzûsundadır. Kâinâtın her cüz'ünü, bu eczânın merbût oldukları külliyyâtı, cüz'lerin külle nisbetini temyîz u tefrîk ve kitâb-ı kâinâtın ta'dâd ve ihsâsı mümkinsiz olan evrâkı-nı birer birer tedkîk etmeye çalışır. Hattâ ittılâ'-ı beşerin hudûdu hâricinde kalan mümkinâtı görmek, anlamak, muhâkeme etmek hevesinde bulunur. İşte bu ma'lûmât-ı vâsi'ayı istihsâle medâr olan ilim, "ilm-i hikmet"tir, "ilm-i felsefe"dir. İlm-i hikmetin insânda mahall-i vücûdu da kuvve-i fikriyyedir.

İkincisi, “ıffet” tir¹²². İffet, vera’dır. Gâyet ve nihâyeti dünyevî ve uhrevî mazarrâta ve l-hâsil her nev’ eziyyete müeddî olan şehevâtın nefsinin zabt etmektir. Bunun mahall-i vücûd u kıyâmı “kuvve-i şehevîyye” dir.

Üçüncüsü, “şecâ’at” tir. “Şecâ’at” ahvâl-i şedîde ve mahûfede münhezim olmamak ve lüzûmu kadar ikdâm eylemektir. Bunun mahall-i vücûd u kıyâm “kuvve-i gadabiyye” dir.

Dördüncüsü, “adâlet” tir¹²³. “Adâlet”, ef’âlin sıhhati ve her fi’ilin mevzi’-i lâıykına vaz’ıdır. Bunun merkez-i vücûdu evvelki üç asıldadır. [27]

122 İffet, lisân-ı avâmmda şer’an ve aklen menhî ve memnû’ olan ahvâlden keff-i nefse ıtlâk olunur. Lisân-ı resmîde dahi me’mûrünün erbâb-ı mesâlihden istifâde-i şahsiyye vü zâtıyyeden ictinâb etmelerinde isti’mâl kılınırsa da ilm-i ahlâkda bu kelimenin ma’nâsı pek vâsî ve şümûllüdür. Lisânen ve tahrîren bir kimsenin ne huzûrunda, ne gıyâbında hukûkuna tecâvüz etmemek, her türlü menhiyyât-ı şer’iyye ve fi’liyyeden müctenib olmak ve hukûk u vezâifin başkalarına tahsis eylediği ahvâle müdâhale eylememek kâffe-i ef’âl ü akvâli adâlete tevfiik etmek iffetin levâzımındandır.

123 Her fi’li mevzi’-i lâıykına vaz’ etmektir. Ta’rîf olunan adâlet bir kuvve-i mühimmedir. İdâre-i nev’-i beşerin medâr-ı a’zamıdır. “Hikmet”, “şecâ’at”, “ıffet” nâmıyla ahlâkın erkân-ı asliyyesinden ma’dûd ahvâlin intizâmına sebep dahi rûkn-i râbî olan “adâlet” tir. Kuvve-i adâlet olmazsa hikmet, şecâ’at, ıffet dahi isbât-ı mevcûdiyyet edemez. Çünkü fezâil-i selâse-i mebhûseyi ifrâtdan, tefrîtden muhâfaza eden adâletdir. Adâlet olmazsa cehl ü şeytânin, cûbn u tehevürün, sefâhet-i şehevîyye ile ta’til-i hissiyât-ı beşeriyyenin hadd-i vasatları olan “şecâ’at”, “ıffet” görülemez ve fezâil-i asliyye-i selâse hâsil olamaz. Bu fezâil-i asliyyeyi rezâil hâlinden; ya’nî ifrâtdan, tefrîtden çıkarıp fezâil derecesine îsâl fazîleti adâletdedir. Nev’-i beşer her hâl ü kâlide i’tidâl ile harekete mecbûrdur. İ’tidâl ile mu’ameleye me’mûrdur. Hukûk-ı nefsiyye, hukûk-ı bedeniyye, hukûk-ı übüvvet ü bünüvvet, hukûk-ı uhuvvet, hukûk-ı beytiyye, hukûk-ı mu’âşeret, hukûk-ı ticâret, hukûk-ı ictimâ’iyye, hukûk-ı idâre, hukûk-ı siyâsiyye, hukûk u vezâif-i dîniyye ve mezhebiyye hep adâlete muhtâcdır. Hangi fi’il adâletle müzeyyen olmazsa ilm-i ahlâkın dâire-i mümtâzesinden çıkmış demektir. ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ (“Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı ve yakınlığı olana atâyı emrediyor ve fuhşiyâttan, münkerden, bagiyden nehyediyor, size va’z ediyor ki dinleyip anlayıp tutasınız”, Nahl, 16/90. âyetten nâkis iktibas) âyet-i kerîmesindeki “adl” kelimesinin şümûl-i azîmi müfessirîn-i kirâm tarafından îzâh olunmuştur.

Zîrâ “kuvve-i fikriyye”, “şeheviyye” ve “gadabiyye”de ifrât ve tefrîti terk ettirmek, memdûh olan hadd-i vasatı muhâfaza eylemek adâletin vazîfesidir. Mehâsin-i hulkiyyenin medâr-ı ekmele addedilen usûl-i erba‘a-i mezkûreye ve onların şu‘abât-ı müteferri‘asına dâir îzâhât ve ta‘rîfât-ı mufassala i‘tâsından mukaddem burada ahlâka müte‘allik dört kelimenin delâlet ettiği ma‘nâların mâhiyyetini ta‘rîf muktezîdir.

İşbu kelimât-ı erba‘a; “hayr”, “şer”, “nef”, “zarar” kelimeleridir.

“Hayr” hadd-i zâtında, zâtı için mergûb olan şeydir. Fi‘il-i hayr, ne masdarı, ne mazharı nazar-ı dikkate almaksızın hayr olduğu için mergûbdur.

“Şer” hadd-i zâtında zâtı için mergûb olmayan şeydir. Fi‘il-i şer ne masdarı, ne mazharı nazar-ı dikkate alınmaksızın şer olduğu için gayr-ı mergûbdur.

“Nef”, hayra müeddî olan sebebdir.

“Zarar”, şerre müeddî olan sebebdir.

Tedkîkât-ı amîka ile mâhiyyet-i ahlâkı tahkîk, sıhhat ve isâbet-i fikr u mutâla‘alarını âlem dahi tasdîk eden en meşhûr hükemâ-yı kadîmenin hakikat-i ahlâk mesâilinde efkârları muhtelif ise de nev‘-i beşerde “kuvve-i fikriyye”, “kuvve-i şeheviyye”, “kuvve-i [28] gadabiyye” nâmıyla üç azîm kuvvetin mevcûd olduğunda ve bunların medâr-ı a‘mâl ü ef‘âl olduğu noktasında ittifâkları bedîhîdir.

Fezâil ü rezâil-i ahlâkiyye dahi erkân-ı erba‘a-i asliyye denilen bu üç kuvvet ile bunların dördüncüsü ve mîzân-ı i‘tidâl ü inhirâfî bulunan adâletdir.

Ef‘âl ü a‘mâl-i beşeriyyenin umûmu, kuvve-i selâse-i muharrereye mensûb idüğüne ve her hareket bu kuvvetlerden birinin eseri bulunduğuna kâil olanlar da vardır. Bu fikirde bulunan hükemâ derler ki hikmetin ifrâtı bulunan “cerbeze” ve “şeytânet” veyâhûd tefrîti bulunan “cehl” ve “gabâvet” de “hikmet” eseridir. Hulk-ı hüsn olan “şecâ‘at” ve bunun ifrâtı ve tefrîti olan “tehevür” ve “cebânet” yine şecâ‘at eseridir. Kezalik hüsn-i hulk olan “iffet” ve bunun ifrât ve tefrîti bulunan “cinnet” ve “sefâhet” ve “za‘f-ı şehvet” de “iffet” eseridir.

Nefsü'l-emrde ve hakikatde bu fikir ve mutâla'a doğru olamaz. Çünkü şahs-ı vâhidin fi'il-i vâhidi, semere-i sahîhası hikmet bulunan kuvve-i fikriyye veyâ semeresi iffet olan kuvvet-i şehevîyye veyâhûd semeresi şecâ'at olan kuvve-i gadabiyyeden birinin eseri olsa bile o fi'il-i vâhid bu kuvvetlerin yalnız biri vâsıtasıyla mevki'-i icrâya gelemes. Kuvâ-yı selâse-i muhtelifenin ancak yek-diğetine te'âvün ve tenâsuru semeresiyle fi'il-i vâhid, şahs-ı vâhiden sudûr edebilir.

Meselâ bir fi'ili sâha-i vücûda getirmek için evvelen kuvve-i fikriyye düşünmelidir. Sâniyen kuvve-i şehevîyye arzû etmelidir. Sâlisen kuvve-i gadabiyye müte'essir olmalıdır. Düşünmek, arzû etmek, o tefekkür ve arzû ile müte'essir olmak fi'ili icâd edebilir. Şu hâlde bu kuvvetlerin üçünün birbirine mu'âvenetiyle şahs-ı vâhiden fi'il-i vâhid sâdır olabilir. Yoksa kuvâ-yı selâsenin her biri kendine müte'allik bir fi'ili kendi başına icâda kâfi değildir. Buna misâl lâzım ise insânın âlet-i rü'yet olan gözünü irâe ederiz. "Fülân şeyi gözümle gördüm" diyoruz. Acaba o gördüğümüz keyfiyyet ve kemmiyyeti gözümü teşkil eden ve göz denilen a'zânın umûmu ile mi rü'yet ediyoruz? O a'zânın umûmu fi'il-i rü'yetde iştirâk eder mi? Hayır etmez. Gözün müteşekkil olduğu a'zâ-yı muhtelif [29] ve mütenevvi'adan yalnız kuvve-i bâsıra mer'iyâtı, keyfiyyât ve kemmiyyâtı görebilir. Hattâ "Gözümüzün kuvve-i bâsırası görebilir" dediğimiz zamân dahi "Kuvve-i bâsıranın mürekkebe olduğu a'zânın umûmu fi'il-i rü'yetde müsterekdir" demek istemeyiz. A'zâ-yı ayn içinde görmek hâssiyetini hâiz olan âlet, yalnız bebektir. Bebekdeki hâssa-i rü'yetden istifâde etmek ve fi'il-i rü'yet hâsıl olmak için teşekkülât-ı ayniyyeyi tetmîm ve tekmil eden âlât ü edevât-ı muhtelifeye muhtâcız. Teşekkülât-ı ayniyye de işte o ihtiyâcı def içindir.

Gözün fi'il-i rü'yeti gibi şahs-ı vâhiden sudûr eden fi'il-i vâhid dahi o şahısta kuvâ-yı "fikriyye", "şehevîyye" ve "gadabiyye"nin yalnız biri tarafından icâd olunmayıp birbirine te'âvün ve tenâsuru eseriyle vücûda gelebilir. Çünkü bir fi'ilin vücûda gelmesi evvelen onu düşünmeye, sâniyen arzû ve iştihâ hâsıl olmaya, sâlisen onu yapmak için müte'essir olmaya muhtâcız. Bu kuvvetlerin her biri hem tefekkür hem de iştihâ fi'illerini ve kuvve-i gadabiyyenin hâiz olduğu te'essür hâssasını yalnız başına icâda müsâ'id olmadığından bu kuvvetlerin her

birisi kendi vazîfesini ayrı ayrı icrâ eder ve mecmû'undan bir fi'îl sâdır olur. Bu fi'îl de yâ "memdûh" veyâ "mezmûm" olur.

4. Kuvve-i Fikriyye, Kuvve-i Gadabiyye, Kuvve-i Şehviyyenin Ta'rifleri

Kuvve-i fikriyye -ki "kuvve-i âkile-i fikriyye"dir, onun vücûd-ı insânda mevki'i dimâğdır. Harekât ü sekenât-ı beşeriyyenin mihver-i idâresi, kâffe-i a'mâl ü efkârın müdürü bu kuvvettir. Kuvve-i fikriyyenin kuvâ-yı müteferri'a vü mütenevvi'asından biri hakkı bâtıldan tefrîk u temyîze mahsûs olan "fehm" yâhûd "tefehüm"dür. Ef'âl ü a'mâl-i sâliha cihetine sevk eden de "edeb"dir. Kuvve-i fikriyyenin garaz ve maksadı dâimâ doğruluğa, hakka teveccühdür. Bütün bu tefekkürât-ı insâniyye işte bu kuvve-i fikriyye ile hâsıldır. [30]

"Kuvve-i fikriyye"¹²⁴ insânlara mahsûs ve münhasır bir meziyyet-i celîle-i âliyedir. Hayvânât-ı sâire bu meziyyet-i te'âli-perverîden mahrûmdur.

Kuvve-i fikriyye aksâm ve envâ'-ı muhtelifesiyle berâber münhasıran iki hâlde bulunur. Biri "hâl-i i'tidâl", diğeri "hâl-i hâric anî'l-i'tidâl"dir. Hâl-i i'tidâlde bulunursa sâhibi "cevdet-i akl" ve "sıhhat-i fikr u temyîz" ile mevsûfdur. "Hikmet" denilen fazîlet dahi bununla hâsıl olur.

İ'tidâl hâricinde olursa bu i'tidâlsizlik dahi birbirine mugâyir ve mütezâd iki nev'e inkisâm eder. Hadd-i i'tidâlden çıkmak yâ tezâyüd veyâ tenâkus cihetlerinden birine tecâvüz etmektir. Bu tecâvüz hadd-i i'tidâlden tezâyüd cihetine doğru ise kuvve-i fikriyyenin sâhibi "mekr" ve "habâset", "cerbeze" ve "şeytanet" ile tavsîf edilir.

Tecâvüz hadd-i i'tidâlden tenâkus cihetine mütemâyil olursa o hâlde dahi kuvve-i fikriyye sâhibi "cehl" ü "belâdet" ile ta'rif olunur.

Kuvve-i gadabiyye ki ona "kuvve-i hayvâniyye", "kuvve-i seb'iyye" de derler. Onun vücûd-ı beşerde mahall-i kıyâmı kalbdır. Bu kuvve-i hayvâniyye vü seb'iyye insânı hayvânât-ı sâire ile teşrîk eden kuvvettir. Bu kuvvet -insân dahi dâhil olduğu hâlde- bi'l-cümle hayvânâtda

124 Benî-Âdem bununla mükerrerdir.

mevcûddur. Derecâtı da hayvânâtın envâ'ı -ve hattâ bir cins hayvânın da efrâdı- i'tibâriyle pek muhtelifdir. Hayvânât-ı müfterise¹²⁵ ile hayvânât-ı gayr-ı müfterise arasındaki fark-ı azîm herkesin meşhûdur. Arslan tilki gibi, kurt çakal gibi, fil öküz gibi değildir. Bir nev' hayvânın efrâdında dahi kuvve-i gadabiyyenin derecâtı mütenevvi'dir. İki arslanın kuvvet ve sûretce yek-diğerine müsâvî olduğuna hükmedilemez. Binâen'aleyh kuvve-i gadabiyyeye mâlik nev'-i beşerin her ferdinde dahi kuvve-i gadabiyye bir derece-i mütesâviyede olamaz.

Kuvve-i gadabiyyenin kuvâ-yı müteferri'a vü mütenevvi'asından biri "hubb-ı galebe vü riyâset"tir. Nefs-i nâtıkaya ve za'f-ı cism ü bedene muvâfık ve mütenevvi' olmayan ahvâl ü harekâta [31] insânı bu kuvvet sevk eder. Mehâlik ve muhâtarât-ı mâddiyye vü ma'nevîyye dahi bu teşvîkâtın netîcesidir.

Kuvve-i fikriyye gibi kuvve-i gadabiyye de -bi'l-cümle ahvâl ve envâ'-ı muhtelifesiyle berâber- iki hâlden hâric olamaz. Biri "hâl-i i'tidâl", diğeri "hâl-i hâric ani'l-i'tidâl"dir. Hâl-i i'tidâlde sâhibi "şecâ'at", "kuvvet-i kalb", "fenn-i harbde meharet"le ta'rîf olunur.

Hâl-i hâric ani'l-i'tidâlde de yâ i'tidâlin taraf-ı zâidinde veyâhûd taraf-ı nâkısına mütecâviz ve mütemâyil bulunur. Hadd-i i'tidâlin taraf-ı zâidinde mütecâviz olan kuvve-i gadabiyye sâhibi "tehevür"le, "kesret-i gadab"la tavsîf; hâl-i i'tidâlin taraf-ı nâkısına mütemâyil bulunan kuvve-i gadabiyye sâhibi "za'f-ı kalb", "za'f-ı nefis" ile, "cebânet" ile ta'rîf olunur.

Kuvve-i şehevîyyenin -ki kuvve-i muğziyye ve nebâtiyyedir- beden-i insânda mahall-i vücûd u meskeni ciğerdir. Kuvve-i muğziyye ve nebâtiyye dahi insânı bir taraftan -kuvve-i gadabiyye gibi- hayvânât-ı sâire ile ve diğeri taraftan nebâtât ile teşrîk eyler. Bekâ-yı tenâsül bu kuvvetle kâim ve kâildir. Terbiye ve te'dîb hâssaten bu kuvveti sükûta ve ifrâtdan teb'ide da'vet ve hıdmet eder. Bekâ-yı hayâtın medârı olan ağziyenin vücûda muvâfık olanları bu kuvvet ile talep olunur.

125 Müfteris, yırtıcı demektir.

Kuvve-i şeheviyye dahi -kuvve-i fikriyye ve gadabiyye gibi-mu'tedil ve gayr-ı mu'tedil iki hâle münkasimdir. Hâl-i i'tidâlde, sâhibi ekl ü şürbden ve sâir müştehiyât-ı nefsâniyyeden i'tidâl ile mevsûfdur. Adem-i i'tidâl hâlinde dahi iki kısma münkasimdir: Yâ zâid ani'l-i'tidâldir veyâ nâkıs ani'l-i'tidâldir. Kuvve-i şeheviyyenin i'tidâl hâricinde tezâyüd cihetine meyli, sâhibini "hırs" ve "aç gözlülük" ile tavsife sebebdir. Tenâkus cihetine meyli ise, sâhibini "za'f-ı şehvet" ile ta'rîfe illetdir. [32]

5. Kuvâ-yı Selâse ile Ümmehât-ı Ahlâk Arasındaki Münâsebet

Dördüncü mebhasda beyân olunan "kuvve-i fikriyye", "kuvve-i gadabiyye", "kuvve-i şeheviyye" -ta'rîf olunduğu vechile- ahlâkın usûl ve mebâdisidir. Ahlâk-ı fâzıla vü rezîle kâmilen bu usûl ve mebâdiden neş'et eder. Bu üç kuvvetin herhangisinden sâdır olacak ef'âl ü a'mâlde "hâl-i vasat"ı ihtiyâr, fezâil-i insâniyye şerefini istihsâl ve istihzâr demektir. Fezâil-i erba'a-i asliyye tesmiye olunan "hikmet", "şecâ'at", "ıffet", "adâlet"ten ilk üçü bu kuvvetlerden zuhûr eyler. Dördüncüsü olan "adâlet" ise bu kuvvetlerden zuhûr ve sudûr eden a'mâlin hadd-i vasatlarını ve ifrât ve tefrît cihetlerinden birine adem-i tecâvüzlerini muhâfaza eden fazîletdir. Bu fazîlet fezâil-i erba'a-i asliyyeden biri ise de cümlesine hâkim ve nâzırdır. İnsândan işbu kuvâ-yı selâseye müte'allik sâdır olacak ef'âl ü a'mâl, kuvvetlerin yâ hadd-i vasatına veyâhûd ifrât ve tefrît cihetlerinden birine mensûbdur. "Vasat", "ifrât", "tefrît" gibi ahvâl-i selâse i'tibârıyla kuvâ-yı selâse-i mebâhûseden sâdır olacak kâffe-i a'mâl ü ef'âl -yukarıda dahi ta'rîf olunduğu vechile- yâ "mahmûd" veyâ "mezmûm" olmak üzere iki nev'dir.

Ef'âl-i Mahmûde, Ef'âl-i Mezmûme Ta'rîfâtı

Ef'âl-i Mahmûde

Fezâil ü mehâsinden ve beş nev'den mürekkebdir.

Birincisi, fezâil-i asliyyedir. "Hikmet", "ıffet", "şecâ'at", "adâlet", esâsen fezâil-i asliyyeyi teşkil ederler.

İkincisi, ef'âl-i mahmûdenin ilel ve esbâbıdır. Okumak, yazmak, ulûm-ı mütenevvi'a ve edebiyât öğrenmek ve her işin gavâmız ve

dekâyıkına vukûf için mübâhesât-ı amîkada bulunmak ef'âl-i mahmûdenin esbâbındandır. [33]

Üçüncüsü, ef'âl-i mahmûdenin tevâbi' u levâhıkıdır. "Fehîm", "fakîh" olmak ef'âl-i mahmûdeye tâbi'dir. Fehm ile umûr-ı dünyeviyeye, fikh ile umûr-ı uhreviyye öğrenilir. Me'âş ve me'âda müt'e'allik ef'âl ü a'mâl bunlarla mahmûd olur.

Dördüncüsü, ef'âl-i mahmûdenin eczâsıdır. "Hüsn-i reviiyet", "hüsn-i mu'âşeret" eczâ-yı mebhûseyi te'sîs eder. Her şeyi iyi düşünmek, herkesle iyi görüşmek, külliyyât-ı ef'âl-i mahmûdenin şübhesiz eczâsıdır.

Beşincisi, ef'âl-i mahmûdenin semeresidir. "Sıdk" ya'nî doğruluğa muhib olmak ve hayr olan şeyleri temyîz etmekle berâber onları sevmek gibi ki doğruluğu, hayrı sevmek, onları yapmaya dâ'î esbâbdandır. Binâen'aleyh doğru ve hayr bir iş yapmak da ef'âl-i mahmûdedendir.

Bir insânda ef'âl-i mahmûdeden olan fezâilin kâmilen ictimâ'ı cidden kalıldır. Ve belki enderdir. Fezâili hüsn-i telakkî ve kabûlde tabî'atlar dahi müttehid değildir.

Ulemâ-yı ahlâk kabûl ü telakkî-i fezâilde insânları dört kısma taksîm etmişlerdir:

Birincisi, tabî'atları iktizâsınca âdât-ı haseneyi kabûl etmeyenlerdir.

İkincisi, tabî'atları iktizâsınca âdât-ı hasenenin ekserisini kabûl ile berâber ba'zısından nefret edenlerdir.

Üçüncüsü, âdât-ı haseneyi kâmilen telakkî ve kabûl ile berâber isti'mâl edenlerdir. Bu kısma dâhil olan insânlar "insân-ı kâmil"dir.

Dördüncüsü, ihtâr olunan mehâsini takdîr ile berâber onları muktedir olabildikleri kadar isti'mâl eyleyenlerdir.

Ef'âl-i Mezmûme

Mesâvî ve rezâilden ve yine ef'âl-i mahmûde gibi beş nev'den mürekkebirdir:

Birincisi, rezâil-i asliyyedir. "Cebânet", "gûlzet", "huşûnet", "fîsk", "fücûr" rezâil-i asliyyeyi teşkil ederler.

İkincisi, ef'âl-i mezmûmenin ilel ü esbâbıdır. “Belâdet”, “nisyân” [34] bu esbâbın en mühimlerindendir. Belâdetleri ta'allüm-i ulûma mâni' olanlar veyâhûd okuduklarını, öğrendiklerini unutanlar bi'z-zarûre fezâil-i hulkiyyeden mahrûm ve rezâil-i ef'âle münhemik olurlar.

Üçüncüsü, ef'âl-i mezmûmenin tevâbi' u levâhıkıdır. Hayr u şerri, nîk u bedi tefrîk u temyîze müsâ'id olmayan “belâhet”, ahvâl ü ef'âl-i beşeriyyeyi ef'âl-i mezmûme aksâmına ilhâk ve idhâl eyler.

Dördüncüsü, ef'âl-i mezmûmenin eczâsıdır. “Sû'-i reviyet”, “temkînsizlik”, “za'f-ı meşreb” ef'âl-i zemîmeyi te'sîs ederler. Külliyyât-ı ef'âl-i mezmûme işte bu eczâdan mürekkebirdir.

Beşincisi, ef'âl-i mezmûmenin semerâtıdır. Her şeyi hilâf-ı savâb görmek ve gördüğü gibi yapmak ef'âl-i mezmûmenin netâyicidir. Savâbı savâb görmemek, hayrı hayr tanımamak ve onları gördüğü, bildiği gibi işlemek ef'âl-i mezmûmeyi te'sîsdir.

Ef'âl-i mezmûmeyi teşkil eden mesâvî ve rezâil ashâbının vücûdu, ef'âl-i mahmûde ashâbından ekserdir. Ma'mâfih ulemâ-yı ahlâk bunları dahi ef'âl-i mahmûde ashâbı misillü muhtelif dört kısma taksîm eylemişlerdir.

Birincisi, mesâvî ve rezâilin kubhunu zaten derk etmeyenlerdir. Bunlar ef'âl-i rezîleyi ancak ihtâr vukû'unda his ve teslîm ederler.

İkincisi, ef'âl-i rezîleden rücû' ve udûl etmeyi arzû ettikleri hâlde tabî'atları arzularına müsâ'id olmayan ve binâen'aleyh rezâili terk edemeyenler ve tabî'at-ı garîziyyelerini terbiye ile tehzîbe muvaffak olamayanlardır.

Üçüncüsü, ef'âl-i rezîleye mutî' ve münkâd olmakla berâber onu bî-pervâ i'lân ve izhâr ve vücûduyla iftihâr edenlerdir. Bunlar “eşrâr-ı nâs”tır, ne'üzübillâh.

Dördüncüsü, ef'âl-i rezîlenin kubhunu cevdet-i fikr ile takdîr ettikleri hâlde kibir ve azametleri ondan rücû'a mâni' olanlardır.

[İ'tidâl, Adâlet, Zulüm]

Kuvâ-yı selâse-i asliyye -ki “kuvve-i fikriyye” veyâhûd “kuvve-i nâtıka”, “kuvve-i gadabiyye”, [35] “kuvve-i şeheviyye”dir- kâmilin

mu‘tedil veyâ kâmilin gayr-ı mu‘tedil olur. Kâmilin mu‘tedil oldukları hâlde sâhiblerinden sâdır olacak ef‘âl dahi kâmilin dâire-i adâlet ü i‘tidâl içinde dâirdir. İ‘tidâl-i ef‘âl ü a‘mâl meziyyet-i celîlesine mazhar olanların muttasıf oldukları sıfat-ı adâlet¹²⁶ bi‘l-cümle fezâil-i beşeriyenin câmi‘idir. Fazilet-i adlin hâssası her şeyin lâyıık olduğu vechile taksîmi ve mevki‘-i mahsûsuna vaz‘ıdır. Nitekim yukarıda ta‘rîfi geçmiştir.

Kuvâ-yı selâsenin kâmilin hadd-i i‘tidâli olan “i‘tidâl” veyâ “adâlet”i sekiz nev‘e taksîm etmişlerdir. Bu nev‘leri erkâm-ı âtiye gösterir:

1. “İbâdet” tir¹²⁷. İbâdet Hakk te‘âlâ hazretlerini -şân-ı ulûhiyyet ü rubûbiyyetine lâyıık bir sûretle- ta‘zim ve itâ‘atini takdîs ve tefhîm ve enbiyâ-yı ızâm aleyhimü’s-salâtü ve’s-selâm efendilerimiz hazarâtını tekrîm etmektedir.

2. “Sadâkat” dir. Sadâkat ahibbâ ve eviddânın mahabbet ve meveddetinde doğru olmak, ahibbâ ve esdikâ’ için bi‘l-cümle esbâb ve vesâil-i menfa‘at ü meserrete ihtimâm etmektedir.

3. “Ülfet” dir. Ülfet te‘âvün ve tenâsurda ve tedbîr-i ma‘îşetde insânların birbiriyle müttefik olmasıdır. Hüsni ülfetin netîce ve semeresi bulunan ittihâd ve ittifâkın her işde ve ale’l-husûs siyâsiyâtda te’sîrâtı pek azîmdir.

4. “Sıla-i rahim” dir¹²⁸. Sıla-i rahim ekârib ve ta‘allukât hakkında hürmet ve ri‘âyet, mâlen ve câhen mu‘âvenetdir. Hukûk-ı karâbete

126 ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ (“Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı ve yakınlığı olana atâyı emrediyor ve fuhşiyâttan, münkerden, bagiyden nehyediyor, size va‘z ediyor ki dinleyip anlayıp tutasınız.”, Nahl, 16/90. âyetten nâkis iktibas) âyet-i kerîmesindeki “adl” kelimesinin ma‘nâ-yı âli-i şâmilî bunu mü‘eyyiddir.

127 Edyâna ve me‘âda müte‘allik husûsâtdaki ef‘âl ü a‘mâl ve ilâhiyyât ve nübüvvâta âid umûr ve i‘tikâdât ibâdet kısmına dâhildir. Cenâb-ı Hâlik-ı kâinâta ibâdet, Peygamber-i zî-şân efendimiz hazretlerinin evâmîr-i celîle-i nübüvvet-penâhîlerine ve sünnet-i şerîfe-i sa‘âdetlerine ittibâ‘ ve itâ‘at sebebi hayât ve necât-i ebedî olan en büyük adâletdir.

128 ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَى﴾ (“Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı ve yakınlığı olana atâyı emrediyor ve fuhşiyâtdan, münkerden, bagiyden nehyediyor, size va‘z ediyor ki dinleyip anlayıp tutasınız.”, Nahl, 16/90. âyetten nâkis iktibas) âyet-i kerîmesindeki “yakınlığı olana atâ” adâletin bu dördüncü nev‘ini âmirdir. Zâten bu âyet-i kerîme kâffe-i mehâsin-i ahlâkı emr u tavzîh etmiştir.

bi'l-vücûh ri'âyetle onları atâyâ-yı [36] mâliyye ve sâire ile dâimâ taltîf ve mahzûz etmek adâletin en mühim bir kısmıdır.

5. “Mükâfât”dır¹²⁹. Mükâfât ihsân ile ve hattâ fazla ve ilâvesiyle mukâbeledir.

6. “Hüsn-i şirket”dir. Alışverişde ve umûr-ı ticâriyyede i'tidâl ve insâf dâiresinde hareket, hîle ve hud'adan ve şerîk-i ticâretini aldatmaktan, onun sermâyesiyle ondan ziyâde intifâ'a çalışmaktan mücânebetdir.

7. “Hüsn-i kazâ”dır. Hüsn-i kazâ bilâ-minnet ü nedâmet edâ-yı hukûkudur. Müstakrazâtı bilâ-noksân îfâ, kâffe-i hukûku edâ eylemek hüsn-i kazâdır.

8. “Teveddüd”dür. Teveddüd ef'âl-i cemîle ile herkesin meveddetini arzû ve talep etmek ve herkesle hüsn-i mu'âşerete çalışmaktır. Bir âdemin mahbûbu'l-kulûb olması ve herkesin teveccüh ve mahabbetini celb etmesi buna mütevakıftır.

Envâ'-ı adâletin -bu taksîme göre- sekizincisini teşkil eden “teveddüd” dahi ulemâ-yı ahlâk tarafından dört mühim kısma taksîm olunmuştur:

Evvelen, “meveddet-i tabî'yye”dir. Mahabbet-i übüvvet ü bünüvvet bu kabîldendir¹³⁰. İhvân ve ekârib mahabbeti de bu nev'e dâhil olabilir.

Sâniyen, “musâhabet”dir. İhtilât ü mu'âşerete, ülfet ü sohbetle hâsıl olan mahabbet bu nev'dendir.

Sâlisen, “gurebâya mahabbet”dir. Gurebâya mahabbet bizzat mu'ârefe olmayıp hâricden bir veyâ birkaç şahıs tarafından tavsiye olunan, hâsılı karâbet ve münâsebet olmadığı hâlde bi'l-vâsıta mu'ârefe hâsıl olan bir âdemi sevmek bu nev'e dâhildir. Buna “mahabbet bi'l-vâsıta” dahi itlâk olunur.

129 Bâlâda muharrer âyet-i kerîmenin ﴿وَالْإِحْسَانَ﴾ nazm-ı celîli adâletin bu beşinci kısmını âmirdir.

130 Hakîmü's-şu'arâ Şeyh Nizâmî'nin bir bahar günündeki i'tidâl-i havâyı tavsîf bahsinde söyledikleri şu mısra ne güzeldir: “هو[ایش] معتدل چون مهر فرزند” [Havâsı oğul sevgisi gibi ılımandır].

Râbî'an "hüsni mu'âmelât-ı zevciyye"dir. Bu mahabbete "aşk" tesmiye olunur. Mahabbetlerin en mühimmi aşkdır. Ve en mu'tedili mahabbet-i bünüvvetdir. [37]

"Kuvve-i fikriyye", "gadabiyye", "şehviyye" kâmilin i'tidâl hâricinde olursa ef'âl ü a'mâl-i sâdırâ "zulüm" ve "cebir" olur. Bu ise kâffe-i rezâili câmi'dir. Zulmün hâssası her şeyde hakkı te'addî ve tecâvüzdür.

Zulüm beş nev'dir:

1. "Alçaklık"dır ki insânın her şeyden sür'atle mütegayyer olması ve havf u ceza' eylemesidir.

2. "Acz"dir ki insânın kendi nefsinin hakîr görmekte berâber za'f-ı emelde bulunması ve bununla berâber kelâm-ı galîz isti'mâl etmesidir.

3. "Denâet"tir ki insânın hakârete mütehammil bulunmasıdır. Ve her şahısla her cihetden münâza'a çıkarması ve hiçbir kimseyi sevmemesidir.

4. "İnzilâm"dır ki insânın kabûl-i zulm etmesi ve -lâzım olmadığı hâlde- başkalarının menâfi'ine hıdmet etmesidir.

5. "Zulüm"dür ki insânın âhara zulmetmesi ve haksız olarak müktesebât-ı kesîreye sâ'î bulunması ve herkesi kendi menâfi'ine hıdmet ettirmesidir.

6. Kuvâ-yı Selâsenin Tafsilî

Kuvâ-ı selâse-i "fikriyye" ve "gadabiyye" ve "şehviyye"den her birinin fezâili ve rezâili bâlâda icmâlen irâe olundu. Bu kuvvetlerin fezâil ve rezâilini ale'l-infirâd beyân u ta'dâd etmek dahi lâzımdır.

[Kuvve-i Fikriyyenin Fezâili]

"Kuvve-i fikriyye" veyâhûd "nâtıka"dan sudûr edecek fezâilin ulemâ-yı ahlâkca müfredâtı başlıca on yedi olarak beyân edilmiştir. Bunlar dahi ber-vech-i âti ta'dâd olunur:

1. "Nizâ"dır ki nefsi insânînin mülâyim olan eşyâ ve ahvâl cihetinden inbi'âsıdır. Bu inbi'âs insânı haklı ve rezâilden berî ahvâle sevk eder.

2. “Muvâka‘a”dır ki muvâka‘a müstahsen olan matlûb ve maksad için kabûl-i müsâdemedir. Muhâfaza-i hukûkdur. Kendi hukûkuna kimsenin tecâvüzüne meydân vermemekdir. Ve hakka yardımcılıktır.

[38]

3. “İhsâs”dır ki suver-i mahsûseyi hüsn-i telakkî ve kabûldür. İyi işleri, iyi âdemleri iyi görmek, kötü işleri, kötü âdemleri kötü görmektir. Hâsılı mahsûsâtı (محسوسات) olduğu gibi telakkîdir.

4. “Tahayyül”dür ki suver-i mahsûseyi nefs-i nâtika kuvvetiyle beyân u takrîre iktidârdır.

5. “Tasavvur”dur ki suver-i mahsûseyi birer birer tertîb ve yek-diğerinden tefrîkdir. Gerek mutâla‘ât ve gerek meşhûdâtı yek-diğerine karışdırmayarak her anladığı, her gördüğü şeyi başka başka tertîb etmek mikyâsıdır.

6. “Zan”dır¹³¹ ki eşyânın zevâhir-i hâlınden kıyâs ile mâhiyyet ve hakâyıkını talep etmek, anlamak kudretidir.

7. “Fikir”dir¹³² ki ma‘ârif cihetine meyl ü iştîyâk husûlüdür.

131 Üdebâ ve ezkiyâ-yı kavm-i Arab “sû’-i zan hüsn-i fitnatdan ileri gelir” ma‘nâsını mutazammın olmak üzere “ان سوء الظن من حسن الفطن” mısra‘ını darb-ı mesel etmişlerse de Kur‘ân-ı Azîmü‘ş-şânda ﴿إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ (“Ey o bütün iman edenler! Zannın birçoğundan çekinin, çünkü zannın bazıları vebâldir,ecessüs de etmeyin, bazınız bazınızı gıybet de etmesin, hiç arzu eder mi ki biriniz kardeşinin ölü hâlinde etini yesin? Demek tiksindiniz! O hâlde Allah’a karşı gelmekten sakının, çünkü Allâh tevvâbdır, rahîmdir”, Hucurât, 49/12. âyetten nâkis iktibas) emr-i celîli vârid olmuşdur. Her hâlde kuvve-i fikriyye efrâdından ve fezâil-i ahlâkiyye i‘dâdından olan zan, edille ve karâin-i zâhireden mâhiyyet ve hakâyık-ı bâtınıyyeye intikâl kuvveti olmağla bunun fezâilden ve hüsn-i ahlâkdan ma‘dûd olacağına şübhe yokdur. Zâten Kur‘ân-ı Azîmü‘ş-şân dahi “zann”ı kâmilin değil, ba‘zısını günâh addetmiş olduğundan her zannın günâh olması lâzım gelmez. Binâen‘aleyh mutlak zan fezâil-i ahlâk dâiresinden çıkarılamaz.

Zan ba‘zen ilmi de müfîd olduğundan ve her hâlde umûr-ı idârenin medârı ve mu‘âmelâtın mihveri zan idüğünden mutlaka zan fezâil-i ahlâkiyyedendir. Esâsen zan şübhe edilen bir mâddenin kuvvetli ve râcih olan kısmıdır.

132 “Ma‘ârif” kelimesinin derece-i şumûlü o kadar vâsî‘dir ki ta‘rif ve tahrîrine bu risâlenin hacmi kifâyet edemez. Ma‘ârif kelimesi ma‘ârif-i dünyeviyye ve uhreviyyeyi de câmi‘dir. Dünyâda beşer içinde mütedâvel ve müte‘âref olan kâffe-i ulûm u fûnûnu şâmindir.

8. “Re’y”dir¹³³ ki fikrin gâyeti, nihâyet ve netîcesidir. [39]

9. “Akıl”dır¹³⁴ ki hakikat ve mâhiyyet-i eşyâyı nefsu'l-emre mutâbık bir sûrette hükmetmekdir.

133 Fikir, sâhibini ma'ârifeye sevk eder. Ma'ârif ise muhasenât ve seyri'âtı, memdûhât ve mezmûmâtı takdîr ve ta'yîn eden vesâitden olduğuna nazaran memdûhât ve muhasenâtı intihâb etmek, mutâla'ât ve icrââtda mazhar-ı savâb olmak re'yin vazîfesidir.

134 Akıl, fezâilin ehemmiyeti ve a'zamıdır. İnsânın medâr-ı şerefidir. Kur'ân-ı Kerim'de aklın ehemmiyetine, azametine, şerefine dâir âyât-ı kerîme çoktur. ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ (“Hem sizin için geceyi ve gündüzü ve şems ü kameri teshir buyurdu, bütün yıldızlar da onun emrine müsahhardırlar, elbette bunda akli olan bir kavim için âyetler var”, Nahl, 16/12). Bu âyet-i kerîme nev'-i beşeri tettebbu'-ı ahvâl-i kâinâta sevk ediyor. Ve bu tedkikât-ı azîme vazîfesini de akla tevdi' ediyor.

Aklın şerefine, meziyyet-i âliyyesine müte'allik ehâdis-i seniyye-i nebeviyye dahi çoktur. Birisi şu hadîs-i şerîfdir: “اول ما خلق الله تعالى العقل فقال له اقبل فاقبل ثم قال له ادبر فادبر. فقال عزتي و جلالى ما خلقت خلقا اعز على منك بك آخذ و بك اعطى و بك اعاقب و بك احاسب و بك اعاقب.” Ma'nâ-yı münîfi: “Cenâb-ı Hallâk-ı azîmü'ş-şân evvelen akli yarattı. Ve ona 'gel' dedi, geldi. 'Geri git' dedi, geri gitti. Sonra akla hitâben buyurdu ki 'İzzet ve celâlime yemin ederim ki senden azîz bir şey yaratmadım. Seninle alırım, seninle veririm. Seninle muhâsebe ederim. Seninle mu'âkaba eylerim’.” (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VIII, 283; Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, VII, s. 318).

Akil esâsen iki kısma münkasımdır: Bir kısmı tezâyüd ve tenâkusa gayr-ı müsâ'id ve diğerk kısmı tezâyüd ve tenâkusu kabûle müsta'iddir. Tezâyüd ve tenâkusa gayr-ı müsâ'id kısmı bütün ukalâ arasında müşterek olan akl-ı garizîdir. Akl-ı garizî bir kuvvettir ki idrâk-i ma'kûlâta vâsıttır. Ahkâm-ı tekâlîf bu kısma tertîb eder. Gerek ahkâm-ı dîniyye ve gerek ahkâm-ı medeniyye nazarında mes'ûliyyet-i dîniyye ve kânûniyyeyi icâb ettiren akıl işte bu akl-ı garizîdir. Bundan dolayıdır ki kavânîn-i medeniyye mecnûnları mu'âtebe ve mu'âhezeden sarf-ı nazar etmişdir.

Tezâyüd ve tenâkusa müsta'id olan akıl, akl-ı tecrübî, akl-ı iktisâbîdir.

Akl-ı tecrübî, tecârib ve vekâyi'in kesretiyle bi't-tab' tezâyüd eder. “Şu pîr-i cihân-dîdenin akli derece-i kemâlde ve re'yi nisâbındadır; havâdis-i kevnîyye libâs-ı cidd ü icthâdını yıpratmış, saçlarını değirmende ağartmamışdır” denilir ki bu ve emsâli delâil ve berâhîn, akl-ı tecrübî ve iktisâbînin tezâyüdünü müsbittir. Fakat Cenâb-ı Hakk ba'zı zevâta hadâset-i sin ve killet-i tecârib ile berâber akl-ı iktisâbî ve tecrübiden ziyâde akıl ihsân buyurmuşdur. Bu hâl mücerred bir mevhibe-i celîle-i rabbâniyyedir. Ve emsâli çoktur.

Akil mer'iyâtıdan değildir. Çünkü mer'iyâtı ecsâma ta'alluk eder. Ecsâma ıtlâk olunur. Akil ise ecsâmdan olmadığından göz ile görünmez. Aklın vücûduna, killet ve kesretine sâhibinin ahlâk ve ef'âliyle istidlâl olunabilir.

10. “Zikr” ve “tezekkür”dür ki zihinde mevcûdiyyeti mesbûk olan eşyânın sübûtu, inde'l-hâce tahattur edilmesidir. [40]

11. “Hıfz”dır ki me‘âni-i muhtelife sûretlerinin nefsi-nâtıkada ve eşkâl-i mütenevvi‘anın dimâğda sübûtudur.

12. “Zekâ”dır ki netâyic-i umûru sür‘at ve suhûletle nefsi-nâtıkaya bildirir.

13. “Hikmet”dir¹³⁵ ki efdal-i ulûm ile efdal-i ma‘lûmâtı ta‘allümdür.

14. “Fehm”dir ki nefsi-nâtıkaya vârid olan ma‘nâların husûl ve kabûlüdür.

15. “Temyîz”dir ki hayrı şerden ve hakkı bâtıldan temyîz ve tefrîkdir.

16. “Nutk”dur ki insânın mâ-bihî’ş-şerefidir. Hayvânât-ı sâireye tafdîl ve tercihi esbâbının ehemmiyeti u a‘zamıdır. Nutk hüsn u cevdeti, fesâhat ü belâgate iktirân ve delâleti nisbetinde teşkîl-i fazîlet eder. Onun için fezâil-i ‘âdâna dâhildir.

17. “Sıdk”dır ki eşyâyı olduğu gibi ihbârda ihtiyâr-ı kizb etmemekdir.

[Kuvve-i Fikriyyenin Rezâili]

Kuvve-i müfekkire veyâ nâtıkadan sudûr edecek rezâilin müfredâtını da ahlâkiyyûn on bir nev‘ i‘tibâr etmişlerdir. Âtîdeki erkâm bu envâ‘i irâe eder:

1. “Belâdet”dir ki hilkatde kusûr ve noksân yoğ iken kuvve-i nâtıkayı, kuvve-i fikriyyeyi tarh ve ta‘tildir. İnsânı ef‘âl-i mahmûdeye ve fezâil-i ahlâkiyyeye îsâl eden kuvve-i fikr u temyîzi isti‘mâl edememek sûretiyle kuvve-i fikriyyenin tefrîtidir.

2. “Mekr” u “hubs”dur ki kuvve-i müfekkireyi âhara îsâl-i şerr u zarar edecek sûretde isti‘mâldir. Şerri derhâl icrâyâ müsâ‘id bir zamân olmadığı takdîrde vakt-i fursatı gözetererek muvakkaten o şerri ihfâ ve haklarında ızmâr-ı şer edilen eşhâsı bi’l-iğfâl mazarratları esbâbını istihzâr ile gafleten maksad-ı muzırrı icrâdır.

135 Yukarıda ta‘rîfi mufassalan beyân olunmuşdur.

3. “Cehl”dir ki adem-i ma‘rifet cihetiyle savâbı terk ve gayr-ı musîb ahvâli isti‘mâldir. Savâbı bilmemek, işlememek demektir.

4. “Kizb”dir ki bir işi hilâf-ı hakikat haber vermektir. Rezâilin eş-na‘ıdır. [41]

5. “Hamâkat”dir ki savâbı tanımamak, bilmemek ve onunla amel etmemektir. Yâhûd mümteni‘ olan bir şeyi mümkün sûretinde tasavvur etmektir.

6. “Harak”dır ki tevakkuf etmeksizin, düşünmeksizin her işe mübâderet ve ihtiyâc olmadığı yerlerde hareketdir. Savâb ve hakikate muhâlif mesâlihi düşünmeksizin, reviyetini isti‘mâl etmeksizin hemân kesip atmakdır.

7. “Gadr”dır ki ibzâl ve ihsân olunan bir şeyden rücû‘dur. Verilen va‘dden, sözden nükûldür. “Vefâ” -ki va‘dini, sözünü icrâ demektir-onun zimmet-i insâniyyetine tahtîm ettiği vazîfeden kaçmaktır.

8. “İbtizâl”dir ki süfehâ ile mücâleset ve mu‘âşeret, hezliyyâta münhemik olmakla izâle-i vakâr u haşmetdir.

9. “Riyâ”dır ki sâhibinin garaz u maksadı bilâ-sebeb-i sahîh kendi hakkında halkın hüsn-i i‘tikâdını celb u da‘vetdir.

10. “Sefâhet”dir ki münhasıran işret ve fuhşiyat gibi husûsâtta isti‘mâl olunuyorsa da bunlar “sefâhet” kelimesinin pek şümûllü olan ma‘nâsından bir kısmı olup hükemâ-yı ahlâk nazarında “sefâhet” lâzım ve vâcib olmayan ahvâl ve husûsâtta fikri isti‘mâl, fitne ve fesâdın celbi esbâbını istihzâr ve istikmâldir.

11. “Nemîme”dir ki hoşâ gitmeyen bir sözü bir şahısdan diğer şahsa iblâğ ve bir şahsı diğer bir şahıs aleyhinde iğdâb için vesâtat etmektir.

[Kuvve-i Gadabiyyenin Fezâili]

Kuvâ-yı selâsenin ikincisi bulunan kuvve-i gadabiyyeden sâdır olacak fezâili ahlâkiyyûn on üç kısım olmak üzere ta‘yîn etmişlerdir:

1. “Şecâ‘at”dir ki âlâm ve meşakkati ehven görmek, vâcib olan husûsâtta vâcib olduğu kadar ikdâm etmektir. Ef‘âl ü akvâlde tabi‘at-ı maslahat ileri gidilmesini müstelzim iken cebânet edip geri dönmemektir.

2. “Hilm”dir ki ahz-ı intikâm iktidârı mevcûd iken intikâm almamak ve kötülüğe karşı kötülük etmemekle berâber ihsân etmektir.

3. “Merhamet”dir ki mâddî ve ma‘nevî herhangi musibetle müsâb olan [42] ve şâyân-ı şefkat bulunanların âlâm u ekdârıyla mükedder ve müte’ellim olmaktadır.

4. “Bişr”dir ki -“beşâset” mürâdifidir- mülâkât edilen, görüşülen eşhâsı sürûr ve hubûr ile kabûl ü telakkîdir. Hüsn-i iltifât ü mahabetdir. Zamânımızda terbiye ve nezâket denilen hâl ma‘lûmdur. Terbiye ve nezâket dediğimiz hâl Arabların “bişr” kelimesine mutâbıktır.

5. “Hüsn-i hulk”dur ki enbiyâ-yı ızâm aleyhimü’s-salâtü ve’s-selâm efendilerimizin şîme-i kerîmesi, evliyâ-yı kirâmın ahlâkı, Cenâb-ı Hakk hazretlerinin âdâb-ı mü’essisesidir. “بعثت لاتمم مكارم الاخلاق”¹³⁶ hadîs-i şerîfi bunu mü’eyyiddir.

6. “Afv”dır ki ahlâkın enfesidir. Fazîletin mecmû‘u ve hakîkatidir. Afvın muhassenâtı, azameti hakkında vârid olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe kesîrdir.

7. “Izam-ı himmet”dir ki me‘âlînin derece-i gâyetinde dún kalan umûru küçük görmek ve müntehâ-yı me‘âlîye, zirve-i i‘tilâya vusûl için çalışmaktır. “Izâm-ı himmet” fezâil-i ahlâkiyyenin ehemmlerinden olup bunu hükemâ-yı ahlâk üç nev‘e taksîm etmişlerdir:

- Birinci nev‘i “büyüklük”dür ki nefsin umûr-ı deniyyeyi kabûle tenezzül etmemesi ve denâeti müş‘ir her türlü ahvâlden teneffür etmesidir.

- İkinci nev‘i “hamiyyet”dir ki ihsâs-ı nekâyısdan ya‘nî zâtına, şahsına veyâhûd âhara nakısayı müntic olan ahvâlden dolayı gadab eylemekdir.

- Üçüncü nev‘i “gayret”dir ki müstelzim-i âr olması melhûz olan ahvâlde insânın gadab eylesidir.

8. “Sebât”dır ki âlâm u ekdârı câlib ahvâle merdâne tahammül etmek üzere insânı takviye eden fazîletdir.

136 “Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim.” Bezzâr, *Müsned*, XV, 364.

9. “Tevâzu”dur ki ucb ve hod-pesendlik hâlini terk ile berâber iftihâr ve mübâhâtdan ictinâb ve herkese karşı mülâyemet izhârına şitâbdır.

10. “Kiber-i nefis”dir ki umûr ve eşyâ-yı kalîleye ihânet, cismânî ve rûhânî iyiliklere, kötülüklere tahammül için kudret onun eseridir. [43]

11. “Necdet”dir ki korkulacak mevâki’de ve zamânlarda ve ahvâlde havfa zâhib olmamak için nefse vüsûk ve i’timâddır.

12. “Şehâmet”dir ki ezkâr-ı cemîleye kesb-i liyâkat ve şöhret-i fevkal’âdeye mazhariyyet için büyük ve fevkal’âde işler yapmaya hırs ve iştiyâkdir.

13. “Meşakkat-i vücûdiyyeye tahammül”dür ki hüsn-i ibâdetle vücûdu a’mâl-i hasenede isti’mâl husûsundaki kuvvettir. Riyâziyyât-ı bedeniyye dahi bu kısma dâhildir.

[Kuvve-i Gadabiyenin Rezâili]

Kuvve-i gadabiyeden sâdır olacak rezâilin müfredâtı dahi bunlardır:

1. “Kibr”dir ki insânın kendi nefsinin isti’zâm ve kendi fi’ilini istihsân ile âharın ef’âlini takbîh etmesidir. Bu ise ahlâk-ı seyyi’enin en mühimlerindendir.

2. “Abûs olmak”dır ki mülâkât ve mu’âşeret edilen benî-nev’e abûs görünmek ve mülâkâtdan adem-i hoşnûdî alâimi izhâr etmek ve görüşmek esnâsında pek az tebessüm eylemektir.

3. “Cebânet”dir ki korkuyu mûcib en ednâ bir hâlden nâlân ü giryân, her şeyden hâif u hirâsân olmaktadır.

4. “Sığâr-ı himmet”dir ki merâtib-i âliye talebinde za’f u meskenet göstermek ve binâen’aleyh husûl-i emelde ihtiyâr-ı kusûr eylemektir.

5. “Kasâvet”dir ki şahsından mâ’adâ envâ’-ı mesâible müsâb olup da müte’ellim olanların âlâmına iştirâk etmemek, müte’ellim olmak ve halkın dûçâr oldukları musîbetleri ehven görmektir. Bu hâl pek mekrûh ve mezmûmdur. Yalnız muhârebâtda ve harb ü darbda müsâb olanların âlâmıyla müte’essir ve binâberin havf u heyecâna mağlûb olmamak mezmûm sayılamaz.

6. “Ucb”dur ki başkalarında mevcûd olan ef’âl ü fezâil-i haseneyi hakîkate muhâlif olarak kendi şahsında müşâhede etmek ve kendisinde mevcûd olmayan mehâsin ile müftehir olmaktır.

7. “Şerâset-i hulk”dur ki akvâl-i cemîleye ve ihtârât-ı ma’kûleye inkıyâd u itâ’at ve a’mâl ü ef’âl-i kabîhadan müfâratat etmemektir. [44]

8. “Hased”dir ki âharın nâil olduğu umûr-ı hayriyyeden ve menâfi’dan müte’ellim olmak ve o hayr ve menfa’atin zevâl ve izmihlâlini temennî etmektir.

9. “Kahat”dır ki ona “vekâhat” da denilir. Halkı küçük görmek ve kelâm-ı galîz ile i’lân-ı sû’-i zamîr eylemektir. Zamânımızda buna ba’zen “edepsizlik” denilir.

10. “Lehv”dir ki insânı işgâle liyâkat-ı hakîkiyyesi olmayan mevâdd ile meşgûl olmak, dünyevî ve uhrevî fâidesi olmayan ve belki mazarrâtı olan meşâgil-i beyhûde ile iştigâl etmektir.

11. “Hıkd”dır ki ahz-ı intikâma iktidârı olmadığı zamânda fırsat zuhûruna kadar ihfâ ve izmâr-ı şer eylemektir.

12. “Tayş”dır ki hilmin zıddıdır. Şahsına vukû’ bulan en ednâ bir zararı pek büyük telakkî edip ona göre intikâm almaktır.

13. “Gadab”dır ki kuvve-i gadabiyyeden sâdır olacak rezâilin en mühimmi ve eşna’ı budur. Gadabın esbâb ve mevâddı kesîr olmağla başlıcalarının ta’dâdı lâzımdır.

[Gadabın Esbâb ve Mevâddı]

Esbâb u mevâdd-ı gadabdan birincisi “havf”dır. Havf bir elemidir ki nefsi muzdarib eden bir vaka’-i mekrûheyne intizârdan inbi’âs eder.

Âlâm-ı nefsiyyeyi mûcib olan havfın dahi -esbâb u mevâddı i’tibârıyla- birkaç nev’i vardır:

- Evvelen, me’lûf olmayan bir sûretin zuhûrundan nâşi sabırsızlık ve telaş göstermek ve mahzûn olmaktır.

- Sâniyen, terakkub ve intizâr olunmayan bir hâle dûçâr olmak şübhesiyle telâş etmektir.

- Sâlisen, tahammülüne kâbiliyyet olmadığı zannolunan şeyleri mâhiyyet ve hakikatinden pek ziyâde azîm ve mehîb görmektir.

- Râbi'an, irtikâb olunan ve kubhuna da kanâ'at hâsıl olan bir fiilin i'lânından veyâ zuhûrundan korkmaktır.

- Hâmisen hacâletdir. İrtikâb olunmamış olan ef'âl-i seyî'e kendisinden sâdır olmuş deyu vukû' bulacak isnâdât-ı gayr-ı sahîhadan korkmaktır. [45]

- Sâdisen, keseldir. "Tenbellik" demek olan kesel üşenilecek ef'âl ü a'mâli işlemekten korkmaktır.

İkincisi, "gadr"dir¹³⁷. Gadr bir maraz-ı hulkîdir. Bu marazın devâsı isti'mâl-i vefâdır.

Üçüncüsü, "zıddiyyet"dir. Bunun ilâcı terk-i inâddır.

Dördüncüsü, "münâkaşât"dir. İlâcı acı cevâblar isti'mâlından nefsi hıfz u sıyânetdir.

Beşincisi, "ta'yîb"dir. Halkı ta'yîb etmek marazına ilâc-ı münferid akvâl-i kabîhayı terk etmektir.

Altıncısı, "hezliyyât"dir. Hezliyyât marazının ilâcı ta'allüm-i fezâile cidd ü cehd eylemektir.

Yedincisi, "umûr-ı zâhire ve gayr-ı hakîkiyye ile iştigâl"dir. Bunun devâsı ta'allümü insâniyyet nokta-i nazarından vâcib olan hakâyık ile meşgûl olmaktır.

Sekizincisi, "iftihâr"dir. İlâcı insân kendisinin de ibadullâhdan ve nev'-i beşerden olduğunu tahattur etmektir.

Dokuzuncusu, "şen ve şâtır olmak"dir. Devâsı isti'mâl-i tevâzu'dur.

137 Yukarıda ta'rîf olunmuştur.

[Kuvve-i Şeheviyyenin Fezâili]

Kuvvâ-yı selâse-i asliyyeden olan kuvve-i sheheviyyeden tahaddüs edecek ahvâl-i fâzılanın müfredâtını ahlâkiyyûn on beş kısma taksîm etmişlerdir.

Fezâil-i sheheviyye bunlardır:

1. “İffet”dir ki nefsi müştehiyât-ı kabîhadan zabt u men‘ etmek ve gayr-ı kabîh olan müştehiyâtda dahi isrâfdan ictinâb etmektir.

2. “Kanâ‘at”dir ki elde edilmiş, sehl ü âsân olan eşyâya râzı olmak ve mevcûd olmayan eşyâ için taharriyyâtda harîs olmamaktır.

3. “Ketm-i esrâr”dır ki esrârı ketm etmek ahlâk-ı mahmûdenin en iyilerindedir. Sırrı i‘lân ve ifşâ hadd-i zâtında fuzûl-i kelâmdan ma‘dûd ve fenâlığı gayr-ı mahdûddur. [46]

4. “Nezâhet”dir ki irtikâb-ı fevâhişe müsâ‘id olacak ve ittihâm edilebilecek mevâki‘den mübâ‘adettir. “اتقوا مواقع التهم”¹³⁸ hadîs-i şerîfi de bunu mü‘eyyiddir.

5. “Sehâ”dır ki su‘âl vâki‘ olmaksızın, isti‘tâyâ mukâbil olmaksızın kendiliğinden bezl-i emvâldir. Bezl-i emvâlde isrâf u tebzîr derece-i sehâyı tecâvüzdür. Ve her hâlde tebzîr mezmûmdur.

Fazîlet-i sehâ mehâsin-i ahlâkın en mühimlerinden olmağla ulemâ-yı ahlâk onu altı nev‘e ayırmışlardır:

Nev‘-i evvel: “Kerem”dir ki umûr-ı mu‘azzama vü celîlede bilâ-tereddüd ve kemâl-i suhûletle infâk-ı emvâldir.

Nev‘-i sâni: “İsâr”dır ki insân ba‘zı ihtiyâcât-ı zâtîyye vü şahsiyye-sine tercihan ve takdîmen erbâb-ı istihkâka bezl-i emvâl etmektir.

Nev‘-i sâlis: “Nubl”dur ki ef‘âl-i azîme-i hasene ile nefsin mesrûr ve mahzûz olmasıdır.

Nev‘-i râbi: “Semâhat”tir ki zarûret zamânında terki vâcib olmayan şeyleri terk etmektir. Ya‘nî gerek emvâlde ve gerek sâir husûsâtta sarf-ı nazar olunmaması lâzım gelen mevâddan sarf-ı nazar eylemek semâhatdır.

138 “Töhmət alındaki yerlerden sakınıınız.” Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi‘d-Dîn*, III, 36.

Nev'-i hâmis: "Müsâmaha"dır¹³⁹ ki inde'l-ihyâc terk olunmaması lâzım gelen şeylerin ba'zısını terk etmektir. Şu hâlde müsâmaha semâhatin bir kısmıdır.

Nev'-i sâdis: "Müvâsât"dır ki esdikâ'ya ve müstahikkine yardım etmektir. Sehânın bu nev'ini de ahlâkiyyûn ikinci derecede dört kısma taksîm etmişlerdir:

- Kısım-ı evvel: "Mu'âvenet-i bi'l-mâl"dır ki erbâb-ı ihtiyâca mu'âvenet etmek, suver-i sâire ile ri'âyet ve hüsn-i mu'âmelede bulunmaktır.

- Kısım-ı sâni: "Mu'âvenet-i bi'l-beden"dir ki muhârebât ve mudârebâtta refiki yerine kavga etmek veyâhûd îcâbına ve mevki'ine göre yardım eylemektir. [47]

- Kısım-ı sâlis: "İlim ile mu'âvenet"dir ki refikini ta'yîb ve te'dîb etmek ve ta'lîm-i ulûma sevk ile berâber ef'âl ve a'mâlinde emrâz-ı ahlâkiyyesine delâlet eder bir şey var ise irşâdât ve mu'âlecâta sarf-ı hamiyet ü gayret eylemektir.

- Kısım-ı râbî: "Mu'âvenet-i kavliyye"dir. Muhasamât ve mübâhesâtda ve her nev' umûra müte'allik münazarâtda refikine yardımcılık etmektir.

6. "Hayâ"dır ki ef'âl-i kabîha zuhûrundan dolayı lev m u ta'yîbden ihtirâz etmek ve me'âyibe dûçâr olmamak üzere nefsi zabt edip inhisâr altına almaktır.

7. "Vera"dır ki ef'âl-i kabîhaya tasaddî ve bu tasaddîsinde izhâr-ı savlet ü sûret eden nefsin şehvetini makhûr ve mağlûb eylemektir. Bu fazîlet, fezâil-i azîmedir.

8. "Sabr"dır¹⁴⁰ ki hevâ vü hevesin ve mâddî ma'nevî müştehiyât-ı nefsâniyyenin galebesi zamânında nefse şedîden mukâvemetdir.

139 İnsânların me'mûriyyetlerde ve mu'âmelât-ı resmiyyede müsâmahası mezmûmdur. Çünkü bu, me'zûn olmadığı bir işde müsâmahadır.

140 Sabır -diğer bir ma'nâya göre de- isti'câlin zıddıdır. Ve mehâsin-i ahlâkın erkân-ı mühimmesindendir. Sabrın fazîleti pek büyük, pek azîmdir. Bi'l-cümle hükemâ ve ukalâ sabrın fazîletinden, menâfi'-i mâddiyyesinden bahsetmişlerdir. Furkân-ı azîmü'-ş-şânın yetmiş bu kadar mevzi'inde sabrın fazîletinden bahsolunmuş ve sabır ile emr-i ilâhî şeref-sâdir olmuştur. Bu âyât-ı kerîmeden ba'zısı bunlardır:

9. “Da‘at”dır ki unfa şiddetle kuvve-i dâfi‘aya ıtlâk olunur. Ahlâkda harekât-ı şevhâniyyenin galebesi zamânlarında nefsi sükûna iknâ’dır.

10. “Mülâyemet-i meşreb”dir ki nefsin inkıyâd ve mülâyemete i‘tiyâdıdır.

11. “Hürriyyet”dir¹⁴¹ ki kemâl-i serbestî ile sanâyi‘ ve müktesebâta çalışmak ve fakat bu mekâsibde mehâsin-i umûra meyl eylemektir. [48]

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ (“Ey o bütün iman edenler sabr ü salât ile yardım isteyin, şüphe yok ki Allah sabr edenlerle beraberdir.” Bakara, 2/153); ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (“Ey o bütün imân edenler! Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin ve cihad için hazır ve rabıtalı bulunun ve Allah’a korunun ki felâh bulasınız.” Âl-i İmrân, 3/200); ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً مُهْدُونَ بَأْمَرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾ (“Ve içlerinden öncül imamlar yetiştirmiştik ki sabrettiklerinde emrimizle hidayet ediyorlardı ve âyetlerimize yakîn ile sarılmışlardı.” Secde, 32/24); ﴿وَأَوْزَيْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مِشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَعَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا رَبِّمَنِ كَلِمَتٌ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا﴾ (“Ve o hırpalanıp ezilmekte bulunan kavmi mahud arzın bereketlerle donattığımız meşriklarına mağriblerine varis kıldık ve Rabbinin Benî-İsraile olan o güzel kelimesi sabr etmeleri sebebiyle tamamen tehakkuk etti de Fir‘avn ile kavminin yapageldikleri masnû‘atı ve yükselttikleri binâları yerlere serdik.” A‘râf, 7/137); ﴿أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَؤْنَ بِالْحَسَنَةِ الَّتِي سَبَّوْنَهَا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ﴾ (“İşte bunlar ecirlerine iki kerre nâil kılınacaklar, çünkü sabretmişlerdir, hem de kötülüğünü iyilikle def eyler ve kendilerine verdiğimiz rızıktan hayra sarf ederler.” Kasas, 28/54); ﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعِزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَانَهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمَّا يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ﴾ (“Binâen ‘aleyh ulü’l-azm peygamberlerin sabrettiği gibi sabret ve onlar hakkında ivedi etme, sanki onlar o va‘d oldukları acıyı görecekları gün gündüzün bir saatinden başka durmamışa döneceklerdir; kâfi bir tebliğ, demek ki ihlâk edilecek başka değil, ancak taatten çıkmış fasıklar güruhudur.” Ahkâf, 46/35).

Ehâdis-i nebeviyye de çokdur: “النصر في الصبر” (“Zafer sabırdadır.”; hadisin benzer lafzı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 246; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, XI, 123); “بالصبر يتوقع الفرج” (“Kurtuluş sabırla mümkün olur.”; hadisin benzer lafzı için bkz. Deylemî, *Müsnedü’l-firdevs*, II, 415) hadîs-i şerîfleri o cümledendir. E‘imme-i hüda, ulemâ-yı müktedâ tarafından sabrın muhasenâtına dâir irâd edilen nesâyih u âsârın ise hadd ü ihsâsı yoktur.

¹⁴¹ Hürriyyet kelimesi Avrupa ıstılâhınca bi’l-cümle hükûmetler aleyhinde bilir bilmez, haklı haksız kemâl-i serbestî ile idâre-i kelâm eden ve hükûmetlerin ahvâl ü ef‘âlini alenen tenkîd ve belki takbîh eyleyen ahvâle ıtlâk olunuyorsa da bil’akis

12. “Hüsn-i semt¹⁴²” dir ki hüsn-i zîneti (süsü) sevmek ve esbâbını hüsn-i isti‘mâl eylemektir.

13. “İntizâm”dır ki nefsin umûr-ı haseneyi takdîr etmesidir.

14. “Sıyânet” dir ki denâetden tebâ‘ud, fi‘ilen ve kavlen hezliyyât-ı kabîhadan tahaffuzdur.

15. “Vakâr”dır ki harekât-ı gayr-ı lâzıme ve zâideden nefsi hıfz etmek, sükûn ve sebâta i‘tiyâd ettirmekdir.

[Kuvve-i Şeheviyyenin Rezâili]

Kuvve-i şeheviyyeden sâdır olan rezâilin müfredâtını da dokuz kısma taksîm etmişlerdir:

1. “Hırs”dır ki her şey üzerine kesretle varmak ve cidden tahsîlinde mübâlağa etmektir. Bu da ef‘âle mahsûsdur.

2. “Şemâtet”dir ki halkın dûçâr olduğu mesâib u belâyâdan mesrûr olmaktır. Bu ise tabî‘at-ı redî‘e semeresidir.

3. “Butlân-ı şehvet”tir ki şehvetin tenkîsi, irâdesiz, mûcibsiz nefsin lezâizden men‘idir.

4. “Mucûn”dur ki akvâl-i kabîha isti‘mâli ve bununla berâber akvâl-i kabîhanın da istihsânıdır.

5. “İfşâ-yı sır”dır ki bu fi‘il-i kabîh havf ve hıyânetden mürekkebdir. En mezmûm bir hulkdir.

6. “Hıyânet”tir ki emniyyet edilen husûsu sû’-i isti‘mâl ve emniyyet-i şahsiyyeyi izâle ve ib‘âddır. En menfûr bir fi‘il-i kabîhdır.

7. “Buhl”dur ki kudret-i mâliyye mevcûd iken akrabâ ve ta‘allukâtdan müvâsât ve mu‘âvenâtı kat‘, atâyâ ve hedâyâyı men‘ etmektir. Bu haslet nisvânda müstahsen ise de ricâlde gâyet mezmûmdur. [49]

hükûmet-i şer‘iyye ve ahlâk-ı İslâmiyye “hürriyyet” kelimesini muhâfaza-i hukûk-ı şahsiyye ve kimsenin hukûkuna tecâvüz etmemeyi ve mekârim-i ahlâkın dâire-i münciyesinden çıkamayacak derecede iktisâb-ı menâfi‘de hür ve serbest olmak ma‘nâsına tahsîs etmiştir.

142 [Metinde “simet” şeklinde harekelenmiştir].

8. “Şereh”dir¹⁴³ ki iktisâb-ı emvâlde harîs olmak, ekl ü şürbde ve nikâhda iksâra inhimâk etmektir.

9. “Fücûr”dur ki şehvet-i kabîhaya ve irtikâb-ı fevâhişe temâyül-dür.

[Mekârim-i Ahlâka Mu‘âveneti Olan Ba‘zı Esbâb]

Husûl-i mekârim-i ahlâka mu‘âvenet-i mahsûsa ve tâmmesi olan esbâbın ba‘zısını burada beyâna ihtiyâc olduğundan ve emîrül-mü‘minîn, muktedâ-yı kümmelîn, Hayder-i kerrâr İmam Alî kerremallâhu vechehû hazretlerinin kelâm-ı hikmet-encâm-ı âlilerinden me’hûz hikem-i âtiye mehâsin-i ahlâk için istifâde ve isti‘âneye medâr-ı ekmel bulunduğundan burada ta‘dâdı bu bahsin tetimmât-ı müteyemmesinden addolunmuştur.

Tevâzu‘dan ilim, kanâ‘atden gınâ, iffetden meserret, fikirden akıl, muvâzabetden edeb, sehâdan senâ, sıdkdan haz, fazîletden cûd, rıfkdan tesviye-i mesâlih, talebden rızık, şükürden tezâyüd, hediye mahabbet, beşâsetden uhuvvet, heva vü hevesden gaflet, imsâk-ı zâid-ten ziyâ‘, halvetden fücûr, mu‘âtebeden inkitâ‘ ve mehcûriyyet, sarfdan fakr, kizbden mebgûziyyet, su‘âlden züll, tama‘dan hakâret ü mezellet, keselden mahrûmiyyet hâsıl olur. Hayâ ve akıl ise her hayr u mehâsini câmi fezâil-i azîmedendir.

7. Mehâsin-i Ahlâkı İstidlâlin Keyfiyyeti: Ahlâk-ı Mürekkebe

Hadd-i vasatda bulunan her şeyin tezâyüd ve tenâkusu o şeyin i‘tidâlini dûçâr-ı ihtilâl edeceği gibi ahlâkın hadd-i vasatı olan i‘tidâl noktasının dahi tezâyüd ve tenâkusdan, ifrât veyâ tefrît cihetlerinden birine temâyülden muhtell olacağı yukarıda beyân olundu. [50]

Ahlâk, hafâyâ-yı ahvâl-i beşeriyeden olmağla her nazar-ı zâhirbîn için hakîkatini keşf u rü‘yet müyesser ve o makûle nazarla hafâyâ-yı hulkiyyeyi ta‘rîf u tavsîf mümkün olamaz. Ma‘mâfih pek çok umûr-ı zâhire vardır ki onlardan umûr-ı bâtınayı istidlâl mümkündür.

143 Her şeyin ifrâtını arzû demektir.

Hafâyâ-yı hulkiyyeye delâlet ve ma'rifet-i hakikat ve mâhiyyetine vesâtat edecek ahvâl-i zâhire de vardır.

Bu delâlet ve vesâtatı bir misâl ile irâde edelim:

Kuvvet ve sıhhat-i bedeniyye herkesin göreceği ve anlayacağı umûr-ı zâhiredendir. Bir illet-i aleniyye ile ma'lûl olanların da illeti herkes tarafından görülebileceği bedîhiyâtdandır. Riyâziyât-ı bedeniyyenin ve harekât-ı cismâniyyenin hadd-i i'tidâlden ziyâdesi de, noksânı da sıhhat ve kuvve-i bedeniyyeyi ihlâl eder. İ'tiyâd edilmeyen bir hareket-i zâidenin müstelzim olduğu ta'b u meşakkat veyâhûd - hilâf-ı mu'tâd- müddet-i medîde iltizâm-ı ku'ûd u betâ'et emrâz-ı mütenevvi'ayı dâ'idir. Me'kûlât ve meşrûbât bile lüzûmu nisbetinden ziyâde ve noksân olur ise illel-i muhtelifeyi ve hattâ ifnâ-yı vücûdu mü'eddîdir. Bil'akis ekl ü şürbün i'tidâli, vücûdun mu'tâd olan dereceden ziyâde ve noksân olmayan harekâtı hıfz-ı sıhhate hâdimdir.

İşde ebdânda olan bu ahvâlin ahlâka da tatbîki kâbidir. Umûr-ı gayr-ı mer'iyyeden olan ahlâkda dahi hâl-i i'tidâlin muhâfazası hüsn-i ahlâkı ve hâl-i i'tidâlin tezâyüd ve tenâkusu -ya'nî ilm-i ahlâkın ta'rîf ettiği hâl-i vasatın ifrât ve tefrîti- bi't-tab' emrâz-ı ahlâkiyyeyi da'vet eder. Şübhesizdir ki "ıffet" ve "şecâ'at" memdûhdur. Zirâ bu faziletler ilm-i ahlâkın ta'yîn ettiği vasat dâiresinde olan hâllerdendir. Her şeyi lüzûmu derecesinde telakkî, her işe lüzûmu kadar ikdâm eden zât secî'dir. Her şeyden korkan cebîndir. Bil'akis hiçbir şeyi mülâhaza etmeyen zât mütehevvidir. "Şecâ'at" ise "cübn" ile "tehevür"ün vasatı olduğundan memdûhdur.

Her lezzetden istifâde edenler, vâdî-i hüsrân-ı şehvete düşerek fazîletden mahrûm, bil'akis her lezzetden firâr eyleyenler Cenâb-ı Hakk'ın ihsânı olan hissiyâtdan kat'-ı istifâde ile mahkûm ve mezmûmdurlar. "İffet" ise bu iki hâlin vasatı olduğundan müstahsendir.

Ahlâkca fezâil ve rezâilin hâl-i vasatına dâir diğerk bir misâl: [51]

Ulemâ-yı ahlâkın mu'tedil ve binâen'aleyh memdûh olmak üzere ittifâk ettikleri "hikmet" in bir tarafı "dehâ" ve "cerbeze" ve diğerk tarafı "cehl" dir. Ve yine bir tarafı "şeytanet", diğerk tarafı "humk" u

“belâdet”tir. İşte “hikmet” mezmûm olan bu ifrâtların hadd-i vasatıdır ve makbûldür.

Kezâ ahlâk-ı mu‘tedileden ma‘dûd olan “şecâ‘at”ın bir tarafı meşakkat ve âlâmdan münhezim olmamak üzere ikdâm, diğer tarafı havfdır. Veyâhûd bir tarafı tehevür, diğer tarafı cebânetdir. Şecâ‘at ise bu ifrâtların, bu tefrîtlerin hadd-i mu‘tedilidir ve makbûl ü memdûhdur.

Kezâlik ahlâk-ı mu‘tedilenin en makbûllerinden olan “iffet”in bir tarafı hubs u şehvet, taraf-ı diğeri za‘f-ı şehvetdir. İffet bu iki nokta-i mütezâddenin vasatını teşkil ettiği için makbûl-i enâmdır.

Ahlâk-ı hasenenin aksâm-ı mühimmesinden birisi bulunan “sehâ” dahi bir cihetden hüsn-i idâreden ibâret olan tedbîr ile onun zıddı bulunan imsâk ve diğer cihetden infâk-i âilede bile buhl demek olan “taktîr” ile onun zıddı bulunan isrâf gibi ahvâl-i mezmûme ve mütehâlifenin hadd-i vasatı olmağla ahlâk-ı memdûhadan addolunmuşdur.

Bir şahsın tettebbu‘-ı ahlâkında bu makûle ahvâl nazar-ı dikkate alınırsa hafâ-yı mechûliyyetde kalan mâhiyyet ü hakikat-i ahlâkiyyesi nümâyân olur.

Ba‘zı fezâilin yek-diğeriyle tereküb ve imtizâcından diğer ba‘zı fezâilin tevellüd etmesi tabî‘idir. Bunun için de ber-vech-i zîr ba‘zı misâller gösterilebilir:

“Akıl” ile “şecâ‘at”ın ictimâ‘ından mesâib u mühimmât-ı umûrda “sabır”; “akıl” ile “sehâ”nın ictimâ‘ından “incâz-ı va‘d”; “akıl” ile “iffet”in ictimâ‘ından “sıyânet” ve “nezâhet” fazîletleri tevellüd eder.

“Şecâ‘at” ile “sehâ”nın ictimâ‘ından “i’tilâf”, “lutf” ve “meveddet”; “şecâ‘at” ile “iffet”in ictimâ‘ından muharremât için “gayret” ve “inkâr-ı fevâhişde himmet” fazîletleri hâsıl olur. [52]

“Sehâ” ile “iffet”in ictimâ‘ından “sâirlerinin menâfi‘ini menâfi‘-i zâtiyyeye tercîh etmek” fazîlet-i celîlesi tezâhür eyler.

8. Seciye ile Hulkun Farkı - Ba'zı Mesâilin Münâkaşası

“Secâyâ”¹⁴⁴ ile “ahlâk”ın yek-diğerine münâsebet ve ta'alluku hakkında ulemâ-yı ahlâkın efkârı muhtelifdir. Ahlâkiyyûnun ba'zısı “secâyâ”nın tabî'atın izhâr etmediği ve “ahlâk”ın tabî'atın izhâr ettiği ahvâl olduğuna zâhib olmuşlardır. “Ahlâk”a ahlâk denilmesi hilkat gibi te'sîr göstermesidir.

Birtakımı da “secâyâ”nın ne tabî'at ve ne tetabbu' ile tagayyur edemeyeceğine, “ahlâk”ın ise tabî'at ve tetabbu' ile tagayyur kabûl edebileceğine zâhib olmuşlardır.

Gerek secâyâ ve gerek ahlâk-ı emzice-i bedeniyeye tâbî' olduğundan secâyâ ve ahlâkın dahi sıhhat-i vücûd ile müstakîm ve tagayyurât-ı ahvâl-i bedeniyeye ile sakîm olacağına etibbânın ekserîsi kâildir.

Cenâb-ı kâdir-i mutlak hazretleri irâde-i celîle-i ezeliyyesiyle nev'-i beşeri muhtelif şekil ve sûrette yarattığı ve bu ihtilâf-ı suver u eşkâlde kudret-i ilâhiyyeden başka bir sebep u illet olmadığı gibi ahlâk-ı muhtelif ve mütenevvi'a için de o kudret-i ilâhiyyeden mâ'adâ sebep u illet bulunmadığını hasbe'l-diyâne i'tikâd etmek lâzım gelir.

Fezâil-i ahlâkiyye bizâtihi, ya'nî fazîlet olduğu için mi, yoksa fezâilin ba'zı netâyici bulunan ahvâl ve sa'âdet için mi matlûbdur? [53]

Ba'zı hükemâ-yı ahlâk diyorlar ki: “Fezâilden merâm ve maksad, zât-ı fazîletin vücûdudur. Fazîletle iktisâb ve istihsâl olunan sa'âdet değildir”. Ba'zıları da “Fezâilden maksad, fazîletin netîcesi bulunan sa'âdetdir” derler ki o hâlde maksûd-ı bi'z-zât olan, fazîletin zâtı değil; semeresi olduğuna zâhib oluyorlar demekdir.

Ahlâk her hâlde yâ “tabî'î” yâ “tetabbu'î” ya'nî “iktisâbî” olduğuna nazaran ahlâk-ı tabî'iyeye ve müktesebenin hangisi efdal olduğu mes'elesinde dahi ulemâ-yı ahlâk arasında ihtilâf hâsıl olmuşdur.

Ahlâkiyyûndan ba'zıları garîzî ve tabî'î olan ahlâkın tetabbu' ve iktisâb ile hâsıl olan ahlâktan efdal olduğuna kanâ'at etmişlerdir.

¹⁴⁴ Kamusda “seciye” zalâm-ı leylin âlemi örtmesi ma'nâsına zikr olunuyor. Ahlâkda ise secâyâ sükûn ma'nâsına isti'mâl ediliyor. Zalâm-ı leyde mahlûkâtın tâlib-i sükûn olması gibi ahlâkda dahi “seciye” sükûn ma'nâsına kabûl olunmuşdur.

Bunların delili ahlâk-ı tabî'yye vü garîziyyenin behemehâl ahlâk-ı müktesebeden ziyâde kuvveti hâiz olması ve kuvvet-i zâidenin kuvve-i nâkısaya fâik bulunmasıdır.

Ba'zıları da ahlâk-ı kesbiyyenin ahlâk-ı tabî'yyeden efdal olduğuna zâhib oldular. Bunlar diyorlar ki "İktisâb ve tetabbu' ezdâdını ya'nî tabî'atı mağlûb etmiş ve onun yerine kâim olmuş bir kuvve-i kâhiredir. Gâlibin mağlûbdan akvâ olduğu ve binâen'aleyh hâiz-i rüchân bulunduğu ise muhakkaktır." Fi'l-hakîka tabî'ata gâlib gelmesine göre tetabbu'un daha kuvvetli olduğu fi'ilen, mâddeten dahi sâbitdir.

Ahlâk-ı tabî'yye ve ahlâk-ı müktesebe birbirine o kadar muhtâcdır ki hiçbir zamânda yek-diğlerinden müstağnî olamazlar. Çünkü mevki'-i icrâda bulunan bir fi'ilin, bir amelin mukteziyât-ı tabî'yyeden veyâhûd ahvâl-i tabî'yyeye muhâlif olup da yalnız icrâ ve i'tiyâd ile ahlâk-ı kesbiyye mukteziyâtından olduğunu tefrîk âdetâ mümkinsiz olduğundan rûh ve cesed gibi yek-diğeriyle mümtezic olduklarını ba'zıları iddi'â etmişlerdir.

Ehl-i lûgat olan ba'zıları da tabî'î ve tetabbu'î ahlâkı tefrîk etmeye kalkışmışlardır. Bunlar tabî'î olan hâle "hûy" ve tetabbu'î olanına "hulk" tesmiye etmişlerdir. [54]

9. Dimâğ ile Ahlâkın Yek-diğeriyle Münâsebeti

Ahlâka ta'alluku olan ve teşekkülât-ı bedeniyyenin en mühim a'zâsından bulunan "dimâğ" rûh-ı nefsanînin meskenidir.

Dimâğ-ı insânî üç mücevvef hazînedeki mevki'-i iddihâr demektir- mürekkebirdir:

Birinci, hazîne dimâğın mukaddimesindedir. Bu hazîne hayvânât-ı sâireden dahi mevcûd olduğundan insân ile hayvânât bu hazînenin vücûdunda müşterekdir. Kuvâ-yı hissiyye bu hazînede mahzûndur. "Basar", "sem", "şemm", "zevk" gibi havâss hazîne-i mebhûse mahsûlâtındandır. Havâss-ı erba'a-i mebhûsenin sıhhat ve kemâli şu hazîne cevfinde bulunan cevher-i rûhun hadd-i i'tidâlidir. Hazînenin hâl-i i'tidâli dâimâ rutûbetli olmasıdır. Yubûsete mâil olursa derecât-ı yubûsete göre bu hislerde dahi betâ'et ve nihâyet atâlet hâsil olur.

İkinci mücevvef hazîne dimâğın vasatındadır. Bu hazîne hayvânât-ı sâirede mefkûd olduğundan hassâten nev'-i beşere ihsân-ı celîl-i Rabbânîdir. “Kuvve-i akliyye” bu hazînenin mahzûnât-ı âliye vü celîlesindedir. “Fikir”, “temyîz”, “fehim”, “reviyyet” gibi havâss-ı bâtına şu hazînenin muhteviyâtı cümlesindedir. İşbu dört hissin cevher-i rûhu yubûset ve rutûbet gibi ahvâle muhtâc olduğundan hâl-i i'tidâli rutûbet ve yubûsetden selâmetidir. İ'tidâlden hurûc ve udûlü takdîrde sâhibinin kuvve-i mümeyyizesi muhtell olur.

Üçüncü hazîne dimâğın arkasındadır. Bu mücevvef hazîne dahi insânı hayvânât-ı sâire ile teşrîk eder. İçindeki kuvâ ve havâss “hareket”, “hıfz”, “zîkr” dir. İşbu havâss-ı selâsenin mahfazası bulunan mücevvef hazînenin hâiz olduğu cevher-i rûh yubûsete mâildir. Yubûsetden rutûbete meyl ederse sâhibi batiyyü'l-hıfz, batiyyü'z-zîkr, batiyyü'l-hareke olur.

Hikmet-i samedâniyye-i Rabbâniyye suver-i hâriciyyenin kabûlünü dimâğın mukaddimesindeki hazîneye, hıfzını arkadaki hazîneye, fikr u temyîzi de vasat-ı dimâğdaki hazîneye tevdi' ve bu [55] hazînelerin birini rutûbete, diğersini yubûsete, üçüncüsünü i'tidâle mâil olmak üzere ibdâ' buyurmuşdur. Hilkatde olan bu meziyyet-i acîbe netîcesi olarak dimâğ-ı beşer, suver-i eşyâyı önünde bulunan hazîne vâsıtasıyla ve kemâl-i suhûletle kabûl ve arkadaki hazîne ile dahi vârid olan o sûretleri gâib etmemek için derhâl hıfz eyler. Bu iki hazîneye vârid olan mahsûsât (محسوسات) ve suveri dimâğın vasatındaki hazîne dahi hâiz olduğu hâssa-i i'tidâl ile temyîz eyler. Mahsûsâtın (محسوسات) nîk ve bedini, memdûh ve makdûhunu tefrîk hıdmetinde bulunur.

Nev'-i beşerin ahlâkında ve ondan mütevellid ef'âlinde, hâsılı her nev' hasâil ve sıfâtında görülen fark u tefâvüt ta'rîf edilen teşekkülât-ı dimâğîyyenin ihtilâfından ve teşekkülât-ı dimâğîyye ihtilâfından mütevellid ihtilâf-ı ahvâlden ileri gelir. Re'yn savâb ve hatâsı tahayyülün cevdet ve redâ'eti, nişânın kesret ve killeti, fehmin sür'at ve betâ'eti, temyîzin za'f ve kuvveti, zekâ ve belâdet, akıl ve hamâset misillü ahlâk ve sıfât-ı beşeriyyede meşhûd olan ihtilâfât-ı mühimmenin kâmilten teşekkülât-ı dimâğîyye ihtilâfâtından münba'is olduğu emr-i ayândır.

Bu kudret-i ilâhiyye kalb-i insânda dahi bir “rûh” îcâd ve ibdâ' etmişdir ki kalbden vücûd-ı insândaki urûk-ı dârîbe ile şerâyine nüfûz

eder. Bu rûhun devâm-ı harekât ü ameliyyâtıyla hissiyyât, fikdânıyla memât hâsıl olur. Kalbin bu ahvâlinde ve ameliyyât ü harekâtında insân ile hayvân müşterekdir. Urûk-ı dâribeye ve şerâyine nüfûz ve cereyân-ı dâimîde bulunan bu rûhdan insânın mâ-bihî'l-hayâtı bulunan “harâret-i garîziyye”, “nabız”, “teneffüs” vücûda gelir.

Dimâğdan ve kalbden sonra azâ-yı re'îse ve mühimmeden ma'dûd olan “ciğer” dahi öyle bir kuvveti hâizdir ki kuvâ-yı ağziye azâ-yı cese-de, urûk-ı gayr-ı dâribeye oradan nüfûz ve inkisâm eyler. Ciğerde ve ciğerin ef'âl ü te'sîrâtında insân hayvânât-ı sâire ile müşterekdir.

Ciğerde üç kuvvet mevcûddur: Kuvvet-i ağziye, kuvvet-i nemâ, kuvve-i terbiye. Ekl, şürb, nikâh ve bunlara mümâsil müştehiyât-ı sâ'ire-i beşeriyye ciğerin ef'âl ü harekâtı te'sîrâtındandır. [56]

10. Sa'âdet ile Sa'âdetin Envâ'ı Hakkındaki Efkâr-ı Hükemâ

Felâsife ve ahlâkiyyûn insân için “sa'âdet”in sûret-i te'sîrinde dahi muhtelif re'ylerde, mutâla'alarda bulunarak bu bâbda iki fırkaya ayrılmışlardır.

Eflatun ve onun re'yine ittibâ' eden birinci fırkaya göre sa'âdet nefs-i nâtıkaya mahsûs ve münhasırdır. Cesed ve beden sa'âdetden mahrûmdur. Bu re'y ve mezhebden bulunan feylesoflar sa'âdetin “hikmet, şecâ'at, iffet, adâlet” nâmıyla dört nev'e münkasim olduğu fikrindedirler. Zaten ahlâkın erkân-ı erba'a-i asliyyesi de bunlardır.

Yine bu re'y ve i'tikâdda bulunan feylesoflar indinde “hayr dahi iki nev'dir:

Birincisi, bilâ-istisnâ herkesce mahmûd görülen ef'âl-i hayriyyedir. “Adl”, “sıdk”, “kerem” gibi fezâili bu nev'den addetmişlerdir. Bu hasâisin bilâ-istisnâ umûm nev'-i beşerce mahmûd ve mahbûb olduğunu iddi'â eylemişlerdir.

İkincisi “şecâ'at”, “servet” ve emsâli hâller olmak üzere ta'yîn edilip bunların ale'l-ıtlâk ve bilâ-istisnâ umûm nazarında mahmûd ve mü'essir olmadığını söylemişlerdir. Çünkü bu hâller bilâ-istisnâ umûm nev'-i beşerce muhtâr ve mahbûb olan ahvâlden ma'dûd değildir. Bu hâlleri mahmûd görmeyenler de olabilir.

Felâsifenin ikinci fırkası Aristatalis ile onun re'yine tâbi' bulunanlar olup bunlar sa'âdetden nefsi-nâtika ile beden müttehiden ve müştereken müstefid olduğu re'yinde bulunmuşlardır. Bu fırkaya göre sa'âdet beş kısma münkasımdır:

Birincisi, letâfet-i hissiyye ve sıhhat-ı bedendir. Gerek hissin lutfu ve gerek beden sıhhati bilâ-şübhe selâmet-i a'zâya ve i'tidâl-i mizâca mütevakıftır. Göz iyi görmez, kulak iyi işitmez ve havâss-ı sâire de hüsn-i isti'mâl edilemezse letâfet-i hissiyye ve sıhhat-i bedeniyye bi'z-zarûre muhtell olur.

İkincisi, cevdet-i re'y u fikrdir ki ta'allüm-i ulûm ve hüsn-i edeb ve kesret-i tecârible hâsıl [57] olabilir. Sa'âdet bu sûretle hâsıl olan re'y u fikrin isti'mâlidir.

Üçüncüsü, umûrda husûl-i necâhdır. Bu da yapılması azm ü cezm olunan husûsâtın matlûb vechile hüsn-i hitâma erdirilmesidir.

Dördüncüsü, hamd ü senâdır ki halkın yek-diğerine te'âvün u tenâsuru ve âsâr-ı haseneye mukâbil hamd ü senâ husûlüdür.

Beşincisi, servet ü gınâdır ki -ehibbâ ve eviddâya ve esdikâ'ya müvâsât etmek, müstahıkkîne ihsân eylemek, her nev' kerem ve atâyâyı yerli yerine vaz' ile yolsuz tebzîr u isrâfâtta bulunmamak şartıyla- insânın nâil olduğu serveti sarf etmesidir. Sa'âdet-i kâmile budur.

[Umûr-ı Hayriyye ve Umûmiyyet İ'tibârıyla Fezâil]

Ahlâkiyyûn umûr-ı hayriyyeyi üç nev' olarak zikretmişlerdir:

Evvelen, yalnız nefsi-nâtıkaya müte'allıktır. Bu da yukarılarda derecâtı tavzîh olunan fezâilin vücûdu ve hüsn-i isti'mâlidir.

Sâniyen yalnız cesede ve bedene ta'alluk eder. Bu da cesedin ve a'zâ-yı cesedin hüsn ü cemâli ve âfât ü avârizdan selâmetidir.

Sâlisen ne nefsi-nâtıkaya, ne cesede ta'alluku olmayıp ikisinden hâric olan hayrdır. Servet-i mâliyye, nüfûz u i'tibâr-ı resmî gibi şeylerin mâ-bihi'l-kivâmı bedene ve nefsi-nâtıkaya nisbetle umûr-ı hâriciyyeden ma'dûd olan hayrdır.

Ulemâ-yı ahlâk umûmiyyet i'tibârıyla fezâili iki kısım-ı esâsî ve hakîkiye de taksîm ederler:

Birincisi, müntefi' olan ibâdullahın intifâ'ları münâsebetiyle şükr u senâlarının da'vet eden fezâildir.

İkincisi, Hâlık te'âlâ hazretlerinin celb-i rızâsı ve sevâb-ı uhrevî emeliyle vukû bulan ef'âl ü ahvâl-i fâzıladır. [58]

11. Ahlâk-ı Tabî'iyye ile Ahlâk-ı İktisâbiyye - Ahlâk-ı Mahmûde İktisâbının Yolu

Ahlâk-ı insâniyye garîzî ve tabî'î yâhûd tetabbu'î ve iktisâbî olduğundan her iki sûretde de tabî'at-ı beşeriyye ile mümtezicen medfûn ve muhtefidir. Ahlâk bulunduğu mevki'-i hafâda ihtiyâr ile zuhûr eder. Kahr ile muztar olur. Tabî'î olan ahlâk her fi'il ve amelde muktezâ-yı tabî'at üzere tezâhür etmek ister. Ahlâk-ı kesîbe ise ahlâk-ı tabî'iyyenin ol sûretle meydân-ı alâniyyete çıkmasına mümâna'at eder. İşde ahlâkın ihtiyâr ve ıztırârı budur.

Tabî'atda medfûn ve merkûz olan ahlâkın ba'zısı bi't-tab' hâdis ve birtakımı da bi'l-irâde sâdir olmakda olduğundan "ahlâk-ı zâtîyye" ve "ef'âl-i irâdiyye" nâmıyla diğer iki nev'e dahi inkısâm edebilir.

Bir şahsın tabî'î olan ahlâkının kâmilen mahmûd veyâ kâmilen mezmûm olması enderdir. Ekseriyyâ bir insânın ba'zı ahlâk u ef'âlî mahmûd ve ba'zısı mezmûm olur. Binâen'aleyh fezâil-i ahlâkın tabî'î ve garîzî olarak bir insânda tekemmül etmesi cidden müte'azzirdir.

Behemehâl cibillet-i tabî'iyye ve fıtrat-ı garîziyye fezâil-i mahmûde ve rezâil-i mezmûmeyi müştemil olacağından evc-i a'lâ-yı sa'âdet ü bahtiyârîde bulunan insânlar fezâil-i tabî'iyye vü garîziyyeleri rezâil-i tabî'iyye vü garîziyyelerine gâlib bulunanlar veyâhûd kesret-i fezâil cihetiyle mûcib-i naks u şeyn olan rezâilî kahr u tedmîr ile esbâbını istihsâle muvaffak olanlardır.

İnsân ahlâkca fezâil-i müktesebeden dolayı hamd ü senâyâ kesb-i istihkâk eder. Ve halk nazarında ahlâk-ı müktesebesi ile mahmûd olur. Ahlâk u fezâil-i metbû'a müstelzim-i memdûhiyyet olamaz. Zîrâ fezâil-i müktesebe tabî'atı kahr ile isti'mâl olunan ef'âl semeresidir. Tabî'atı mağlûb etmekdeki su'ûbet ve müşkilât ise bedîhîdir. Bu gâlibiyyetin netîce-i mükâfâtı elbette memdûhiyyetdir. Fezâil-i [59] metbû'a ise -hadd-i zâtında mahmûd ise de- insânın cidd ü cehdiyle vü-

cûda gelen âsâr-ı fi'iliyye gibi su'ûbet ve müşkilâtı mutazammın olmadığından ve binâen'aleyh memdûhiyyet mükâfâtını da müstelzim olamayacağından bedeninin muhtâc olduğu ağziyeden husûl-i mazarrât hülyâsıyla ekl ü şürbden ihtirâz ederek kuvâ-yı bedeniyyeyi dûçâr-ı za'f etmek aklen ne kadar mezmûm ise ahlâk-ı nefsiyyeyi bâtil veyâ muzır olur mülâhazasıyla tehzib etmemek ve ta'lîm-i ulûma çalışmamak dahi o kadar mezmûmdur.

İnsânın ahlâk-ı mahmûdeyi mahmûd olmak üzere i'tikâd ve isti'mâl ve ahlâk-ı zemîmeyi mezmûm olmak üzere terk ü ihmâl etmesi üç sebeble mümkündür:

Birincisi, kuvve-i nâtıkanın temyîzi. Bu kuvvet üç sûretle isti'mâl olunur:

1. Kütüb-i ahlâkiyye vü siyâsiyyenin mutâla'asına müdâvemet ve mutâla'ât-ı vâkı'adan edilecek istifâde mücebince hareket.

2. 'Âdât-ı cemîle vü müstahseneyi yine tadrîcen isti'mâl ve zıdd u muhâliflerini terk ü ibtâl etmek.

3. Ulûm-ı akliyyeyi nazar-ı amîk ile bi't-tedkîk mübâhesât ü münâzarât ile mâhiyyetini öğrenmek.

İkincisi, kuvve-i şehevîyyenin mağlûb ve makhûr edilmesi. Bu da üç vâsıta ile mümkündür:

1. Süfehâ ve serserî olanların ve nisvân ve erâzil-i nâsın mücâleset ve musâhabetinden ictinâb.

2. Ashâb-ı zühd ü vera'la, ulemâ ile ziyâdece ülfet.

3. Hîn-i iştihâda müştehiyât-ı zemîme vü rezîleyi terk ile müştehiyât-ı memdûha vü haseneye temâyül.

Üçüncüsü, kuvve-i gadabiyyenin tebdîl ü ta'dîli. Bu da üç sebeble mümkündür:

1. Kendisinin müte'ezzi olacağı ahvâli dâimâ nazar-ı dikkate alarak kendi hakkında müstelzim-i ezâ olan bir hâli âhar hakkında icrâdan mücânebet.

2. Bir şahs-ı sâlisin diğeri bir şahs-ı sâlis hakkında revâ gördüğü mu'ameleden kendisi müteneffir olduğu takdîrde o ahvâli hiçbir âdem hakkında icrâ etmemek. [60]

3. Sûret-i gadabiyyeyi rıfk u mülâyemetle kesr etmek ve rıfk u mülâyemet hasîsa-i makbûlesini dâimâ kuvve-i şehvâniyyesi aleyhinde isti'mâl etmek.

Ba'zı ulemâ-yı ahlâk insânın nâil olabileceği ahvâli dört nev' esbâb ile on dokuz nev'e taksîm etmişlerdir:

Birinci sebep, baht ü tâlî'dir. İnsânın baht ü tâlî' ile nâil ve mazhar olabileceği şeyler bunlardır: Câh, mâl, mülk, izdivâc, evlâd.

İkinci sebep, âdetdir. Âdâta merbût ve mütevakkıf olan hâller şunlardır: Me'kûlât, meşrûbât, mu'âmelât-ı zevciyye, meşy u hareket, nevm.

Üçüncü sebep, cevher-i zâtîdir. İnsânın cevher-i zâtî ile mazhar olacağı hasâis âtîdekilerdir: Sehâ, sıdk, tevâzu', mahabbet.

Dördüncü sebep, secâyâdır. Secâyâ-yı beşeriyye netâyici olan sıfât dahi bunlardır: Fıtnat, zekâ, hazm, reviiyet, şecâ'at.

Cenâb-ı Hallâk-ı zü'l-celâl kudret-i kâmile ve hikmet-i bâliğasıyla vücûd-ı insânı hikmet ve kudretin gâyesinde, müntehâ-yı intizâmda yaratmış olduğu, insânın teşekkülât-ı zâhire-i bedeniyye ve ahvâl ve ahlâk-ı bâtuniyyesiyle müberhendir. Ef'âl ü a'mâl-i insâniyyenin cümlesi a'zâ-yı bedeniyyeden bir uzva münhasır olsaydı o uzvun müsâb olmasıyla ef'âl ü a'mâl-i bedeniyye kâmilen mün'adim olmak lâzım gelirdi. Hikmet-i bâliğa-i Subhâniyye her bir uzv-ı insânı kendine mahsûs ef'âl ü harekât-ı muhtelifeye müsta'id olmak üzere yarattığı cihetle a'zâ-yı bedeniyyeden birinin veyâ ba'zısının noksânı veyâhûd müsâb olması yalnız o uzvun filini terk ü ta'tîle sebep olup a'zâ-yı sâire yine ef'âl ü harekât-ı muhtelifesine devâm etmekle hayât-ı beşerden istifâde imkânı te'mîn buyurulmuşdur. [61]

İstitrâd-ı Mütercim: Diyânet-i İslâmiyye Nazarında Mehâsin u Mesâvî-i Hulkiyye - Hulkun Hakikat ve Mâhiyyeti¹⁴⁵

Envâr-ı sâtı'a-i nübüvvetleri âlemi işrâk eden nebî-i muhterem ve habîb-i ekrem aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hazretlerinin kadr-ı âlî-i nübüvvet-penâhîlerini tebcîl eden âyât-ı kerîme-i Furkâniyye'den ¹⁴⁶ ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ âyet-i celîlesi nusûs-ı Kur'âniyye ve diyânet-i İslâmiyye nokta-i nazarından mehâsin u mekârim-i ahlâkın mertebe-i âliyesini evc-i a'lâ-yı kudsiyyete çıkarmışdır. İmâm-ı enbiyâ aleyhi ekmelü't-tehâyâ Efendimiz hazretlerinin ¹⁴⁷ “بعثت لاتمم مكارم الاخلاق” hadîs-i şerîfleri de mekârim-i ahlâkın şerî'at-ı mutahhara-i Muhammediyyedeki kudsiyyet-i celîlesini esâs-ı diyânete idhâl etmişdir.

Risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin huzûr-ı âlî-i kudsîlerine gelen bir âdemin âtîdeki suâlleriyile o nebî-i muhteremden aldığı cevâblar da mehâsin-i ahlâkın esâs-ı diyânet-i İslâmiyyeye dâhil olduğunu müsbittir.

Su'âl: Dîn nedir?

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz: Hüsni hulkdur.

- Ondan sonra nedir?

- Hüsni hulkdur.

- Ondan sonra nedir?

- Hüsni hulkdur.

- Dîn nedir?

- Anlamıyor musun, gadab etmemekdir.

¹⁴⁵ *İhyâ'u'l-Ulûm*'dan muktebestir. [Krş. Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh ve Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn - İhyâ Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2018, VII, 215-237].

¹⁴⁶ “Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin.” Kalem, 68/4.

¹⁴⁷ “Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim.” Bezzâr, *Müsned*, XV, 364.

¹⁴⁸ “Kıyamet günü mîzânda güzel ahlâkdan daha ağır gelecek bir şey yoktur.” Tirmizî, el-Birr ve's-sıla, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 45, s. 510.

Bu kazıyye ile mehâsin-i ahlâkın erkân-ı dîn-i İslâmdan en mühim ve azîm bir rûkûn olduğunu aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hazretleri ta'rif ve ta'lîm buyurmuşlardır.

“Meş'ûmiyyet”in ne olduğu hakkında risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinden vukû' bulan bir suâle dahi “sû'-i ahlâkdir” cevâbını vermişlerdir. [62]

Mehâsin-i ahlâkın azamet ve menfa'atine ve sû'-i ahlâkın mazarrâtına dâir âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfe-i nebevîyye ve ulemâ-yı İslâmın akvâl ü âsâr-ı ilmiyyesi dâire-i ta'dâddan hâricdir.

Binâen'aleyh mehâsin-i ahlâkın esâsı diyânet-i İslâmiyyeden olduğu Kur'ân ile, hadîs ile, akvâl-i fukahâ vü ulemâ ile sâbitdir.

Hüsn-i hulk mebâhis-i ilmiyyede pek mühim bir mevki' işgâl etmiş ve ulemâ-yı İslâmiyye tarafından dahi bu bâbda izâhât-ı kesîre verilmiş ise de bunların hulkun semerâtına ve hattâ semerâtından ba'zısına müte'allik olup mâhiyyet ü hakikat-i hulk hakkında ihâtalı, şumûllü bir ta'rîfe tesâdüf olunmamıştır.

Hasan-ı Basrî hazretleri, “Hüsn-i hulk beşâşetdir, keremdir, eziyyetden keff-i yeddir.”;

İmâm-ı Vâsıtî, “Müdde' ve müdde'â'-aleyh olmamaktır veyâhûd sırren ve alenen halkı memnûn etmektir.”;

Sehl-i Tüsterî, “Eziyyete tahammül etmek ve mukâbelede bulunmamakla berâber kendisine zulmedene icrâ-yı merhamet ve şefkat, taleb-i mağfiretdir.” diye ta'rîfâtta bulunmuşlardır.

Mehâsin-i ahlâka müte'allik bunlara mümâsil akvâl ve ta'rîfât çok ise de bunlar hulkun semerâtına, fevâidine müte'allik olup mâhiyyet ve hakikatini mübeyyin değildir. “Hulk” ile “halk” ekseriyâ birlikde isti'mâl olunur iki kelimedir. “Bu âdemin hulku da, halkı da iyidir” diyoruz. Bundan maksadımız o âdemin bânını ve zâhiri güzel olduğunu îmadır. Halkdan maksad insânın sûret-i zâhiresi, hulkdan maksad da sûret-i bâtınasıdır.

Benî-beşer göz ile görülen hased ile basîretle görülen rûh ve nefsdan mürekkebdir. Zâhirî olan halkı ya'nî sûret ve şekli ve bânını olan hulku bir sûret ve hey'etden ibârettdir. Bu sûret ve hey'et yâ güzel veyâhûd çirkindir. Basîretle görülen nefsi nâtıka yahûd rûhun kadri,

meziyyeti göz ile görünen cesedden âlîdir. Buna mebnîdir ki Cenâb-ı Hakk hazretleri rûhun kadrini, şânını kendine izâfetle ı'zâm etmiştir. ¹⁴⁹﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ âyet-i kerîmesi rûhun ulviyyetini, azamet-i şân u kadrini te'yîd buyuruyor. Bu âyet-i celîle cesedin toprağa, rûhun Rabbu'l-âlemîne mensûb olduğunu emr u tenbîh etmiş ve hey'et-i [63] bâttınanın mâhiyyetini, hakikatini zâhire nisbetle terfî' ve i'lâ eylemiştir. Nefs-i nâtıka -ki Türkcesi "benlik" tir- bu makâmda rûh ile birdir. Ya'ni rûhdan maksad nefsi-i nâtıkadır.

"Hulk" nefste, rûhda râsih olan hey'et olup fikr u reviyet isti'mâline muhtâc olmayarak yûsr u suhûletle ondan ef'âl-i beşeriyeye sâdır olur.

Bu hey'et-i râsihaya kendisinden aklen ve şer'an güzel ve mahmûd olan ef'âl ü a'mâl sâdır olursa "hulk-ı hasen", şer'an ve aklen mezmûm olan ef'âl ü a'mâl sâdır olursa "hulk-ı seyî" ıtlâk olunur.

Bu hey'ete "hey'et-i râsiha" demek zarûrîdir. Çünkü bir sebep ve ihtiyâc-ı mücbire mebnî nâdiren bezl-i emvâl edene "sehî" denilemez. Ona sehî diyebilmek için ibzâl-i emvâli sevmesi lâzım olup bu da hüsn-i hulk olan sehânın nefste sübût ve rüsûhuna mütevakkıfdır.

"Hulk"u nefsin hey'et-i râsihası diye ta'rîfden ve ondan yûsr u suhûletle ef'âl sudûrunu şart kılmaktan maksad ef'âlin, a'mâlin fikr u reviyete ve tekellüfe muhtâc olmayarak sâdır olması lüzûmunu beyândır. Sebeb-i mücbir ile bezl-i emvâl edenler ve gadab zamânında bi'z-zarûre ses çıkaramayanlara "sehî" ve "halîm" demek elbette nefsü'l-emre muvâfık olamaz.

Hey'et-i râsihadan ibâret olan "hulk"da dört hâl nazar-ı dikkati câlibdir:

Birincisi, -masdarından, mevrîdinden kat'ı nazar- iyilik veyâ kötülük.

İkincisi, -vukû'undan ve adem-i vukû'undan kat'ı nazar- iyiliğe, kötülüğe kudret.

149 "Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefheyledim mi derhal ona secdeye kapının." Sad, 38/72.

Üçüncüsü, -yapılmakdan veyâ yapılmamakdan kat'-ı nazar- iyiliği ve kötülüğü bilmek.

Dördüncüsü, iyiliğe veyâ kötülüğe meyl ve bunlardan birini ihtiyâr eden nefs-i nâtıkadaki hey'et. Hey'et-i râsiha da işte budur.

Bu hâle nazaran “hulk” ne iyilikden veyâ kötülükten ve ne de iyiliği, kötülüğü bilmekten ve hattâ ne iyiliği, kötülüğü yapmaktan ibâret olmayıp bunlara meyl eden ve bir cihetini ihtiyâr eyleyen o hey'et-i râsiha demektir. Mâdem ki bir insânın muktezâ-yı hulku sehâdır, mâlî bulunmamasından veyâhud esbâb-ı mâni'adan dolayı infâkdan mahrûm olmağla [64] ona “bahîl” denilemez. Bil'akis mâdem ki hulkan bahîldir, bir sebep-i mücbire veyâ riyâyâ mebnî bezl-i emvâl ederse bezl-i emvâl etmesinden dolayı ona sehî itlâk edilemez. Bu buhladaki, bu sehâdaki imsâk ü infâk esbâb-ı mâni'a vü mücbire tahtında olduğundan nefsü'l-emrde hulka isnâd edilemez.

Kezâlik hulk iyilik, kötülük etmeye olan kudrete de isnâd olunamaz. Çünkü kudretin buhl ve imsâka, cûd u atâyâ nisbeti müsâvîdir. Herkes fitraten imsâk ve atâyâ kâdir olmak üzere yaratılmış olduğundan mücerred kudretin ne sehâyâ ve ne de buhla te'sîri yokdur.

Kezâlik hulk iyiliği, kötülüğü bilmeye de itlâk olunamaz. Çünkü bilmek iyiliğe de kötülüğe de mütesâviyen ta'alluk eder.

Binâen'aleyh hulk nefsü'l-emrde ahvâl-i erba'anın dördüncüsü bulunan hey'etdir. O hey'et-i râsihadır. Bezl ü imsâk isti'dâdı bu hey'etin eseridir. İnsânı iyiliğe, kötülüğe sevk eden bu hey'etdir. İşte bu hey'et insânın sûret-i bâtınasıdır.

İnsânın sûret-i zâhiresini tahsîn eden ve güzel gösteren göz, ağız, burun gibi a'zâdır. Bunlardan biri noksân veyâ çirkin olursa hüsn-i sûretin muhtell olacağı şübhesizdir. Bunun gibi hulk denilen, sûret ü hey'et-i bâtınada aynıyla dört rükn-i mühimden mürekkebirdir. Erkân-ı erba'a-i mezkûrenin biri noksân veyâ çirkin olursa hüsn tamâmıyla hâsil olamaz.

Bu erkân-ı erba‘a da “kuvve-i ilmiyye”¹⁵⁰, “kuvve-i gadabiyye”, “kuvve-i şeheviyye”, “kuvve-i adl”den¹⁵¹ ibâretidir.

Kuvve-i ilmiyyenin hüsn-i islâhı akvâlde sıdkı kizbden, i‘tikâdda hakkı bâtıldan, ef‘âlde güzeli çirkinden fark u temyîze muktedir olmaklardır. Bu fark u temyîzin semeresine de “hikmet” denilir. Demek olur ki kuvve-i nâtikanın veyâ ilmiyyenin hüsn-i hâlde bulunması [65] “hikmet”i tevlîd eder. Hikmet ise ahlâk-ı hasenenin birincisi ve en mühimmidir.¹⁵² ﴿ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ﴾ âyet-i kerîmesi de hikmet ve hikmeti tevlîd eden kuvve-i fikriyyenin ehemmiyyet ve azametini mü‘eyyiddir.

Kuvve-i gadabiyye vü şeheviyyenin hüsn-i islâhları da hikmetin ya‘nî akıl ve şer‘in emr u işâretine mutî‘ ve münkâd olmalarıyla, hadd-i vasat u i‘tidâlde bulunmalarıyla.

Kuvve-i adl veyâ i‘tidâl, kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i şeheviyyeyi akıl ve şer‘in dâire-i münciyyesi içinde zabt u münkâd ve hikmetin ta‘yîn ettiği hadd-i vasat u i‘tidâli icrâ ve infâz edicidir.

Akıl bir mürşid-i nâsihdır. Adl, aklın hükmedeceği mevâdd için kuvve-i infâziyye, vâsıtâ-i icrâiyyedir. Kuvve-i gadabiyye aklın irşâdât ü işârâtıyla icrâ ve infâzı lâzım gelen ef‘âl ü a‘mâlin mahall-i icrâsı, mahall-i infâzıdır. Gadab av köpeğine benzer ki şehvetin mukteziyatına değil, avcının emr u işâretine tâbi‘ olmak için te‘dîbe muhtâcdır. Kuvve-i şeheviyye dâimâ heyecâna mâildir. Münkâd ve mutî‘ olmayan ferese müşâbihdir. Onun da dâire-i i‘tidâlde hareketi kuvve-i adlin te‘dîbine mütevakkıfır.

Ahlâkın erkân-ı erba‘a-i asliyyesi olan bu kuvvetlere, hadd-i i‘tidâli muhâfaza hâlinde bulunurlarsa hüsn-i ahlâk; ifrât ve tefrît cihetlerinden birine tecâvüz ederlerse “sû’-i ahlâk” nâmı verilir. Ahlâk-ı hasene vü seyyi‘enin derecâtı işbu kuvvetlerin hadd-i vasat u i‘tidâlden

150 Kuvve-i ilmiyye ahlâkiyyûn tarafından “kuvve-i fikriyye” veyâhûd “kuvve-i nefsi-nâtika” tesmiye olunmuşdur.

151 Bu kuvvete ulemâ-yı ahlâk tarafından “kuvve-i i‘tidâl” ve “hadd-i vasat” denilmiştir ki yukarıda tafsîl edilmiştir.

152 “Dilediğine hikmet verir, hikmet verilene ise çok bir hayır verilmiş demektir ve bunu ancak temiz akıllılar anlar.” Bakara, 2/269. âyetten nâkis iktibas.

ifrât ve tefrîte tecâvüzü derecâtı ile mütenâsiben ta'yîn edilir. Kuvve-i gadabiyyenin i'tidâli "şecâ'at" dir. Kuvve-i şehvâniyyenin i'tidâli "if-fet" dir. Kuvve-i gadabiyyenin tezâyüdü "tehevür" ve noksânı "cebânet" dir. Kuvve-i şehvâniyyenin ziyâdesi "fısk" u "fücûr", noksânı "ta'tîl-i şehvet" dir. Bunlardaki hâl-i vasat u i'tidâl, memdûh olan "fazîlet" ve tarafeynden birine tecâvüz hâli dahi mezmûm olan "rezîlet" dir. Kuvve-i adl, kuvvâ-yı sâire gibi olmayıp tezâyüd ve tenâkusdan veyâhûd ifrât ve tefrîtden vârestedir. Bu kuvvetin yalnız bir zıdd u mukâbili vardır ki o da "zulm" u "cevr" dir.

Ahlâkda tamâmıyla hadd-i i'tidâli bulmak enderdir. ¹⁵³ ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ﴾ Ahlâkda tamâmıyla hadd-i i'tidâli bulmak enderdir. ¹⁵³ ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ﴾ kerîmesinde işâret buyurulduğu vechile hâte-mu'r-rusul Efendimiz hazretleri ile sâir enbiyâ'-ı izâm hazarâtı -bir lutf-ı mahsûs-ı Rabbânî olmak üzere- ahlâkın i'tidâlini noktası noktasına ihrâz buyurmuşlardır. Sâir ekâbir-i İslâmiyye dahi ahlâk-ı nebeviyyeye takarrub edebilecekleri nisbetinde bu fazîlet-i celîleden hissemend-i mefâhir olmuşlardır.

*

Erkân-ı erba'a-i ahlâkiyyeden sâdir olacak ef'âl ve a'mâl-i memdûha vü mezmûmenin müfredâtı ve terbiye-i ahlâkiyyenin suver-i icrâiyyesi ve be-tahsîs ahlâkın terbiye ile kâbil-i tağyîr olduğu hakkında *İhyâ'u'l-Ulûm*'da izâhât-ı kâfiyye mevcûd olup bu bâbda şerî'ata muvâfık ve meşreb-i sûfiyyeye mutâbık muhâkemât ve tatbîkât-ı müfide-i mühimme yürüdülmüştür. Diyânet-i İslâmiyyeye tatbîkan tehzîb-i ahlâk fikr u hevesinde bulunan her şahıs için *İhyâ'u'l-Ulûm* en kâmil bir mürşiddir. İnteha. [67]

153 "Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin." Kalem, 68/4.

KISM-I SÂNÎ

Nev'-i beşer için aklen vâcibu'l-ittibâ' olan mesâlikin envâ'ını, evsâfını tavzîh etmek de ilm-i ahlâkın cümle-i vezâifinden olduğundan bunlar için mebâhis-i âtiye açılmışdır.

12. Akıl ile Amel ve İlmin Yek-diğerine Münâsebeti - İlim ve Amelin Taksîmât-ı Esâsiyyesi

Ba'zı ulemânın kavline göre kâinâtın muhtevî olduğu kâffe-i mahlûkât dört kısımdan ibâretedir:

Birinci kısım: Sâhib-i akl u hikmet ve ma'dûm-ı tabî'at ü şehvet olanlardır. Melâike-i kirâm bu kısımdandır.

İkinci kısım: Sâhib-i tabî'at ü şehvet ve mahrûm-ı akl u hikmet olan mahlûkât olup insândan mâ'adâ hayvânâtın ekserini bu kısım teşkil eder.

Üçüncü kısım: Ne akl u hikmetden ve ne de tabî'at ü şehvetden hisse-mend olmayarak halk olunan cemâdât ve hayvânâtdır.

Dördüncü kısım: İnsândır ki onun mahlûkât-ı sâireye nisbetle sûret-i mümtâzede yaratıldığı bi'l-vücûh muhakkaktır. Bir taraftan tabî'at ü şehvetden mürekkeb, diğer taraftan akl u hikmetle mübeccel olduğundan gerek i'tikâdât ve ilâhiyyâtda ve gerek umûr-ı âdiyye-i dünyeviyyeye âid ef'âl ü a'mâlde iyiyi, kötüyü temyîz etmekle ve mes'ûliyyeti kendine âid olarak bir ciheti intihâbda muhtâr¹⁵⁴ olmakla

154 Mütakellimîn bu ihtiyârı "cüz'î ihtiyâr" tesmiye etmişlerdir. Kütüb-i kelâmiyye ve i'tikâdiyyede cüz'î ihtiyâr mübâhesâtı mufassalan mezkûrdur. Herhâlde ikâb u sevâb ihtiyâra terettüb edeceğinden ve meselâ kendini balkondan aşağı atan ve nerdübândan aşağıya bi'l-ihtiyâr inen şahsın bu iki sûretdeki nüzûlü farklı olduğundan ehl-i sünnet ve cemâ'atın i'tikâdî cüz'î ihtiyârı kabûl dâiresindedir.

mahlûkât-ı sâire üzerinde hâiz-i fazl ü rüchândır. ¹⁵⁵ ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ﴾
﴿حَلِيفَةً﴾ âyet-i kerîmesi de bu rüchânı mü'eyyiddir. [68]

Ehemm-i mahlûk dediğimiz nev'-i beşere ihsân-ı celîl-i Rabbânî olan gayr-ı mütenâhî ni'am-i azîmenin birincisi hayâtdır, rûhdur. Lezâiz u shehevâtdan zevk-yâb u müstefid olmak hayâta mütevakıfıdır. Ni'met-i azîme-i hayât yalnız nev'-i beşere mahsûs olmayıp kâffe-i hayvânâta da¹⁵⁶ şâmilidir. İnsânın mâ-bihî'ş-şerefi ve hayvânât-ı sâire-den medâr-ı imtiyâzı lutf-ı mahsûs-ı ilahî bulunan “akıl”dır. İnsânı mâlik-i zekâ ve necâbet eden akıldır. Fıtnata, tekrîme, şerefe mazhar eden yine akıldır. Hayvânât-ı sâire meyânında kadrini, şerefini i'lâ eden akıldır. Kürre-i arz üzerinde bunca hayvânât-ı müfterise vü ka-viyyeyi esîr-i kahr ederek kendi menâfi'i için istihdâm ettiren yine akıldır. Kâffe-i husûsâtta hüsn-i idâreye muvaffakiyyeti kuvve-i akliyye sâyesindedir. Akıl gibi mahsûsât-ı beşeriyeden olan fezâilin ehassı ilimdir. Hâlbuki ilim dahi aklın netîce ve semeresidir.

Beyne'n-nâs mîzân-ı kemâl ü noksân, miyâs-ı fazl ü rüchân ulûm¹⁵⁷ ve fûnûndur. Ulûm ve fûnûn gibi meziyyât-ı celîle ve âliyye muvaffakiyyet ise cidd ü cehd ile mütenâsib olabilir. Hilkat-i beşeriyeden gâyet-i maksûd ve kendisinden matlûb olan şey ilimdir. İlmin semeredâr olması ise ancak amel sâyesindedir.

¹⁵⁸ ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ âyet-i kerîmesinin hükm-i celîli de akıl ve ilmin netîcesi, semeresi amel olduğunu te'yîd ediyor.

Akıl bir mevhibe-i kudsiyye-i Rabbâniyyedir. İnsânın sa'y u ic-tihâdî icâd-ı akl için kat'iyyen te'sirsizdir. Vâkı'â akl-ı tecrübî ve iktisâbî gayr-ı münker ise de bu akl-ı iktisâbî mevcûd olan akl-ı

155 “Ve düşün ki Rabbin melâikeye ‘Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım’ dediği vakit ‘Â! Orada fesat edecek ve kanlar dökcek bir mahlûk mu yaratacaksın? Biz hamdinle tesbih ve seni takdis edip dururken’ dediler. ‘Her halde ben sizin bilemiyeceğiniz şeyler bilirim’ buyurdu.” Bakara, 2/30. âyetten nâkis iktibas.

156 Cemâdât ve nebâtâta dahi şâmilidir.

157 ﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (“Yoksa o gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp kıyam durarak dâima vazifesini yapan ahireti sayar ve Rabbinin rahmetini umar kimse gibi olur mu? Hiç bilirlerle bilmezler müsavi olur mu? Ancak temiz akıllı olanlar anlar.”, Zümer, 39/9. âyetten nâkis iktibas) âyet-i kerîmesi buna burhân-ı kâtrıdır.

158 “Ve ben, cinn ü insi ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” Zâriyât, 51/56.

garîzînin tecrübe ile tezâyüdü, tenevvürü i'tibâriyladır. Asl-ı vücûdu i'tibâriyla değildir. İlim ve amel ise semere-i sa'y u ictihâd olduğundan ihtiyârın icâbâtından olan vazîfe-i ilm u amel, sevâb u ikâba istihkâkı insâna tahmîl etmişdir. Ne kadar cüz'î olursa olsun hâiz olduğu ihtiyârını dâ'î-i sevâb olacak ef'âlde sarf etmeğe me'mûr olan benî-beşer bu ihtiyârı ikâbı mûcib a'mâle sarf eyleirse kendi ukûbetini kendisi da'vet etmiş olur. [69]

Cemâdât ve nebâtât gibi rûhsuz olan mahlûkâtta her ne kadar bir hayât-ı neşv ü nemâ var ise de onlarda hayât-ı hakîkiyye mefkûddur. Hayâtı olmayan mahlûkât bi't-tab' bir meziyyet-i âliye, bir mevhibe-i Rabbâniyye olan akıldan mahrûmdur. Hayâtı olup da aklı bulunmayan insânlarda dahi nefsü'l-emrde ilim ma'dûmdur. İlmi ma'dûm, bu fazîlet-i celîle-i âliyeden mahrûm bulunanlarda ise amel-i hakîkî bulunmayacağı ve amelden mahrûm olanlarda dahi sevâb u ikâba kâbiliyyet olmayacağı muhakkaktır.

E'âzım-ı ni'am-i ilâhiyyeden olan akıl, ilim, amel gibi fezâilden nasîbi olmayan rûh ve hayât ashâbından teklîf sâkıt olur¹⁵⁹.

Akıl, ilim, amel gibi ni'am-i celîleden hisse-mend-i meziyyet-i âliye olanların -hâiz oldukları meziyyet ile mütenâsiben- nâil-i hikmet olacaklarında ve hikmetin atâyâ-yı Rabbâniyyeyi câlib olduğunda şübhe yoktur. Bilhassa ilim onunla amel edenler için ekmel-i ni'am-i ilâhiyyedir. Binâen'aleyh o bahtiyârlar fezâil-i dünyeviyye vü uhreviyyeye mazhardır. İzâhât-ı mütekaddime ile tahakkuk eder ki hilkat-i beşerden esâsen matlûb olan şey ilim ve ameldir.

Ulemâ-yı ahlâk ilmi de, ameli de başlıca üçer kısma taksîm etmişlerdir.

İlmin Aksâm-ı Selâsesi

Birincisi: "İlm-i a'lâ" dır. Tafsîlâtı aşağıda görülecek olan bu ilim, ilm-i ilâhiyyât ve i'tikâdâtıdır. İ'tikâdât ve ilâhiyyât ulûmuna mensûb

159 Akıldan, ilimden mahrûm olanlardan teklîf sâkıtdır. Mecnûnları bütün kavânîn-i medeniyye dahi teklîfâtından ve binâberîn ukubâtından afv etmiş olduğu hukûkiyyûn içinde dahi ma'lûmdur.

olan ulemânın nazar-ı dakîkleri akılda mevcûd olan umûra ta'alluk eder.

İkincisi: "İlm-i evsat" dır. Aksâm ve envâ'ı ileride tavzîh olunacak olan bu ilim, ulûm-ı riyâziyyedir. Ulûm u fûnûn-ı riyâziyye ulemâsı zihinde mevcûd olan umûr ve husûsâtı tedkîk ederler.

Üçüncüsü: "İlm-i ednâ" dır. Müfredâtı beyân edilecek olan bu ilim, [70] ulûm-ı tabî'iyedir. Ulûm u fûnûn-ı tabî'iyeye erbâbı hisde mevcûd olan umûr ve husûsât ile iştigâl ederler.

Amelin Aksâm-ı Selâsesi

Birincisi: "Siyâset-i nefs u beden" dir. A'mâl-i sâliha ve ef'âl-i haseneden ibâret olan bu amel -aşağıda görüleceği üzere- iki kısımdır.

İkincisi: "Siyâset ü tedbîr-i menzil" dir. Siyâset-i menzil insânın ehl ü iyâliyle emvâl ü evlâdına ve ülfet ü ihtilâtı zarûrî bulunanlarla mu'âmelâtına müte'allik olup birçok aksâma münkasimdir.

Üçüncüsü: "Siyâset-i benî-nev" dir. İnsânın benî-nev'iyile mu'âmelât ve idâresi zarûrîdir. Yaşadıkça bu idâre ve mu'âmelâtdan müstağnî olması gayr-ı kâbildir. Bu da birkaç kısma münkasimdir.

13. İlm-i A'lânın Taksîmât ve Ta'rifâtı

İlim esâsen "a'lâ", "evsat", "ednâ" olarak üç kısım olup bu kısımlar hakkında îzâhât ve tafsîlât i'tâsı lâzımdır.

"İlm-i a'lâ" ilâhiyyât ve i'tikâdât ilmi bulunduğundan ve mevzû'u i'tibâriyle eşref ve ehemmiyetli olduğundan ilm-i ilahî erbâbı bahtiyârân-ı ümmetden ma'dûddur.

İlm-i a'lâ evvel-be-evvel iki kısma münkasim olur: Birisi, "İlm bi'l-Kitâb" dır ki Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân ilmidir. Okumasını bilmek, esbâb-ı nüzûlünü ve sâireyi anlamaktır. Diğeri, "İlm bi's-Sünne" dir ki ef'âl ü akvâl-i nebeviyye ilmidir. İlm-i hadîsdir, risâlet-penâh Efendimiz hazretlerinin ef'âlini, akvâlini an'anesiyle bilmek ilmidir. Bu ilmin erbâb-ı [71] ihtisâsı muhaddisîn-i kirâm hazerâtıdır. Evvelen meşâyih-ı muhaddisîn-ı ızâm hazerâtının târîh-i vilâdetlerini, vefâtlarını; sâniyen ehâdîs-i seniyyenin merfû'unu, mevkûfunu; sâlisen

medâr-ı ahkâm-ı şer'at olan ehâdîs-i şerîfenin tafsîlâtını bilmek lâzımdır¹⁶⁰.

İlm bi'l-Kitâb dahi evvelâ iki kısma ayrılır: Birisi Furkân-ı azîmü'ş-şânın usûl ve sûret-i kırâ'atıdır, doğru okunmasıdır¹⁶¹. Diğeri ilm-i me'ânî vü ahkâmıdır. Furkân-ı azîmin me'ânî ve ahkâmı, diyânet-i mukaddese-i İslâmiyyenin üssü'l-esâsıdır. Mebnâ-yı a'zam-ı masûnu'l-indirâsıdır.

İlm-i me'ânî vü ahkâm dahi taksîme uğramış ve bu da iki kısma münkasim bulunmuştur: Biri "ilm-i te'vîl", diğeri "ilm-i tefsîr."

"İlm-i te'vîl", fûrû'-ı dîni ve bundaki ihtilâfâtı nazar-ı amîk ile tedkîk eden ulemânın ilmi demektir. Bu ilm-i âlînin erbâbı fukahâdır.

Fukahâ iki nev'dir: Biri "ashâb-ı nass", diğeri "ashâb-ı kıyâs" dır.

Ashâb-ı kıyâs olan fukahânın imâm-ı hümâm-ı a'zamı, muktedâ-yı ekmeli Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit hazretleridir.

Ashâb-ı nass olan fukahâ kıyâs ile amel etmeyenlerdir. Sadr-ı İslâmda fukahânın bu nev'i mevcûd ise de zamânımızda bu nev'den fukahânın vücûdu gayr-ı ma'lûmdur.

"İlm-i tefsîr", Furkân-ı azîmin kasasını (târîhe müte'allik aksâm-ı celîlesini) ve âyât-ı kerîmesinin esbâb-ı nüzûlünü tahkîk eden ulemânın ilmidir. Bu ilmin ulemâsı mütekellimîn-i fihâmdır. Bu sınıf ulemâ-yı a'lâmın vazîfesi esmâ ve ahkâm-ı Kur'âniyyeyi bilmek, vücûb-ı sübûtu tashîh ve vahdâniyyet-i ilahiyeyi isbât etmektir. Mütekellimîn vazîfesi olan "ilm-i tevhîd" bütün ulûm-ı âliyenin rûhu'r-rûhudur, netîce-i mukaddesesidir. [72] İlm-i tefsîrden "ilm-i kelâm" teş'ub etmiştir. "İlm-i kelâm" veyâhûd "ilm-i tevhîd" -ki ilm-i tefsîr şu'abâtındandır-; bu ilimde mutasavvıfîn-i ızâm hazerâtı, dehâ-yı fev-

160 Bu ilme âid kütüb-i sitte mü'ellifin-i kirâmının ve ale'l-husûs muhaddisîn-i ızâmın mümtâz ve eşeri Şeyh Buhârî hazretleridir. Müşârunileyhin ve sâir mü'ellifin-i kütüb-i sittenin bu ilimdeki hıdmet-i celîle-i fâhireleri, nâm-ı âlî-i ebediyyu'l-iştihârlarını zînet-sâz-ı elsine-i hass u âmm etmiştir.

161 Ulemâ-yı kırâ'at, meşâhîr-i ulemâ-yı dînden add olunmuşlardır. Bugün meşhûr olan kurrâ'-ı seb'a, ulemâ-yı kırâ'atın o bahtiyâr yedi nefer âlimidir ki nâm-ı me'âlî-ittisâm-ı âlîleri kıyâmete kadar ümmet-i merhûme-i Muhammediyyenin zînet-i lisânıdır.

kal'âdeleriyle müştahir olan ulûm-ı zâhire erbâbına hakîkaten muktedâ ve imâmdırlar.

İlm-i a'lânın "a'lâ" tesmiyesini ve ulûm-ı sâireye tafdîlini ulemâ üç sûretle tevcîh etmişlerdir:

Evvelen, ilm-i a'lâ illetden bahseder, ulûm-ı sâire ise ma'lûlâtдан bâhisdir. Şüphesiz ilm-i illet, ilm-i ma'lûlden eşrefdir. Kâinâtın hâlikı, illeti olan Cenâb-ı Hakk hazretlerinin vahdâniyyetini bildiren bir ilim o hâlikın mahlûku, o illetin ma'lûlü bulunan mümkinâtı tavsîf eden ilim gibi olmayacağı bedîhîdir.

Sâniyen, ilm-i a'lâ bir ma'nâyı ta'rîf eder ki me'ânînin nihâyetidir, Hakk te'âlâ hazretlerinin rubûbiyyetidir. Ukûl ü ulûm-ı beşeriyye hakikat-i tevhdî idrâke gayr-ı müsâ'id olmak üzere yaratılmış olduğundan evsâf-ı vâsıfînin nihâyeti bu ilimde yine acz-ı mahz içinde kalır. İşte bu hakîkatten bahseden ilim elbette kâffe-i ulûmdan efdal ve a'lâdır.

Sâlisen, bu ilimden mücerred kuvve-i akliyye ile bahs u nazar olunabilir. Kuvve-i hissiyyeyi bu meydân-ı ma'ârifde isti'mâle salâhiyyet mefkûddur. Ulûm-ı sâirede hissiyât-ı beşeriyyenin az çok mu'âveneti tabîî bulunduğundan sırf kuvve-i akliyye ile bilinecek bir ilmin, kuvve-i hissiyye ile bilinecek ulûm-ı sâireden eşref olacağında şübhe yoktur.

Ulemâ-yı ahlâkın ba'zısı ilm-i a'lâya birçok ulûm-ı sâire daha ilhâk ederlerse de bu ilimlerin ilm-i a'lâya ittisâl ve münâsebeti beyne'l-ulemâ mûcib-i ihtilâf olmuşdur.

İlm-i a'lâya ilhâkı beyân olunan ulûm-ı mütenevvi'a şunlardır: "İlm-i kehânet", "ilm-i tılsım", "ilm-i ahkâmu'n-nücûm", "ilm-i ta'bîru'r-rü'yâ", "ilm-i firâset", tuyûrun ahvâl ü harekâtına binâ-yı ahkâm ile izhâr-ı şe'âmetden ibâret olan "ilm-i iyâfe", "ilm-i sihr", cinleri istihdâm ma'nâsına olan "ilm-i azîmet", "ilm-i fâl" ve sâire.

Felâsife ise ilm-i a'lâya "ilm-i ilâhî" diyorlar. Bu ilmi onlar dahi dört nev'e taksîm ederler:

Birincisi, kuvveden fi'ile çıkacak her şeyden, kuvvet ve fi'ilin esbâbından bahseden ilimdir. [73]

İkincisi, bütün ulûm-ı nazariyyede kavâ'id-i burhândan ve berâhînin mebâdîsinden bahseden ilimdir.

Üçüncüsü, ecsâmdan olmayan ve ecsâma dâhil olmamakla berâber mâddeten ecsâm ile ta'alluku bulunmayan mevcûdâtдан bahseden ilimdir.

Dördüncüsü, bütün mevcûdât ve kâinâta tekaddüm eden şeyden bahseden ilimdir.

Felâsifenin, tabî'ıyyûnun kâinâtda mü'essir-i hakîki diye telakkî ettikleri "tabî'at", kudret-i ilâhiyye ta'alluk etmedikçe zerre kadar te'sîr edemez. Mü'essir-i hakîki tabî'atın da hâlikı bulunan Cenâb-ı Hakk hazretleridir. Felâsifenin "ilm-i tabî'at" dedikleri ilim, nazar-ı dakîk-i diyânet-şî'ârî ile tedkîk olunursa el-hak "ilm-i tevhid" dir.

14. İlm-i Evsatın Taksîmât ve Ta'rîfâtı

Ulûm-ı riyâziyye ile ilm-i lisân, ilm-i evsatdan ma'dûddur. İnsânın mâ-bihî'l-ıstîgâli her şeyden ziyâde lisândır. İnsân her şeyden ziyâde lisâna muhtâc ve müftekiridir. Binâen'aleyh ulûm-ı riyâziyye aksâmından bahsetmezden evvel ilm-i lisâna dâir izâhât-ı âtiye verilecektir:

"İlm-i lisân" müfred ve mürekkeb olarak iki esâslı kısma münkasimdir:

Lisânın "müfred" kısmı tekellüm olunan lügatların müfredâtı ve bu lügatların nahve tatbîki ilmidir. "Mürekkeb" kısmı da mensûr ve manzûm cümleler, ibâreler olmak üzere yine iki kısma taksîm olunur:

Kısım-ı "mensûr" evvelâ üç nev'e tefrîk olunur: Birincisi, muharrerât ve resâil ilmidir. İkincisi hutbeler, nutuklar ilmidir. Üçüncüsü, ahbâr ve vekâyî' veyâhûd târîh ilmidir. İlm-i târîh mensûrâtın bir kısım-ı mühimmi olmağla ikinci bir taksîm olmak üzere bu ilmi de esâslı üç kısma taksîm etmişlerdir:

Evvelen, enbiyâ-yı ızâm aleyhimü's-salâtü ve's-selâm ve evliyâ-yı kirâm kuddise sırruhum efendilerimizin [74] ahvâl ü siyeri, vekâyî'i târîhidir. Buna "siyer-i enbiyâ", "kasas-ı enbiyâ", "menâkıb-ı evliyâ" dahi denilir.

Sâniyen, mülûk ü selâtîn-i ızâm hazerâtının ahvâl ve idâre-i siyâsiyelerini, düvel ü milelin vekâyî'ini ihbâr eden "târîh-i idâre vü siyâset" dir.

Sâlisen ulemâ, fudalâ, hükemâ, fukahâ ve zevât-ı sâire-i meşhûrenin ahvâlini mübeyyin¹⁶² târîh; ya'nî "terâcim-i ahvâl" dir.

Ulemâ-yı lisân esâsen bunu üç kısma taksîm etmişlerse de birkaç asırdan beri pek ziyâde tevessü' etmiş olduğuna ve müverrihler târîhi lâ-yu'ad ve lâ-yuhsa envâ' u aksâma taksîm ettiklerine mebnî bu risâlenin mevzû'u o tafsîlâtın dercine gayr-ı müsâ'iddir.

Ulemâ-yı ahlâk ilm-i lisânı diğer beş kısma daha taksîm etmişlerdir:

Birincisi emir, nehiy, tahrîzdir. Her ne olursa olsun bir mâddenin icrâsını emretmek ve ale'l-ittlâk emr-i bi'l-ma'rûfda bulunmak veyâhûd -ne olursa olsun- bir şeyin yapılmasını nehyetmek, yaptırmamak veyâ bir fırka-i askeriyeyi, bir orduyu muhârebeye sevk ile düşmân aleyhinde teşvîk u tahrîz eylemek ilmidir.

İkincisi şikâyetdir. Bir âdemin refkından, arkadaşından, ehîbbâsından veyâ -her kim olursa olsun- diğer bir şahısdan şikâyet veyâ bir âdemin sût-i ef'âlini zemmetmesi veyâhûd zamânededen müteşekkî olması ilmidir.

Üçüncüsü, itizârdır. Bir âdemin işlediği bir işden veyâ söylediği bir sözden dolayı mu'âheze olunmamak üzere özür dilemesi ilmidir.

Dördüncüsü, medâyihdir. Ber-muktezâ-yı meveddet ü mahabbet dostunu, ahbâbını veyâhûd menfa'at emeliyle mülûkü, ekâbiri med-hetmek ilmidir.

Beşincisi, hecâdır. Bir âdemin kötülük gördüğü ahbâbından, gurebâdan, ekâbirden, asâgirden birini veyâ birçoğunu zemm u kadh etmesi ilmidir.

İlm-i lisân ulemâ-yı ahlâkca ber-vech-i âtî dördüncü bir taksîme daha uğruyor: [75]

162 İlm-i lisânın mensûr kısmı cümlesinden olup buraca üç kısma taksîm edilen ilm-i târîh pek vâsî' ve müfid bir ilm-i mühimdir.

Evvelen, elfâz-ı müfredeyi ya'nî ale'l-infirâd kelimâtı bilmek kavânîni.

Sâniyen elfâz-ı mürekkebeyi ya'nî cümlelerin ilm-i usûl ü kavâ'idî.

Sâlisen, doğru yazmak ve kavâ'idî dâiresinde kitâbete muktedir olmak ilmi.

Râbi'an, mektûbât ve muharrerâtı ve her nev' kitâbları doğru okumak ilmi.

Hâmisen, eş'âr ve manzûmât kavâ'id ve usûlünün ilmi. Bu ilme "ilm-i arûz" dahi denilir.

İşbu aksâm-ı hamseden ikincisi bulunan elfâz-ı mürekkebe dahi ayrıca beş nev'dir:

Nev'-i evvel: Me'mûrîn, vülât, ümerâ mehâfil ve mecâlisinde isti'mâl edilen elfâz-ı mürekkebe ile cümlelerdir. Bu nev'e "lisân-ı resmî" dahi ıtlâk olunur. Bunda tefhîm u tahkîr gibi vekâyi'e ri'âyet elzemdir. Zîrâ lisân-ı resmînin ıstılâhât ü ibârât-ı mahsûsası, muhâtabât ve müzâkerâtda ri'âyet olunması lâ-büdd olan husûsiyyeti meydândadır.

Nev'-i sâni: Kelâm-ı büleğâdır. İzhâr-ı belâgat için fusahâ ve büleğâ tarafından isti'mâl olunan elfâz-ı mürekkebe ve cümlelerdir. Te'lîf-i kütüb u resâil bu nev'den olduğu misillü zamânımızda evrâk-ı havâdis ve resâil-i mevkûte dahi bu kabîlden addolunur.

Nev'-i sâlis: Kelâm-ı avâmmdır. Bu da avâmm u esnâf arasında müsta'mel olan elfâz-ı mürekkebe olup bu nev' kelâm ve ıstılâh en âdî ve en aşağı elfâzıdır.

Nev'-i râbi': Kelâm-ı cedeldir. Mübâhese ve münâzarada ehl-i cedel tarafından ifhâm-ı hasm için isti'mâl olunan ibârâtdır.

Nev'-i hâmis: Erbâb-ı sanâyi'in kelâmıdır. Marangoz, gemici, dülger, doğramacı, demirci ve sâir esnâfin sıfatlarına muvâfık ve mutâbık olarak isti'mâl ettikleri elfâz u lügâtdır.

İlm-i lisânın mürekkebe kısmından olan mensûrâtın envâ'yı yukarıda beyân olunduğu gibi manzûm kısmını da ulemâ-yı ilm-i lisân iki nev'e ayırmışlardır: Birincisi medâyih u kasâyidden, ikincisi gazeliyyât ü müfredâtdan ibâretir.

İlm-i lisân aksâmından ve bu ilmin elfâz-ı mürekkebe ve mensûre envâ'ından birisi olan [76] kelâm-ı büleğâ, ilm-i belâgat gibi mühim bir fenni teşkil ediyor. Maksudımız fenn-i belâgati mufassalan burada isbât ü tavzîh değil ise de belâgatin musîb olan cihetlerini muhtasaran beyân etmek risâlemizin maksadı dâiresindedir.

Ulemâ-yı lisân belâgati musîb bir sûretde isti'mâl edebilmek için dört şart ta'yîn etmişlerdir:

Şart-ı evvel: Vâcib olanı söylemektir. Belâgatin bu şartından maksad, muhâtaba ve müzâkereden yalnız mütekellim ile muhâtabın in-tifâ' etmesi ve başkalarının istifâde edememesidir.

Şart-ı sâni: Lüzûm ve vücûbu kadar söylemektir. İhtiyâc kadar beyân-ı hâl etmek, belâgat icâbındandır. İhtiyâcdan ziyâde söylemek, sözü heder ve isrâfdır. Lüzûmundan noksân ifâde dahi ifâ-yı maksada gayr-ı kâfi ve binâen'aleyh belâgate münâfidir.

Şu hâlde bir maslahat için lüzûm ve vücûbundan ziyâde veyâ noksân söz söylemek muhill-i belâgattir.

Şart-ı sâlis: Lüzûmu dâiresinde söylemektir. Bu da tabakât-ı muhtelif-i beşerden muhâtabın kâbiliyyet ve isti'dâdına, telakkî-i kelâmdaki fehmine göre isti'mâl-i elfâz u ibârât demektir. Bir doğramacıya fenn-i hendeseden, bir bakkâla ilm-i hikmetden, bir câhile ilm-i kelâmdan bahsetmek -o bahisler, o hitâblar belîğ olsa bile-muhâtabın anlayamayacağı cümleler, ibâreler olacağından belâgat nokta-i nazarından merdûddur. Lüzûm hâricindedir.

Şart-ı râbi': Lüzûmu zamânında söylemektir. Lüzûmlu olmayan mahalde, lâzım olmayan söz söylemek belâgatin tecvîz etmediği bir hâldir. Meselâ anlamayan bir âdî çiftçiye masnû'ât-ı harîriyenin en mükemmel bir fabrikasına dâir izâhât-ı müdekkikâne i'tâ olunsa -o ma'lûmât ve ifâdât ne kadar belîğ olursa olsun- belâgat sayılamaz. Çiftçiye zamânında hâlinden, tohumun ahvâlinden bahsedilirse o bahisler hadd-i zâtında belîğ olmasa bile fenn-i belâgat onu dâire-i belâgata idhâl etmiştir.

Fenn-i belâgata tâbi' olan nutk dahi ilm-i lisân aksâmından olmağla ulemâ-yı lisân [77] mantığın mübâhesât ve münâzarâtda sûret-i isti'mâlini beş nev'e ayırmışlardır:

Nev'-i evvel: Söylenecek söz her hâlde dâire-i hakk u sıdk içinde bulunmaktır. Buna "burhân" denilir. Yakîni müfîd olan san'at-ı kelâmıdır.

Nev'-i sâni: Söylenecek sözlerin ekserisi doğru ve bir kısm-ı kalîli yalan olmaktır. Buna "cedel" denilir. Zan ve şübheyi müfîd olan san'at-ı kelâmıdır.

Nev'-i sâlis: Söylenecek sözlerin ba'zısı hak ve ba'zısı bâtil olmak ve hakk u bâtili mütesâviyen isti'mâl etmektir. Buna "san'at-ı hitâbet" denilir ki muhâtabları iknâ için ihtiyâr-ı bâtil edilir.

Nev'-i râbi: Söylenecek sözlerin ekserisi yalan ve pek azı doğru olmaktır. Buna "safсата" denilir. Mugâlata san'atıdır.

Nev'-i hâmis: Söylenecek sözler kâmilen hakka ve sıdka gayr-ı makrûn ve bâtil olmaktır. Buna "şî'ir" denilir. San'at-ı tahayyüldür.

Ulûm-ı evsatdan ma'dûd olan ulûm-ı riyâziyyeyi de ba'zıları dört kısma taksîm etmişler ve bunlara "ilm-i aded", "ilm-i hendese", "ilm-i hey'et", "ilm-i musîki" nâmlarını vermişlerdir.

"İlm-i aded" nazarî ve amelî olarak iki nev'dir. İlm-i adedin nazarîsi ale'l-ıtlâk ecsâm olmayan a'dâd-ı mücerrededir. Aded-i vâhidden a'dâdın nihâyetine kadar zihnen ve hesâben ta'dâd olunacak erkâm bu nev'dendir.

İlm-i adedin amelîsi meskûkâtı ve sâir kâbil-i ta'dâd eşyâyı fi'ilen saymaktır.

"İlm-i hendese" de nazarî ve amelî olarak iki nev'dir. Nazarîsi mâddeye ve ecsâma ta'alluku olmayan hutût ve sâireye nazar etmek, zihnen ölçmek, mesâha etmektir.

Amelîsi mâddeten mevcûd olan eşyâyı, hutûtu, musattahâtı fi'ilen mesâha etmektir. Envâ'-ı muhtelifesi i'tibârıyla arâzî, ahşâb, eşcâr ve sâire mesâhası gibi¹⁶³. [78]

163 Bazıları ilm-i hendeseyi diğer beş kısma taksîm eylemişlerdir:

Kısm-ı evvel: Hutût u musattahâtın ve hutût u musattahâta tâbi' olan arâzî ve sâirenin mesâhasıdır.

Kısm-ı sâni: Mücessem, muka'ab, müdevver olan eşkâl-i muhtelifeden mürekkeb olan eşyanın envâ'ını mesâhadır.

Kısm-ı sâlis: İn'ikâsâtı ve menâzır-ı muhtelifeye vü mümteleyi mesâhadır.

“İlm-i hey’et” de kezalik nazarî ve amelî kısımlarına ayrılır. Ecsâm-ı semâviyye vü ulviyyeyi tedkîk, bu ecrâmın deverân u harekâtını, kürre-i arzın ahvâlini ve ecrâm-ı ulviyye ile münâsebâtını tahkîk etmek ilm-i hey’etin nazariyyâtını teşkîl eder. Ecrâm-ı semâviyye vü ulviyyenin, ahvâl-i arziyyenin ahkâmını tedkîk için âlât-ı rasa-diyye yapmak ve isti’ mâl etmek de fenn-i hey’etin amelî kısmını te’sîs eyler.

“İlm-i musîkî” veya “fenn-i musîkî” dahi nazarî ve amelî olmak üzere iki nev’dir. Bu fennin mebâdîsini tedkîk etmek, envâ’-ı nağamâtı âlât-ı mûsîkiyyeden tahassul edecek delâil ü berâhîn ile öğrenmek, envâ’-ı âlâtın çıkaracağı nağamâtı ve yek-diğere münâsebâtını bilmek, bu nağamât ve esvâtı icmâlen birbiriyle te’lîf ve tevkîf etmek bu fennin nazariyyâtına; notalar tanzîmiyle o notaları âlâta uydurmak dahi amelîyyâtına âiddir.

İlm-i musîkînin nev’-i amelîsi de üç kısma taksîm olunur:

Birincisi, esvât ü nağamâtı yalnız ağız ile icrâdır. Bu esvâtın mahall-i terkîbi boğazdır.

İkincisi, ağızdan başka ellerin yardımıyla da icrâ-yı nağamâtdır. Ağızla söylemekle berâber ellerle dahi âlâtı esvâta muvâfık bir sûrette isti’ mâl ve âlât-ı musîkiyye ile söylenen besteleri yek-diğere tevfiğdir. (Âlât-ı musîkiyye de iki nev’dir: Birisi insânın boğazı ve ağızı gibi âlât-ı tabî’iyedir. Diğeri i’ mâl olunan âlât-ı mütenevvi’adır ki bunlar sînâ’îdir; kânûnlar, piyanolar, udlar vesâire vesâire gibi).

Üçüncüsü yalnız ellerle ya’nî âlât-ı musîkiyyeye esvât-ı beşeriyye karışdırmaksızın istihsâl-i nağamât eylemek yâhûd âlât-ı musîkiyye bulunmaksızın esvât ü nağamât-ı beşeriyyeyi “usûl” ta’bîr olunan kavâ’id-i mahsûsasına tevfiğkan icrâ [79] ve binâen’aleyh beste, nakş, kâr gibi muhtelif isimlerle yâd olunan elhân-ı müteselsile ve muttasılayı bilâ-noksân edâ eylemekdir.

Kısm-ı râbî: Eşyâ-yı sakîlenin merkezlerini ta’yîn, ecrâmın kemmiyyâtını istihrâc ve tebyîndir.

Kısm-ı hâmis: Âlât-ı nücûmiyye-i “hendesiyye” ve avânî ve sâire i’ mâlidir.

15. İlm-i Ednâ Denilen İlim

Bu ilme “ulûm-ı tabî’iyye” denilir. Ulûm-ı tabî’iyye ulemâsı mevcûdâtın tabâyî’ini ve anâsırın mevâlîd-i selâse denilen hayvânât, nebâtât, ma’deniyâta müte’alilik terkîbât ve keyfiyyâtının ahvâlini tedkîk ederler.

Ulemâ-yı tabî’iyyûn bu ilmi başlıca dört kısma taksîm ediyorlar:

Evvelen, erkân-ı âlemi teşkîl eden anâsırın keyfiyyetini ve terkîb u imtizâcını bilmektir.

Sâniyen, hayvânât ve sâirenin medâr-ı idâresi olan kuvvetleri tanımaktır. Bu kuvvetler dahi dört nev’dir: Nev’-i evvel, kuvve-i câzibe; nev’-i sâni, kuvve-i mümsike; nev’-i sâlis, kuvve-i muğziyye; nev’-i râbi’, kuvve-i dâfi’adır.

Sâlisen, mevcûdâtın ilel ü a’râzını öğrenmek ve herbirinin delâil ü esbâbını bilmektir.

Râbi’an, edviye-i müfrede vü mürekkebe ile onları isticlâb-ı sıhhat-i mefkûdeye veyâ mevcûd olan sıhhatin muhâfazasına hıdmet edebilecek sûretle isti’mâl etmek fennini, san’atını bilmektir.

Bu kısma “ilm-i tıb” itlâk olunur. İlm-i tıb hadd-i zâtında vâsi’ bir fendir. Ale’l-husûs zamânımızda bu ilim pek ziyâde ilerilemiş olduğundan tafsîlâtından bahsetmek muhtasar risâlemizin maksadı hâricindedir.

[Ahlâk-ı Cemîleye İttibâ’dan Maksad-ı Aslî]

İnsân gerek kendisinin ve gerek sâirlerinin ahvâlini ayn-ı basîretle tedkîk edince benî-nev’inden bir kısmını kendi ilm u fazlı ile hem-rütbe ve hem-ayâr görür. Birtakımını da [80] bir cihetden veyâhûd birçok cihâtdan dolayı kendi mâfevkinde ve ba’zılarını kezâlik bir cihetden veyâ birçok cihâtdan kendi mâdûnunda bulur. E’âzım-ı nev’-i beşerden her kim olursa olsun mevki’-i ilm u fazlını veyâ meziyyât ü ahlâkını ne kadar âlî bir mertebede farz ederse etsin hakîki ve ciddî bir te’emmül ile envâ’-ı fezâilin çoğunda veyâ birkaçında veyâhûd hiç

olmazsa birisinde kendisinden efdal bir şahsın veyâ birçok eşhâsın mevcûd olduğunu anlar¹⁶⁴.

Kezâlik bir insân mertebe-i ilm u fazîletde ve sâir meziyyât ü ahlâk-ı cemîlede kendisini ne kadar süflî ve aşağı bir tabakada görse yine bir veyâ birkaç cihetle kendisinden aşağı insânlar bulacağında şübhe yokdur. Eczâ-yı mümkünâtda cemî'-i cihâtı kâmil bir cüz'ün tasavvuru gayr-ı kâbildir.

İnsân kendi mâdûnunda bulunanlar derecesine tenezzül etmeme-ye, kendi derecesinde bulunanları geçmeye, fevkinde bulunanlara yetişmeye sa'y etmelidir.

İnsân dâimâ ef'âl ü ahvâl-i halkı tedkîk, bu ef'âlin, bu ahvâlin muhassenât ve seyyi'âtını temyîz u tefrîk eyleyerek gerek fazîlet nev'inden olanlarını ve gerek onların ezdâdını takdîre çalışmalıdır. Ahvâl ü ef'âl-i âlemden temyîz u tefrîk etmeye muvaffak olduğu muhassenâtı ihtiyâr ile o meslekden istifâdeye ve ef'âl ü ahvâl-i seyyi'eden ictinâba sa'î olmalıdır.

İbâdât ü tâ'âtdan ve ahlâk-ı cemîleye ittibâ'dan maksad-ı aslî, nefs-i nâtıkayı âlem-i mahsûsâtdan teb'îd ve âlem-i rûhâniyyete takrîbdir.

Berzah-ı mevt, nev'-i beşeri mahsûsât (محسوسات) âleminde âlem-i ervâha câzib olduğundan her hâlde insâna hakîkaten muvâfık ve mülâyim olan âlem, âlem-i rûhânîdir. Âlem-i mahsûsât (محسوسات) demek olan hayât ise fânî olduğundan rûh-ı insâna münâfîdir. Binâen'aleyh mevt, hâl-i münâfiden hâl-i mülâyime azîmetdir. Her ne sûretle olur ise ale'l-ıtlâk yaşamaktan ve hattâ ibâdât ü tâ'âtdan maksadları âlem-i mahsûsât (محسوسات) ile tahkîm-i alâyıktan ibâret bulunanların ahvâli âlem-i rûhânîden tebâ'ud olduğundan berzah-ı mevte duhûllerinde o gibiler [81] hâl-i mülâyimden hâl-i münâfiye gitmiş

164 ﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾ (“Bunun üzerine kardeşinin kabından evvel onların kaplarından başladı, sonra onu kardeşinin kabından çıkardı, işte Yusuf için böyle bir tedbir yaptık, melikin dininde (ceza kanununda) kardeşini almasına çare yoktu, lâkin Allahın dilemesi başka, biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz ve *her ilim sahibinin fevkinde bir alîm vardır.*” Yûsuf, 12/76. âyetten nâkis iktibas) âyet-i kerîmesi de bu hakîkati nâtıktır.

olacaklarından müfârakat-ı vâkı'anın te'sîrât-ı azîme vü elîmesine ma'rûz bulunurlar. Bil'akis hâl-i hayâtlarında âlem-i mahsûsât ile tahkîm-i alâyık etmeyip âlem-i rûhânîye merbût kalarak o âlem-i ulvîye takarrub edenler berzah-ı mevte azîmetlerinde hâl-i münâfiden hâl-i mülâyime gitmiş olacaklarından müfârakat-ı vâkı'anın elem u te'sîrini ötekiler gibi büyük görmeyecekleri tabî'dir.

16. Amelin Birinci Kısmı [İnsânın Kendini İdâre Etmesi]

İnsândan matlûb olan şey ilim ve amel olduğu ve ilim ile amelin üçer kısım-ı esâsiye taksîm olunduğu yukarıdaki mebâhisde beyân olundu. Ve ilmin ta'rîfâtı da îzâh kılındı. Bu mebhasta dahi amelin ta'rîfâtı îzâh olunacaktır.

(İlm-i ahlâkca a'mâle "vezâif" de ıtlâk olunur. Mü'ellifin-i ilm-i ahlâkın ba'zısı "amel" yerine "vazîfe" ta'bîrini isti'mâl ederler. Hâsılı ilm-i ahlâkda "a'mâl" ve "vezâif" bir ma'nâda müsta'meldir).

Evvel emirde amelin birinci kısmına ta'alluk eden tafsîlâtı i'tâyâ ibtidâr edelim:

Bu kısım insânın kendini idâre etmesine ta'alluk eden ameldir. Bu da iki nev'e taksîm olunur: Biri nefs-i nâtıkasını, diğeri bedenini idâreye müte'allik ameldir.

Nev'-i evvel: "İdâre-i nefs-i nâtıka"dır. Nefs-i nâtıkayı hüsn-i idâre ve islâh, mebâhis-i mâziyyede tafsîlâtı beyân olunan kuvve-i fikriyye veyâ ilmiyye, kuvve-i gadabiyye, kuvve-i şehviyyenin -kuvve-i adlin nezâreti altında- mehâsin-i ahlâka sevkî; ef'âl ü a'mâlin "hadd-i vasat" diye ta'rîf olunan noktaya îsâlidir. Binâberîn idâre-i nefs-i nâtıkaya dâir burada îzâhât-ı sâire i'tâsına lüzûm kalmamıştır.

Nev'-i sâni: "İdâre-i beden"dir. Hüsn-i idâre-i bedeniyye hıfz-ı sıhhatin mevkûfun-aleyhi olan esbâba tevessüldür. Fenn u san'at-i tabâbete ri'âyet ve ondaki vesâyâyâ mülâzemetdir. Mevcûd olan sıhhati kavâ'id-i mahsûsasına tevfikân muhâfazaya ve zâil olduğu takdîrde [82] fenn-i tıb vâsıtasıyla i'âdeye sa'y u ikdâm etmektir. Dünyevî, uhrevî her türlü mehâsine mazhariyyet ve ef'âl ü a'mâl-i sâliha vü haseneye muvaffakiyyet evvel-be-evvel hıfz-ı sıhhate mevkûfdur.

İnsân mâdâme'l-hayât hıfz-ı sıhhat için altı nev' sebebe muhtâcdır:

1. Havâ: Havâ vücûd-ı beşerdeki harâret-i garîziyyeyi ta'dîl ve her nefesde rûhdan, hayâtdan tahlîlen vukû' bulan tenâkusu telâfi ve tekmîl eder. Havâ olmazsa hayâtın bekâsı imkânsızdır.

2. Ekl ü şürb: Hayât-ı beşerin mâ-bihi'l-kıyâmı olan rutûbetin hıfzı, mütemâdiyen hareket ve sükûn vâsıtasıyla vukû' bulan tahlîlât-ı cismiyyenin i'âdesi ekl ü şürbe mütevakkıfıdır.

3. Nevm u yakaza: Kuvâ-yı nefsâniyyenin i'âde-i zâyî'âtı, istihsâl-i istirâhati, ef'âl-i tabî'iyye-i beşeriyyenin tetmîm ve ikmâli nevm u yakazaya muhtâcdır.

5. İstifrâğ: Me'kûlât ve meşrûbâtın vücûdun muhtâc olmadığı mevâdd-ı zâidenin indifâ'ı hıfz-ı sıhhatin esbâb-ı mühimmesindedir.

6. Mu'âmelât-ı zevciyye: Bu da ihtiyâcât-ı bedeniyenin umûr-ı mühimmesinden ve bekâ-yı tenâsüle hıdmet eden esbâbdandır.

Hıfz-ı sıhhat-i beden bâlâdaki esbâb-ı sitteden başka daha beş mâddeye ihtiyâc-ı zarûrî gösterir. Bunların,

Birincisi, "kemmiyyet"tir ki vücûdun muhtâcun-ileyhi olan esbâb u mevâddi lüzûm u ihtiyâc-ı hakîkî nisbetinde isti'mâl edip yukarıdaki fıkrada beyân olunan esbâb-ı sitteden sûtret-i isti'mâlinde ziyâde ve noksândan ve lüzûm u ihtiyâc-ı hakîkî nisbetini tecâvûzden ictinâbdır.

İkincisi, "keyfiyyet"tir ki vücûdun medâr-ı idâresi bulunan mevâdd'dan, ağıziyeden ve her nev' eşyâdan anâsırına evfak u aslah olan aksâmını intihâb u ihtiyârdır. Ekl [83] ü şürbde ve sâir ahvâlde anâsırına muhâlif olan şeyleri isti'mâl ile ifnâ-yı vücûddan ihtirâzıdır.

Üçüncüsü, "zamân"tır ki ihtiyâcât-ı vücûdiyyeyi takdîm ve te'hîr etmeyerek vakt ü zamânında isti'mâldir.

Dördüncüsü, "tertîb"dir ki ihtiyâcât-ı cismâniyye uğurunda icrâ olunacak umûr ve husûsâtı bir tertîb-i mahsûs dâiresinde icrâdır. Te'hîri muktezâ-yı hıfz-ı sıhhat olan eşyâyı takdîm etmekden veyâhûd aksine hareketden mücânebetdir.

Beşincisi, "hatâdan tevakkî"dir ki bu da vücûda bir zarar ve maraz ârız olmazdan mukaddem tahaffuz etmek ve ilel ü emrâzın kable'l-vukû' önünü almakla olur. Hatâdan tevakkî işte bu ihtiyâcdır.

Zamânımızda “hıfzu’s-sıhhaya ri’âyet” tavsiyesi bu vesâyâ-yı ahlâkiyyeyi ifâdan ibâretidir.

17. Amelin İkinci Kısmı [Servet, Evlâd, Zevce, Tedbîr]

Amelin ikinci kısmı servete, evlâd u ıyâle, idâre-i beytiyyeye ta’alluk edenlerinden ibâretidir. İnsân servetini, zevcesini, evlâdını, hânesini hüsn-i idâreye mecbûr ve muhtâcdır.

“Servet” denilen bilâ-istisnâ herkesin muhtâc olduğu mâldır. Makâsîd ve meârîbe vusûl mâla mütevakkıfdır.

“Zevce” hânenin sâhibesi, erkeğin şerîk-i idâresidir.

“Evlâd” ibkâ-yı nâmı mûcib, istînâsı müstevcibirdir.

“Tedbîr-i menzil”, idâre-i beytiyyede her husûsu dâire-i savâbda rü’yetdir.

[Amelin İkinci Kısmı Şu’abâtından] Servet

Envâ’-ı erba’a-i mezkûreden servet, nev’-i beşer için ihtiyâcât-ı mühimme-i hayâtiyyedendir. Ecsâm-ı beşeriyye dâimâ tenâkusa ma’rûz olduğundan cebr-i noksânına medâr olan me’kûlât [84] ü meşrûbâta olan ihtiyâc bedîhîdir. Kuvve-i gızâiyye harekât-ı bedeniyye vâsıtasıyla ecsâma ârız olan nekâyısı cebr u ikmâle hâdimdir. Binâen’aleyh muhâfaza-i hayât zımnında kuvve-i igtizâiyyeye iftikâr zarûriyât-ı beşeriyyedendir. Bu zarûretdir ki insânı tedârük-i vesâit-i igtizâiyyeye mecbûr ediyor.

İgtizâyâ en sâlih olan da hayvânât ve nebâtâtıdır. Hayvânâtdan istifâde-i igtizâiyye berrî ve bahrî hayvânları tedârûke ve onları beslemeye, soğuktan muhâfazaya ve’l-hâsıl onların vakt-i ihtiyâc u lüzûma kadar esbâb-ı muhâfazasını istikmâle; nebâtâtdan istifâde dahi zer’, gars, iskâ ve terbiyyeye ve daha birçok esbâb u vesâit isti’ mâline mütevakkıfdır. Hayvânâtı elde etmek, muhâfaza eylemek nebâtâtı zer’ u gars ile yetiştirmek birçok sanâyi’e arz-ı ihtiyâc ediyor ki bu ihtiyâcât-ı zarûriyye münferiden tedârük olunamayacağı cihetle yaşamak için insânlar beyninde te’âvün ve tenâsura, te’âvün ve tenâsur dahi hey’et-i ictimâ’iyyeye, ve’l-hâsıl medeniyyete ihtiyâc ve hey’ât-ı ictimâ’iyyenin müctemi’an yaşaması lüzûmunu tevli’ eder.

Nev'-i beşerin medeniyyün bi't-tab' olması ve cem'iyetle yaşmaya mecbûriyyeti hasebiyle bu ihtiyâcât-ı zarûriyyenin vesîle-i def'i nukûd u meskûkâta münhasır kalmışdır. Tahsîl-i nukûd u meskûkât serveti, servet de hüsn-i ma'îşeti dâ'idir.

“Tahsîl-i emvâl” husûsunda üç mes'eleye ri'âyeti ilm-i ahlâk tavsiye ediyor:

Birinci mes'ele: İktisâb-ı emvâlde zulümden, mûcib-i âr ahvâlden, denâ'etden sakınmak vecâib-i ahlâkiyyedendir.

İktisâbda zulüm evvelen hakkı inkâr; sâniyen evzân u ekyâlde bâyi' ise müşterinin, müşterî ise bâyi'in mazarrâtına olarak ziyâde ve noksânı irtikâb; sâlisen muhâsebâtta mugâlatayı iltizâmdır.

Ârı mûcib olan iktisâb ise iktisâb-ı mâl için tahkîr ve ihâneti ve bunlara mümâsil mu'âmelâtı tahammül ve kabûldür. İlm-i ahlâk iktisâb-ı emvâlde, ticâretde şeref-i insâniyyeti muhill olan o gibi ahvâli kabûl etmiyor.

İktisâb-ı denî, acz u fakr gibi esbâb-ı mücbire olmadığı hâlde âbâ vü ecdâdının san'atını [85] terk etmek veyâ âlî bir san'atdan ednâ bir san'ata tenezzül eylemektir. Tabakât-ı muhtelif-i beşeriyye dâimâ terakkîye meyyâl olmak lâzım geleceğinden zarûret olmayarak bi'l-iltizâm o gibi tedenniyâtı ilm-i ahlâk denâ'et saymışdır.

İkinci mes'ele: Servet-i şahsiyyeyi muhâfaza ve hüsn-i isti'mâldir. Bu da dört hâle mütevakıftır:

Evvelen, masârifât vâridâtdan ziyâde olmamalıdır. Beş guruş kazanacak bir âdem on guruş sarf etmemelidir.

Müfredâtı yüzlere bâliğ olan ilm-i ahlâkın ehemmiyyetsiz görülen kısm-ı amelîsinin yalnız şu küçük fıkrası “ilm-i servet” nâmiyla bugün bir fenn-i mahsûs teşkil etmişdir. İşte bu küçük fıkra, fenn-i tedbîr-i menzile ve hattâ devletlerin, milletlerin resmî bütçelerine esâs olabilir.

Sâniyen, sarfiyyât vâridâta müsâvî dahi olmamalıdır. Vâridâtdan her hâlde ihtiyât olmak üzere bir mikdâr artırmalıdır. İktisâb olunan mâl kâmilen sarf edilirse avâriz-ı vücûdiyye ve sâire ile iktisâbı mümkün olmadığı zamânlarda ihtiyâcât-ı zarûriyyeyi def'e medâr olacak mâlin fikdâni fakr u ihtiyâcı tevlîd eyler.

Sâlisen, gerek vücûd ve ahvâlce, gerek servet ve mâlca idâresine muktedir olamadığı kesb u ticârete el uzatmamalıdır. Çünkü büyük bir ticâretin ufak bir zararı, kalîl olan sermâyeyi mahv eder.

Râbî'an, semere-i ticâreti te'hîr edecek hususâtta serveti isti'mâl etmemelidir. Sarf olunan sermâyenin ticâreti ziyâde olsa bile tedâvül-i şuhûr u a'vâm ile sermâyenin mahbûsiyyeti -ticâret ne kadar ziyâde olsa yine- sâhibini ızrâr edebilir.

Üçüncü mes'ele: Sarfiyyâtta mevâdd-ı âtiyeye ri'âyet etmelidir:

Evvelen, hayrât ve hasenâtta imsâk muktezâ-yı levm u denâ'et add olunacağından o gibi imsâkden,

Sâniyen, ehl ü iyâlin akvât ve ma'îşetini tazyîkden,

Sâlisen, şehevât ve lezzâta inhimâk gibi isrâfdan [86]

Râbî'an, hem-sınıfı ve meslekdâşı olanlardan ziyâde sarfiyyât ile beyhûde istihsâl-i tefâhür u mübâhâtdan,

Hâmisen, ehemmi-i ihtiyâcâtını terk ü ihmâl ile zarûret tahtında bulunmayan mahallere sarf-ı emvâl gibi sù'-i tedbîrden ictinâbdır.

Sarfiyyâtta ilm-i ahlâk mevâdd-ı hamse-i mebsûtadan başka altı nev' mu'âmeleyi daha emreder:

Nev'-i evvel: Hayrât ve hasenâtı bilmek, onları sevmek ve hakîkî bir sûrette onlara rağbet eylemektir.

Nev'-i sâni: Aklen ve şer'an vâcibe-i zimmet olan hukûku tanı-maktır.

Nev'-i sâlis: Sarfiyyâtta mücerred lezzât ü şehevât-ı gayr-ı ma'kûle ve gayr-ı meşrû'ayı iltizâm etmemektir.

Nev'-i râbî: Sarfiyyâtta kendi sınıfında, mertebesinde bulunanla-rı adem-i tecâvüzdür.

Nev'-i hâmis: Her hâlin lüzûmunu ve istihkâkını bilip ona göre sarfiyyâtta bulunmaktır.

Nev'-i sâdis: Sarf-ı emvâl husûsunda dâire-i sehâ vü keremde kala-rak isrâf ve tebzîri iltizâm etmemektir.

Sarfiyyâtta envâ'-ı sitte-i mebhûseye tamâmıyla ri'âyet, mekârim u mehâsin-i ahlâkın ve ef'âl-i mahmûdenin husûlüne sebebedir. Amelin bu ikinci kısmında beyân olunan mevâdd ve husûsât zamânımızda "servet" ve "idâre" ve "tedbîr-i menzil" fenlerinin esâsını te'sîse kifâyet eder.

18. Amelin İkinci Kısmı Şu'abâtından Te'ehhül

İki mühim sebep te'ehhüle olan ihtiyâc-ı zarûriyi ta'yîn ve isbât eder. Bu iki sebebin biri "aklî", "tensîbî"; diğeri, "tabî'î"dir. [87]

Tensîbî, aklî olan sebep, erkeğin ekser mesâlih ve umûru hâne hâricinde olmakla berâber hânesini de tanzîm ihtiyâcında bulunmasıdır. İdâre-i ma'îşet ve iktisâb-ı ticâret için hânesinin hâricine gitmek husûsunda ne kadar muhtar ise kesb u ticâretinin sarfiyyât-ı beytiyye kısmını da tanzîme o kadar muhtâcdır. İdâre-i beytiyye ise behemehâl bir şerîk-i emîne muhtâc olduğundan idâre-i beytiyye için aklen, idâreten, tasarrufan zevceye ihtiyâc-ı kat'î vardır.

İzdivâcın şart-ı cevâzı -biri "nefs-i nâtıka"ya, diğeri "beden"e ta'alluk etmek üzere" esâsen ikidir:

İzdivâc için nefis-i nâtıkaya ta'alluk eden şart-ı cevâz ef'âline, a'mâline medâr-ı idâre olacak kadar sıhhat-i akla, cevdet-i re'ye mâlik olmakdır.

Bedene ta'alluk eden şart-ı cevâz da sıhhat-i bünye vü bedenden ve kemâl-i a'zâdan başka mahsûsâtıdan (محسوسات) ba'zısının vücûdudur. Bu şerâiti hâiz olmayan izdivâcın bir fâidesi olamaz.

Tabî'î olan sebebe gelince: Hâlık te'âlâ hazretleri kâinâtın bekâsını bir zamân-ı mu'ayyene kadar takdîr etmesine ve bu da bekâ-yı tenâsüle mütevakkıf bulunmasına mebnî zükûr ve inâs için izdivâc en mühim bir kânûn-ı tabî'atdır.

Erkeğin izdivâcdan maksadı kadının ne hüsn ü cemâli, ne servet ü mâlî ve ne de hasebi olmamak lüzûmunu ilm-i ahlâk tavsiye ediyor.

Sâhib-i haseb, hasebine i'timâd u ittikâ ve kendisini tezyîn eden kemâlâtın ekserisini terk ü ihmâl edebileceğinden onun iyi bir zevce olmaması muhtemeldir.

Servet ve mâl hadd-i zâtında ba'zı kerre vâsıta-i fesâd-ı ricâldir. Kadınlar müsellemler olan noksânlarıyla berâber servet ve mâl sâhibi olsalar zevclerine itâ'atleri ve zevcin idâre-i beytiyye ve sâiresine hizmetleri -ekseriyyâ tecrübe olunduğu vechile- müsteb'addır.

Hüsn ü cemâl dahi bir taraftan sâhibini gurûra dûçâr etmekle berâber diğerk taraftan matmah-ı enzâr-ı âlem eder.

Bir kadında bu ahvâlin biri bulunsa -zevcine muhtâc kalmayacağından- tedbîr-i menzilde müstağniyâne harekâtı intizâm-ı idâre-i beytiyyeyi ihlâl edebilir. [88]

Zevcin zevcesi hakkındaki mu'âmelâtında zîrdeki altı mâddeye ri'âyet etmesi lüzûmunu ahlâkiyyûn ehemmiyyetle tavsiye etmişlerdir:

1. İzdivâcdan maksad yalnız evlâd yetiştirmek olmayıp buna bir de idâre-i beytiyye husûsunun inzimâm edeceğini ciddî bir sûretle zevceye tefhîm etmelidir.

2. Gerek huzûrunda ve gerek gıyâbında; gerek hâl-i sıhhatde ve gerek hâl-i marazında hânenin umûr-ı dâhiliyyesini hüsn-i idâre ve muhâfazaya i'tinâ etmesini tenbîh etmelidir.

3. Mahabbet-i müfritesini -aşk mertebesine vâsıl olsa bile- zevcesine izhâr etmemeli ve servet ü mâlını tamâmıyla ona göstermemelidir. Zîrâ bunlar zevcenin tasallutunu, mutâlebâtını tezyîd edeceğinden hüsn-i idâreyi muhillidir.

4. Zevcesine itâ'ate mecbûriyyeti olmadığını anlatmalı ve hakîkaten itâ'at etmemekle berâber her husûsda dahi re'yini istihsâle kendisinin mecbûr olmadığını hâlen ve fi'ilen bildirmelidir.

5. Yalnız bir zevce ile iktifâ ve kanâ'at etmelidir. Zîrâ zevcâtın ta'addüdü evin intizâmını, idâresini ihlâle müsta'iddir. Kur'ân-ı Azîmü's-şân ta'addüd-i zevcâtı adâlet şartını îfâya ta'lîkan tecvîz buyurmuşdur. Her hâlde bir zevce ile iktifâ gerek tedbîr-i menzilce, gerek îfâ-yı vezâif-i adâletce mukteziyyât-ı dîniyyeden sayılır. Ba'zı Avrupalıların zannetdikleri gibi dîn-i mübîn-i İslâm ta'addüd-i zevcâtı hiçbir kayd u şart olmayarak tecvîz etmiş değildir. Ma'mâfih Hıristiyanlıkda olduğu gibi zevc ve zevce -yek-diğerine karşı ne fenâlıkda, ne kötülükde bulunurlarsa bulunsunlar- birbirinin şerîk-i hayâtı olmak gibi bir azâb-ı elîm-i ebedîyi de hamd olsun dîn-i mübîn-i Muhammedî tavsiye etmemiştir.

19. Amelin İkinci Kısmı Şu'abâtından Evlâd

Evlâdı zamân-ı tufûliyyet ü sabâvetlerinde terbiye etmek ehemmdir. Çocuklar hâl-i [89] sabâvetlerinde fenâ âdetleri henüz i'tiyâd etmediklerine ve emr-i pedere karşı serkeşlik edebilecek azm u kuvvete de mâlik olmadıklarına nazaran “terbiye” vâsıtasıyla ahlâklarının, ahvâllerinin ıslâhı kolaydır.

Etfâlin bidâyet-i neşv ü nemâlarında gördükleri terbiye iyi ise büyüklüklerinde dahi ekseriyyâ o iyiliği muhâfaza ederler. Terbiyeleri kötü olursa o kötülük büyüdükden sonra dahi devâm eyler.

Binâen'aleyh bir pederin evlâdına karşı en ziyâde mecbûr ve med-yûn olduğu vazîfesi çocuk büyümeden ve ahlâk-ı seyyi'eyi i'tiyâd etmeden hüsn-i terbiyesine çalışmaktır.

Risâlemizin mebâdisinde beyân olunduğu vechile çocukların tabî'at-ı garîziyyeleri müsâvî olmadığından kabûl-i terbiye nokta-i nazarından ahvâlleri pek ziyâde muhtelifdir. Tabî'at-ı garîziyyelerinde şerm u hicâb olanlar ve iyiliğe mütemâyil bulunanlara hüsn-i terbiyeyi kabûl ettirmekde suhûlet derkâr ise de aks-i tabî'atde bulunanların terbiyesinde güçlük çekilir. Tab'an terbiyesi su'ûbetli olanları tahvîf u te'dîb ile terbiye etmek zarûret hükmünü alır. O gibileri evvelâ kavlen tehdîd etmelidir. Bu tenbîhât-ı tehdîdkârânedan fâide hâsıl olmadığı ve tehdîde ehemmiyyet verilmediği takdîrde tehdîdin kâbilü'l-vukû' olduğunu ifhâm için şiddet irâesi zarûrîdir. Nesâyih u tenbîhât-ı mü'essireye itâ'at edenlere de ihsân etmelidir. Zirâ ihsân ve mükâfât, mütâva'atın semere-i nâfi'asını gören çocuklar için medâr-ı teşvîk olur.

Çocuk “hüsn-i te'dîb”e, “hüsn-i teşbîh”e, “hüsn-i terbiye”ye sevk olunmaya muhtâcdır.

“Hüsn-i te'dîb”, cismânî ve nefsânî olmak üzere iki kısımdır.

“Te'dîb-i cismânî” tetiklik, çeviklik, çabukluk, fenn-i fûrûsiyyet, fûnûn-ı harbiyye misillü ahvâlde, ekl ü şürbde nevm u harekâtda hüsn-i terbiyedir.

“Te'dîb-i nefsânî”, umûr-ı i'tikâdiyye vü şer'iiyyeyi, ulûm ve âdâbı, mu'âmelâtda muhtâc olduğu re'y u meşvereti ta'lîm ve kütüb-i târihiyye ve edebiiyyeyi mu'tâla'a ettirmekdir. [90]

“Hüsn-i teşbîh” dâimâ hüsn-i kelâmı telkîndir. Zamânımızda nezâket ve terbiyenin ne gibi ahvâle alem olduğu ma'lûmdur ki bu da çocuğun kelimât ve ibârât-ı fâhişe vü galîza isti'mâlinden ictinâb ettirilmesi ve mîzâha alışdırılmaması ve zemm u kadh yolunda söz söylemesine meydân verilmemesidir.

“Hüsn-i terbiye”, âdât-ı marziyye ve ahlâk-ı haseneye sevkidir. Tehdîdât ü tenbîhât semeresiz kaldığı ve tehdîdin ikâ'ına zarûret görüldüğü hâlde kânûn-ı hıfz-ı sıhhate muhâlif olmayacak sûretle darb olunmasıdır.

Çocuğun sabâvetinde ve bülûğu zamânlarında terbiyesi için ulemâ-yı ahlâk birçok usûl ve kavânîn vaz' etmiş olduklarından şu bahse ta'alluku münâsebetiyle mühim olanlarını ta'dâd, risâlemizin maksadı hâricinde add olunamaz.

Çocuğun hîn-i sabâvetinde terbiyesi için;

- Evvelen, esnâ-yı ta'âmda ekl ü şürbü nazarında ı'zâm etmemek ve onu aç gözlülüğe alışdırılmamak.

- Sâniyen, esnâ-yı ta'âmda sâirlerinin sûret-i ekline dikkat ettirmemek.

- Sâlisen, et'ime-i kalîle ile kanâ'ati ve sinnen kendisinden büyük olanlara hıdmet ve ri'âyeti ona öğretmek.

- Râbi'an, vaktinin kısm-ı a'zamını okumak ve yazmak gibi iş-tigâlât ile imrâr ettirip ancak ferâgat zamânlarını it'âm-ı ta'âma tahsîs etmek.

- Hâmisen, onu sehâya ve çalışmaya teşvîk edip tenbellik ve tekâsülden ve buhldan men' etmek.

- Sâdisen, akvâlinde yemîni i'tiyâddan, akvâl-i kabîha isti'mâlinden, şunu bunu şetm u sebb etmekden fevkal'âde ictinâb etmesini kendisine ta'lîm eylemek.

- Sâbi'an yalancılık ve edesizlikden dolayı onu şiddetle dûcâr-ı ukûbet ü mücâzât eylemek.

- Sâminen, meskûkâtı ona sevdirmemek ve mu'âmelât-ı zevciyye mübâhesâtından memnû' buldurmak. [91]

- Tâsi'an sefâhetden hâlî olan oyunlara, eğlencelere me'zûn bırakmak lâzım gelir.

Hâl-i sabâveti tecâvüzlerinde terbiye-i evlâda gelince:

- Evvelen, evlâdı âkıl, âlim bir mu'allimin¹⁶⁵ taht-ı terbiyesine vermeli ve her şeyden evvel ona Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân okutmalıdır.

- Sâniyen kırâ'at, kitâbet, hüsn-i hatt ta'lîm etmelidir.

- Sâlisen, kuvvet ve iktidârı nisbetinde ilm-i lügat, ilm-i nahv, ilm-i belâgat ve tahrîr-i resâil usûlünü öğretmelidir.

- Râbi'an, hesâb ve hendese gibi ulûm-ı riyâziyye okutmalı ve ma'lûmdan mechûl istihrâz etmek kavâ'idini bildirmelidir.

- Hâmisen, memdûh olan fezâilin esbâb u me'ânîsini bildirmelidir.

- Sâdisen, kütüb-i fikiyye ve ehâdîs-i seniyye okutmalıdır.

- Sâbi'an, onu mu'allimine hürmet ve itâ'at ü inkıyâda mecbûr tutmalıdır.

Bu terbiye bir çocuğu hayr u şerrini fark u temyîze, menfa'at ve mazarrâtını celb u def'e muktedir bir hâle îsâl eyler.

20. Amelin İkinci Kısım Şu'abâtından Tedbîr

Sınıf-ı evvel: [Arzû-yı Merâtib u Riyâset]

Ulemâ-yı ahlâk aksâm-ı amel şu'abâtından biri olan "tedbîr"i altı sınıfa tasnîf etmişlerdir. [92]

Sınıf-ı evvel: Arzû-yı merâtib u riyâsetdir. Şahsına, hâline, ehemmiyyetine, iktidârına göre arzû-yı merâtib u riyâsetde bulunmayan bir ferd tasavvur olunmayacağı iddî'â olursa hilâfını isbât pek de sehl ü mümkün değildir. Hattâ târik-i dünyâ olan zâhidlerin, âbidlerin bile

165 Bu vesâyâ evlâdın sûret-i husûsiyyede terbiye ve ta'lîmi içindir. Sûret-i umûmiyyede ta'lîm ve terbiye husûsu da bu ta'rîfât dâiresinde icrâ olunursa da mü'ellifin maksadı ta'lîm-i husûsiyye münhasırdır. Zamânımızda ve bâ-husûs asr-ı ma'ârif-haşr-ı hazret-i pâdişâhîde bunca mekâtib-i umûmiyye vü husûsiyye te'essüs etmesine nazaran pederlerin vazîfesi yalnız evlâdlarını o mekteblere vermek gibi bir vazîfe-i kalîleye inhisâr eylemiş ve halk terbiye-i evlâdını hükûmete ve terbiye-i resmiyyeye tevdi' eylemekle kalmıştır.

merâtib u riyâset-i uhreviyyeyi arzû ve taleb etmekden vâreste olamayacakları muhakkaktır.

Me'âda ve âhirete müte'allik umûr-ı ma'neviyye ahlâk-ı sûfiyye mesâil ve kazâyâsından olup risâlemizin mevzû'u ise ahlâk-ı umûmiyye mebahisi olduğundan -ahlâk-ı sûfiyye bir mevki'-i müm tâz-ı istisnâya çıkarılırsa- ale'l-umûm insânların dâire-i arzûsu dâhilinde bulunan merâtib u riyâsâtın derecâtı pek mütenevvi' ve muhtelif olmakla berâber yine cümlesini "riyâset-i tabî'iyye" ve "riyâset-i resmiyye" nâmları altında cem' etmek mümkündür.

Merâtib u riyâsât evvelâ havâssa, sâniyen avâmma mahsûs olmak üzere iki nev'e tefrîk edilir.

Nev'-i Evvel: Havâssın Riyâseti

Havâssın hubb-ı merâtib u riyâseti üç kısımdır: Birincisi riyâset-i siyâsiyye, ikincisi riyâset-i ra'iyye veya âdiyye, üçüncüsü riyâset-i mutavassıttır.

"Riyâset-i siyâsiyye" hey'ât-ı ictimâ'iyenin, milletlerin, devletlerin büyük ve küçük müstahdemîni tarafından işgâl edilen menâsıb ve me'mûriyyetlerle, hıdemât-ı resmiyyedir.

Menâsıbın, me'muriyyetlerin, hıdemetlerin müfredâtı şöyle olsun, envâ'ı bile külliyyetli olduğuna ve bu envâ' ve müfredâtın tafsilâtı milîl ve düvelin siyâset ve idâresine müte'allik ulûm-ı mütenevvi'a ve fûnûn-ı muhtelifeye âid bulunduğuna binâen ilm-i ahlâk o müfredât ve tafsilâtdan pek de bahsedemezse de her hâlde iki kısım-ı küllî ile o müfredât ve cüz'iyâtı da ta'rîfi dâiresine idhâl edebilir. Bu iki kısmın biri "ashâb-ı kalem" denilen me'mûrîn-i mülkiyye, diğeri kendilerine "ashâb-ı seyf" nâmı verilen me'mûrîn-i askeriyedir.

Me'mûrîn-i kalemiyye bir hey'et-i ictimâ'iyenin, bir devletin me'mûrîn-i askeriyesinden, ilmiyyesinden mâ'adâ bi'l-cümle me'mûrîn-i mülkiyyesi demektir. Asrımızdaki taksîmâta nazaran hey'et-i idâre-i devletin en büyük mülkiyye me'mûrundan en küçüğüne kadar me'mûrîn-i mülkiyye; [93] hâriciyye, mâliyye, adliyye, zabtiyye ve sâir şu'abât-ı idâre me'mûrları ve devletin sınıf-ı askerî ve ilmîsinden başka kâffe-i müstahdemîni bu kısma dâhildir.

Bir hey'et-i ictimâ'iyede, bir devletde zikrolunan şu'abât-ı idâreden birisinde arzû-yı merâtib u riyâsetde ve me'mûriyyet talebinde bulunabilmek esâsen okuyup yazmaya, edebiyâta, fenn-i belâgata vâkıf olduktan başka şu'abât-ı idâre-i devletin hangi kısmına sülûk edilecek ise bilhassa o idârenin muhtâc olduğu ma'lûmât-ı mükemmel vü mufassalaya ve'l-hâsil deruhde edilecek maslahat-ı devleti hüsn-i idâreye bi'l-vücûh kesb-i liyâkata mütevakkıftır. Bugün Mekteb-i Sultânî, Mekteb-i Mülkiyye, Mekteb-i Hukûk gibi devletin te'sis ettiği mekâtib-i âliye ahlâkın riyâset-i siyâsiyye için lüzûm gördüğü tekemmülât-ı hüsn-i idâre maksadına müsteniddir. Düşünülmelidir ki emr-i idârede bugünkü tekemmülât için görülen bu lüzûm, vâzî'-i medeniyet denmeye bi-hakkın kesb-i liyâkat eden Arablar tarafından bundan bin yüz sene evvel mükemmel bir sûretle takdîr olunmuştur. Ve fenn-i idâreyi tahassus edecek vechile tahsîlin lüzûmu ta'yîn u tebyîn kılınmıştır.

Sâhib-i seyf olan me'mûrîn-i askeriyyenin dahi ma'lûmât-ı mufassala-i askeriyyeyi ve fenn-i muhârebeyi, fenn-i eslihayı nazariyyât ve amelîyyâtıyla berâber güzelce bilmeleri ve bu ma'lûmâtın müfredât ve mufassalâtını öğrenmeleri ve bundan başka da şec'âate tab'an ve tabbu'an mâlik olmaları lâ-büdd olmağla bunların bu husûsâtı tahsîl etmeleri muktezîdir.

Bugün "ma'ârif-i askeriyye" nâmıyla te'essüs eden ve birçok nâmlarla yâd olunan mekâtib-i askeriyye vü harbiyye dahi bu maksad-ı mühimme binâen küşâd edilmiştir.

Her fende mu'allim olan Arabların fenn-i harbdeki mu'allimlikleri işte bin yüz sene evvelki bir fâzılın bu küçük fıkrasıyla da sâbitdir.

[Riyâset-i Ra'iyye:] Riyâset-i İlmiyye [ve Eşrâf ve A'yânın Riyâseti]

"Riyâset-i ra'iyye" veyâ "âdiyye" dahi iki kısımdır: Biri riyâset-i ulemâdır. Diğeri köylülerin, çiftçilerin, sâir kurevî esnâfın ve şehir ve kasabâtdaki erbâb-ı servet ü i'tibârın riyâsetidir.

Ulemâdan mâ'adâsına asr-ı hâzırda a'yân, eşrâf, mütehayyizân ve daha aşağı kısmına da köyün ileri gelenleri, muhtâr ve ihtiyârları denilir. [94]

Bu riyâset-ı fâzıla şerefine mazhariyyet kâffe-i ulûmu hüsn-i tahsîl ile berâber ma'lûmât-ı müktesebeyi güzelce hıfz u zabt etmeye, umûmun teveccühünü câlib olan ulûm-ı fikhiyye vü dîniyyede ve sâir ulûm-ı müte'ârefede emsâline fâik ve sâhib-i yed-i tûlâ ta'rîfine lâyük olmaya; bilhassa hüsn-i hâline, hüsn-i ahlâkına, hüsn-i hareketine, salâbet-i dîniyye ashâbından olduğuna dâir âmmenin hüsn-i i'tikâdını celb etmek üzere meslek-i ilmîsi ile mütenâsib derecede bir zühd ü vera'a muhtâcdır. Umûr-ı sâliha vü hayriyye ile ma'rûf ve meşhûr olmak dahi bu nev' riyâsetin levâzımındandır. Bu nev' riyâset arzûsunda bulunanların bu sıfât ü kemâlâtı ihrâza çalışmaları elzemdir.

A'yândan, eşrâfdan, mütehayyizândan bulunmak ve bu nev' riyâseti istihsâl edebilmek dahi ehl-i kurâdan, zürâ'dan ve sâir esnâfdan olanlara mu'âvenât-ı mâliyye icrâ etmek, müsâfir kabûlüyle it'âm-ı ta'âmı dirîğ etmemek, fukarâ ve muhtâcîni hâline göre ikdâr eylemek, herkes hakkında izhâr-ı şefkat ü merhamet ve lüzûmuna göre icrâ-yı nesâyih-ı mukteziyye ile berâber halk için medâr-ı istifâde ve menfâ'at olan husûsâtı öğrenmek gibi hıdemât-ı mâddiyye vü ma'nevîyye ifâsına mütevakıf olup bu nev' şöret ve riyâset arzûsunda bulunanlar bu hâlleri iktisâb ve icrâya mecbûrdurlar.

Riyâset-i Mutavassıta

Kudât ve nüvvâbın merâtib u riyâsetidir. Bu da ulûm-ı şer'îyyeyi ve ahkâmını tamâmen tahsîl ve ashâb-ı hukûk u de'âvînin ahvâlini ve be-tahsîs usûl-i beyyinâtı tedkîke medâr olan fezâili iktisâb etmeye; ale'd-devâm nazariyyâtı amelîyyâta tatbîk eylemeye muhtâc olup bu nev' riyâset ve merâtib arzûsunda bulunanların da husûsât-ı mebhûse-de mufassalan kesb-i mümârese ve mehâret etmeleri muktezîdir.

Zamânımızda umûr-ı adliyyenin kâffe-i şu'abâtı bu kısma dâhil olduğundan sınıf-ı hükkâmda bulunacaklar için Ceza Kânûnnâme-i Hümayûnunu ve Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye ve Cezâ'îyyeyi ve

Kânûn-ı Ticâreti ve'l-hâsıl Mekteb-i Hukûk'da tadrîs olunan kâffe-i kavânîni nazariyyât ve amelîyyâtıyla berâber bilmek elzemdir. [95]

Nev'-i Sâni: Avâmmin Riyâseti

Sınıf-ı avâmmin riyâseti de başlıca iki kısımdır: Biri tüccârın, diğeri avâmm u âhâdın riyâsetidir.

Avâmm u âhâdda riyâset ve merâtib mefkûd veyâhûd pek ziyâde mahdûd olduğundan ve merâtib-i beşeriyyenin en ednâsı âhâd-ı nâs sınıfını teşkîl ettiğinden bu riyâset cidden mübtezeldir. Onun için tafsîline hâcet yoktur.

Tüccârın riyâseti umûr-ı ticâretde dâimâ sûret-i meşrû'a vü ma'kûlede iktisâb u intifâ'a, ahsen-i vücûhdan cem'-i emvâle, mu'âmelât-ı ticâriyyede insâf ve adâlete tevfiik-i harekete ve sâir esnâf ve tüccâra da lüzûm takdîrinde mâlen veya kefâleten mu'âvenet etmeye vâbeste olduğundan âlem-i ticâretde şöhet ve riyâset arzûsunda bulunanların bu ahvâli kemâl-i ehemmiyyetle nazar-ı dikkate almaları vücûb tahtındadır.

21. Amelin İkinci Kısmı Şu'abâtından "Tedbîr" in Esnâf-ı Sâiresi

Sınıf-ı sâni: Ma'îşeti istihsâle medâr olacak bir san'at ve hırfet itihâz etmektir. Bir insân sanâyi' u hıref-i hasîse vü deniyyeye- -âbâ vü ecdâdının mesleki bile olsa- tenezzül etmemelidir. Havâss u avâmm nezdinde eşref olan ve menfa'ati ziyâde bulunan sanâyi'e iltizâm etmelidir. Her hâlde meslek ittihâz edilecek san'atın cüz'îyyât ve külliyyâtını, usûl ve fîrû'unu öğrenmek fevkal'âde mühim olduğundan sâhib-i san'at, san'atın gâyet ve nihâyetine varmaya çalışmalıdır.

Sınıf-ı sâlis: Arâzî, emlâk, akâr istimlâkiyle istihsâl-i ma'îşetdir. Akâr u emlâkin ve arâzî ve sâirenin en ziyâde mûcib-i istifâde vü menfa'at olanları şehirlerde, kasabalarda olanları veyâhûd şehir ve kasabalara en karîb bulunanlarıdır. Emlâk ve arâzî şehirlerden, kasabalardan uzak oldukça idârelerinde müşkilât zuhûr eder ve fâide ve menfa'atleri azalır. [96]

Sınıf-ı râbî: Münâsib bir mesken u mevtın ittihâzıdır. Hânedan, ikâmetgâhdan maksad husûl-i emniyyet ü istirâhtdır. Onun için ister şehirlerde, kasabalarda; ister kurâda meskeni, hâneyi eşirrà yatağı olmayan ve komşuları iyi bulunan yerlerde, mecma'-ı nâs olan mahallerde yapmalıdır. Tüccâr ve erbâb-ı sanâyi'e göre gidip gelirken mahall-i ticâret ü san'atdan, me'mûrîne göre mevâki'-i resmiyyeden uzak yerlerde mesken ittihâzı münâsib değildir. Bir de yapılacak hâne ve mesken ihtiyâcdan dûn olmamakla berâber lüzûmsuz, münâsebetsiz bir sûretle vüs'atlı dahi olmamalıdır. Herhangi sınıfdan olursa olsun bir kimsenin ticâreti, vâridâtı veyâ me'mûrînden ise muhassasâtı tezâyüd ettikce tezyînât-ı beytiyyesini, tecemmülâtını ona göre tezyîd etmesi ilm-i ahlâkın vesâyâ-yı mühimmesindendir. Ma'âşât ve muhassasâtı hasbe'l-meslek tezâyüd veyâhûd menâfi' u vâridâtı hasbe't-ticâre tevâfir ettikce masrafını taklîl veyâhûd hâl-i sâbıkını muhâfaza hisset olduğundan ilm-i ahlâk bu hâli şiddetle reddetmişlerdir.

Sınıf-ı hâmis: Ahvâl-i şahsiyyeyi tahsîndir. Ehibbâ' ve esdikâ' ile hüsn-i ülfet ü mu'âşeret, ekâbir-i nâs ve me'mûrîn-i hükûmetle mu'âmele-i haseneye ri'âyetdir. Zamânımızda “nezâket”, “terbiye” ta'bîr olunan “mu'âmelât-ı beyne'l-efrâd” ile “mu'âmelât-ı beyne'l-me'mûrîn” bu kısımdandır.

Sınıf-ı sâdis: Riyâzet-i bedeniyye gibi riyâzet-i nefsiyyeye de hıdmetdir. Meselâ her husûsda ya'nî -me'mûrînden ise- ma'âş ve muhassasâtı tenkîhâta uğramak veya azl edilmek veyâhûd emel ettiği mansıb ve ma'âşdan kendisi mahrûm edilerek yerine istihkâkı daha dûn olan veyâ hiç de istihkâkı bulunmayanlardan biri geçmek; ve -tüccâr ve esnâfdan ise- ticâretinden veyâ sermâyesinden zâyî'âta uğramak gibi zarar u ziyân için mahzûn olmamak¹⁶⁶, serî'u'l-intikâl olan mâl, serî'u'z-zevâl olan câh u i'tibâr için izhâr-ı sürûr u tefâhür etmemekdir. Meserret ü mefharet-i dâime meserret-i uhreviyye olduğunu bileerek onu her şeye tercîh etmektir.

166 ﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ﴾ (“Şunun için ki kaybettiğinize gam yemeyesiniz ve size verdiği de güvenmiyesiniz, Allah çok öğünen, kurulanın topunu sevmez.” Hadîd, 57/23. âyetten nâkıs iktibas) âyet-i kerîmesi bunu emrediyor.

Nev'-i beşerin tedbîre müte'allik vezâifini esnâf-ı sitte-i mebhûse fi'l-cümle tahdîd u ta'rîf [97] eder. Bunlar meyânında en ziyâde câlib-i dikkat olanı da sınıf-ı evvel olup bâlâdaki îzâhât dâiresinde herkes kendi sınıf ve meslekine göre merâtib u riyâseti kendi himmetine ve bâ-husûs vesâit-i mümkinesine göre talep edebilir.

Ahlâkın erkân-ı asliyye-i erba'asından olduğu fasl-ı evvelde îzâh olunan "kuvve-i fikriyye" veyâhûd "nutkiyye" ve "ilmiyye", "kuvve-i gadabiyye", "kuvve-i şehevîyye"nin taleb-i merâtib u riyâset ile onların suver-i tahsîliyyesinde te'sîrat-ı azîmesi vardır. Kuvve-i ilmiyyesi kuvvâ-yı sâiresine gâlib olanlar merâtib u riyâsetin hayırlı ve şerefli olanlarını, âkıbeti mahmûd ve müstahsen bulunanlarını arzû ve talep ederler. Kuvve-i gadabiyyesi kuvvâ-yı sâiresine gâlib olanlar mücerred hubb-ı riyâset ve herkese galebe etmeye husûl-i muvaffakiyyet arzûsuyla tâlib-i merâtib olup nokta-i nazarları olan netîce-i gâlibîyyete vesâit-i kabîha ve rezîle ile nâil olsalar bile yine husûl-i arzûlarıyla müftehir olurlar. Kuvve-i şehevîyyesi kuvvâ-yı sâiresine gâlib olanların dahi merâtibi, riyâseti arzû etmeleri mücerred intifâ' u istirâhat ve husûl-i lezzet içindir. Arzûlarının vesâit-i hasene veyâ seyyi'e ile hâsil olduğuna ehemmiyyet vermezler.

22. Amelin Üçüncü Kısmı: [İnsânın Benî-nev'iyile Olan Vezâif ve Mu'âmelâtı]

[Amelin Üçüncü Kısmı Şu'abâtından] Mâfevke Karşı Olan Vezâif

Amelin üçüncü kısmı insânın benî-nev'iyile olan vezâif ve mu'âmelâtına müte'allikdir. Benî-nev' ile olan vezâif u mu'âmelât üç kısım-ı esâsî teşkil ediyor. Bunların birincisi mâfevke, ikincisi akrâna, üçüncüsü mâdûna karşı olan vezâif-i beşeriyyedir.

Mâfevke olan vezâifin ehemmi selâtîn ve hükümdârân-ı ızâm hazerâtına karşı [98] ilm-i ahlâkın ri'âyeti tavsiye ve icbâr ettiği vezâifdir. Hükümdârân-ı zî-şâna karşı efrâd-ı tebe'anın ve me'mûrîn-i devletin vazîfeten ve diyâneten irâesine mecbûr oldukları âsâr-ı itâ'at ü hürmet ve sadâkat ü mahabbet hükûmetlerce te'essüs etmiş olan usûl-i teşrîfât ile ta'ayyün ettiğine ve usûl-i teşrîfât dahi her devlet ve hükûmetde

muhtelif bulunduğuna mebnî teşrîfât-ı mütenevvî'a ve mukanneneden burada bahse lüzûm yokdur.

İlm-i ahlâkın mâfevke karşı tavsiye ve icbâr ettiği vezâifin en mühimmi tebe'anın hükümdârân-ı zî-şâna ri'âyetleri olduğu bedîhî ise de hilâfet ve hükûmet-i mukaddese-i İslâmiyye -ahlâk-ı siyâsiyyece müstehik olduğu hürmet ü ri'âyet husûsunda- sâir hükûmet ve hükümdârlara makîs olmayıp arş-ı a'lâ-yı istisnâda ve gâyet âlî ve mukaddes bir mevki'-i mümtâzda olduğundan bu mes'ele mebâhis-i ulûm-ı dîniyye ve mebâhis-i siyâset-i İslâmiyye ve mebâhis-i itâ'at-i imâmiyye gibi husûsât-ı i'tikâdiyyedendir. ¹⁶⁷ ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾
 ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾
 ayet-i kerîmesinin ve itâ'at-i imâmın vücûbuna mütedâir olan müte'addid ehâdis-i şerîfe-i nebeviyyenin ahkâm-ı celîlesi, bilâ-istisnâ ve bi'l-umûm millet-i İslâmiyyeyi makâm-ı kudsiyyet-ittisâm-ı hilâfetde bulunan velî-ni'met-i bî-minnet-i a'zamımız halîfe-i Resûl-i ekremimiz, pâdişâhımız efendimiz hazretlerine en büyük itâ'ati, en büyük hürmet ü ri'âyeti icrâya me'mûr ve mecbûr etmiştir.

İlm-i ahlâkın hükümdârân-ı zî-şân hazerâtından mâ'adâ mâfevke karşı tavsiye edeceği ri'âyet üç sınıfa taksîm olunur: Birincisi ebeveyne, ikincisi mu'allimîne, üçüncüsü rü'esâyâ karşı olan vezâif-i insâniyyedir.

Ebeveyn

Ebeveyn evlâdın sebep-i hayâtı, vâsita-i terbiyesi olduklarından bütün milletler, bütün mezhebler onlara hürmet ve ri'âyeti tavsiyeden hâlî kalmamıştır. Hele diyânet-i İslâmiyye ebeveyne ri'âyet ve itâ'ati gâyet âlî bir sûretde ta'yîn etmiştir. Furkân-ı Azîmü'ş-şân, ehâdis-i celîle-i nebeviyye, şerî'at-ı mutahhara-i Muhammediyye ebeveyne itâ'ati esâs-ı diyânete, esâs-ı ahlâka, memdûh ve müstahsen bir sûret-i mühimmede idhâl eylemiştir. [99]

167 "Ey o bütün iman edenler! *Allâha itaat edin*, Peygambere de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de, sonra bir şeyde nizaa düştünüz mü hemen onu Allaha ve Resulüne arz ediniz; Allaha ve âhîret gününe gerçekten inanır müminlerseniz. O hem hayırlı hem de netice itibarile daha güzeldir." Nisâ, 4/59. âyetten nâkıs iktibas.

Ebeveyne karşı olan vezâif icmâlen şu sûretle ta'yîn olunabilir:

Evvelen, ebeveyne hürmet ve itâ'ati umûr-ı i'tikâdiyyeden bilmelidir. Çünkü esâs-ı diyânet bunu emrediyor. Bunu umûr-ı i'tikâdiyyeden addetmemek diyânete ma'azzallâhu Te'âlâ muhâlefet demektir.

Sâniyen, her türlü âfât ve mazarrâtdan muhâfazalarını vecâib-i dîniyye vü insâniyye addetmekle berâber huzûrlarında dâimâ huzû' u huşû'a i'tinâ etmelidir.

Sâlisen, ta'zîm u tebcîllerinde -ne kadar fedâkârlığı müstelzim olursa olsun- metâlib ve arzûlarını istihsâlde zerre kadar tekâsül etmemeli ve bu fedâkârlığı vecâib-i insâniyyeden tanınmalıdır.

Râbî'an mâlını, nefsinî, câhını, i'tibârını en ednâ bir mes'udiyyetlerine fedâ etmekden çekinmemelidir.

Hâmisen, en ufak bir işde bile kendilerine karşı mu'ârâza çıkarmamalı ve ale'l-husûs hiçbir sebep tahtında muhâsamada bulunmamalıdır.

Sâdisen, söz söyledikleri, beyân-ı re'y u mutâla'a eyledikleri zamân müdâhâleden ve sözlerini kesip mükâlemeden fevkal'âde müctenib olmalıdır.

Sâbî'an, hiçbir emirlerine zerre kadar muhâlefetde bulunmamakla berâber onlar ayakda iken oturmak gibi ri'âyetsizlikde bulunmamalıdır.

Sâminen, hiçbir vesîle ile onlara kat'iyen tekaddüm etmemelidir.

Mu'allimîn

Vücûdun sebep-i neşv ü nemâsı ebeveyn olduğunu bilmek ne kadar vâcib ise nefs-i nâtıkanın ve cevher-i zâtînin vâsıta-i neşv ü nemâsı da mu'allimler olduğunu bilmek o kadar elzemdir. Terbiye-i nefs u zâtın, terbiye-i vücûddan eşref ve efdal bulunduğu da emr-i celîdir. Buna mebnî ebeveyne edilecek hürmet ü ri'âyeti mu'allimler hakkında da ma'a-ziyâdetin îfâ ve onlara ebeveynen ziyâde ri'âyet olunmasa bile hürmetin onlardan noksân olmamasına i'tinâ etmek ilm-i ahlâkca hukûk-şinâslik vezâifinin en mühimlerindendir. [100]

“من علمنى حرفاً فقد صيرنى عبداً”¹⁶⁸ hikmet-i Arabiyyesini takdîr her müte‘allim için ferâizdendir.

Mu‘allimlere ri‘âyet ü itâ‘atde kusûr, hukûk-ı mukaddese-i ta‘lîmiyyeyi adem-i takdîrden başka, mu‘allimlerin semere-i sa‘y u ictihâdı olan fezâil-i ilmiyyeye adem-i istihkâkı da isbâtıdır. Bu istihkâksızlık ise ahlâk nokta-i nazarından insân için en büyük bir nakîsadır.

Mu‘allimler bi’t-tab‘ sûret-i terbiye vü ta‘lîmde hâiz-i müsâvât olamayacaklarından terbiye ve islâh-ı nefse hıdmet eden mu‘allimlerin mevki‘-i âlî-i imtiyâzlarını bilmek lâzımdır.

Hukûk-ı ta‘lîmiyyeye ri‘âyet-i fevkal‘âde ile berâber mu‘allimlerden muhtâc olanları ikdâr dahi vazîfe-i insâniyyete mütehattim ahvâldendir. Mâlen, bedenlen mu‘allimlere hıdmet, te‘dîb u terbiyelerinde şiddet ü gılgizet vâki‘ olsa dahi hoşnûdsuzluk göstermeyecek her hâlde inkiyâd u itâ‘at vâcibdir. Nev‘-i beşerin mu‘allimlere karşı vezâifinin başlıcaları mu‘âmelât-ı mebsûta olduğundan bu mu‘âmelâtın dâimâ nazar-ı dikkate alınması ifâ-yı hüsn-i vezâifi dâ‘îdir.

Rü’esâ

Rü’esâya karşı olan vezâif-i ahlâkiyyeye gelince:

Evvelen, ma‘iyyet me’mûru tarafından kendisi ile âmir veyâ re‘îsi arasındaki münâsebete, ri‘âyete muvâzabet.

Sâniyen, re‘îs tarafından tefvîz olunacak mesâlih-in rü’yetine muvâzabetle berâber kendisine tefvîz-i mesâlih edildiğinden dolayı sırren ve cehren ifâ-yı vecâib-i şükr u mahmedet.

Sâlisin, re‘îsin efâlini, icrââtını tahsîne ta‘avvüd ve ahvâlini, mu‘âmelâtını, icrââtını zâhiren ve bâtunen ketm ile ifşâdan külliyyen tebâ‘ud.

168 “Bana bir harf öğretenin kölesiyim.” Bu cümle-i cemîle-i Arabiyye, Hayder-i Kerrâr İmâm Alî efendimizin kavlı-i celîl-i ma‘ârif-delillerindendir.

Râbî'an, mu'âmelât ve icrââtında kötü bir şey zuhûr ederse o kötülüğü -re'isin emriyle vâkî' olmuş olsa bile- re'ise değil, kendine isnâd. [101]

Hâmisin, re'isin mu'âmelât ve icrââtından vazîfeten intifâ' u istifâdeye çalışmakla berâber ona karşı hiçbir zamân istiğnâ göstermemek.

Sâdisin, re'isin ahvâl ü ef'âlinden müte'ellim olduğu takdîrde beyân-ı elem u şikâyetden ve be-tahsîs izhâr-ı adâvetden fevkal'âde ihtirâz.

Sâbî'an, ma'iyete nisbet-i riyâsetin bir seyl-i münhedir olduğuna ve o seylin önüne tesâdüf mahv u fenâyı mûcib bulunduğuna kanâ'atle her zamân öyle bir hâle tesâdüf etmekden tevakkî.

Sâminin, lüzûmu takdîrinde bâ'is-i salâh olan umûr ve husûsâtı işâret ve re'ise ihtâr ile berâber âmirâne, nâhiyâne beyânât ve ihtârât-dan tahaffuz.

Tâsî'an, re'isin hatâya dûçâr olmaması esbâbını istihsâl ve nesâyih-ı mukteziyye vü leyyine ile hüsn-i teveccühünü istikmâl eylemekden ibâretidir.

23. Amelin Üçüncü Kısmı Şu'abâtından Akrâna Karşı Olan Vezâif

Bu vezâif ihvâna, esdikâ'ya, a'dâya, mutavassıtlara karşı olmak üzere dört sınıfa taksîm olunur.

İhvâna Karşı Olan Vezâif

İnsân kardaşlarını kardaş diye telakkî etmek veya etmemek husûsunda muhtâr ve onları kardaşlık için intihâb hakkına mâlik değildir. Kardaşlık yed-i ihtiyârda olmayan umûr-ı ittifâkiyyedendir. İyi, kötü kardaşlık nâmıyla icrâsı lâzım gelen vezâifi ilm-i ahlâk beş nev'e taksîm etmiştir:

Nev'-i evvel: Birâderlerin sinlerine, hâl ü şânlarına göre rütbelerini muhâfaza ve herbirini müstahik olduğu derece ve mertebede sıyânet ve himâye eylemektir.

Nev'-i sâni: Her biri ile aklına, ilmîne, fazlına ve me'mûrîn-i resmîyeden ise teşrifât-ı resmîyenin îcâb ettiği mertebesine nazaran ülfet ve mu'âmele etmektir. [102]

Nev'-i sâlis: Gerek servet ve gerek resmî rütbe ve me'mûriyyet ci-hetiyle sâhib-i baht ü sa'âdet olan kardaş hakkında pedere edilecek mu'âmele derecesinde hürmet ve itâ'at ve bir ma'îyyet me'mûrunun re'îsine karşı mecbûr olduğu misillü ri'âyet etmektir.

Nev'-i râbî: Sinnen ve mâlen kendisine müsâvî olan kardaşa kendi nefsine edeceği mu'âmeleyi icrâ etmek, kendisinden küçük olanlara da evlâda edilecek mu'âmeleyi revâ görmektir.

Nev'-i hâmis: İmkân dâiresinde kardaşlarına hürmet ü ri'âyetle berâber mâlen ikdâr ve hukûklarını muhâfaza etmek, mesâlih-i vâkı'alarını rü'yet etmekden hiçbir zamân tegâfûl etmemektir.

Esdikâ'ya Karşı Olan Vezâif

Esdikâ' iki nev'e münkasimdir: Biri esdikâ'-yı hakîkiyye, diğeri esdikâ'-yı zâhiriyyedir. Esdikâ'-yı hakîkiyyeye karşı olan vezâif ber-vech-i âtî ta'yîn edilmiştir:

Evvelen, tebeyyün edecek kusûrlariyçün mu'âheze ve mücâzât etmemek ve hattâ sûret-i müfritede mu'âvenât ile de iz'âc etmemek vâcibdir.

Sâniyen, ülfet ve sohbetlerine müdâvemet ve esbâb-ı refâh u ser-vetlerine hıdmetle berâber ihsândan ve i'tâ-yı hedâyâdan dahi geri kalmamak ilm-i ahlâkın ta'yîn ettiği esdikâ'-nüvâzlıklardandır.

Sâlisen, esdikâ'nın mu'âvini, nâsırı, makâsıdının hâdimi, fezâilinin nâşiri olduğundan dâimâ tezyîd-i adedlerine çalışmalıdır.

Râbî'an, esdikâ'ya karşı vezâifinin ehemm u efdali müvâsât olduğundan imkân dâiresinde terfih-i hâllerine sâ'î olmalıdır.

Hâmisen, esdikâ'nın ekârib u ta'allukâtını sormak, ahvâllerini öğrenmek gibi mu'âmelât-ı dil-nüvâzâne, teksîr-i ehibbâ' vü eviddâ'ya medâr olduğundan bu noktaya pek ziyâde ri'âyet etmelidir.

Sâdisen muhtâc olan esdikâ'ya su'âl ve talebe ihtiyâc messettir-meksizin ihsân etmek ve mevcûd olmayanlarını mevcûd olanlarından

sormak, [103] istifsâr-ı hâtırlarına mübâderet etmek îcâb-ı mahabbet-dendir.

Esdikâ'-yı zâhireye karşı olan vezâife gelince, onlar da ber-vech-i âtîdir:

Evvelen, hüsn-i mu'âmele ve mülâtafeden başka onlara ihsân dahi etmeli. Ma'mâfih bu gibilere esrâra ve be-tahsîs me'âyib-i şahsiyyeye dâir hiçbir ma'lûmât vermemelidir.

Sâniyen, husûsiyyet-i hâlini ve ma'lûmât-ı zâtiyyesini bildirmemekle berâber nâil olduğu ni'metleri de imkân dâiresinde söylememelidir.

Sâlisen, taltîfleri husûsunda dirîğ-i inâyet etmemeli ve sadâkat-i hakîkiyyeden tebâ'udlerine sabr u metânetle bi'l-mukâbele haklarında zâhiren hüsn-i mu'âmelede bulunmalıdır.

Râbî'an, mahabbet ü meveddetde birinci şart ehîbbâ'nın tefakkud-ı ahvâli olduğundan esdikâ'-yı zâhire hakkında dahi bu hâle ri'âyet etmelidir.

Hâmisen, gâib olanların ahvâlini mevcûd olanlar huzûrunda istifsâr etmek, esdikâ'-yı zâhireyi esdikâ'-yı hakîkiyye sırasına idhâl için en mühim bir vâsita olduğundan bu gibi mu'âmelâtı icrâda kusûr etmemelidir. (Gâib olan esdikâ' kendileriyle evvelce mu'ârefe hâsıl olanlardır).

Sâdisen, istihdâma ehliyyet ü liyâkati olanları ikdâr ile diğerklerinin celb-i mahabbetine hıdmet etmelidir. Hâsılı tahaffuzu muktezî nukât-ı lâzımede yine tahaffuzî hareketle berâber mu'âmelât-ı dil-nüvâzâne sâyesinde esdikâ'-yı zâhireyi esdikâ'-yı hakîkiyyeye tahvîl etmelidir.

İnsân mukteziyyât-ı beşeriyye îcâbınca dört sınıf esdikâ' ve ehîbbâ'ya muhtâc olup esnâf-ı erba'a da bunlardır:

Birincisi, ehl-i servetdir. Avârız-ı dünyeviyye ve ihtiyâcât-ı zamâneye karşı servetinden isti'âne ve istifâde etmek için zengin bir dosta ihtiyâc derkârdır.

İkincisi, ehl-i şeref u i'tibârdır. Havâdis-i kevniiyenin tehvîn u tahdîd-i mazarratı için de bunların i'tibâr ve câhlarından istifâde edilir.

Üçüncüsü, ashâb-ı ülfet ü mu'âşeretdir. Zamân-ı ferâğda hüsn-i ülfet ü mahabbet için bu sınıf esdikâ'ya ihtiyâc bedihîdir. [104]

Dördüncüsü, ehl-i ilm u diyânet ve ashâb-ı fazl ü hikmetdir. Bu kısma dâhil olan ehîbbâ'dan bi'l-vücûh istifâde tarîki ezherdir.

A'dâya Karşı Olan Vezâif

Düşmanlar iki kısımdır:

Biri ashâb-ı hıkd u kînden, diğeri erbâb-ı hasedden olanlardır:

Ashâb-ı kînden olan düşmanlardan mümkün olduğu kadar sakınmak ve dâimâ ahvâllerini tefât u tahkîk etmek zarûrîdir. Bu istitlâ'ât ü istihbârâtdan kendi aleyhinde bir hîle ve tedbîr ittihâz ettikleri anlaşılırsa o hîle ve tedbîrin bozulmasını ve te'sîrsiz kalmasını müstelzim tedâbîr-i mukteziyye vü ihtiyâtiyye icrâsı muktezîdir. Gerek ümerâ ve rü'esâ huzûrunda ve gerek sâ'ir halk nezdinde dâimâ onların aleyhinde bulunmalı. Ve adâvetlerini esbâb-ı mûcibesıyla berâber anlatmalı. Bu sûretle o gibi düşmanların dostluk tarîkiyle aleyhinde isti'mâl edecekleri desâyis u hiyelin te'sîrât-ı muzırrasına meydân vermemelidir.

Düşmanların terk-i adâvet etmeleri kâbil olmadığı veyâhüd adâvet cihetinden me'yûsiyyet-i kâmile hâsıl olduğu takdîrde mazarratlarından tahaffuz için fırsat gözeterek aleyhlerinde bulunmaya kânûn-ı ahlâk cevâz veriyor.

Erbâb-ı hasedden olan düşmanların kahr u tedmîrini müstevcib mu'âmelât ü harekât izhârı için hîle ve desîselerinden dâimâ tahaffuz üzere bulunmak ve bununla berâber kendilerini daha ziyâde kahr etmek için şahsına müteveccih olan ni'am-i mütenevvi'ayı i'lân etmek ve her zamân fezâil ü ni'am-i mevcûdenin sûret-i meşrû'ada tezyîdine çalışmak muktezîdir. Ni'amın tezâyüdü hussâdın kahrını, derdini tezyîde ve bu da ahz-ı intikâma sebebedir.

[Bî-taraflar]

Ne a'dâ ve ne de esdikâ'dan olmayan ve bu risâlede "mutavassıt" nâmıyla ta'rîf olunan "bî-taraf"lara karşı olan vezâif:

Bî-taraflara ulemâ-yı ahlâk dört kısma taksîm ediyorlar:

Birincisi, sâlihler; ikincisi, nâsıhlar; üçüncüsü sefihler; dördüncüsü, rakîblerdir. [105]

Sâlihlerin etvâr u mişvârları, ef'âl ü a'mâlleri umûm nazarında makbûl ü müstahsen olduğuna ve bunlar halkın hüsn-i zann u nazarlarını câlib bulduklarına mebnî onların ahvâlini bi't-taklîd mu'âmelât-ı vâkı'a-i mergûbelerine tevfiik-i mu'âmele ve hareket umûma karşı bâ'is-i memdûhiyyet olur. O gibi sulehânın evsâf-ı âliye vü memdûhasını zıkr u ta'dâd ile dâimâ medh u senâ etmek ve onlara mûmâsil olabilmek için dahi dirîğ-i himmet etmemek vâcibdir.

Nâsıhların nesâyıh-ı vâkı'alarını bi't-tedkîk garaz u maksad-ı hakîkilerine kesb-i ittılâ' etmek ve nasîhatlerini istimâ' ile berâber fikr u reviiyetle tefrîk u temyîz etmedikce, savâb ve adem-i savâbını tahkîk eylemedikce hemân edilen nesâyıh üzerine mu'âmelât ü harekâta mübâşeretden ictinâb eylemek elzemdir. Ma'mâfih nesâyıh-ı vâkı'alarını reddetmeyip i'tâ-yı nesâyıhda devâm etmeleri için sözlerine, re'ylerine zâhiren izhâr-ı muvâfakat ü itâ'at îcâb eyler.

Sefihler erâzil-i nâsıdır. Bunlara karşı hilm ile mu'âmele etmelidir. Ve tezyîd-i sefâhetlerini mûcib olacak mukâbelede bulunmamalıdır. Dâimâ sükût ile onları karşılamalı ve sefâhetlerine ehemmiyyet vermemelidir. Ve şu sûretle ahvâllerine, ef'âllerine mübâlât olunmadığını anlatmalıdır. Şâyed sebb u şetm gibi sefâhetin derece-i gâyesine kadar ileri giderlerse onları tahkîr u te'dîb etmek ilm-i ahlâkın dâire-i cevâzındadır.

Rakîblere gelince; bunlara karşı irâe-i tevâzu, za'fi göstereceğinden mu'âmeleleriyle mütenâsiben mukâbele etmek vâcibdir. Çünkü onlara karşı vakâr ile mu'âmele etmek ve rekâbetlerine ehemmiyyet vermek tebdîl-i mesleklerini ve tevâzu'larını müstelzim olur.

24. Amelin Üçüncü Kısmı Şu'abâtından Mâdûna Karşı Olan Vezâif

Mâdûnumuzda bulunanlar iki nev'dir: Biri ilmen istifâde edenler, diğeri mâl ve i'tibârımızdan müstefid olanlardır. Birincilere "müte'allim", ikincilere "muhtâc" denilir. [106]

Müte'allimler

Müte'allimler üç nev'dir:

Birincisi isti'dâdları yolunda olmakla berâber tabî'atleri de iyi olanlardır. Bunların isti'dâdları nazar-ı dikkate alınarak ne gibi ulûm ve fûnûn veyâhûd esbâb-ı ticâret ü mekâsib tab'larına muvâfık gelirse o cihete sevk etmelidir. Ya'nî mu'allimler müte'allimlerin ittihâz edebilecekleri mesleklere olan isti'dâdını ehemmiyyetli bir sûretle nazar-ı dikkate almalıdırlar. Her müte'allimin derece-i iktidâr u fikri öğrenilip o nisbetde o isti'dâdları dâiresinde emr-i ta'lîmlerine çalışmalıdırlar ve ulûm u fûnûndan hiçbir şeyi esirgemeyerek bildiklerini tedricen ve kâmilten öğretmelidir.

Avrupa'da şu ihtisâs mâddesine ehemmiyyet-i mahsûsa verilmekde ise de bu fazilet-i tahsîsiyye Avrupalılara Arablardan intikâl eylediği şu fıkra ile sâbitdir. Çünkü bu lüzûmun bin yüze sene evvel ilm-i ahlâkın ta'lîm u ta'allûm kısmında Arablar tarafından kemâl-i ehemmiyyetle izâh edildiği işte görülüyor.

İkincisi isti'dâdı olmayan belîdlerdir. Bunların zekâları pek aşağı olmaktan nâşî tefeyyüzleri gayr-ı me'mûldür.

Üçüncüsü, isti'dâdları yolunda olmakla berâber tabî'atları kötü olanlardır. Bunların tahsîl-i ulûm u fûnûndan maksadları o ulûm ve fûnûnu ahvâl-i gayr-ı hasene ve gayr-ı meşrû'ada isti'mâl olduğundan evvel-be-evvel tehzîb-i ahlâklarına ve efkâr u maksad-ı seyyi'elerinin def'ine hıdmet elzendir. Tashîh-i ahlâk ettikleri anlaşılmadıkca, ahlâkları kesb-i i'tidâl etmedikce ulûm-ı nâfi'ayı kendilerine öğretmemek lüzûmunu ilm-i ahlâk tecvîz değil, emrediyor.

Muhtâclar

Muhtâclar da üç nev'dir:

Birincisi sahîhan muhtâc olanlar ve beyân ettikleri ihtiyâcda sâdık bulunanlardır. Bunlara her nev' mu'âvenâtda bulunmak, mümkün olduğu ve vüs'at ü servet-i mâliyye müsâ'id bulunduğu kadar ihsân etmek ilm-i ahlâkın mühim bir sûretde tavsiye ettiği levâzım-ı [107] insâniyyedendir. Fakat muhtâcîne edilecek ihsânın kudret-i mâliyye

fevkinde olmaması ve idâreye hâlel getirecek derecede bulunmaması lüzûmunu dahi ilm-i ahlâk şiddetle emretmekdedir.

İkincisi, iddi'asında kâzib olan erbâb-ı ihtiyâcdır. Bunların hâlini tedkîk u tefrîk edip de izhâr-ı ihtiyâc husûsundaki yalanları ma'îşete müte'allik tedbîr u idâreden münba'is olduğu tahakkuk eder ise o gibilere sûret-i mutavassıtada ihsân etmek levâzım-ı mehâsin-i ahlâkiyyedendir.

Üçüncüsü, ilhâh eden ashâb-ı ihtiyâcdır. Bunlara ilhâhlarından dolayı bir şey vermemek ve hattâ zecr u tevbîh etmek muktezîdir. Bu takımdan olanlar meyânında ilhâhları ihtiyâc-ı sahîhe müstenid olanları bulunursa onların mes'ûlünü is'âf eylemek tabî'îdir. Zirâ ilm-i ahlâk bir âdemin aç kalmasını kat'iyen tecvîz edemez¹⁶⁹.

169 Fudalâ-yı İslâmdan ilm-i ahlâkda te'lîfât ve tasnîfâtta bulunanlar işte bu sûretle ilm-i ahlâkın kimsenin aç kalmasına cevâz vermediğini tasrîh ediyorlar. Fi'l-hakîka memâlik-i İslâmiyyede yalnız müslümanlar değil, milel-i gayr-ı müslime efrâdı meyânında bile açlıktan telef olan yokdur. Avrupa'da ise açlıktan telef olanlar eksik olmadığı görülüyor. Bu hâlin memâlik-i İslâmiyye ahâlîsinin servetinden, Avrupalıların fakr u ihtiyâcından münba'is olmadığı ve bil'akis servet ü sâ mân Avrupalılarda memâlik-i Şarkiyeden ziyâde bulunduğu azherdir. Şu mukâyese ilm-i ahlâkdan Şarklıların müte'essir olduğu kadar Garblıların müte'essir olmadıklarını gösteriyor. Muharrirîn-i İslâmiyyemizin ahlâk-ı İslâmiyye ve İslâmiyyete muvâfık olarak ilm-i ahlâk kitâbları te'lîf etmek husûsundaki himem-i meşkûresinin ahlâk-ı umûmiyyemize hüsn-i te'sîr edeceği kaviyyen me'mûldür.

Hâtîme: Lâhika-i Vezâif

Ulemâ-yı ahlâk tarafından ta'yîn u beyân edilmiş ber-vech-i âtî yirmi nev' vazîfe daha mevcûd olduğundan onların da hâtîme-i eser olarak burada ta'dâdı münâsib görülmüşdür. Vezâif-i mezkûre bunlardır: [108]

1. Halkın mehâsin u mesâvîsini, ef'âl ü a'mâl-i memdûha vü mezmûmesini nazar-ı dakîk ile bi't-tedkîk celb-i menfa'at ve def-i mazarrata medâr olabilecek ibret-i mü'essire istihsâline çalışmak mecbûrî ve zarûrî olduğunu bilmelidir.

2. İlm-i ahlâkın insâna tevdî' ettiği vezâifi tefrîk u temyîz, her birinin derecâtını ta'yîn u tahdîd ile lüzûmu hâlinde o vazîfenin tamamî-i hüsn-i icrâsına gayret etmelidir.

3. Bilinen, öğrenilen bir ilimden istifâde o ilmin icâb ettiği amele mütevakıf olduğundan kendini o amel ile te'dîbe, ilimden o sûretle istifâdeye, bilmediğini de ta'allüm ile öğrenmeye kendini icbâr etmelidir.

4. İnsân kendi nefsinin te'dîb u tehzîb için bir vakt-i mahsûs ta'yîn etmemelidir. Dâimâ bu te'dîb u tehzîb mücâhedesinde bulunmalıdır. Çünkü insânın mevki'-i te'dîbde bulunmadığı bir zamân yoktur.

5. Te'dîb-i nefsin tarîki muttasıl nefsi ikâz olduğu cihetle nefsi emmâre ikâzâta itâ'at etmediği ve isyânda musırır olduğu takdîrde me'yûs olmayarak yine ikâzda ber-devâm olmalıdır.

6. Nefisde ikâzât-ı mütemâdiyeye inkıyâd u itâ'at âsârı müşâhede edilirse evvel-be-evvel onu hukûk u şe'âir-i dîniyye icrâsına sevk etmek lâzımdır. Umûr-ı dîniyye her türlü mehâsine mukaddemdir.

7. Umûr-ı gayr-ı marziyye vü mekrûheye mukâbil hazm, mesâibe karşı sabır, gadab zamânlarında âsârını ketm etmek, ahvâl-i mechûleye mukâbil irâe-i vakâr eylemek insân için mühim bir vazifedir.

8. Mülûk-i ızâm hazerâtı ile ümerânın ma'iyetlerinde bulunacaklar evvelen ketm-i esrâra, sâniyen hıdmete müdâvemet ü mülâzemet,

ef'âl-i mahmûde ve akvâl-i metîne vü sedîde ile itmâm-ı vezâife sâ'î olmalıdırlar.

9. İhvân u ahhâbı taltîf etmek, kendilerini dâimâ sormak, menâfi' u fevâid-i şahsiyyelerine hıdmet ve hattâ onların da dostlarını, ihvânlarını muhâfaza eylemek muktezîdir. [109]

10. İhvân ve ehıbbâ'ya teşâbüh eden ve hakikatde sadâkati olmayanlara karşı sabır ile mu'âmele etmeli. Ve onları sadâkat-i sahiha dâiresine celbe çalışmalıdır.

11. Mâdde-i sâbıkada beyân olunanlara ihsân edip imtihânlarına bakmalıdır. Mahabbetlerinin mahabbet-i sahîhaya münkalib olup olmadığını dâimâ tecrübe etmelidir.

12. Sulehâya beyân-ı meveddet ü musâfât, nusehâya sırren ve cehtren mülâzemet, ehıbbâ' ve evıddâ'ya ikrâm u in'âm ile mu'âmele etmek lâzımdır. İnsân ehıbbâ'dan en ziyâde şâyân-ı mahabbet olanlarına kendi nefsine bakdığı gibi bakmalıdır.

13. Ekârıb u ta'allukâtından hâlleri za'îf u zebûn olanları ikdâr u is'âd, za'îf olmayanları ta'lîm u terbiye, büyüklere ihsân ile taltîf ve kötülerini müdârâ ile tatyîb eylemelidir.

14. Mümkün olduğu hâlde a'dâya karşı terk-i ezâ vü cefâ ile, adâvet-i müstemirre ashâbından olmayıp da terk-i adâvet etmesi me'mûl olanlara afv u safh ile, i'tirâf-ı kusûr edenlere re'fet ü merhamet ile mu'âmele ve mukâbeleyi ilm-i ahlâk tavsıye eylemekdedir.

15. Hiyel ü desâyisle mazarrâta sâ'î olanlara bi'l-mukâbele desâyislerini te'sîrsiz bırakmak, hussâdın tezyîd-i gayz u hasedlerini mûcib mu'âmelât icrâ etmek, bî-edebâne mu'âmelât ü tahkîrâtda bulunanlara mukâbil tahkîr ile mu'âmele icrâsıyla berâber o gibi ahvâlde telâş etmemek lâzımdır.

16. Müşâteme eden erâzili tahkîr etmeli. Münâfese edenlerin haysiyyetlerini kırmalı. Hîle ve hud'a edenlerden ictinâb eylemelidir.

17. Şübhe üzerine mu'âmelât ü icrââtdan keff-i yed etmek, umûr-ı mechûlede tahkîk u tedkîk-i mâdde edinceye kadar kat'î bir şey yapmamak, umûr-ı vâzıhada azîme-i kâmile ile hareket eylemek, şübhe ve gümân tahtında kalan husûsâtı tavzîh için tedkîk etmek muktezîdir.

18. Komşulara rıfk ile, ahhâb ve eviddâ'ya mütâva'atla, ziyarete gelenleri hedâyâ ile taltîf etmek, esdikâ'yı, ahhâbı hediye ile i'zâz u ikrâm eylemek lâzımdır. [110]

19. Kardeşlerin iyileriyle kötülerini, hayırlıları ile şerîrlerini tefrîk ve ona göre mu'âmele etmelidir.

20. Esbâb-ı ma'îşet ü refâhı tedârük için ittihâzı lâzım gelen san'at ve vazîfeyi ta'yîn ve onunla iştigâl eylemelidir. Hüsn-i hâline, tanzîm-i umûruna medâr olmak için mâlının, servetinin tezyîdine meşrû'an hıdmet elzemdir.

KAYNAKÇA

- Arıcı, Mustakim, “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, *Mukaddime*, 7 (1), 2016, s. 1-29.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946.
- Arsel, İlhan, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına (Şariat Devletinden Laik Cumhuriyete)*, İstanbul, 1. baskı, Aralık 1993.
- Avcı, Casim, “Mu‘tasım-billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutasim-billah>, (1.7.2019).
- Aydın, Mehmet Âkif, “Anayasa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anayasa#1>, (22.7.2019).
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Tevfik Paşa, Hidiv”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevfik-pasa-hidiv> (14.4.2019).
- Çağrıncı, Mustafa, “Kınalızâde’de Siyaset Ahlâkı”, *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yay., 2014, s. 57-71.
- _____, “Tedbîrü’l-Medîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-medine>, (5.8.2019).
- _____, “Tedbîrü’l-Menzil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedbirul-menzil>, (5.8.2019).
- Çetin, Atilla, “İsmâil Paşa, Hidiv”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-pasa-hidiv> (10.4.2019).
- Demirkol, Murat, “Nasîruddin Tûsî’nin İbn Sinacılığı”, Ankara, Ankara Üni. SBE, Doktora Tezi, 2007.
- Durmuş, İsmail, “Müşeccer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/museccer>, (8.10.2019).
- Gafarov, Anar, “Nasîruddin et-Tûsî’nin Ahlâk Felsefesi”, Ankara, Ankara Üni. SBE, doktora tezi, 2009.
- Görgün, Hilal, “Mısır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir#6-fransiz-iscali-ve-sonrasi> (11.4.2019).
- Gülen, Aydın, “Babanzade Mustafa Zihni Paşa ve Tevsi-i Mezuniyet Yahud Kitab-ı İdaremizden Bir Sahife Adlı Eseri”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, VI/1-3, 2011, 109-128.

- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, üçüncü baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 1988.
- _____, *Son Sadrazamlar*, 3. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 1982.
- “İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu”, <http://isd.ilem.org.tr/detay/90>, (11.9.2019).
- Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. II, 2. baskı, haz. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunun an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, cüz'-i sâni, nşr. Hasan Hilmi el-Küttebî, Dersaadet, Matbaatü'l-Âlem, 1311.
- Kâtib Çelebi, *Keşfüz-Zunun an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. II, Mısır, Darü't-tubaati'l-Mısriyye, 1274.
- Kavak, Özgür, “İslâm Siyaset Düşüncesi Üzerine”, (Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek - Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, çev. Özgür Kavak, İstanbul, Klasik Yay., 2010 içinde).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. IV, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1308.
- Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nasîrî*, çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Alkamî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-alkami> (8.8.2019).
- Özdemir, Hacı Ahmet, “Müsta'sım-billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustasim-billah> (1.7.2019).
- Pınar, Hayrettin, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları-Babîali ve Hıdiv İsmail*, İstanbul, Kitap, Yay., 2012.
- Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Kitâbu Sülûki'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, Kahire, Matba'atü Cem'iyeti'l-Ma'arif, 1286, 152+3 s.
- Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî', *Kitâbu Sülûki'l-Mâlik fî Tedbiri'l-Memâlik*, nşr. eş-Şeyh Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, Kahire, Matba'atü Kürdistani'l-İlmiyye, 1329, 128 s.
- Uzunçarşılı, İ. Hakki, *Midhat Paşa ve Yıldız Muhakemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1967.
- Yahya İbn Adî, *Tehzibü'l-Ahlâk - Ahlâk Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013.
- Yıldız, Güllü, “İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul'u Temâşa”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 51, Aralık 2016, s. 135-160.
- Yörük, Ali Adem, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, İstanbul Üni. SBE Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, c. II, Kahire, Matbaatü'l-Hilâl, 1912.

DİZİN

A

- a'âmâl-i sâliha, 91, 206, 257
a'vân, 42, 91, 127, 128
a'yân, 269
Abdülhamid Hân, 40, 58, 184
abûs, 219
acûl, 152
acz, 66, 187, 248, 260
aç gözlü, 79, 161, 208, 265
adâlet, 44, 53, 57, 69, 111, 128, 129, 132, 166, 175, 203, 208, 211, 232, 263
adâvet, 46, 60, 115, 122, 279, 284
adem-i mübâlât, 158
adl, 50, 56, 125, 139, 142, 145, 166, 172, 173, 203, 211, 241, 242
adliyye nâzırı, 144
afif, 149, 151, 155, 156
âfiyyet, 58
afv, 73, 122, 134, 135, 137, 145, 146, 152, 167, 170, 190, 245, 284
âhâd-ı nâs, 95, 270
ahbâb, 285
ahbâr-ı mü'lûk, 94
âhiret, 90, 124, 134, 175, 176, 187, 273
ahkâm-ı nücûm, 156
ahkâm-ı şer'iyye, 111, 149
ahkâm-ı şeri'at, 45, 247
ahkâm-ı uhreviyye, 92
ahlâk, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 32, 39, 45, 49, 50, 58, 59, 60, 62, 63, 67, 68, 72, 80, 81, 85, 86, 99, 100, 108, 127, 135, 156, 162, 168, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 222, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 242, 245, 250, 256, 260, 264, 265, 266, 267, 271, 273, 275, 279, 281, 282, 283
ahmaklık, 68
ahrâr, 161
akâr, 112, 270
akbah, 177
akça, 77, 102, 128, 155
akl-ı garizî, 215, 245
akl-ı iktisâbî, 215, 244
akl-ı tecrübî, 215, 244
akrabâ, 225
aldatmak, 132
âlem-i rûhâniyyet, 256
âli-tebârlık, 127
altun, 161
Amerika, 41, 42
âmme, 110
anlamak, 60, 67, 197, 202, 214
âr, 62, 73, 179, 218, 251, 260
Arab, 24, 186, 214
ârâm, 34, 76, 141
arâzî, 253, 270
arzû, 40, 47, 50, 80, 113, 137, 159, 160, 165, 188, 205, 210, 212, 226, 266, 268, 272
asâkir, 166
asâlet, 104
âsâr-ı Fûrs, 159
ashâb-ı hall ü akd-i umûr-ı ibâd, 174
ashâb-ı kalem, 110, 267
ashâb-ı kıyâs, 247
ashâb-ı nass, 247
ashâb-ı seyf, 110, 267
asil, 42, 45, 57, 156, 157
asker, 153, 155

Asya, 41, 43
 aşk, 69, 105, 213, 263
 atâlet, 230
 avâmm, 42, 43, 112, 124, 134, 138, 146,
 147, 153, 162, 251, 270
 Avrupa, 16, 27, 28, 29, 40, 41, 43, 47,
 224, 281, 282
 âz, 67, 75, 134
 azamet, 95, 238, 239
 azm, 46, 84, 201, 224, 233, 264

B

Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, 2, 26,
 31, 32, 181
 baĝy, 135, 176
 bâh, 107
 bahîl, 170, 240
 bahs, 47, 67, 86, 90, 92, 93, 95, 96, 97,
 98, 121, 248
 baht, 34, 85, 87, 167, 236, 277
 basîret, 63, 123, 152, 154, 162
 bâtl, 55, 66, 71, 87, 148, 235, 253
 bedbîn, 183
 beden, 47, 50, 83, 87, 104, 106, 171,
 207, 223, 232, 246, 257, 258, 262
 bed-zebânlik, 70
 behîmiyyet, 64, 199
 Behmen, 167
 belâdet, 66, 79, 82, 206, 228, 231
 belâgat, 95, 108, 145, 156, 162, 251,
 252, 266
 belâhet, 68, 210
 beldele, 140
 bendegân, 130, 144
 benlik, 239
 besâlet, 110, 154
 beşâset, 110, 163, 218
 beyin, 81
 bezl, 59, 76, 102, 103, 111, 132, 161,
 179, 222, 239, 240
 bî-his, 79
 bilmek, 52, 54, 92, 103, 111, 121, 139,
 145, 153, 177, 202, 240, 246, 247,
 251, 254, 261, 270, 274, 275

birr, 59, 137, 157
 bişr, 218
 boĝaz düşkünlüğü, 88, 107
 Bossuet, 43
 buĝz, 59, 70, 122, 140, 197
 buhl, 60, 78, 157, 191, 228, 240
 burhân, 96, 189, 244, 253
 bülend-himmet, 171
 bürûdet, 176
 büyük iş, 73
 büyüklük, 218

C

câh, 84, 114, 118, 136, 160, 271
 cân, 83, 123, 137
 cebân, 79
 cebânet, 60, 63, 67, 79, 198, 204, 207,
 217, 242
 cedel, 95, 96, 251, 253
 cehl, 57, 79, 203, 204, 206, 227
 cemâdât, 243
 cemâl, 59, 262
 cenkçilik, 106
 cerbeze, 66, 79, 204, 206, 227
 cesâmet-i endâm, 150
 cesed, 81, 230
 cevdet-i akl, 66, 206
 cevdet-i fikr, 68, 210
 cevdet-i re'y, 233, 262
 cevher-i zâtî, 34, 87, 236, 274
 cevr, 69, 138, 161, 242
 cezâ, 72
 Ceza Kânûnnâme-i Hümayûnu, 269
 cezm, 201, 233
 cibillet-i tabî'iyye, 85, 234
 cidd, 201, 215, 221, 234, 244
 ciĝer, 18, 67, 207, 232
 cihân, 171, 173, 183, 215
 cihet-i vahdet-i idâre-i vilâyet, 174
 cimâ, 87, 107, 125
 cinâyet, 153
 ciyâdet, 84
 cûd, 60, 123, 226, 240
 cürm, 153, 168

Ç

çabukluk, 264
 çalışkan, 86
 çâşnigîr, 130
 çekinmek, 74
 çekişmek, 77
 çeviklik, 264
 Çin, 42, 47
 çirkin, 60, 177, 240
 çocuk, 105, 108, 264

D

dakik, 155, 184, 249, 283
 darb, 43, 106, 149, 214, 265
 def-i vahşet, 118
 defterdâr, 155, 178
 değersiz, 136
 dehâ, 79, 227, 247
 dehrîlik, 43
 dehşet, 132, 158
 Demokrit, 41
 denâet, 77
 devâm, 41, 43, 61, 63, 78, 123, 176,
 194, 196, 200, 232, 236, 264, 269,
 280, 283
 Devvani, 169
 dıhk, 171
 dimâğ, 66, 230, 231
 dîn, 40, 42, 47, 49, 50, 55, 57, 80, 139,
 144, 145, 238, 263
 diyânet, 41, 42, 47, 118, 237, 238, 247,
 249, 273, 274, 279
 doğruluk, 54, 56, 121
 dūr-endîş, 87, 152, 155, 190
 durûb-ı emsâl, 156, 158
 dürüştlük, 191
 düşmân, 58, 135, 250

E

ebeveyn, 274
 ebnâ-yı mülûk, 169
 Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit, 247

ecsâm, 249, 253
 edâni, 161
 edebiyât, 208
 ef'âl-i hasene, 91, 193, 246
 efâdil, 137
 efkâr-ı umûmiyye, 42
 Eflatun, 42, 83, 232
 ehibbâ, 117, 233, 277, 278, 279, 284
 ehl-i hayr u salâh, 155
 ehl-i meşveret, 46
 ehl-i münâfese, 122
 ehl-i servet, 278
 ehl-i sük, 95
 ehl-i sünnet ve cemâ'at, 243
 ekâbir-i nâs, 271
 ekârib, 211, 212, 277
 ekl, 79, 107, 116, 157, 161, 208, 226,
 227, 235, 258, 264, 265
 elem, 90, 115, 125, 257, 276
 emânet, 140, 152, 175
 emel, 81, 123, 141, 167, 271
 emlâk, 160, 270
 emr u nehy, 57, 126, 137, 146
 emr-i ma'rûf ve nehy-i münker, 44
 enîs, 130
 erâzil, 43, 86, 119, 137, 171, 235, 280
 erbâb-ı bâzâr, 137
 erbâb-ı sanâyi', 271
 erkek, 77, 103, 104, 105
 es'âr, 150, 167
 es-Seyyid Hüseyin er-Recâi el-Edirnevî,
 168
 eşna', 177, 217, 220
 eşrâf, 42, 269
 eşrâr, 68, 138, 210
 eş-şefekatü alâ-halkillâh, 175
 etvâr-ı câ'liyye erbâbi, 121
 evbâş, 161
 evlâd, 42, 45, 105, 117, 236, 259, 263
 evrâk-ı havâdis, 251
 ezâ, 61, 74, 114, 122, 127, 165, 235,
 284

F

fahr, 165, 171
 fakîh, 209
 fakr, 78, 135, 226, 260, 282
 fâsik, 92
 fazl, 49, 53, 119, 170, 184, 186, 244, 279
 fehm, 55, 56, 81, 206
 felâhat, 34, 87
 felâsife, 92
 felsefe, 19, 20, 159, 202
 fenâlık, 68, 106, 138, 190
 fenn-i musîkî, 254
 fenn-i tub, 257
 ferah, 113, 128, 138, 146, 165
 ferâiz, 125, 139, 172
 fesâd, 74, 105, 126, 129, 170, 171, 262
 fesâhat-zebân, 171
 fetânet, 40, 50, 108, 148
 fisk, 68, 209, 242
 fitnat, 42
 fitrat, 85, 234
 fikret, 65
 firâset, 169
 Fransa, 42, 43
 Frengistan, 43
 fukahâ, 238, 247, 250
 fücûr, 68, 209, 226, 242
 fûdalâ, 94
 fûnûn-ı harbiyye, 149, 264
 fûnûn-ı riyâziyye, 246
 fûnûn-ı tabî'yye, 246
 fûrû', 39, 47, 202, 247, 270
 fûrûsiyyet, 34, 66, 87, 264
 fûshat-ı tab', 150
 fûtûr, 67, 195

G

gabâvet, 204
 gabiler, 120
 gadab, 60, 63, 65, 67, 73, 74, 75, 116, 128, 145, 148, 198, 207, 218, 237, 239, 283

gadr, 75, 77, 122, 134, 221
 gaflet, 117, 226
 galiz, 60, 74, 213, 220
 ganiyy, 155
 Garb, 184, 186
 gayret, 64, 68, 174, 179, 195, 218, 223, 228, 283
 gayz, 82, 119, 135, 284
 gerçekden muhtâc olanlar, 120
 geri durmak, 73
 gevezelik, 95
 gevşeklik, 73
 gîlzet, 72, 152, 209, 275
 gînâ, 226
 gızâ, 85, 125
 gözcü, 130
 gümân, 284
 gümüş, 107, 161
 günâh, 34, 87, 214
 güzel, 27, 56, 61, 72, 106, 118, 129, 145, 160, 164, 202, 218, 224, 237, 238, 239, 240

H

habâset, 59, 71, 135, 206
 hacalet, 190
 hâhiş, 109, 188
 hak, 55, 57, 66, 96, 103, 105, 121, 139, 140, 148, 202, 249, 253
 hakâret, 119, 226
 hakikat, 55, 119, 174, 175, 185, 191, 204, 215, 217, 227, 228, 238, 248
 hâkim, 131, 144, 208
 hakka yardımcılık, 214
 hakkaniyyet, 129
 halî' u'l-uzâr, 86
 halîm, 239
 hall ü akd-i umûr-ı saltanat ü millet, 48
 halvet, 130, 151
 hamâkat, 82
 hamiiyyet, 218, 223
 hande, 171
 hânis, 172
 harâret, 100, 104, 171, 195, 232, 258

- harbiyye nâzırı, 148
hareket, 53, 62, 72, 90, 99, 103, 104,
116, 121, 123, 124, 126, 163, 178,
183, 204, 212, 227, 231, 235, 236,
258, 280, 284
harîs, 56, 73, 77, 128, 171, 222, 226
Hasan-ı Basrî, 238
haseb, 262
hased, 60, 119, 238
haslet, 61, 75, 77, 164, 225
hatâdan tevakkî, 258
havâss, 81, 83, 108, 122, 124, 134, 138,
143, 144, 147, 151, 156, 230, 231,
233
havf, 74, 75, 79, 109, 133, 135, 136,
140, 158, 175, 198, 213, 220, 225
havf minallâh, 175
hayâ, 27, 60, 78, 106, 166, 191
hayrât, 84, 261
hayr-hâhlık, 111, 117
haysiyyet, 55, 72, 118, 124, 133, 136
hayvânât, 161, 171, 188, 206, 207, 230,
231, 232, 244, 255, 259
haz, 22, 93, 169, 226, 237, 288
hazer, 102, 118, 119, 132, 134, 135,
162, 166
hâzık, 144
hazm, 87, 121, 236, 283
hediye, 172, 285
hem-sınıf, 261
Hermes-i Ekber, 171
hesâb, 108, 136, 266
hevâ, 43, 78, 123, 126, 133, 163, 188,
223
heves, 63, 109
heybet, 134
hezl, 72, 76
hıfz, 50, 61, 72, 79, 81, 82, 98, 141,
155, 221, 225, 227, 231, 257, 258,
265, 269
hıkd, 60, 118, 161, 279
hırçınlık, 191
Hıristiyan dîni, 42
hırs, 60, 67, 75, 79, 88, 175, 208, 219
hırsız, 138
huyânet, 45, 71
hicâb, 264
hiddet, 73, 88
hiffet, 68, 74, 162, 165
hikmet, 20, 26, 39, 42, 44, 48, 53, 54,
55, 81, 87, 90, 118, 128, 135, 150,
174, 176, 202, 203, 204, 205, 208,
226, 227, 232, 236, 241, 243, 245,
275
hikmet-i ameliyye, 39, 174
hilâfet, 40, 50, 57, 144, 174, 175, 176,
179, 183, 184, 187, 273
hîle, 60, 136, 212, 279
hilkat, 49, 53, 63, 80, 90, 176, 198, 229,
245
hilm, 145, 280
hîm, 81
himmet, 40, 57, 73, 86, 101, 127, 136,
174, 179, 194, 218, 219, 228, 280
Hind, 43, 172
Hipokrat, 41
hitâbet, 96
hubb-ı galebe, 66, 207
hubb-ı riyâset, 272
hud'a, 71, 212, 284
hudûd, 45, 125, 131, 149
hukûk, 57, 124, 138, 150, 176, 178,
203, 225, 269, 274, 275, 283
hukûkiyyûn, 245
hulk, 60, 61, 62, 63, 72, 81, 171, 191,
194, 196, 197, 198, 204, 218, 220,
230, 238, 239, 240
hulûs, 116
humk, 66, 227
huşûnet, 72, 209
hûy, 61, 62, 63, 230
huzû, 57, 114, 158, 274
huzûr, 40, 76, 105, 116, 130, 151, 176,
237
hükemâ, 41, 43, 48, 65, 80, 83, 94, 158,
164, 165, 168, 170, 174, 192, 204,
217, 218, 223, 229, 250
hükemâ-yı Fûrs, 170
hükemâ-yı Hind, 170
hükkâm, 126

hükûmet-i İslâmiyye, 44
 hükûmet-i meşrû'a, 39
 hükümdâr, 42, 126, 127, 145
 hür, 45, 108, 225
 hürmet, 33, 69, 73, 108, 113, 115, 116,
 124, 146, 151, 211, 266, 272, 273,
 274, 277
 hürriyyet, 34, 87, 225
 hüsn-i huluk, 59, 60
 hüsn-i i'tikâd, 72, 217, 269
 hüsn-i idâre-i memleket, 57
 hüsn-i ifâde, 150
 hüsn-i kazâ, 212
 hüsn-i mu'âmele, 78, 223, 278
 hüsn-i mu'âşeret, 121, 209, 212
 hüsn-i niyyet, 119, 154, 168
 hüsn-i sîmâ, 150
 hüsn-i sît, 171

I

islâh, 32, 86, 99, 100, 119, 137, 153,
 176, 187, 192, 195, 202, 257, 275
 islâhât, 40, 192
 israr, 77

İ

i'tidâl, 49, 61, 65, 68, 69, 72, 79, 81, 82,
 83, 84, 87, 88, 100, 111, 134, 156,
 162, 163, 170, 177, 194, 195, 196,
 203, 204, 206, 207, 208, 211, 212,
 213, 226, 227, 230, 231, 233, 241,
 242, 281
 i'tikâd, 41, 44, 52, 54, 72, 131, 189,
 211, 229, 232, 235, 241, 243, 245,
 246, 264, 273, 274
 i'tirâf-ı kusûr, 122, 284
 i'tiyâd, 61, 62, 63, 105, 107, 119, 188,
 198, 224, 225, 230, 264, 265
 i'tizâr, 250
 ibadullâh, 174
 ibrâm, 120
 ictimâ', 80, 125, 185, 202, 203, 209,
 228, 259, 267, 268

ictinâb, 55, 73, 76, 99, 102, 123, 136,
 138, 162, 189, 201, 203, 219, 222,
 235, 265, 280, 284
 idâre, 41, 42, 43, 47, 54, 55, 60, 98,
 100, 127, 135, 137, 142, 144, 145,
 149, 166, 175, 178, 183, 203, 224,
 246, 250, 257, 259, 261, 262, 263,
 267, 268
 idhâlât, 150
 idrâk, 49, 54, 56, 60, 68, 70, 71, 215
 iffet, 67, 78, 79, 88, 134, 152, 203, 204,
 205, 208, 227, 228, 232, 242
 ifrât, 61, 67, 79, 99, 135, 136, 192, 195,
 196, 204, 208, 226, 227, 241
 ifşâ-yı sır, 75
 iftihâr, 160, 184, 210, 219, 221
 ihânet, 45, 102, 170, 219
 ihmâl, 53, 64, 86, 102, 106, 153, 165,
 193, 196, 200, 235, 261, 262
 ihrâcât, 150
 ihsân, 49, 53, 54, 89, 122, 130, 131,
 135, 137, 161, 171, 174, 200, 212,
 215, 217, 218, 231, 233, 244, 264,
 277, 278, 281, 282, 284
 ihsâs, 218
 ihticâb, 145
 ihtimâm, 77, 86, 103, 108, 111, 115,
 147, 161, 167, 176, 178, 189, 211
 ihtişâm, 145
 ihtiyâr, 53, 59, 63, 100, 104, 112, 123,
 132, 155, 159, 188, 196, 198, 199,
 208, 216, 219, 234, 240, 243, 253,
 256
 ihtiyât, 122, 163, 167, 260
 ihyâ, 121, 158
 ikâb, 89, 90, 171, 243
 ikdâm, 54, 72, 74, 77, 79, 171, 188,
 191, 201, 203, 217, 227, 228, 257
 ikrâm, 89, 122, 135, 146, 284, 285
 ikrâr, 45, 149
 iktidâr, 75, 163, 281
 iktisâb, 59, 86, 161, 189, 191, 200, 225,
 226, 229, 260, 262, 269, 270
 iktisâd, 134, 163
 ilhâh, 120, 282

ilm-i a'lâ, 248
 ilm-i ahbâr, 94
 ilm-i ahkâmu'n-nücüm, 248
 ilm-i ahlâk, 50, 185, 192, 202, 203, 227,
 243, 257, 260, 261, 262, 267, 271,
 272, 274, 276, 277, 280, 281, 282,
 284
 ilm-i arûz, 251
 ilm-i azîmet, 248
 ilm-i dîn, 92
 ilm-i esbâb, 78
 ilm-i evsat, 249
 ilm-i fâl, 248
 ilm-i firâset, 248
 ilm-i hey'et, 253, 254
 ilm-i iyâfe, 93, 248
 ilm-i kelâm, 92, 247, 252
 ilm-i lisân, 94, 249, 250, 251, 252
 ilm-i musîkî, 253
 ilm-i sihr, 248
 ilm-i ta'bîru'r-rü'yâ, 248
 ilm-i te'vîl, 247
 ilm-i tefsîr, 91, 92, 247
 ilm-i tehzîb-i ahlâk, 50
 ilm-i vekâi' ve ahbâr, 159
 İmâm Ali, 275
 İmâm-ı Vâsıtî, 238
 imsâk, 64, 76, 79, 82, 102, 157, 163,
 166, 226, 228, 240, 261
 imtinâ, 62, 68, 73, 169
 inâyet, 169, 174, 278
 incâz-ı va'd, 80, 228
 infâk, 79, 102, 222, 228, 240
 İngiltere, 42
 inhimâk, 77, 102, 226, 261
 inhitât, 185
 inkâr, 32, 43, 77, 102, 161, 185, 186,
 189, 228, 260
 inkırâz, 185
 inkıyâd, 57, 69, 108, 119, 122, 124, 220,
 224, 275, 283
 inkitâ', 226
 insâf, 46, 57, 69, 111, 125, 154, 212,
 270
 insân-ı kâmil, 188, 209

insâniyyet, 175, 221
 inşâ, 4, 5, 50, 110, 143
 intibâh, 152
 intikâl, 99, 135, 214, 271, 281
 intikâm, 72, 153, 218, 220
 intizâm, 80, 105, 125, 126, 183, 263
 irâde, 50, 54, 63, 80, 85, 99, 148, 183,
 184, 198, 227, 229, 234
 îrâd-ı nutk usûlü, 95
 isâbet-i re'y, 84
 İskender, 30, 41, 42, 128, 154, 167, 169,
 170, 171, 172
 İslâm hükümetleri, 41
 isrâf, 76, 79, 157, 164, 222, 228, 261
 istek, 65, 90
 isti'dâd, 57, 60, 113, 191, 192, 193, 198,
 199, 240, 252, 281
 istihsân, 73, 77, 119, 219
 istikâmet, 54, 142, 154
 istikbâh-ı emr-i fevâhiş, 80
 istiklâl, 42
 istinkâf, 62
 istişâre, 105, 136, 166
 İsviçre, 42
 isyân, 114, 121
 iştibâh, 74, 122
 iştihâ, 65, 67, 79, 83, 88, 205
 itâ'at, 33, 44, 50, 57, 69, 124, 134, 135,
 151, 154, 187, 191, 211, 220, 262,
 263, 264, 266, 272, 273, 274, 275,
 277, 280, 283
 itâb, 109, 148, 168
 ittifâk, 139, 175, 179, 194, 202, 227
 ittihâd, 41, 69, 175, 211
 ittikâ, 176, 262
 izâ'e-i ömr, 162
 izdivâc, 45, 87, 236, 262

J

Japonya, 42

K

- kabîh, 61, 62, 74, 75, 76, 85, 113, 123, 164, 222, 225
- kâbiliyyet, 45, 60, 192, 221, 245, 252
- kabz, 176
- kadın, 77, 93, 104
- kâdî, 144
- kahat, 27
- kaht, 167
- kalb, 54, 56, 66, 67, 82, 128, 145, 207, 231
- kanâ'at, 88, 105, 107, 158, 194, 197, 221, 226, 229, 263, 265, 276
- Kânûn-ı Ticâret, 270
- kasas-ı enbiyâ, 249
- kasîdeler, 94
- kasvet, 191
- kat'-ı uzuv, 149
- kâtib, 130, 144, 147
- katl, 149, 171
- kavâ'id-i hikemiyye, 42
- kazâ, 69, 77, 78, 122, 212
- kazanmak, 77, 102, 134
- kâzib, 96, 176, 282
- kelâl, 79, 88
- kelâm-ı büleğâ, 252
- kelâm-ı hükemâ-yı mütekaddimîn, 51
- kemâlât, 55, 159
- kemlik, 161
- kemmiyyet, 258
- kerem, 58, 84, 103, 112, 168, 170, 232, 233
- kesb, 28, 42, 50, 67, 76, 111, 149, 154, 155, 173, 188, 192, 198, 199, 219, 234, 261, 262, 268, 269, 280, 281
- kesel, 75, 221
- keselân, 177
- kesr, 87, 190, 236
- ketm-i esrâr, 283
- ketûmluk, 121
- keyfiyyet, 90, 97, 117, 205, 258
- kısâs, 171
- kilerci, 144
- kilise ve politika idârelerinin tefrîki, 43
- kîn, 71, 135, 161
- kitâb cem'i hevesi, 159
- Kitâb ve Sünnet ahkâmı, 44
- kitâbet, 95, 159, 266
- kitmân-ı sır, 116
- kiyâset, 56, 151
- kizb, 172, 216
- kocunmak, 74
- kolaylık, 54, 166
- korkaklık, 63
- köle, 109
- kötü, 72, 137, 166, 192, 214, 264, 276, 281
- kraliyyet, 42
- kudât, 166
- kumâr, 155
- kurenâ, 150
- kutehbîn, 183
- kuvâ-yı hissiyye, 93
- kuvve-i âkile, 63, 71, 198, 199, 200, 206
- kuvve-i behîmiyye, 63, 198, 199, 200
- kuvve-i câzibe, 197, 255
- kuvve-i dâfi'a, 224, 255
- kuvve-i fikriyye, 65, 188, 202, 204, 205, 206, 208, 210, 214, 216, 241, 257, 272
- kuvve-i gadabiyye, 65, 66, 68, 86, 127, 203, 205, 207, 208, 210, 217, 220, 235, 241, 257, 272
- kuvve-i hayvâniyye, 206
- kuvve-i iğtizâ, 259
- kuvve-i muğziyye, 207, 255
- kuvve-i mümsike, 255
- kuvve-i nutk u idrâk, 63
- kuvve-i seb'iyye, 206
- kuvve-i şehviyye, 66, 68, 199, 203, 204, 205, 208, 210, 222, 235, 241, 257, 272
- kuvve-i terbiye, 232
- kuvvet, 43, 50, 53, 63, 65, 66, 67, 79, 81, 82, 83, 87, 108, 113, 128, 132, 163, 171, 175, 198, 199, 202, 204, 205, 207, 230, 232, 235, 248, 266
- küberâ, 158
- külliyât, 209

L

latîf, 155
 latîfe, 106
 lehv, 155
 letâfet-i havâss, 83
 letâfet-i hissiyye, 233
 letâif, 156
 levîm, 76, 147, 148, 166, 223, 261
 libâs, 125, 161, 215
 lisân-ı resmî, 251
 lu'b, 155
 lutf, 117, 122, 148, 165, 184, 190, 228,
 242, 244

M

ma'ârif, 47, 55, 72, 84, 85, 123, 125,
 143, 172, 177, 184, 185, 186, 187,
 214, 215, 248, 266, 268, 275
 ma'îşet, 54, 69, 122, 123, 149, 185, 190,
 211, 260, 261, 262, 270, 282, 285
 ma'külât, 91, 215
 ma'lûlat, 93
 ma'rûfiyyet, 74
 ma'siyet, 163, 167
 ma'yûb, 65, 188
 mabeynci, 144
 mağbût, 62, 183
 mahabbet, 33, 66, 87, 109, 134, 167,
 170, 211, 212, 213, 226, 236, 250,
 272, 278, 279, 284
 mahcûbiyyet, 191
 mâhiyyet, 191, 197, 204, 214, 215, 221,
 228, 238
 mahmedet, 84, 275
 mahrûmiyyet, 226
 mahsûsât, 79, 99, 231, 244, 256
 makbûl, 57, 62, 65, 74, 84, 103, 111,
 116, 119, 129, 146, 164, 165, 168,
 170, 177, 196, 228, 280
 makdûh, 65, 85
 maksûd, 74, 81, 85, 99, 140, 168, 170,
 229, 244

mâl, 45, 53, 55, 57, 63, 68, 71, 72, 73,
 75, 76, 77, 84, 86, 87, 91, 95, 97,
 102, 104, 105, 108, 110, 111, 120,
 128, 129, 132, 140, 148, 152, 154,
 155, 156, 160, 161, 162, 170, 171,
 173, 178, 189, 195, 198, 200, 203,
 204, 206, 208, 209, 211, 213, 216,
 217, 219, 220, 221, 223, 225, 229,
 233, 234, 235, 236, 238, 239, 242,
 246, 251, 252, 253, 254, 255, 257,
 258, 260, 261, 262, 271, 279, 280,
 281, 283
 manzûm, 94, 249, 251
 maraz-ı ma'nevî, 61
 maslahat, 217, 252, 268
 matlûb, 66, 70, 71, 81, 99, 178, 179,
 195, 214, 233, 244, 245, 257
 mazarrat, 126, 177
 mazbûtiyyet, 80
 mebgûziyyet, 226
 medâiyih, 251
 medeniyyet, 41, 47, 175, 184, 268
 medeniyyet-i İslâmiyye, 184
 medeniyyun bi't-tab', 190
 mefharet, 271
 mefsedet, 59
 mehâbetlenmek, 74
 mehârim hakkında gayret, 80
 mehâsin, 56, 58, 63, 99, 105, 121, 162,
 163, 184, 185, 188, 189, 196, 197,
 199, 201, 211, 220, 222, 223, 224,
 226, 237, 238, 257, 261, 282, 283
 mehcûriyyet, 226
 mehîb, 152, 221
 mekr, 66, 118, 206
 Mekteb-i Hukûk, 268, 270
 Mekteb-i Mülkiyye, 268
 Mekteb-i Sultânî, 268
 memdûh, 62, 64, 67, 77, 79, 84, 85,
 103, 111, 117, 123, 195, 196, 198,
 201, 204, 206, 227, 231, 234, 242,
 266, 273
 memdûhiyyet, 196, 197, 234, 280
 memleket, 177

- memnûn, 87, 238
 menâkib-ı evliyâ, 249
 menfa'at, 59, 62, 63, 64, 69, 99, 113,
 122, 164, 189, 190, 191, 201, 211,
 220, 238, 250, 266, 269, 270, 283
 mensûr, 94, 249, 250
 mer'ıyyü'l-hâtır, 163
 merdûd, 57, 62
 mergûb, 65, 84, 204
 merhamet, 60, 122, 191, 238, 269, 284
 mes'ûdu'l-hâl, 85, 167
 mesâib, 56, 167, 225, 228
 mesâvî, 99, 121, 140, 185, 188, 189,
 191, 210
 meserret, 131, 183, 226, 271
 mesken, 48, 125, 271
 meskenet, 219
 meskûkât, 260
 meşreb-i sûfiyye, 242
 meşrû'ıyyet, 44
 meşrûbât, 98, 160, 227, 236
 meşrûtiyyet, 42
 Meşşâiyye tarîki, 42
 meşveret, 46, 178
 meşy, 87, 174, 236
 metânet, 70, 128, 132, 144
 metbû'ıyyet, 110, 134
 mevcûdât, 144, 183, 249
 meveddet, 69, 134, 212, 228, 250, 284
 meyl, 56, 60, 81, 84, 86, 135, 154, 159,
 160, 196, 199, 214, 224, 231, 240
 mezellet, 226
 mezemmet, 197, 201
 mezmûm, 62, 68, 72, 85, 123, 170, 196,
 198, 200, 201, 202, 206, 208, 219,
 225, 228, 234, 235, 239, 242
 miknet, 58, 175
 mizâc, 53, 54, 80, 81, 151
 mu'âlece, 98, 125
 mu'âmelât, 44, 111, 125, 189, 193, 200,
 213, 214, 223, 236, 246, 260, 263,
 264, 265, 270, 271, 272, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 284
 mu'âmelât-ı zevciyye, 213, 236, 265
 mu'ânede, 75
 mu'âraza, 274
 mu'âşeret, 41, 47, 69, 156, 160, 171,
 203, 212, 217, 219, 271, 279
 mu'âtebe, 215, 226
 mu'âvenet, 69, 77, 98, 101, 111, 114,
 120, 122, 125, 127, 134, 139, 145,
 146, 153, 199, 205, 211, 223, 226,
 248, 270
 mu'ayyebât, 99
 mu'dilât-ı umûr, 178
 Mu'tasım, 21, 22, 24, 25, 27, 39, 57,
 186, 287
 mu'tedil, 54, 67, 80, 81, 82, 88, 101,
 196, 208, 211, 213, 227, 228
 muğziyye, 67, 207
 muhaddisin, 246, 247
 muhâfaza-i hayât, 259
 muhâfiz, 100, 152, 155
 muhâlefet, 114, 139, 140, 142, 146, 165,
 166, 274
 muhassenât, 58, 99, 215, 256
 muhâzarât-ı edebiyye, 156
 muhibb-i sâdık, 122
 muhsine şükr eyleyenler, 161
 muhtâr, 84, 116, 232, 243, 269, 276
 mukâvemet, 65
 munsif, 56
 musâfât, 122, 284
 musâhabet, 69, 212
 musâhib, 130, 157
 muvâka'a, 214
 muvâzabet, 275
 muzır, 85, 99, 108, 130, 140, 147, 235
 mübâhât, 184
 mübâhesât, 197, 209, 235, 252
 mücâleset, 217, 235
 mücâma'at, 100, 160
 mücânebet, 75, 176, 200, 235
 mücedvel, 50
 müdârât, 122
 müdâvât, 41, 75, 77, 98, 194
 mükâbere, 122
 mükâfât, 54, 109, 135, 148, 161, 175,
 190, 200, 264
 mükâteb, 149

mükerrem, 163
 mülâhaza, 52, 53, 59, 61, 66, 68, 96,
 109, 227
 mülâyemet, 191, 219, 236
 mülâyim-tabî'at, 60
 mülk, 56, 87, 127, 129, 134, 145, 147,
 154, 166, 170, 172, 173, 179, 184,
 236
 mümâşât, 122
 münâfik, 134
 münâkaşât, 221
 münazarât, 197
 müneccim, 130
 münhemik, 56, 128, 210, 217
 mürâ'ât-ı usûl-i hayr-hâhî, 121
 mürüvvet, 60, 122, 135, 170
 müsâmaha, 131, 137, 171, 223
 müsâvât, 42, 46, 275
 müstehcen, 62
 müşâteme, 122
 müşâvere, 146
 müşeccer, 21, 22, 29, 32, 50
 müştehiyât, 103, 208, 222, 223, 232,
 235
 müte'allim, 275, 280, 281
 mütebassır, 149
 mütedeyyin, 45, 148, 149, 156
 mütehayyizân, 269
 mütehevvir, 79
 mütekellimîn, 92, 247
 müteneffir, 59, 79, 87, 197, 235
 müteşerri', 149
 müvâsât, 77, 117, 120, 122, 225, 233,
 277
 müvâzene, 121, 178

N

nâfi', 39, 99, 108, 112, 120, 162, 168,
 171, 183, 184, 188, 189, 264, 281
 nakz-i ahd, 172
 nâmûs, 170
 nânkörân, 161
 nâshlar, 280
 nasihat, 74, 122, 175

nazar, 45, 52, 53, 61, 62, 86, 99, 121,
 127, 129, 147, 183, 184, 185, 187,
 192, 193, 195, 204, 215, 222, 226,
 228, 235, 239, 240, 246, 247, 248,
 249, 253, 270, 275, 281, 283
 nebât, 67, 89, 97, 101
 necâbet, 47, 244
 necât, 48, 124, 167, 211
 necdet, 169
 nedâmet, 61, 69, 166, 212
 nedîm, 144, 156
 nefs-i hayvânî, 64
 nefsine âhari îsâr ve tercih, 80
 nerm-meşreb, 76
 nesâyih, 269, 276, 280
 nevâdir, 158
 nevm, 87, 106, 123, 236, 258, 264
 nezâhet, 228
 nezâket, 192, 218, 265, 271
 nîk-haslet, 60
 nisvân, 235
 nisyân, 210
 nizâ', 57, 131, 199
 nizâm, 121, 172
 nizâm-ı âlem, 172
 Nusret Paşa, 2, 3, 16, 26, 27, 28, 29, 30,
 34, 35, 37, 92, 93, 125, 167, 168,
 169
 nutk, 252
 nübüvvet, 43, 50, 57, 92, 211, 237
 nüvâziş, 106, 122

O

okumak, 251, 265
 oyun, 133

Ö

öc, 154
 ölçüde hîle, 102

P

pâdişâh, 56, 116, 127, 137, 139, 144,
150, 151, 170, 171, 172, 173
peder, 117, 176
pest-mâyegân, 112
politika, 28, 43, 48

R

ra'iyye, 57, 130, 151, 170, 173, 267, 268
redâet, 81
refâh, 277
rehâvet, 176, 177
resâil-i mevkûte, 251
reviyyet, 53, 63, 81, 191, 198, 209, 210,
231, 236, 239
rıfk, 87, 122, 130, 167, 236, 285
rıkkıyyet, 108, 109
rızk, 110, 226
ricâl, 147, 184
risâlet, 49, 238, 246
riyâset, 33, 55, 110, 131, 134, 166, 207,
267, 268, 269, 270, 272
riyâset-i sultânî, 33
riyâset-i tebe'a, 110
riyâset-i ulemâ, 268
riyâzet, 42, 106, 271
Roma, 41, 43
rubûbiyyet, 49, 93
rûh, 50, 65, 81, 82, 83, 84, 85, 99, 104,
114, 115, 193, 230, 231, 238, 245,
256
ruhsat, 166
Russo, 43
Rusya, 42
rutûbet, 81, 104, 231

S

sa'âdet, 49, 55, 56, 57, 62, 80, 83, 85,
123, 124, 184, 185, 188, 192, 195,
196, 199, 211, 229, 232, 233, 234,
277

sa'ÿ, 39, 57, 68, 75, 77, 100, 111, 115,
119, 127, 138, 162, 188, 190, 191,
197, 244, 256, 257, 275
sadâkat, 33, 69, 147, 178, 272, 278, 284
saffh, 122, 145, 284
safsata, 96, 253
safvet, 134, 177
sâhib-i şurta, 144
salâh, 57, 111, 137, 171, 173, 276
sâlih, 100, 106, 112, 141, 144, 145, 259
saltanat, 16, 43, 45, 130, 134, 141, 144,
178, 184, 187
san'at, 47, 95, 102, 112, 122, 125, 144,
153, 177, 188, 253, 255, 257, 260,
270, 271, 285
san'at-i hitâbet, 253
san'at-i tabâbet, 257
sarf, 40, 59, 76, 102, 105, 142, 157, 162,
187, 194, 215, 222, 223, 224, 233,
245, 260, 261
sarhoş, 161
sebât, 65, 73, 76, 104
sebb, 265, 280
sefâhet, 119, 165, 203, 204, 217
sefeh, 27
sehâ, 76, 80, 135, 170, 191, 222, 228,
261
sehî, 170, 239, 240
Sehl-i Tüsterî, 238
selâmet, 48, 54, 57, 142, 175, 192, 233
sem', 63, 81, 146, 230
senâ, 49, 84, 85, 94, 119, 134, 159, 172,
200, 226, 233, 280
serbestî, 43, 138, 224
serbesti-i efkâr, 43
serbestiyyet-i müfrite, 42
seref, 103
serkeşlik, 264
sermâye, 184
serserî, 235
servet, 45, 70, 118, 178, 232, 233, 259,
260, 261, 262, 263, 268, 277, 281,
282
sevâb, 34, 85, 87, 90, 234, 243, 245
seyl-i münhedir, 185, 276

sıbyan, 162
 sıdk, 54, 84, 87, 96, 116, 130, 175, 232,
 236, 253
 sıfat-ı melekiyyet, 161
 sıhhat, 50, 55, 65, 66, 79, 80, 92, 98,
 100, 104, 105, 195, 202, 204, 206,
 227, 229, 230, 233, 255, 258, 262
 sıklet, 88
 sıla-i rahm, 167
 sınıf, 44, 45, 53, 62, 63, 118, 134, 177,
 197, 247, 267, 269, 272, 278, 279
 sıyânet, 72, 75, 80, 103, 132, 134, 138,
 228, 276
 sihr, 93
 silâh, 153
 silahşorluk, 110
 sîret, 91, 111, 117, 119, 144, 151, 155,
 166, 175
 sitem, 148
 sıyâset, 41, 42, 51, 124, 250, 267, 273
 siyer, 50, 51, 106, 121, 123, 147, 159,
 249
 soysuz, 161
 suhûlet, 71, 264
 süfehâ, 72, 162, 217
 sükûn, 67, 76, 83, 100, 225, 229, 258
 sükût, 116, 162, 280
 sünen, 45, 125, 146
 sünepelik, 88
 sürûr, 72, 76, 138, 165, 177, 218, 271
 Süryânî hatt, 172
 süveydâ, 82

Ş

Şark, 184
 şarkıyyât, 94
 şâtır, 221
 şecâ'at, 66, 67, 79, 80, 87, 88, 110, 128,
 132, 154, 169, 203, 204, 205, 207,
 208, 227, 228, 232, 236, 242, 268
 şedâide sabır, 80, 128
 şefkat, 111, 122, 147, 175, 176, 218,
 238, 269
 şehâdet, 45, 139, 165

şehvât, 65, 75, 170, 261
 şehir, 268, 270
 şehvet, 60, 76, 77, 109, 129, 162, 204,
 208, 225, 226, 228, 242, 243
 şemm, 81, 230
 şen, 139, 221
 şenâr, 73
 şer, 29, 33, 48, 55, 59, 64, 71, 92, 105,
 120, 122, 128, 140, 142, 149, 153,
 161, 190, 202, 203, 204, 216, 220,
 225, 239, 241, 261, 264, 269
 şerâfet-i zâtiyye, 80
 şeref, 49, 90, 103, 114, 118, 139, 167,
 175, 188, 196, 197, 223, 260, 278
 şerih, 79
 şerîr, 190
 şerm, 264
 şetâret, 27, 104
 şetm, 102, 119, 265, 280
 şevket, 44, 185
 Şeyh Buhâri, 247
 şeyhûhet, 169
 şeytânet, 79, 204
 şiddet, 54, 60, 73, 79, 88, 142, 152, 154,
 264, 275
 şikâyet, 94, 114, 115, 118, 148, 250
 şiyem, 80
 şöhet, 19, 219, 269, 270
 şübhe, 39, 99, 122, 152, 166, 175, 186,
 188, 192, 200, 214, 233, 245, 248,
 256, 284
 şühûd, 42, 149
 şükür, 234, 275
 şükran, 116
 şürb, 87, 106, 107, 116, 157, 161, 232,
 258

T

ta'addüd-i zevcât, 263
 ta'akkul, 81
 ta'allüm, 56, 60, 67, 84, 106, 121, 172,
 177, 210, 216, 221, 233, 281, 283
 tâ'ât, 57, 99, 256
 ta'til, 71, 82, 203, 216, 236, 242

- ta'yîb, 128, 221, 223
 ta'zîm, 46, 69, 75, 114, 124, 163, 175, 176, 274
 tabî'yyât, 91
 tabîb, 130, 144, 194
 tağyîr-i ahlâk, 40, 86
 tahammül, 58, 72, 102, 128, 161, 164, 165, 218, 219, 238, 260
 tahkîr, 251, 260, 280, 284
 tâife-i nisâ, 86
 taksîr, 79, 105, 155
 taleb, 47, 51, 73, 75, 80, 90, 128, 148, 165, 166, 207, 212, 214, 238, 267, 272
 tali', 87, 166
 tama', 79, 131, 134, 158, 166, 170, 175, 226
 tarafdâr çıkmak, 77
 tarîk-i müstakîm, 49, 53, 86
 tasadduk, 140
 tasavvur, 55, 71, 84, 217, 266
 tasdik-i nübüvvet, 45
 tavassut, 67, 79
 tazallum, 118
 tazyî', 157
 tazyîk, 102
 te'addî, 57, 69, 126, 127, 135, 138, 213
 te'âvün, 190, 205, 211, 233, 259
 tebâh, 79
 tebe'a, 33, 45, 128, 130, 131, 136, 137, 138, 154, 166, 185, 188, 272, 273
 rebessüm, 73, 152, 219
 tebliğât, 86
 tebzîr, 79, 103, 222, 233
 tecâvüz, 55, 57, 62, 103, 170, 177, 195, 196, 203, 206, 225, 241
 receddüd, 44
 tecmil, 59
 tecrübe, 45, 84, 122, 147, 192, 198, 200, 201, 245, 262, 284
 tedbîr, 55, 57, 60, 67, 103, 105, 123, 126, 132, 137, 142, 144, 146, 147, 159, 167, 211, 228, 246, 260, 261, 263, 266, 279, 282
 tedbîr-i menzil, 105, 246, 260, 261, 263
 tedenniyât, 185
 tefâhür, 261, 271
 tefekkür, 52, 59, 60, 61, 65, 72, 87, 109, 205
 tefrît, 61, 67, 79, 80, 195, 196, 208, 226, 241
 tefsîr, 92, 136, 159, 247
 tehdîdini ikâ', 131
 tehevvr, 67, 79, 204, 207, 227, 228, 242
 tehzîb, 49, 59, 64, 85, 100, 120, 121, 200, 202, 235, 242, 281, 283
 tekâsül, 105, 186, 274
 teklîf, 90, 152, 245
 tekrîm, 49, 69, 211
 telâş, 74, 220, 284
 temekkün, 193
 temettü, 111, 122, 155
 temkîn, 73, 76, 122, 151
 temşiyet, 101, 127
 temyiz, 49, 63, 65, 66, 67, 81, 82, 99, 120, 121, 122, 147, 188, 193, 194, 195, 202, 206, 209, 216, 231, 243, 256, 280, 283
 tenâsur, 259
 tenâsül, 207
 tenbellik, 70, 88, 265
 teneffüs, 232
 tenkîl-i a'dâ, 128
 terakkî-i vatan, 40
 terakkiyât, 40, 47, 183, 184, 185, 201
 terbiye, 28, 34, 42, 64, 66, 67, 83, 106, 107, 115, 186, 191, 192, 193, 195, 200, 202, 210, 218, 242, 264, 265, 266, 271, 274, 275, 284
 terk-i istiğnâ, 116
 tertîb, 39, 50, 76, 101, 132, 149, 160, 162, 188, 194, 214, 258
 tesebbüt, 73
 teskîn, 87, 158
 teşvik, 94, 107, 110, 164, 185, 199, 250, 264, 265
 tetiklik, 264
 tevakkî, 75, 188, 190, 258, 276
 tevakkuf, 72, 151, 217

teväzu, 75, 87, 114, 120, 165, 221, 236, 280
 teveddüd, 69, 212
 tevkîr, 163
 teyakkuz, 57, 162
 tezâyüd, 187, 192, 195, 199, 206, 208, 215, 226, 227, 242, 271
 tezekkür, 81, 86, 167, 216
 tezvîr, 66
 tezyînât, 271
 tibâ' ve ukûl-i ceyyide ashâbı, 120
 tibâ'-ı redî'e ashâbı, 120
 ticâret, 138, 177, 203, 261, 262, 271, 281
 töhmet, 75, 171
 Trabzon, 30, 174, 179
 tufüliyyet, 194, 264
 tutukluk, 95
 tüccâr, 171, 271
 tünd-meşreb, 60, 129

U

ubûdiyyet, 58, 176
 ucb, 73, 219
 udvân, 57
 uğraşgan, 152
 uhuvvet, 203, 226
 ukûbet, 72, 137, 152, 265
 ulemâ, 39, 51, 89, 106, 111, 124, 138, 164, 166, 174, 191, 192, 193, 194, 202, 210, 212, 213, 222, 224, 229, 235, 236, 238, 241, 247, 248, 250, 251, 252, 265, 279
 ulûm, 32, 42, 48, 71, 84, 92, 93, 111, 120, 123, 136, 149, 159, 162, 172, 177, 184, 185, 186, 187, 208, 214, 216, 233, 244, 246, 247, 248, 249, 253, 255, 264, 266, 267, 269, 273, 281
 ulûm-ı hikemiyye, 136
 ulûm-ı nazariyye, 92, 249
 ulûm-ı ri'yâziyye, 42, 246, 249, 253, 266
 ulûm-ı tabî'iyye, 246, 255
 uluvv-i himmet, 70, 73, 184

umûrda husûl-i necâh, 233
 umûr-ı âdiyye-i dünyeviyye, 243
 umûr-ı beytiyye, 103
 umûr-ı idâre-i mülk ü millet, 39
 unf, 73, 115, 224
 unutkanlık, 68
 usûl, 33, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 50, 55, 59, 64, 67, 86, 96, 108, 124, 126, 140, 146, 149, 159, 172, 178, 179, 194, 202, 204, 208, 247, 251, 254, 265, 269, 270, 272
 usûl-i aristokrasi, 43
 usûl-i idâre-i cem'îyyet, 40
 usûl-i idâre-i siyâsiyye, 44
 usûl-i inşâ, 108
 usûl-i İşrâkiyye, 42
 usûl-i medeniyyet, 48
 usûl-i teşrifât, 33, 272
 uysallık, 150

Ü

ülfet, 28, 69, 72, 122, 162, 163, 198, 212, 235, 246, 271, 277, 279
 ümerâ, 154, 166, 251, 279

V

va'dini incâz, 131
 vakâr, 27, 106, 122, 151, 171, 217, 280, 283
 vâli, 130
 vasat, 62, 82, 120, 195, 196, 208, 227, 231, 241, 257
 vatan, 47, 141, 179
 vecâhet, 150
 vefâ, 116, 133, 134
 vekâhat, 60, 88, 220
 veled, 87, 104, 176
 vera', 144, 203, 235, 269
 vesâyâ, 123, 158, 164, 168, 174, 179, 259, 266, 271
 vezîr, 130, 136, 144, 146, 156
 Volter, 43
 vülât, 95, 118, 142, 144, 251

Y

yalan, 161, 253
yardım, 15, 77, 114, 197, 223, 224, 254
yazmak, 208, 251, 265
yemîn, 172, 215
yesâr, 84, 158
yubûset, 81, 231
Yunan Muhârebese, 183
Yunan pâdişâhları, 172
Yunan-ı Atık, 41
Yunanîler, 42
Yunanistan, 43
yüsr, 239
yüze gülücü, 121

Z

za'f, 27, 67, 79, 82, 88, 169, 204, 207,
208, 210, 213, 219, 228, 231, 235,
280
zâbit, 154
zabtetmek, 67
zabtiyye nâzırı, 144
zâdegân, 42, 45, 136

zâhid, 152
zâlim, 56, 165
zamân, 39, 41, 53, 61, 62, 95, 128, 138,
142, 151, 162, 175, 184, 186, 188,
193, 194, 196, 199, 200, 201, 205,
216, 258, 262, 264, 274, 276, 277,
279, 283
zan, 167, 214
zarûret, 118, 158, 222, 260, 261, 264,
265
zecr, 93, 120, 282
zehv, 75
zekâ, 87, 108, 231, 236, 244
zemm, 94, 250, 265
zengin, 278
zevk, 81, 230, 244
zîkr, 55, 56, 60, 63, 64, 65, 70, 78, 100,
123, 136, 143, 159, 165, 168, 170,
171, 172, 229, 231, 280
zî-rûh, 53, 67, 82, 89, 90
ziyâ', 78, 226
zu'r, 75
zühd, 111, 151, 235, 269
züll, 226

EKLER

Ek1. *Sülükü'l-Mâlik*'in, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, 462 nüshası (1^a)

Ek 2. Sülûkü'l-Mâlik'in, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, 462 nüshası (43^a)

وهي

ن	ي	ط	ح	ز	و	هـ	د	ن	ر	ا
ان يكون له قدر على عوده الجبل لكل ما يعجز عن ان يكون صحيح الاعضاء قوته على ما يريد من ان يكون صواب الفهم والتصور لما يقال له تعالى ان يكون صواب الحفظ للبره وبعده ولا يشي به ان يكون صواب الفطنة كما اذا رأى على الشاوي ان يكون حسن العباد بواتيه لسانه على امانه ان يكون صواب الدعوى والاستغفارة متفادا سهلا ان يكون صواب الصدق وجاهله كما انها لا تكون ان يكون غير شرس على الشهوات يفتضا للمساوية ان يكون صواب التقدير للكل بما يعظم نفسه ان يكون صواب العدل والصدق واهلها بوجه ان يكون صواب الكرم والاهل منصفان ان يكون صواب العيش على ما ينبغي من اهل ان يكون صواب العيش على ما ينبغي من اهل ان يكون صواب العيش على ما ينبغي من اهل										

فان يفرد ببعض هذه الخصال من هذا العالم احد تشرف بحاسنه في اطراف مهاد الارض وشا
جميل ذكره في اكمال السبع الشداد في الطول والعرض فتمت اقصت العناية الازلية ابداع نسبة
بسمواتها وبجز وصفها نظير هذه الخواص في سلك جواهرها الشرفه وبحالها الكريمة والخراط هذه
في عقد عقايدها الصحيحة وخواطرها السليمة تداعت اسباب الاقبال الاجتماعها وتعاظنا السعادة
القبول الاتباعها ومتى وقت خواطرها لحماية حوزة ساعدته الاقتدار واذا اهتمت افكاره بارتفاع
لاقتريه الاخطار ومن سعادة اهل الزمان زمامهم ومتقلد سياستهم ومدبر ملكهم من مجموع الخا
المدنورة ومعدن الفضائل المشهورة ومن جمع هذه الحامد المشكورة من جاد الزمان بقاياه على الدين
ومن الدهر بوجوده على الاسلام وبنيه وهو سيدنا ومولانا وما لنا خليفة الله في العباد والسالك
سبيل الرشاد والمستعصم بالله امير المؤمنين نجل الخلفنا الراشدين والائمة المهديين الذين قضوا بالحق
وبه كانوا يعدون الذي اجتمعت فيه الخصال الموجبة للخلافة والامامة من موانات الطبع لقبول الفضل
واستعملها في مواضعها واظهارها في نفسه اولاه في سائر اهل ملكه شريتها ودينها المهابا وجاهها
واحد منهم على حسب ما توجه طبعه فمن الدنيا وحصنها ونشر عدله فيها وانما وتبع المعروف فايد

Ek 3. Sülükü 'l-Mâlik' in, 1476 yılında istinsah edilmiş en eski iki nüshasından birinde, Halife Müsta'sım-billâh'ın adının geçtiği sayfa (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankuş, 462, 3^a)

وهي هـ

ن	ب	ي	ط	ز	و	هـ	د	ج	ز	ا		
ان يكون له قرون على وجوده الخجل لحرمانه تجده من افعال السعادة	ان يكون صحيح الاعضاء توانيه على ارباب مراعاة دينيه	ان يكون جيد الفهم والنصور لما قاله عالمنا بحجاب الله عما لا يراه	ان يكون سيد الحفظ لا يراه ويشهده ولا يشهده يدره من العلم	ان يكون جيد العظيمة اذا راى على الخجل ادنى ويل ينظر له	ان يكون جليل العيان لو اتته لسانه على الاله جميع ما في ضميره	ان يكون حيا للعلم والاشفاقا ده منقادا سبل الصواب لا يلمه شيا القاسم	ان يكون حيا للصدق والاهله كارهها للالكذب واهله طيبا لا كلفا	ان يكون غير متبرع على الشهوات مبعثا للكذب من الكذب	ان يكون يبرأ العيش من الامانة يعظ نفسه عن كل ما يشين من الامور	ان يكون حيا للعدل والصدق والاهل منها للعدل والاكرب والاهل منصفان	ان يكون قوي العزيمة على ما ينبغي من من الملوذ ولا ضعيف النفس	ان يكون شجاع الدنيا والدين وسائر الامور الدنيا وية الغاية

فان يتردد بعض هذه الخصال من هذا العالم احد انتشرت محاسنه في اطراف ومهاد الارض وشاع
جميل ذكره في اركان السبع الشداد في الطول والعرض فمضى اقتضت العناية الازلية اذراع نسبة ليمر
قدرها ويعز وصفه لتظهر هذه الخواص تسلك جواهرها الشريفة وتخالجها البرية واخراط
هذه الدرر عقد عقايدها الصحيحة وخواطرها السليمة تداعى سباب الاقبال لاجتماعها وتعا
السعادة وعند قبول لا يتا عنها وتنت خواطرها حيا حيون ساعدته الاقدار واذا اهتبت
بارتفاع دهما لا تقربها الاخطار ومن سعادة اهل الزمان ان اياهم ومقلد سياستهم ومدبر ملكهم
بجمع المحاسن المذكورة ومعدن الفضائل المشهورة ومن جمع هذه المحامد المشكورة من جاد الزمان بقبايه
على الدين وذويه ومن الدهر بوجوده على الاسلام وبنيه وهو سيدنا ومولانا وما لكنا خليفة الله في
العباد والسالك سبيل الرشاد والمستعصم بالله امير المؤمنين خلد الخلفاء الراشدين والائمة المهديين الذين
تصووا الحق وبد كانوا ابدالون الذي اجتمعت فيه الخصال الموجبة للخلافة والامانة من موانات الطبع
لقولوا للفضائل واستمع لها في مواضعها واظهارها في منتهى اوله في سائر اهل ملكته شريتها ودينها
علمها وجاهلها كل واحد منهم على حسب ما توجهه طبعته فمن الدنيا وحصنها وشتر عدله فيها واتق
وتشيع المعروف

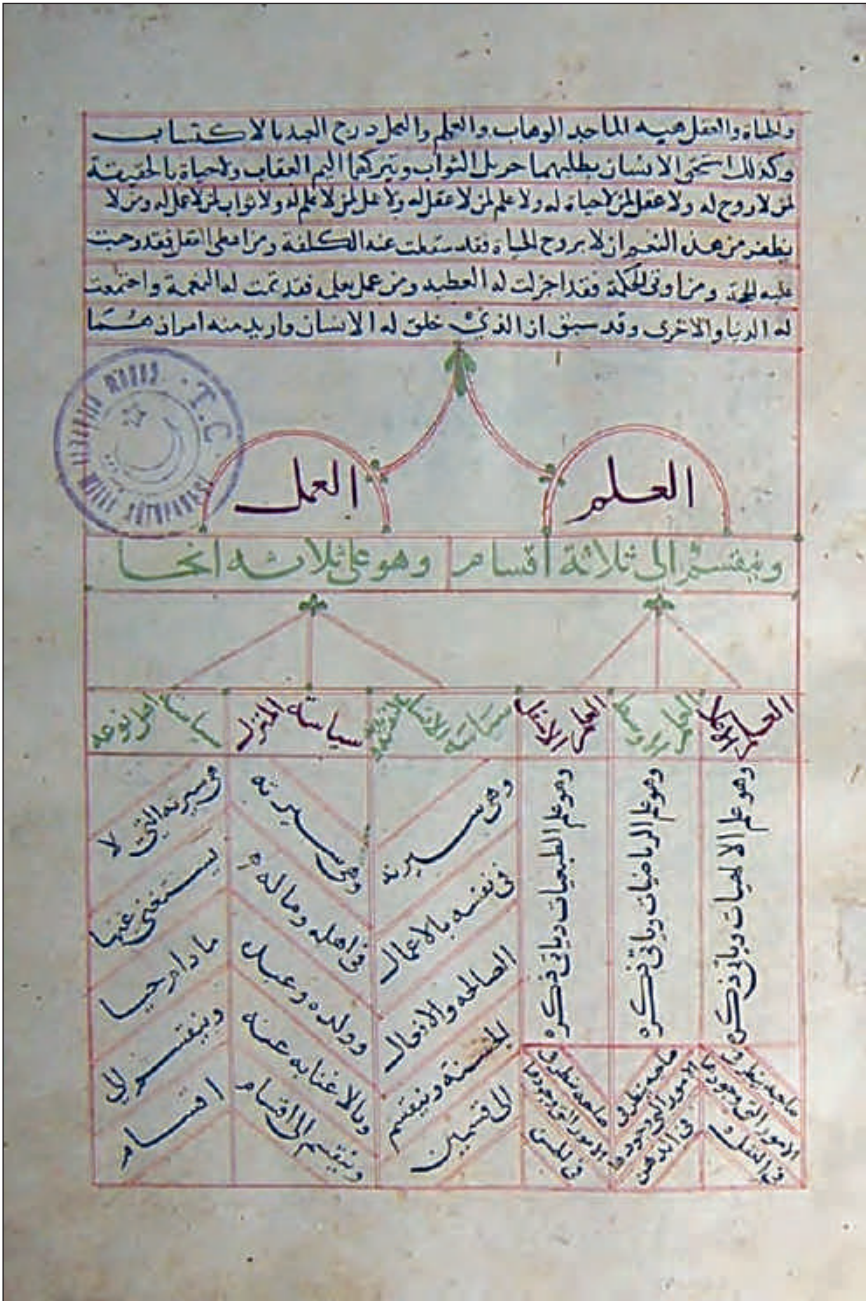
Ek 4. *Sülûkü'l-Mâlik*' in, 1476 yılında istinsah edilmiş en eski iki nüshasından birinde, Halife Müsta'sım-billâh'ın adının geçtiği sayfa (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, 1617, 3^a).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ عَوْدَكَ اللَّهُمَّ وَلَطْفَكَ
 الْمَجْدِيدِ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ وَعَدَّ لَهُ وَرَفَعَهُ عَلَى كَثِيرٍ مِنْ خَلْقٍ بِالتَّكْوِينِ
 وَفَضَّلَهُ وَأَمَرَ مَعَكَ رِمَ الْأَخْلَاقِ تَرْكِبَةً لِنَفْسِهِ الَّتِي خَلَقَهَا نَسَوَاهَا حَيْثُ قَالَ قَدْ أَلَمَّ مِنْ رِكَابِهَا
 وَقَدْ خَابَ مِنْ دَسَائِهَا وَشَرَفَهُ عِزَّةَ الْعِزْلِ وَرَهَّبَ لَهُ جَلِيَّةَ الْفَضْلِ وَعَرَّضَهُ لِلْبُؤْسِ السَّعَادَةِ
 بِأَدْرَاكِ الْحَقِّ **أحمد** حَمْدًا لَا يَبْغِي دَرَمًا وَلَا يَأْتِي بِمَنْعَةٍ وَلَا يَجُودُ بِمُخَوِّفَاتِ الْإِنْفَاءِ
 وَأَصْلِي عَلَى رَسُولِهِ جَمَادِي رَسُولِهِ بِدِينِ الْحَقِّ الْقَوِيمِ فَدَعَى لِنَاسِ أَجْمَعِينَ الْوَصْرَ اسْتَقِيمَ وَجَاهِدَ
 فِي اللَّهِ حَتَّى جَاهَدَهُ وَقَامَ بِطَاعَتِهِ حَتَّى وَصَفَهُ فِي كِتَابِهِ الْقَدِيمِ فَقَالَ تَعَالَى وَأَنْتَ لَعَلِّي خَلَقْتَ عَظِيمِ
 سُبْحَانَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ وَالْمُتَابِعِينَ لَهُ فِي مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَشِيمِهِ وَأَدَابِهِ وَالْمَجْدِ اللَّهُ الَّذِي
 جَمَلُ بَعْدَ رُبِّيهِ النَّبِيُّ أَشْرَفَ الرَّتَبِ وَأَعْلَاهَا وَأَكْرَمَهَا لَدَيْهِ وَأَبَاهَا وَأَزْلَفَهَا عِنْدَكَ وَأَجْزَلُهَا
 رَتْبُهُ الْخَلْقَ إِذْ كَانَتْ عِزُّ اللَّهِ عِزًّا وَجَلُّ رَسُولِهِ صَادِرَةً وَأَمْرُهَا وَارِدَةً فَتَجَمَّعَ الْحَقُّ مِنْهَا
 سَاطِعُ الْأَشْرَاقِ وَشَهَابُ الْعُدُوكِ وَارَى الزَّيَادَ فِي الْأَفَاقِ وَالْإِسْلَامَ فِي ظِلِّهَا مُتَمَدِّدًا الْإِنْفَاءِ
 وَالظَّلَالَةَ مُشْرِقًا سُبُورِهَا بِهَا فِي الْمَعْدُوكِ وَالْأَصَالِ **وبعد** فَإِنَّ الَّذِي بَعَثَ الْمَلُوكَ عَلَيَّ
 نَالِفَ هَذَا الْكِتَابِ إِمْرَانٌ **أما** الْأَوَّلُ فَإِنَّهُ وَقَفَ عَلَى كِتَابِ مُشْتَجِرٍ فِي حِفْظِ صِحَّةِ الْيَدِ
 مُخْتَصِرٍ وَآخِئًا عَلَى كِلَيْهِ قَطَانَةٌ وَمِنْ لَهْ أَدْنَى نَظَرٍ فِي الْعُلُومِ أَكْثَفِيَّةً أَنْ الْعَيْسَ أَشْرَفَ مِنْ
 الْيَدِ فَرَاعَاتُهَا إِذَا وَاصَلَ أَحْطَا قُفَا الصَّادِرَةَ عَنْهَا وَتَرْكِبُهَا بِالْعِلْمِ وَالْعَمَلِ مِنْ إِيْمَانِ الْإِنْسَانِ
 وَبِحُرِيِّ النَّقْدِ عِنْدَ ذَوِي الْأَلْبَابِ **والثاني** أَنْ بَعْضَ مَنْ أَمْرُهُ مُطَاعٌ عِجَابًا وَعَوَارِضُ
 الْعَوَاقِبُ عَنْ مَلْسَاتِهِ مَنِيخَسْرَةٌ مَنِيخَابَةٌ مِنْ اصْطِفَاءِ أَكْثَابِ الْمُقَدَّسِ وَقَدَمُهُ وَرَفَعَهُ
 عَلَى امْتِنَالِهِ وَكَرَّمَهُ حَمَازًا بِدَلِّكَ الْمَقَامِ الْمَجْمُودِ شَرَفًا مَقَابِيًا وَحَسْبًا وَأَوْفَى مِنْ كَيْلِ
 شَيْءٍ فَاتَمَّعَ مِنْ مَنَاجِحِ الشَّيْمِ الْمَرْضِيَّةِ سَبَابًا وَأَخْتَصَّ بِخُصَايِصِ نَهْمًا
 اعطاف القلوب قوفا وطربا ٥ ٥ ٥
 تَجَمَّعَتْ لِعَلَّاهُ كُلُّ مَنْقِبَةٍ وَهُوَ الْبَلِيغُ إِذَا مَا قَالَ أَوْ كَتَبَا
 وَكَمَلَهُ مِنْ مَعَانٍ رَاقٍ مَسْمُوعًا وَمِنْ فَنُونِ حَطُوطِ الْيَدِ عَجَبًا
 أَمْرُهُ أَنْ مَضَى ذَلِكَ الْرَأْيَ فِي أَنْشَاءِ الْكُتَابِ الْمَقْدَمِ ذَكَرَهُ وَأَنْ تَوَلَّيَهُ طَرَفًا مِنَ الْعِيَانِيَةِ
 وَالْإِيصَافِ لِمَجْمَعٍ بَيْنَ مَا يَعْتَقِدُهُ مِنْ وَجُوبِ الْأَوَّلِ فِي أَنْشَاءِ الْهَامِثَاتِ طَاعَةً أَمْرُهُ بِذَلِكَ
 وَظَاهِرَانَ الْمُحْسِنَاتِ الْمَوْجُودَةِ فِي هَذَا الْفَنِّ أَعْنَى عِلْمِ الْأَخْلَاقِ وَالسِّيَرِ وَمَا يَبْتَاعُ بِهَا

Ek 5. Sülûkü'l-Mâlik'in, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1525 nüshası (1^b).

Ek 6. Sülükü'l-Mâlik'in, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1525 nüshası (44^a).

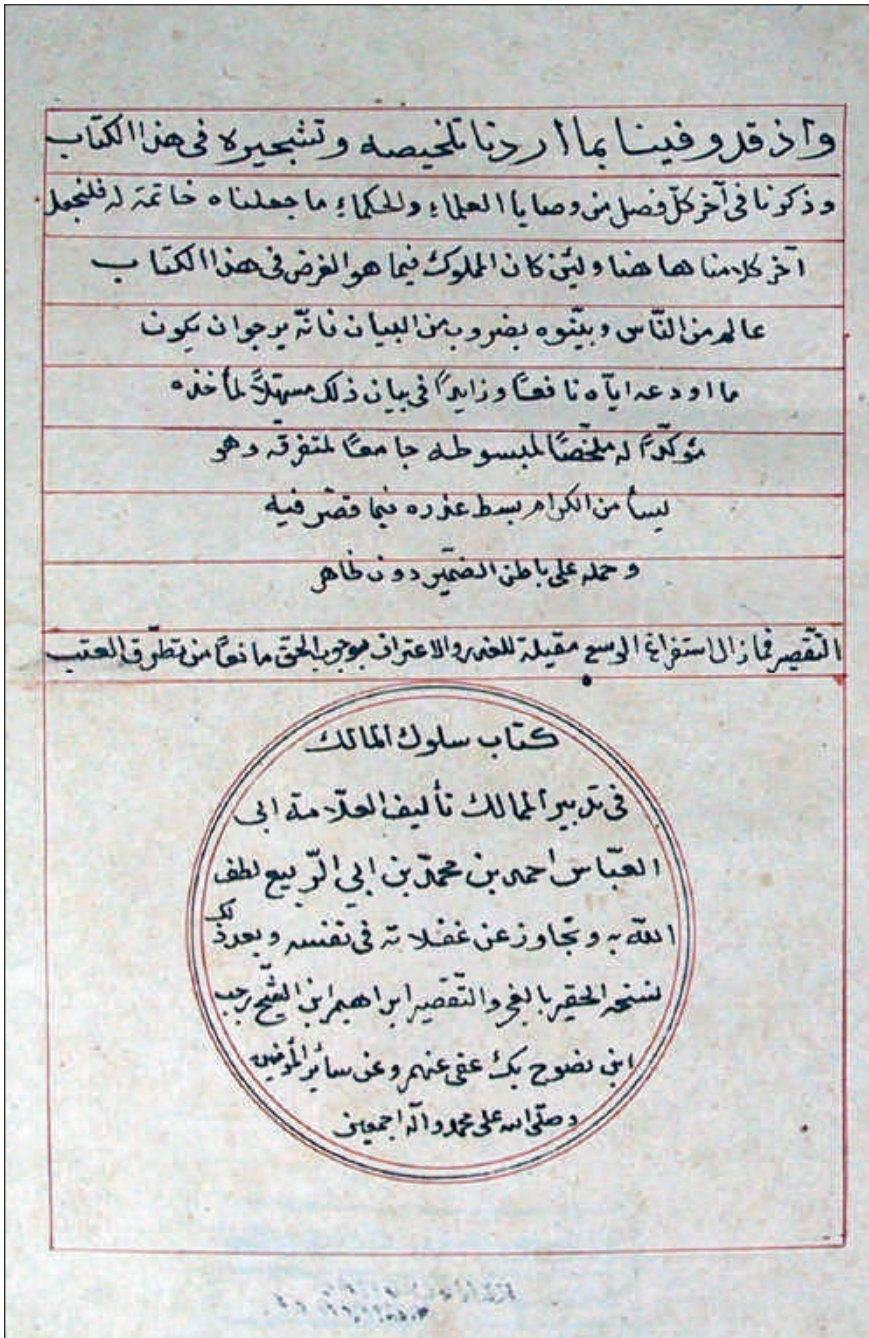

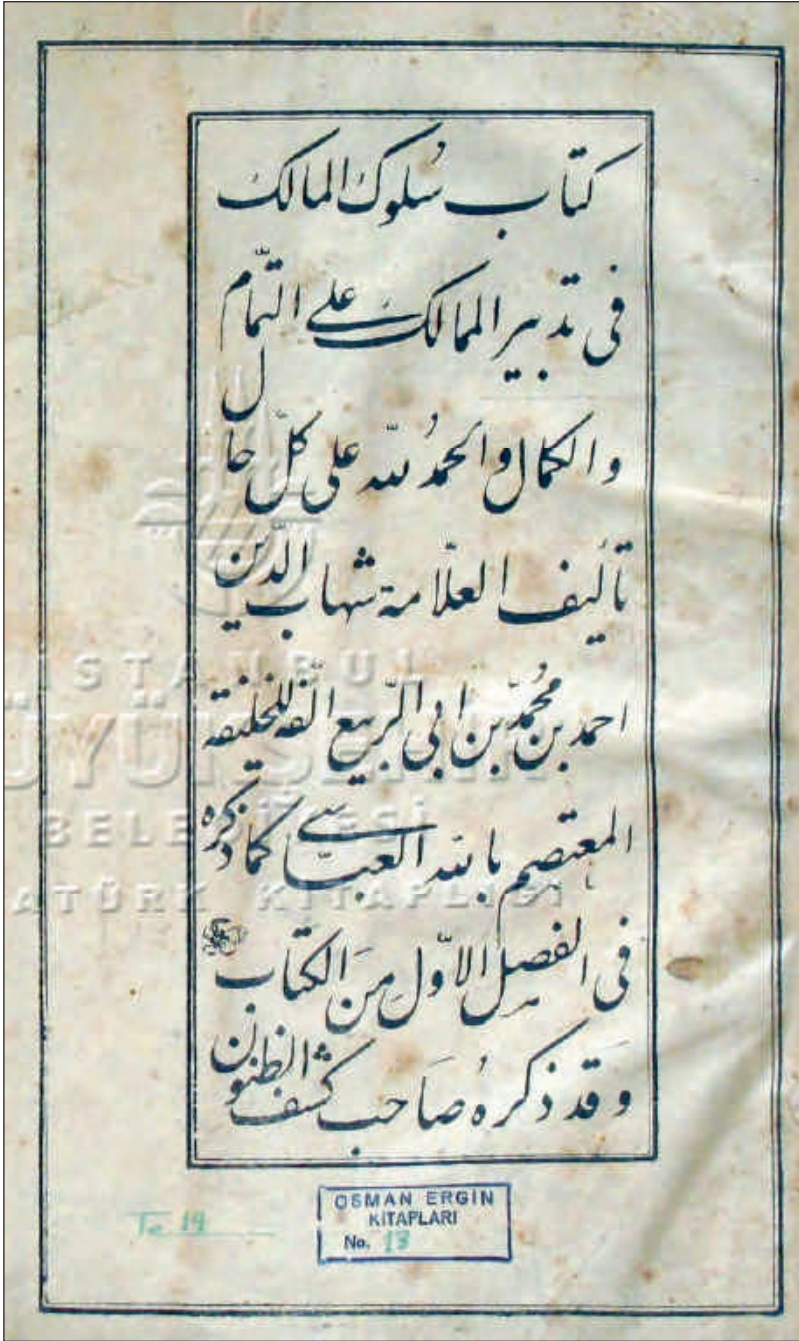
Ek 7. *Sülûkü'l-Mâlik*'in, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 1954 nüshasından ilim ve amel bahsinin başı (16^a).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ تَقِي

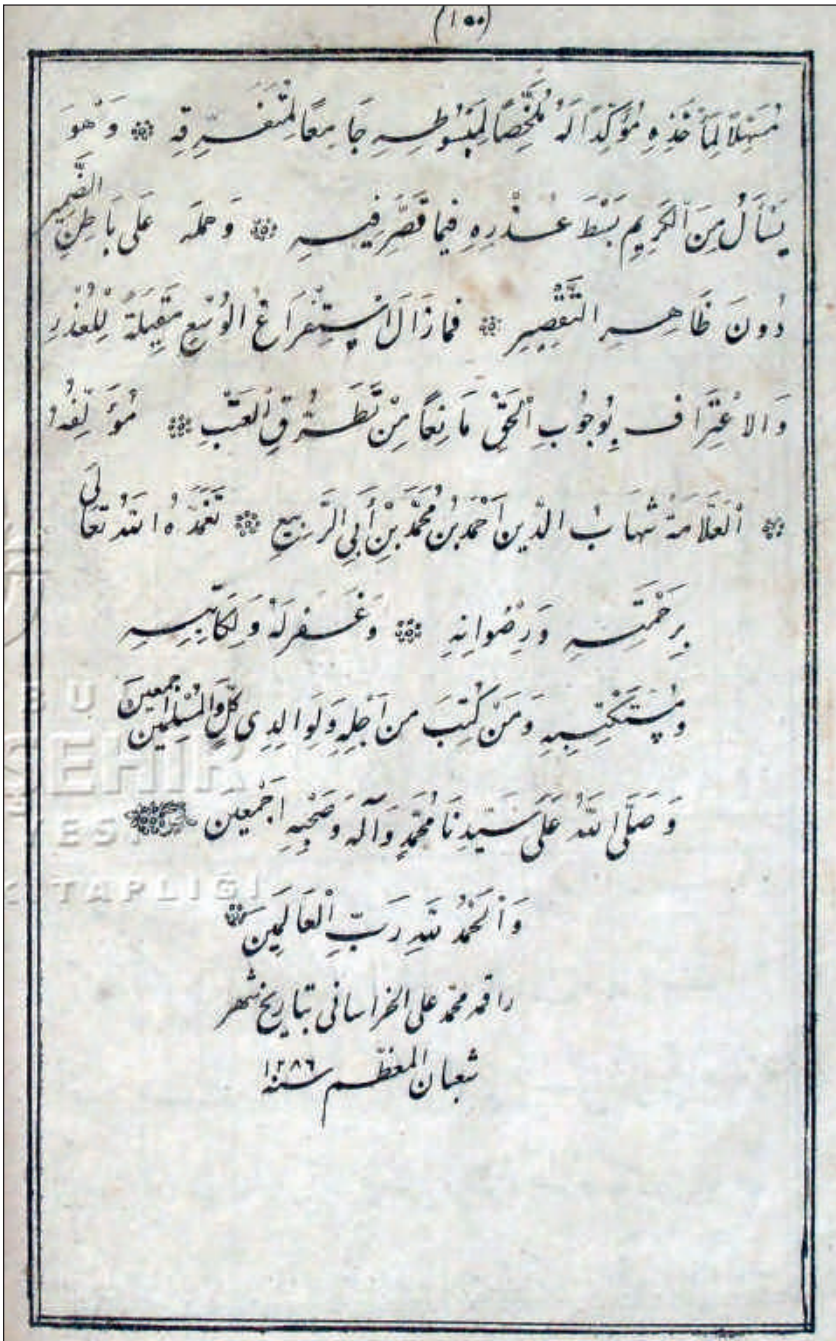
للله الذي خلق الإنسان في أحسن تقويم • وعده ورضه على من خلقه بالتقوى • وقضيه وأمره
بما كره من الأفعال تركه لنفسه التي خلقها فسواها • حيث قال قد أفطن زكاهما • وقد خاب من دساها •
وشرف بغير العقل • وهب لخلق الفضل • وعرضه لبلوخ السعادة بأدراك الحق • أحمد • حمدا لا يعاد ر
مروفا • الاستوفاء • ولا يما وزخرفا إلا انفا • واصطفى على رسول الله الذي أرسله به من الحق التوفيق
• ندى الناس جميعا إلى صراط مستقيم • وما صدق في الله حتى جهاد • وقا حريصا عليه • حتى وصفه في كتابه العزيز
فقال تعالى **وَاللَّهُ لَعَلِي خَلِيقٌ عَلِيمٌ** صلى الله عليه وعلى آله وصحبه • والمتابعين له في سبيل الله • وشبهه
وأمره • ولله الحمد الذي جعل رتبة النبوة أشرف الرتب وأعلىها • وأكرمها لدى وأجهاها • وأزلفها عنده
واخطأها رتبة الخلافة إذ كانت عن الله عز وجل • ورسوله صادرة • وبا وأمرهما وإرادة • فخرج الحق
منها ساطع الأضواء • وشبهها بالعدل وأدى الزيادة في الأفاضل • والاسلام في طمأنينة لا يقا • وانقلاب
بشرق يورجها في العدل والاحسان **ويعهد** فان الذي جعل الملوك على تأييد هذا الكفاية زمان **أما**
فان روى عن كتاب شريف في معتمد صحة البدن مختصر ولا يخفى على كل ذي فطنة • ومن لا يد في نظير في المعاملات
ان الناس أشرف من البون • فراعها إذا وأصلاح أخلاقها الصادرة عنها وتركتها بالعلم والعمل بها •
الاسباب • أخرى بالانتماء عند ذري لا ياب **والثاني** ان يعق من وأمره مطا وعنه مجابهة • وعن عرض
العوامين عن ملبسها بترخسرة مجابهة • منها صلطانها الجنابيا المقدس • وقدمه على مثاله وكريمه •
فما زود لك المعاهد المحمود شرفا قيا وحسبا • وأدق من كل شيء فأتبع من مناج الشيم الرشيدة سببا • وأخفى
بعضا بغير تميز لها اعطاف القلوب فرحا وطربا • تحببت لعدله • كل منقبة • وهو البليغ إذا ما قال • وكما •
وكوثر من معاني راق سمعها من فنون طلوطن ابوعت مجبا • لفظا الله به • واحسن اليه • امره ان يفتي ذلك
أقرأ في نشأ • هذا الكفاية المقتردة ذكره وان تولد طرفا من العنات • والاصناف • جمع بين ما يتعد من
وجوبا لا دل في نشأ إلى امتثال طاعة امره بذلك • وطاهرات المصنفات الموجودة في هذا الفن اعني فن
الأخلاق والسير وما يتعلق لها بما وزجدا لكثرة • وتشتت ماؤها • وتختلف طرقها • حتى تكاد يتعد
إحصاؤها • واستحصاؤها • فتأمل الملوك ما وجد من الكتب في هذا العلم تأملوا نشأ قيا • واترجم منها
ما كان قابلا للتجويد والتقسيم • على ان نوق كل ذي علم عليه • وتجزى فيه الامجا والاختصاص • وطرح الأ
حدود والاضمار • وجمع خبره بين كلا لفظيها المتقديين • والعلما والمتأخرين • وبنا به مستعينا بالله تعالى
على عمله مستمدا من ارشاده • وتوضيحه وهو عز اسم من تبه ذلك بعد رته • وطوله وشيخه • وبين هذا الكفاية
على **الرابعة** فصول **الفصل الاول** • **الفصل الثاني** • **الفصل الثالث** • **الفصل الرابع** • **الفصل الاول**
في مقدمة هذا الكتاب الواجب على كل انسان الاستواء به وان يعلم ونعتقوا بهذا العلم واحترموا نشأ
بان يتأمل الموجودات كلها على كل واحد منها سبب وعلة اهل فائدة يجد عند الاستقراء لكل واحد منها سببا
وعلة عند واحد ثم ينظر إلى تلك الاسباب لقرينة من الموجودات هل لها اسباب ايضا أم لا فائدة يجد لها
اسبابا ثم يتأمل وينظر هل الاسباب ذاتية إلى ما لا فائدة لها أم هي واقعة عن غيرها أم بعضها موجودات اسباب
لبعض على سبيل التدوير فانه يجد القول بالنهاية ذهبت إلى غير نهايتها كما وجد القول بان بعضها سبب لبعض
على التدوير كما ايضا لا تدوير ان يكون الشيء سببا لنفسه فيقوت الاسباب متناهية وقيل ما يتناهى إلى الله
الكثير هو الواحد فبعض الاسباب موجود وهو الواحد والعبارة عنه ما وجد التسلسل اليه من الالفاظ والاد
فما اراد العبادة والوصف له علما لا يتحقق من جميع الالفاظ التي شاهدتها وعلى التوجه • بذات ولا تدور
عن كل ما احسنه وعزته ورحمته طريقا أحسن من ان ينظر في الموجودات التي لا يرى فيها ولا كما وجدها مستغفرت

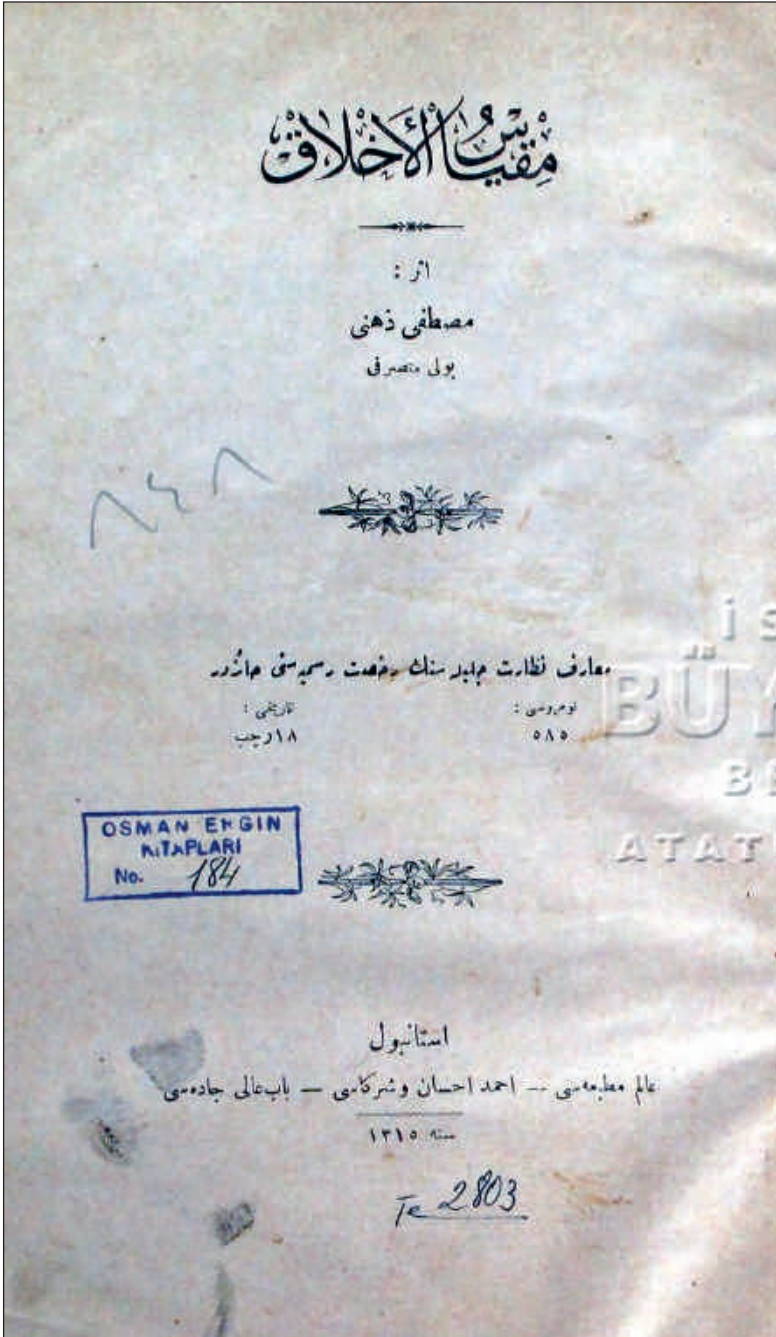
Ek 9. Sülükü'l-Mâlik'in, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülkütab, 999 nüshası (1^b).

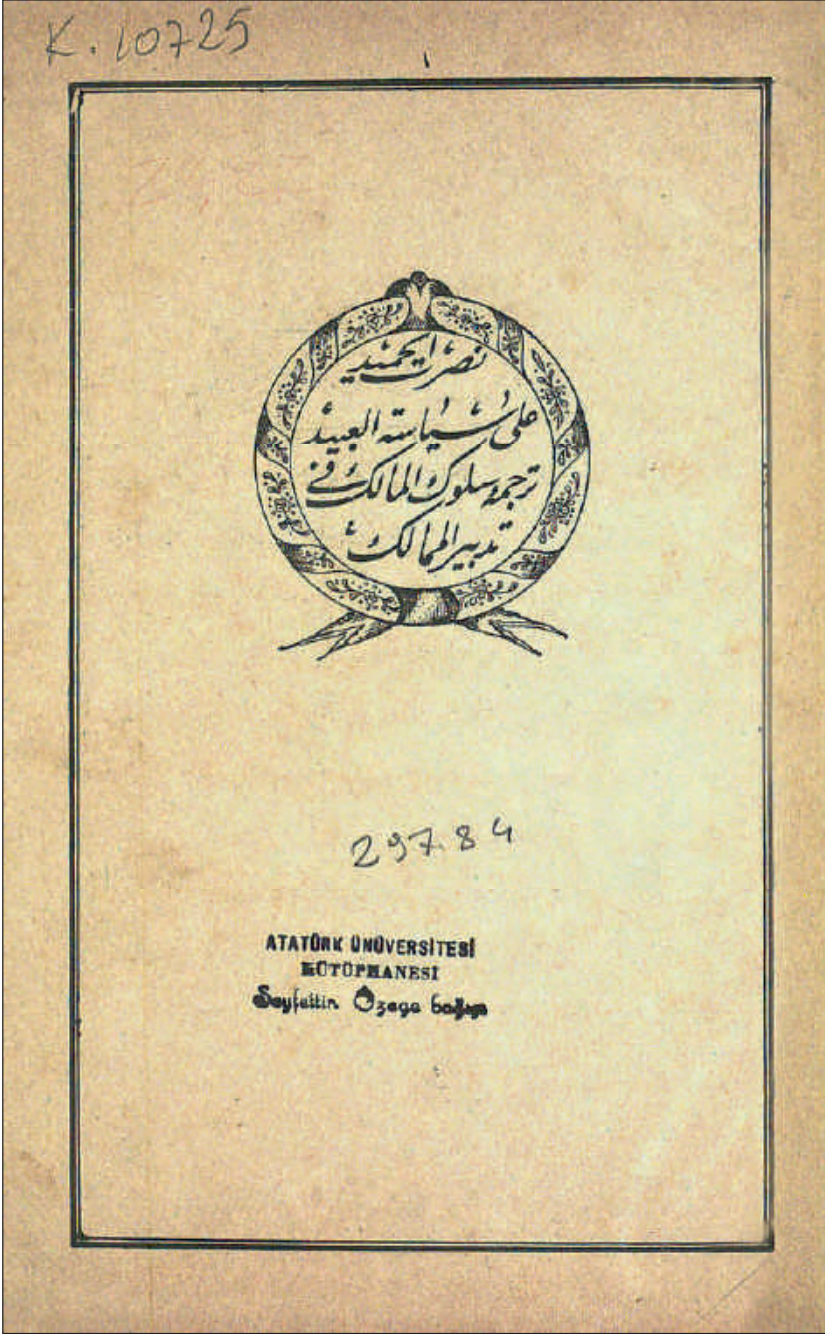

Ek 11. *Sülûkü'l-Mâlik*'in, 1869 tarihli Kahire baskısının kapağı.

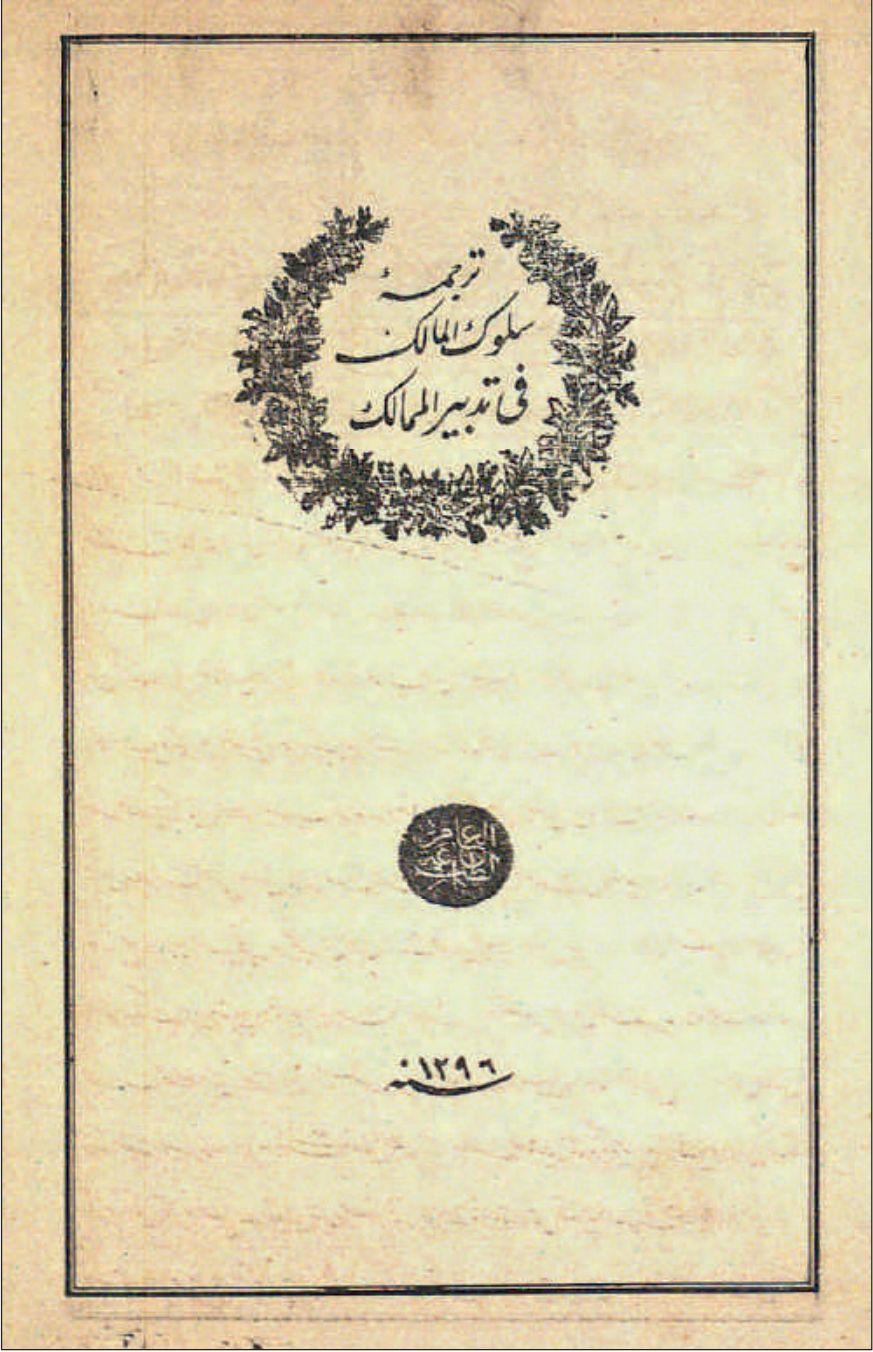

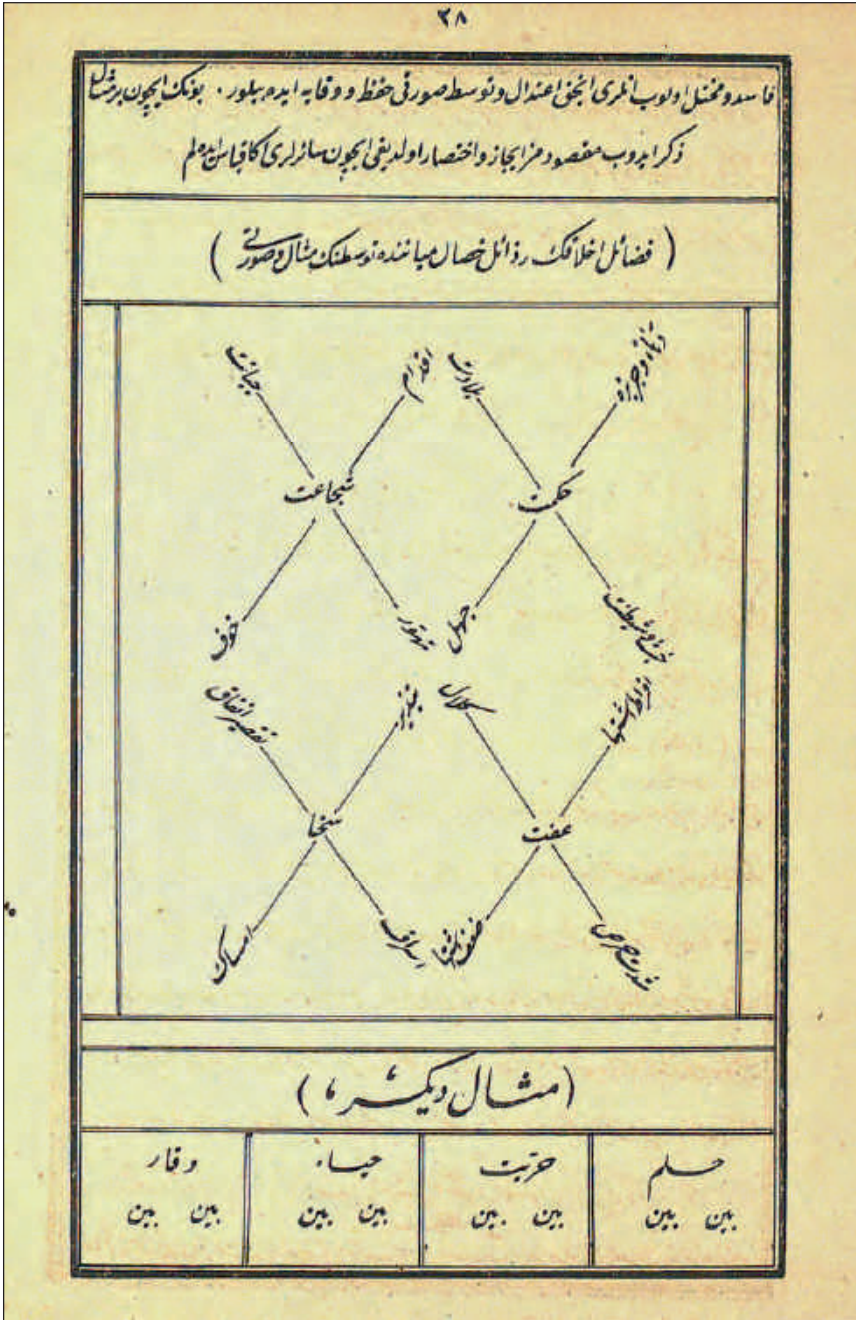
Ek 13. *Mikyâsü'l-Ablâk* in kapağı.

Ek 14. Nusretü'l-Hamîd'in dış kapağı.

Ek 15. Nusretü'l-Hamid'in iç kapağı.

Ek 16. Nusretü'l-Hamîd'de "Fezâil-i ahlâkın rezâil-i hisâl meyânında tavassutunun misâl ve sûreti" bahsi.

۳۹

علم الهنک راجع به طواریق و امور علمی معنوی است	اولان امور دین است ایله	علم ریاضیات راجع به اشیاء طبیعی است	اولان امور دین است ایله	علم طب و جراحی راجع به امور دنیوی است	اولان امور دین است ایله	علم فلسفه راجع به امور دنیوی است	اولان امور دین است ایله
(علم علما کتب راجع به این علم است که در علم مذکور یکی نیستند)							
(برسی کتاب الله علم)				(دیگری سنت رسول الله علم)			
بوده ایکی قسمند				بود علم محدثه مخصوص اولان قسمند			
الفاطم قرآنیست وجه قرآن و احادیث است		قرآن که بیست معانی و با کتب علم بود یکی قسمند		فلسفه ایست که حکام دنیوی و دینی است		فقه ایست که حکام دینی است	
بود علم نامور است				بود علم تقسیم است			
فروع دین است		فروع خدمه اولان است		قصص قرآنی است		استبصار اولان است	
بود کتب راجع به فقه و الفروع ایکی نوعند				بود کتب راجع به متکلمین بود هر دو نوع			
بود علم نامور است				بود علم تقسیم است			
فروع دین است		فروع خدمه اولان است		قصص قرآنی است		استبصار اولان است	
بود کتب راجع به فقه و الفروع ایکی نوعند				بود کتب راجع به متکلمین بود هر دو نوع			
بود علم نامور است				بود علم تقسیم است			

مؤلف قدما ان اولاد
 علم تقسیم است
 (تکلم) الفروع
 متکلمین است
 علم تقسیم است
 معروف است
 علم دین است
 ایکی فاله است

Ek 17. Nusretü'l-Hamid'de ilimler tasnifi konusundan bir sayfa.
Kenarda Nusret Paşa'nın çıkmalarından biri var.

۵۷

تدبیر التي نوع اوزره در

<p>معبشت و ما يحتاج اليه من طوع و ترضى حرف و صنائع اتخاذى</p>	<p>كان في مور و احواله مدارى و لى اوزره اتخاذ و از بخارى لائم كلام شيبه</p>	<p>و اما محتاج اول جنى بسباب و آنگاه نذكر و استعمالى</p>	<p>حسن جالى و استقامت امر معاشى ايجون آداب و معاملات لازمه اجرسى</p>	<p>بدون خفته و كند اولان رباضى مشهوره ظاهر اصول احوال بدو جنى رباضى قريز و حقا البنافس</p>
<p>انسان الذين چقان شينه اسف انما ملبس سريع الزوال اولان امور ابد و خلك اولام ملبس سرور داني دارا خنده اول جنى ملبس انى استمبدر چنگل چنگل</p>	<p>چنگل برى انسانك كندى باشه نيوب بچكده اولان معاملات سى نشا صحت و اصدقا سبيله القدر اولان معاملات سى بچكده اول جنى معاملات سى كه الترى بيان ايندك چنگل</p>	<p>الانسان كسنى لانق اولاصح كس كس نيشه او چو اولو چنگل كس نيشه او چو اولو چنگل اول جنى كسنى لانق اولاصح كس كس نيشه او چو اولو چنگل كس نيشه او چو اولو چنگل اگر كس نيشه او چو اولو چنگل كس نيشه او چو اولو چنگل كس نيشه او چو اولو چنگل</p>	<p>بزرگ آنك علاسى كرم نفس ابد صادق رو دستلدر چودر لا و عقار و سا نافع الثمار اولان شيبه لدر بزرگ ره مشك قريب و چار شيبه لدر چودر اولو چنگل كس نيشه او چو اولو چنگل چنگل</p>	<p>بچكده اولان اولان انسانك كندى باشه نيوب بچكده اولان معاملات سى چنگل برى انسانك كندى باشه نيوب بچكده اولان معاملات سى نشا صحت و اصدقا سبيله القدر اولان معاملات سى بچكده اول جنى معاملات سى كه الترى بيان ايندك چنگل</p>
<p>استه مراتب ناس بزرگ اولوب هر كس كندى همزه و استعداد و افتد اربك كوره انردن بربك طلبنده در</p>				
<p>قوة نطقه و عاقد به صاحب بينه او قوت كنده بلنده غالبه لائل انكركن شرف نطقه و تبحر بينه</p>	<p>قوة غضبيه سى غالبه لائل و كونه بر صورت غير مستحبه ده اولو سى غلبه در بسته داعى اولان ربه</p>	<p>قوة شهويه سى غالبه لائل و كونه تبعج بر صورت اولو جنى بيل اولو منفعنى كنده در اجنى از بده لائل ربه</p>	<p>قوة شهويه سى غالبه لائل و كونه تبعج بر صورت اولو جنى بيل اولو منفعنى كنده در اجنى از بده لائل ربه</p>	<p>قوة شهويه سى غالبه لائل و كونه تبعج بر صورت اولو جنى بيل اولو منفعنى كنده در اجنى از بده لائل ربه</p>
<p>آرزو ابلر</p>	<p>آرزو ابلر</p>	<p>آرزو ابلر</p>	<p>آرزو ابلر</p>	<p>آرزو ابلر</p>

Ek 18. Nusretü'l-Hamid'de "Tedbir" bahsi.

۷۰

معاشرت و نظا هرگز نمی نام و کامل اولسون
 بزشمردی ارکان ملکات بیانشدن باشلایرق حکمدار فاضله واجب و وظیفه اولان خصوصاً این
 ملکات قوام و بقا سے و احراست و محافظه سے ایچون حکمدار اینک استخدا م و اتخا فیند بیجور
 بولند فلزی اعوان و انبای و کرک نفس بکمداره کرک اینک و کلا سے دیک اولان انبای و اعوانند
 مقتضی بولن ان صفتلری در میان ابد م : و باسد التوفیق

(ارکان ملک ورتدر)

				پادشاه		تبعه		عدالت		تدبیر			
ربان عامه این حاضر اولان پادشاه عالیشان یک محتاج اولدین موارستنه بزکراتی نورد اولور													
پیشگی		ایکینجی		اوچونجی		دور دینجی		بیشینجی		انجینجی			
عالی تباران		امت عالیه		زای مشین		نذولده صهر		مال فراوان		اعوان صادق			
سلطان و سلطنت بوندن پیشه بر حال اولان اولور کبیر		علم و حکمت حصول نوره غضبیک تعزلی و مشرق انفس اینک نوبیده		دراست و نظا اولور چونکه هر شیک بر جلا سے وارد		مناست زای سلطنت روش اواره و تدبیر این جیش نظر		ملکات متفاصتی و تکلیف اولور کتفوی بومور زوا صل اولور		معین اولور و صبر و تحمل مشاقت اولور زین میان هر کور که امور		مال فراوان حصول ملکات عمارت و تدبیر و بر و کسانه عدالت	
فزیله بولور کور که بوضو عی ملک سب قبول و اتخا فیند		سلطان اولور سلطنت اولور سلطان کندان ایدان حکمداران								پادشاه کتف و کتف و مناست حالی اولور زین حصول کتف		اعوان صادق استخدا اولور لطیف کرامی الزمام اید اولور	

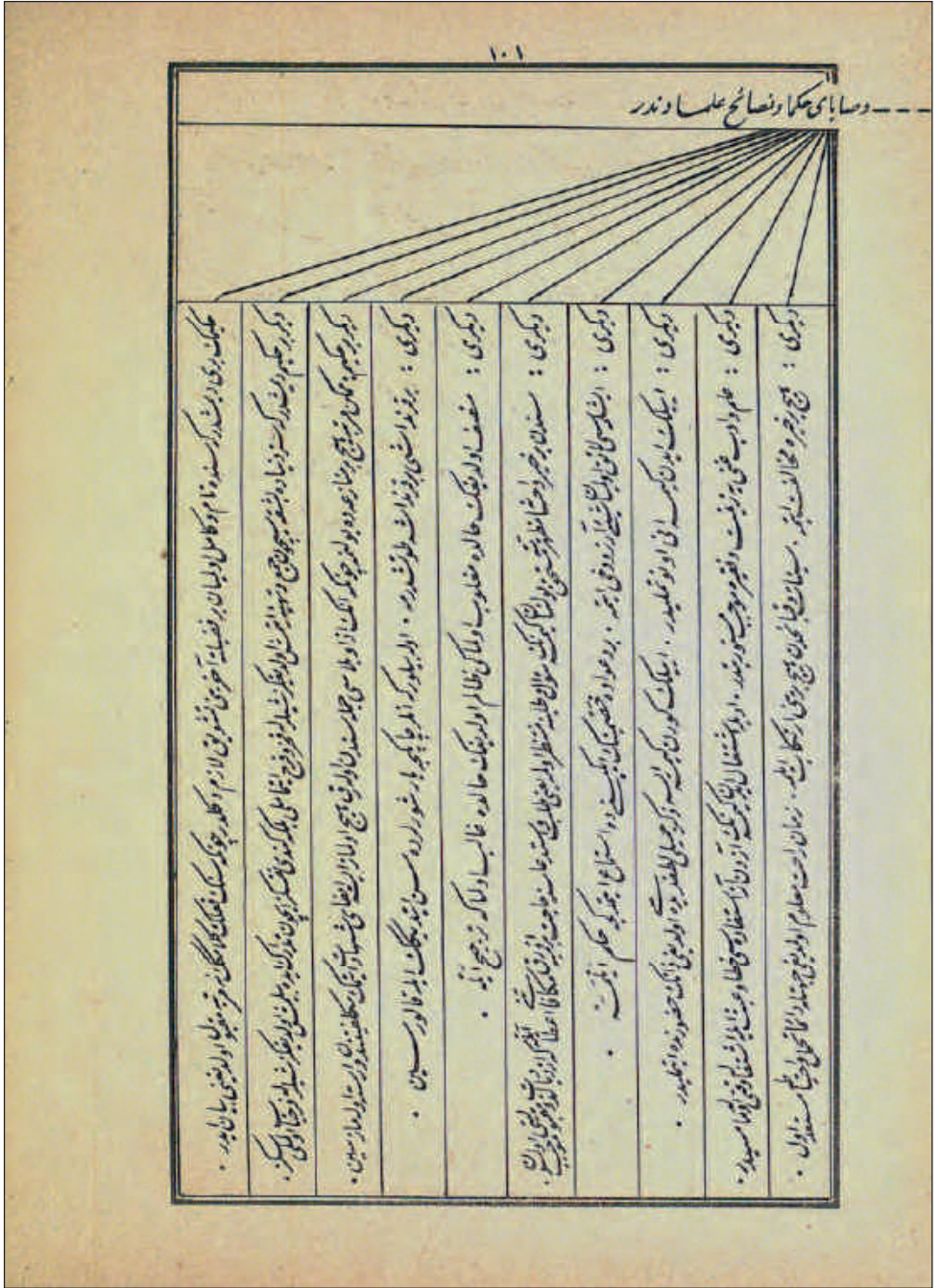
Ek 19. Nusretü'l-Hamid'de "Erkân-ı Mülk" bahsi.

۷۱

(پادشاهه عائد اولان ادارہ لر)

نفسک ادارہ سی	بزرگت ادارہ سی	بندگت ادارہ سی	عموم زبردستانکارانسی	حکومت ادارہ سی
برنجیسی	برنجیسی	برنجیسی	برنجیسی	برنجیسی
ابتدا و گروہ شکر ایام مقبول اولیٰ عیدہ بندگان ایام باقی و عید تک ایام بیکم و دریا سکره کلک اوزره و افغانه ایام تقسیم و تمیید	مشیت و تقسیم کظم وقم و دریا سکره مشیت و تقسیم کظم پادشاهه عائد اولان پادشاهه عائد اولان	مدیر جماعت اولان بندگان ایام مقبول ایام مقبول	تبعه گت ایام فکره و جانشلی والمری طوقاً انقبضا المللی در	دشمنک و مالکدن جاسوس و اسطیبله آن بان گاه اولو غافل و ناسمبله
ایکجیسی	ایکجیسی	ایکجیسی	ایکجیسی	ایکجیسی
اسکندریه و پادشاهه کیم لایق در ایام اوز و جوبه با افضل حکمر و اولان طبع گت عید اولان در شکر	تقسیم و تقسیم جیل و مقبول اولان مری روا کور ملیدر	بندگان خاتمه سربل و سربل سربل و سربل	انفاق و ابدال باشا یوب رفقه رفقه المری کندی نزدیکه فقره اطعام ایتمک	کندی بخار و المری دشمنک و سربل اولان مری کیم اولان مری مری ایتمک
اوچجیسی	اوچجیسی	اوچجیسی	اوچجیسی	اوچجیسی
برکیم و در شکر قبلی مری ملک خبر و شکر مری اولان مری قلیله قانور	نزدیکه شکر و مدام طبع اولان وفسا و اخلاق بولملیدر	بزرگت اوزر لری و جلی کوزجی ایده و حال لری و تجسد اولان	تبعه لری و شکر مری اولان مری وقف بولملیدر	دشمنک و مالکدن آزمردن کندی امال ایتمک ابدال عظیم ایتمیدر
در و جیسی	در و جیسی	در و جیسی	در و جیسی	در و جیسی
پادشاهه عائد اولان برصفت اولان اولان مری اولان مری نفسک عائد اولان	تقسیم و تقسیم اولان مری بولملیدر	بزرگت اوزر لری و کندی مری حاکم اولان اولان مری مواخذة ایتمیدر	کندی مری مجلس لری سین تقسیم دینی مری	صدق نین و حرکتی دشمنک و مالکدن اعتقاد فلما ملیدر

Ek 20. Nusretü'l-Hamid'de "Pâdişaha Âid Olan İdâreler" bahsi.

Ek 21. Nusretü'l-Hamîd'de "Vesâyâ-yı Hükemâ ve Nesâih-i Ulemâ" bahsi.

